

PEDAGOGIK MAHORAT

8(1)
2026

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

8-son (2026-yil, avgust)

Jurnal 2001-yildan chiqa boshlagan

Buxoro – 2026

PEDAGOGIK MAHORAT

Ilmiy-nazariy va metodik jurnal

2026, № 8

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrda qarori bilan **pedagogika** va **psixologiya** fanlari bo‘yicha dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo‘lgan zaruriy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2001-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O‘zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2016-yil 22-fevral № 05-072-sonli guvohnoma bilan ro‘yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY’ATI:

Bosh muharrir: Adizov Baxtiyor Rahmonovich – pedagogika fanlari doktori, professor

Mas’ul kotib: Sayfullayeva Nigora Zakiraliyevna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Beginqulov Uzoqboy Shoyimqulovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Navro‘z-zoda Baxtiyor Nigmatovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Yanakiyeva Yelka Kirilova, pedagogika fanlari doktori, professor (N. Rilski nomidagi Janubiy-G‘arbiy Universitet, Bolgariya)

Satibekova Mayramkul Abdikulovna, Jusup Balasagin nomidagi Qirg‘iziston milliy universiteti professori,

pedagogika fanlari doktori (DSc)

Azizov Abdulatif Abduxalimovich, Bobojon Gafurov nomidagi Xo‘jand davlat universiteti professori,

pedagogika fanlari doktori (DSc), akademik

Batchuluun Yembuu, Mongoliya davlat ta‘lim universiteti professori, pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD)

Andriyenko Yelena Vasilyevna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Fizika, matematika, axborot va texnologiya ta‘limi instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Romm Tatyana Aleksandrovna pedagogika fanlari doktori, professor (Novosibirsk davlat pedagogika universiteti Tarix, gumanitar va ijtimoiy ta‘lim instituti, Novosibirsk, Rossiya)

Chudakova Vera Petrovna, psixologiya fanlari nomzodi (Ukraina pedagogika fanlari milliy akademiyasi, Ukraina)

Zotova Firuza Raxmatullova, pedagogika fanlari doktori, professor (Volgabo‘yi davlat jismoniy tarbiya, sport va turizm universiteti, Rossiya)

Hamroyev Alijon Ro‘ziqulovich – pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Mahmudova Muyassar, pedagogika fanlari doktori, professor

Kozlov Vladimir Vasilyevich, psixologiya fanlari doktori, professor (Yaroslavl davlat universiteti, Rossiya)

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, texnika fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

O‘rtaeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Mahmudov Nosir Mahmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qiyamov Nishon Sodiqovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Shomirzayev Maxmatmurod Xuramovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Ro‘ziyeva Dilnoza Isomjonovna, pedagogika fanlari doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc)

To‘xsanov Qahramon Rahimboyevich, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Nazarov Akmal Mardonovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Dilova Nargiza Gaybullayevna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G‘aniyevich, siyosiy fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Abdullayev Mehridin Junaydulloyevich, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Adizova Nigora Baxtiyorovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Adizova Nodira Baxtiyorovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Sattorov Anvar Ergashovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor

Nurulloev Firuz No‘monjonovich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), professor

Navruz-Zoda Layli Baxtiyorovna, iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Axmadova Umida Shavkat qizi, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Rasulova Zilola Durdimurotovna, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Fayziyeva Umida Asadovna, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Xalikova Umida Mirovna, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ МАСТЕРСТВО

Научно-теоретический и методический журнал

№ 8, 2026

Решением Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 29 декабря 2016 года журнал включён в перечень изданий, рекомендованных для публикации научных результатов статей по направлениям «Педагогика» и «Психология».

Журнал основан в 2001 году.

Журнал выходит 12 раз в год.

Журнал зарегистрирован Бухарским управлением агентства по печати и массовой коммуникации Узбекистана.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации № 05-072 от 22 февраля 2016 г.

Учредитель: Бухарский государственный университет

Адрес редакции: 200117, Узбекистан, г. Бухара, ул. Мухаммад Икбол, 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Адизов Бахтиёр Рахманович – доктор педагогических наук, профессор

Ответственный редактор: Сайфуллаева Нигора Закиралиевна – доктор философии педагогических наук, доцент

Хамидов Обиджон Хафизович, доктор экономических наук, профессор

Бегимкулов Узакбай Шаимкулович, доктор педагогических наук, профессор

Навруз-заде Бахтиёр Нигматович, доктор экономических наук, профессор

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор

Янакиева Елка Кирилова, доктор педагогических наук, профессор (Болгария)

Сатыбекова Майрамкул Абдикуловна, доктор педагогических наук (DSc) профессор (Кыргызстан)

Азизов Абдулатиф Абдухалимович, доктор педагогических наук (DSc), профессор, академик (Таджикистан)

Батчулуун Ямбуу, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, профессор (Монголия)

Андрюченко Елена Васильевна (Институт физико-математического, информационного и технологического образования НГПУ, Новосибирск, Россия)

Ромм Татьяна Александровна (Институт истории, гуманитарного, социального образования ФГБОУ ВО НГПУ, Новосибирск, Россия)

Чудакова Вера Петровна, кандидат психологических наук (Национальная академия педагогических наук Украины, Украина)

Зотова Фируза Рахматуловна, доктор педагогических наук, профессор (Поволжский государственный университет физической культуры, спорта и туризма, Россия)

Хамроев Алижон Рузикулович, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Каххаров Сиддик Каххарович, доктор педагогических наук, профессор

Махмудова Муяссар, доктор педагогических наук, профессор

Козлов Владимир Васильевич, доктор психологических наук, профессор (Ярославль, Россия)

Таджиходжаев Закирходжа Абдусаттарович, доктор технических наук, профессор

Аманов Мухтор Рахматович, доктор технических наук, профессор

Ураева Дармоний Саиджановна, доктор филологических наук, профессор

Дурдиев Дурдимурод Каландарович, доктор физико-математических наук, профессор

Махмудов Насыр Махмудович, доктор экономических наук, профессор

Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор

Киямов Нишон Содикович, доктор педагогических наук, профессор

Шомирзаев Махматмурод Хурамович, доктор педагогических наук, профессор

Рузиева Дилноза Исомжоновна, доктор педагогических наук, профессор

Курбонова Гулноз Негматовна, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Тухсанов Кахрамон Рахимбоевич, доктор филологических наук (DSc), профессор

Назаров Акмал Мардонович, доктор психологических наук (DSc), профессор

Дилова Нарзиза Гайбуллаевна, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Жумаев Рустам Ганиевич, доктор философии политических наук (PhD), доцент

Абдуллаев Мехридин Жунайдуллоевич, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Адизова Нигора Бахтиёровна, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Адизова Нодира Бахтиёровна, доктор педагогических наук (DSc), профессор

Сатторов Анвар Эргашович, доктор философии педагогических наук (PhD), профессор

Нуруллоев Фируз Нумонжонович, доктор философии педагогических наук (PhD), профессор

Навруз-заде Лайли Бахтиёровна, доктор философии экономических наук (PhD), доцент

Ахмадова Умидахон Шавкат кизи, доктор филологических наук (DSc), доцент

Расулова Зилола Дурдимуратовна, доктор философии педагогических наук (PhD), доцент

Файзиева Умида Асадовна, доктор философии педагогических наук (PhD), доцент

Халикова Умида Мировна, доктор философии педагогических наук (PhD), доцент

PEDAGOGICAL SKILLS

The scientific-theoretical and methodical journal

№ 8, 2026

By the decision of the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated December 29, 2016, the journal was included in the list of publications recommended for publishing scientific results of articles in the areas of «Pedagogy» and «Psychology».

The journal was founded in 2001.

The journal is published 12 times a year.

The journal is registered by the Bukhara Department of the Agency for Press and Mass Communication of Uzbekistan.

The certificate of registration of mass media № 05-072 of 22 February 2016

Founder: Bukhara State University

Publish house: 200117, Uzbekistan, Bukhara, Muhammad Ikbol Str., 11.

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

EDITORIAL BOARD:

Chief Editor: Pedagogical Sciences of Pedagogy, Prof. Bakhtiyor R. Adizov.

Editor: Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Doc. Nigora Z. Sayfullaeva

Doctor of Economics Sciences Prof. Obidjon X. Xamidov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Uzokboy Sh. Begimkulov

Doctor of Economics Sciences, Prof. Bakhtiyor N. Navruz-zade

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Holboy I.Ibragimov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Yelka K. Yanakieva (Bulgaria)

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Mayramkul A. Satibekova (Kyrgyzstan)

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Azizov Abdulatif Abdukhalimovich, Academician (Tajikistan)

PhD in Pedagogical Sciences, Prof. Batchuluun Yumbuu (Mongolia)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Andrienko Yelena Vasilyevna (Russia)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Romm Tatyana Aleksandrovna (Russia)

Candidate of Psychology, Vera P. Chudakova (Kiev, Ukraina)

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Zotova Firusa Raxmatullova (Russia)

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Alijon R. Hamroev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Siddik K. Kahhorov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. M. Mahmudova

Doctor of Psychology, Prof. Vladimir V. Kozlov (Yaroslavl, Russia)

Doctor of Technical sciences, Prof. Zakirkhodja A. Tadjikhodjaev

Doctor of Technical sciences, Prof. Mukhtor R. Amanov

Doctor of Philology, Prof. Darmon S. Uraeva

Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Prof. Durdimurod K. Durdiev

Doctor of Economics, Prof. Nasir N. Mahmudov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Shirinboy Sh. Olimov

Doctor of Pedagogical Science, Prof. Nishon S. Kiyamov

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Maxmatmurod X. Shomirzaev

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Dilnoza I. Ruzieva

Doctor of Pedagogical Sciences, Prof. Gulnoz N. Qurbonova

Doctor of Philology, Prof. Qahramon R. Tuxsanov

Doctor of Psychology, Prof. Akmal M. Nazarov

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Nargiza G. Dilova

PhD in Political Sciences, Doc. Rustam G. Jumaev

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Mekhriddin J. Abdullaev

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Nigora B. Adizova

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Prof. Nodira B. Adizova

PhD in Pedagogical Sciences, Prof. Anvar E. Sattorov

PhD in Pedagogical Sciences, Prof. Firuz N. Nurulloev

PhD in Economics Sciences, Doc. Layli B. Navruz-zade

Doctor of Philology (DSc), Doc. Umidakhon Sh. Akhmadova

PhD in Pedagogical Sciences, Doc. Zilola D. Rasulova

PhD in Pedagogical Sciences, Doc. Umida A. Fayzieva

PhD in Pedagogical Sciences, Doc. Umida M. Khalikova

MUNDARIJA

	Familiya I.Sh.	Mavzu	Bet
DOLZARB MAVZU			
	DILOVA Nargiza Gaybullayevna	“Kelajak bilimlari ekotizimi”: zamonaviy ta’limni transformatsiya qilishning konseptual asoslari	8
PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA			
	RAUPOVA Munira Murodovna	Ta’lim jarayonida smart maqsadlar va pedagogik kvalimetriya integratsiyasining nazariy asoslari	15
	BOZOROV Erkin Xojiyevich, XUSANOVA Mukaddas Aktamovna, NASIROV Maxmud Ualiyevich, UALIYEV Daulet Maxsud o‘g‘li, XOJIYEVA Moxlaroyim Erkin qizi,	Bo‘lajak shifokorlarning fazoviy fikrlashini rivojlantirishda multimediali anatomik modellarning ahamiyati	21
	FAYZIYEVA Umida Asadovna	Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro bog‘liqligi	25
	QURBONOVA Dilnoza Allanazarovna	Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida 4K ko‘nikmalarini rivojlantirishning integrativ pedagogik shart-sharoitlari	33
	SALAYEV Temur Alisher o‘g‘li	Ijtimoiy pedagogika fanini o‘qitish jarayonida bo‘lajak pedagoglarda ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik ta’minoti	39
	SODIKOVA Oyshaxon Muxammadsodiq qizi	Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining yozish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan didaktik model va pedagogik shart-sharoitlar	45
	YANGIBOYEVA Dildoraxon Rahmon qizi	Emotsional alienatsiyani ilmiy-tadqiq etish metodologiyasi: muammolar va istiqbollar	50
	BOLTAYEVA Qambar Abdullayevna	Oliy ta’lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish sohasidagi milliy va xalqaro tajribalar	57
	JABBOROVA Saodat Zoirovna	Akmeologik yondashuv asosida bo‘lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish	62
	MUYDINOV Tursunboy Fazliddin o‘g‘li	Dual ta’lim sharoitida talaba shaxsi va psixologik determinantlari	68
	YAKUBOVA Shaxnoza Erkinbayevna	Refleksiv va kollaborativ ta’lim asosida talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirish	74
	AXMEDOVA Zamira Shirinovna	“Innovatsion darslar banki” va “smart-innovation” metodikasi asosida o‘qituvchilarning innovatsion faoliyatini strategik boshqarish	81

DAVRANOVA Gulbahor Numondjonovna	Umumiy oʻrta taʼlim tizimida aksiologik yondashuv asosida insonparvarlik tamoyilini shakllantirishning pedagogik-nazariy asoslari	85
EGAMBERDIYEVA Yulduz Niyozmat qizi	Chapaqay oʻquvchilarni yozuvga oʻrgatishga tayyorlashga yoʻnaltirilgan oʻquv-metodik taʼminot va pedagogik texnologiyalar	90
FAYZULLOYEVA Mohinur Saʼdulo qizi	Talabalarda sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishi va shaxsiy rivojlanishga taʼsir etuvchi psixologik tamoyillar	97
GʻAFFOROVA Durdona Boʻriqul qizi	Qomat buzilishining kelib chiqishiga taʼsir etuvchi pedagogik va gigiyenik omillar tahlili	103
HIKMATOVA Gulandom Ziyodulloyevna	Nutqiy etiket taʼlimining psixopedagogik asoslari	110
ЖУМАНОВ Лочинбек Хабибулла угли	Требования к развитию компетенций педагогического лидерства у будущих учителей английского языка на основе компетентностного подхода	117
KAMALOVA Dilorom Olimjon qizi	Pedagogik madaniyat komponentlari orqali boʻlajak oʻqituvchilarda aksiologik yondashuv asosida pedagogik madaniyatni rivojlantirish	123
KASIMOVA Xulkar Atabayevna	Onalarning psixologik farovonligida yosh omilining differensial namoyon boʻlish xususiyatlari	131
MUXTAROV Otabek Shuxratjanovich	Yoshlarda media-axborotni idrok etish va psixologik himoya mexanizmlarining empirik tahlili	136
QOʻCHQOROVA Nurxon Ulugʻbekovna	Boshlangʻich sinf oʻqituvchisining kasbiy faoliyatida kompetensiya muammosi	143
SAIDMURODOV Hojiakbar Salim oʻgʻli	Shaxmat sportchilarining emotsional holatlari	148
SAPARBAEV Esen Tajibaevich	Milliy oʻyinlar vositasida oʻquvchilarda doʻstona aloqalarga asoslangan ijtimoiy hamkorlik koʻnikmalarini takomillashtirishning pedagogik shart-sharoitlari	152
SAPAYEVA Shahodat Raximbayevna	Elektron taʼlim resurslarini yaratishning pedagogik-didaktik asoslari	156
SHAMSIYEVA Shaxrizabonu Rustamovna	Boʻlajak biologiya oʻqituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik tamoyillari	163
UMAROV Lutfillo Murodilloyevich	Uzluksiz taʼlim mazmunini integrativ modellashtirish metodologiyasi	169
BERDIYEVA Dilnoza Aʼzamovna	Oʻsmirlik davrida shaxs xususiyatlari rivojlanishining oʻziga xosligi	173
МАЖИДОВ Набу	Роль психолого-педагогических знаний в подготовке будущих учителей	177
ERGASHEVA Gullolaxon Nosirjon qizi	Oʻzbekistonda oilaviy tarbiya jarayonida bolalarga nisbatan zoʻravonlikka taʼsir etuvchi omillar tahlili	183
TOʻXTAYEVA Dilrabo Nematovna	Maktabgacha taʼlim mutaxassislarini tayyorlashda liderlik va boshqaruv kompetentligini rivojlantirish	189

ASADOVA Sitara Sadullayevna	Talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik shartlari, mezon va ko'rsatkichlari	194
ALIMOV Azim Anvarovich	O'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini aniqlashda adaptiv pedagogik diagnostikaning o'rni	200
JABBOROVA Maftuna Komil qizi	Bolalar nutqiy faoliyatini shakllantirishda refleksiv-baholashning pedagogik imkoniyati	206
TESHAYEV Azizbek To'ynor o'g'li	Tarixiy-badiiy adabiyotlardan tarix darslarida foydalanishda o'quvchilarning psixologik, yosh xususiyatlarini hisobga olish	211
JUMANIYOZOV Yunus Shodurdi o'g'li	Talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining rivojlanishida empatiya, altruizm va prosotsial xulq-atvorning o'zaro bog'liqligi	216
MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM		
SAIDOVA Nigora Olimovna	Miya funksional asimmetriyasi nazariyasining maktabgacha ta'lim metodikasidagi o'rni	223
FATTOYEVA O'g'iloy Ashurqulovna	Boshlang'ich ta'limda tabiiy fanlarni o'qitishda integrativ yondashuv va STEAM asosidagi innovatsion metodlarning samaradorligi	228
MUSOYEV Ulug'bek Ashraf o'g'li	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kombinatorik tafakkurning shakllanishidagi kognitiv va motivatsion omillarning raqamli ta'lim muhitidagi o'zaro ta'siri	232
NURQULOVA Gavhar Ergashevna	Kichik maktab o'quvchilarining o'z-o'zini baholash darajasi kognitiv rivojlanish omili sifatida	237
MUZAFFAROVA Munisa Zafar qizi	Maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy identiklik va emotsional intellektni rivojlantirishning psixopedagogik mexanizmlari	242
ERKINBOYEVA Kamola Shavkatjon qizi	“O'qish savodxonligi” darslarida o'quvchilarning kreativ-kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari	246
DADAMIRZAYEVA Ma'mura Shokirjon qizi	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida badiiy asarlar asosida dizayn fikrlash elementlarini rivojlantirishning metodik tizimi	251
HASANOVA Shalola Farxodovna	Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida “o'qi – his qil – tasavvur qil – yarat – ifodala – bahola” modelidan foydalanish mazmuni	255

DOLZARB MAVZU

“KELAJAK BILIMLARI EKOTIZIMI”: ZAMONAVIY TA’LIMNI TRANSFORMATSIYA QILISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

Dilova Nargiza Gaybullayevna,
Buxoro davlat universiteti
Pedagogika kafedrasi professori,
pedagogika fanlari doktori (DSc)

Ushbu maqolada raqamli sivilizatsiya sharoitida shakllanayotgan “kelajak bilimlari ekotizimi” tushunchasining mazmun-mohiyati, uning tarkibiy qismlari va zamonaviy ta’lim tizimini tubdan yangilashdagi o’rni tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada ta’limni raqamlashtirish, sun’iy intellekt texnologiyalarini o’quv jarayoniga tatbiq etish, shaxsga yo’naltirilgan ta’lim traektoriyalarini loyihalashtirish, mikro-kvalifikatsiyalar tizimi hamda hayot davomida ta’lim olish paradigmasi kabi masalalar kontseptual jihatdan yoritilgan. Muallif tomonidan “kelajak bilimlari ekotizimi”ning besh bosqichli kontseptual modeli taklif etilgan. O’zbekiston ta’lim tizimida joriy etish imkoniyatlari, shuningdek, ushbu jarayondagi asosiy to’siqlar ko’rib chiqilgan.

Kalit so’zlar: kelajak bilimlari ekotizimi, ta’lim transformatsiyasi, raqamli ta’lim, sun’iy intellekt, shaxsga yo’naltirilgan ta’lim, mikro-kvalifikatsiya, hayot davomida ta’lim, adaptiv ta’lim platformalari, ta’lim ekotizimi, kompetensiyaviy yondashuv.

«FUTURE KNOWLEDGE ECOSYSTEM»: CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR TRANSFORMING MODERN EDUCATION

This article examines the essence, structural components and the role of the emerging concept of the “future knowledge ecosystem” in the fundamental renewal of modern education under conditions of digital civilization. The article conceptually covers issues such as the digitalization of education, the integration of artificial intelligence technologies into the learning process, the design of personalized learning trajectories, the system of micro-credentials, and the paradigm of lifelong learning. The author proposes a five-stage conceptual model of the “future knowledge ecosystem” and examines the possibilities of its implementation in the education system of Uzbekistan, as well as the main obstacles in this process. The research findings are of practical significance for education policymakers, heads of educational institutions and pedagogical researchers.

Key words: future knowledge ecosystem, education transformation, digital education, artificial intelligence, personalized learning, micro-credentials, lifelong learning, adaptive learning platforms, education ecosystem, competency-based approach.

«ЭКОСИСТЕМА ЗНАНИЙ БУДУЩЕГО»: КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье анализируется сущность, структурные компоненты формирующегося в условиях цифровой цивилизации понятия «экосистема знаний будущего», а также его роль в коренном обновлении современной системы образования. В статье концептуально освещаются вопросы цифровизации образования, внедрения технологий искусственного интеллекта в учебный процесс, проектирования персонализированных образовательных траекторий, системы микро-квалификаций и парадигмы обучения на протяжении всей жизни. Автором предложена пятиэтапная концептуальная модель «экосистемы знаний будущего», рассмотрены возможности её внедрения в систему образования Узбекистана, а также основные препятствия данного процесса. Результаты исследования имеют практическое значение для разработчиков образовательной политики, руководителей учебных заведений и педагогов-исследователей.

Ключевые слова: экосистема знаний будущего, трансформация образования, цифровое образование, искусственный интеллект, персонализированное обучение, микро-квалификация, обучение на протяжении всей жизни, адаптивные образовательные платформы, образовательная экосистема, компетентностный подход.

Kirish. XXI asrning ikkinchi choragi jamiyat taraqqiyotining barcha jabhalarida, xususan, ta’lim sohasida tub burilish nuqtasi sifatida tarixga kirmoqda. Sun’iy intellekt, katta ma’lumotlar (big data), bulutli texnologiyalar, kiber-fizik tizimlar va immersiv texnologiyalarning jadal rivojlanishi nafaqat mehnat bozorining tuzilishini, balki inson bilim olish, uni saqlash va amaliyotga tatbiq etish usullarini ham tubdan o’zgartirmoqda. Ushbu sharoitda an’anaviy, ya’ni bir martalik, muayyan yosh davriga xos va institutsional jihatdan qat’iy chegaralangan ta’lim modeli o’z samaradorligini yo’qotib bormoqda. Buning o’rniga uzluksiz, moslashuvchan, shaxsga yo’naltirilgan va texnologik jihatdan boyitilgan yangi ta’lim paradigmasiga ehtiyoj kuchaymoqda.

Mazkur jarayonni ilmiy jihatdan izohlash uchun so’nggi yillarda xalqaro pedagogika va ta’lim siyosati adabiyotida “ta’lim ekotizimi” (education ecosystem), “bilim ekotizimi” (knowledge ecosystem) hamda “kelajak ko’nikmalari” (future skills) kabi kontseptual tushunchalar faol qo’llanilmoqda. Ushbu tushunchalar ta’limni alohida olingan muassasa doirasidagi jarayon sifatida emas, balki turli subyektlar - ta’lim muassasalari, texnologik kompaniyalar, davlat organlari, ishlab chiqarish korxonalari, fuqarolik jamiyati institutlari va bilim oluvchining o’zi - o’rtasidagi o’zaro bog’liq, dinamik va o’z-o’zini yangilab boruvchi tizim sifatida talqin qilishga imkon beradi.

Ushbu maqolaning maqsadi - “kelajak bilimlari ekotizimi” tushunchasining kontseptual asoslarini ilmiy jihatdan asoslash, uning tarkibiy elementlarini tizimli tahlil qilish hamda zamonaviy ta’limni transformatsiya qilishning nazariy-amaliy modelini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi vazifalar belgilandi: birinchidan, mavzu bo’yicha mavjud ilmiy-nazariy manbalarni tahlil qilish; ikkinchidan, “kelajak bilimlari ekotizimi” tushunchasining mazmun-mohiyatini ochib berish; uchinchidan, ushbu ekotizimning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlash; to’rtinchidan, zamonaviy ta’limni transformatsiya qilishning kontseptual modelini taklif etish; beshinchidan, ushbu modelni O’zbekiston sharoitida qo’llash imkoniyatlari va cheklovlarini baholash.

Muammoning dolzarbligi. O’zbekiston Respublikasida so’nggi yillarda ta’lim tizimini isloh qilish borasida keng ko’lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. “Yangi O’zbekiston” taraqqiyot strategiyasi hamda “O’zbekiston – 2030” strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish, raqamli ta’lim infratuzilmasini yaratish va aholi bandligini kelajak mehnat bozori talablariga moslashtirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Shu bilan birga, xalqaro tajriba shuni ko’rsatadiki, faqat texnik infratuzilmani yaratish masalan, kompyuterlar, internet tarmog’i yoki elektron platformalar o’z-o’zidan ta’lim sifatini oshirmaydi. Zarur bo’lgan narsa bu texnologik, institutsional, pedagogik va madaniy omillarni birlashtiruvchi yaxlit kontseptual model, ya’ni ekotizimli yondashuvdir. Butunjahon iqtisodiy forumining “Kelajak kasblari” (Future of Jobs) hisobotlarida ta’kidlanishicha, hozirgi kunda maktab partasida o’tirgan bolalarning katta qismi kelajakda hozircha mavjud bo’lmagan kasblarda faoliyat yuritadi. Bu holat ta’lim tizimidan statik bilim berish emas, balki dinamik, o’zgaruvchan sharoitlarga moslasha oladigan, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, raqamli savodxonlik va hissiy intellekt kabi transformativ ko’nikmalarni shakllantirishni talab qiladi. Demak, “kelajak bilimlari ekotizimi” tushunchasini ilmiy asoslash nafaqat nazariy, balki amaliy-siyosiy ahamiyatga ham ega.

Mavzu bo’yicha adabiyotlar tahlili. Ta’lim ekotizimi g’oyasi ilmiy adabiyotda nisbatan yangi, ammo tez sur’atlar bilan rivojlanib borayotgan yo’nalish hisoblanadi. Xorijiy tadqiqotchilar ta’lim ekotizimini biologik ekotizim metaforasi asosida tushuntirishga harakat qiladilar: xuddi tabiiy ekotizimda turli organizmlar o’zaro bog’liq holda yashagani kabi, ta’lim ekotizimida ham turli subyektlar - o’quvchi, o’qituvchi, ta’lim muassasasi, texnologiya ishlab chiquvchilar, ishberuvchilar va davlat - o’zaro ta’sirlashib, yagona bilim maydonini shakllantiradi.

Xalqaro tashkilotlar, jumladan, YUNESKO va Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan e’lon qilingan hujjatlarda “2030-yilgacha ta’lim” (Education 2030) konsepsiyasi doirasida ta’limning moslashuvchanligi, o’quvchi markazlashtirilgan yondashuv va raqamli transformatsiya masalalari markaziy o’rin egallaydi. Xususan, OECD tomonidan ishlab chiqilgan “Ta’lim 2030: kelajak kompas loyihasi” (Education 2030: The Future of Education and Skills) hujjatida o’quvchi kelajakda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun bilim, ko’nikma, munosabat va qadriyatlarning uyg’un kombinatsiyasiga ega bo’lishi lozimligi ta’kidlanadi.

Mahalliy pedagogika fanida ham so’nggi yillarda ta’limni raqamlashtirish, masofaviy va aralash ta’lim texnologiyalari, kompetensiyaviy yondashuv kabi mavzular faol o’rganilmoqda. Biroq mavjud tadqiqotlarning aksariyati ta’limning alohida jihatlari masalan, faqat texnologik yoki faqat pedagogik-metodik tomonlari - bilan cheklanib qolmoqda. Ta’lim jarayonini yaxlit ekotizim sifatida, ya’ni barcha ishtirokchilarning o’zaro bog’liqligi va dinamik moslashuvchanligi nuqtayi nazaridan tahlil qiluvchi kompleks kontseptual ishlar hali yetarli darajada shakllanmagan. Aynan shu bo’shliq mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi.

Shuningdek, ta’lim sotsiologiyasi va institutsional iqtisodiyot nuqtayi nazaridan olib qaraganda, ta’lim ekotizimi tushunchasi “ochiq innovatsiyalar” (open innovation) nazariyasi bilan ham uzviy bog‘liqdir. Ushbu nazariyaga ko‘ra, tashkilot bizning holatimizda ta’lim muassasasi o‘z ichki resurslaridan tashqari, tashqi muhitdagi bilim manbalari, texnologik yechimlar va hamkorlik tarmoqlaridan ham faol foydalanganda eng yuqori samaradorlikka erishadi. Bu yondashuv ta’lim muassasalarining “yopiq tizim” sifatida faoliyat yuritishdan “ochiq tarmoq” tamoyiliga o‘tishi zarurligini asoslab beradi, ya’ni universitet yoki maktab endi nafaqat bilim beruvchi, balki texnologik startaplar, ilmiy-tadqiqot markazlari va ishlab chiqarish korxonalari bilan hamkorlikda faoliyat yurituvchi tarmoq tuguniga aylanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda konseptual tahlil, tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil hamda modellashtrish usullaridan foydalanildi. Dastlabki bosqichda mavzuga oid xalqaro va mahalliy me’yoriy-huquqiy hujjatlar, ilmiy nashrlar va statistik ma’lumotlar tahlil qilindi. Ikkinchi bosqichda “ekotizim” tushunchasining kelib chiqishi va uni ijtimoiy-gumanitar fanlarga tatbiq etilishi tarixiy-mantiqiy nuqtayi nazardan ko‘rib chiqildi. Uchinchi bosqichda tizimli yondashuv asosida “kelajak bilimlari ekotizimi”ning tarkibiy qismlari ajratib ko‘rsatildi va ular o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tahlil qilindi. To‘rtinchi, yakuniy bosqichda esa nazariy tahlil natijalari asosida konseptual model ishlab chiqildi hamda uni amaliyotga tatbiq etish bo‘yicha tavsiyalar shakllantirildi.

“Kelajak bilimlari ekotizimi” tushunchasining mazmun-mohiyati

“Kelajak bilimlari ekotizimi” (Future Knowledge Ecosystem) tushunchasi - bu bilim yaratish, uzatish, o‘zlashtirish va amaliyotga tatbiq etish jarayonlarini yaxlit, o‘zaro bog‘liq va doimiy rivojlanib boruvchi tizim sifatida talqin qiluvchi kontseptual konstruksiyadir. Ushbu tushuncha an’anaviy “ta’lim tizimi” iborasidan farqli o‘laroq, qat’iy ierarxik tuzilma emas, balki ochiq, moslashuvchan va o‘z-o‘zini tashkil eta oluvchi tarmoqli tuzilmani nazarda tutadi.

Ekotizim tushunchasining o‘zi biologiya fanidan olingan bo‘lib, unda turli organizmlarning o‘zaro va muhit bilan o‘zaro ta’siri natijasida yaxlit, o‘z-o‘zini boshqaruvchi tizim shakllanishi tushuniladi. Ushbu metaforani ta’lim sohasiga tatbiq etganda, biz quyidagi asosiy xususiyatlarni ajratib ko‘rsatishimiz mumkin: birinchidan, ko‘p subyektilik - ekotizimda o‘quvchi, o‘qituvchi, ota-ona, ta’lim muassasasi, texnologik kompaniyalar, ishberuvchilar va davlat organlari faol ishtirok etadi; ikkinchidan, o‘zaro bog‘liqlik - ekotizim ishtirokchilaridan birining faoliyati boshqalarga bevosita ta’sir ko‘rsatadi; uchinchidan, dinamiklik va moslashuvchanlik - ekotizim tashqi muhit o‘zgarishlariga tezkor javob bera oladi; to‘rtinchidan, o‘z-o‘zini yangilash qobiliyati - ekotizim markazlashtirilgan boshqaruvsiz ham rivojlanib borishga qodir.

Shu nuqtayi nazardan, “kelajak bilimlari ekotizimi”ni quyidagicha ta’riflash mumkin: bu - raqamli texnologiyalar, pedagogik innovatsiyalar, institutsional hamkorlik va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar asosida shakllanadigan, bilim oluvchiga hayoti davomida uzluksiz, moslashuvchan va amaliy ahamiyatga molik bilim va ko‘nikmalarni egallash imkonini beruvchi yaxlit ijtimoiy-pedagogik tizimdir.

Ekotizimning asosiy tarkibiy qismlari

“Kelajak bilimlari ekotizimi” murakkab, ko‘p qatlamli tuzilmaga ega bo‘lib, uning samarali faoliyat yuritishi quyidagi olti asosiy tarkibiy qismning uyg‘un integratsiyasiga bog‘liq:

Raqamli infratuzilma - ekotizimning texnologik poydevorini tashkil etadi. Unga keng polosali internet tarmog‘i, bulutli hisoblash platformalari, elektron ta’lim resurslari (EOR), virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) vositalari, shuningdek, ta’lim ma’lumotlarini boshqarish tizimlari (LMS - Learning Management System) kiradi. Raqamli infratuzilmaning sifati va qamrovi ekotizimning boshqa barcha komponentlari samaradorligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

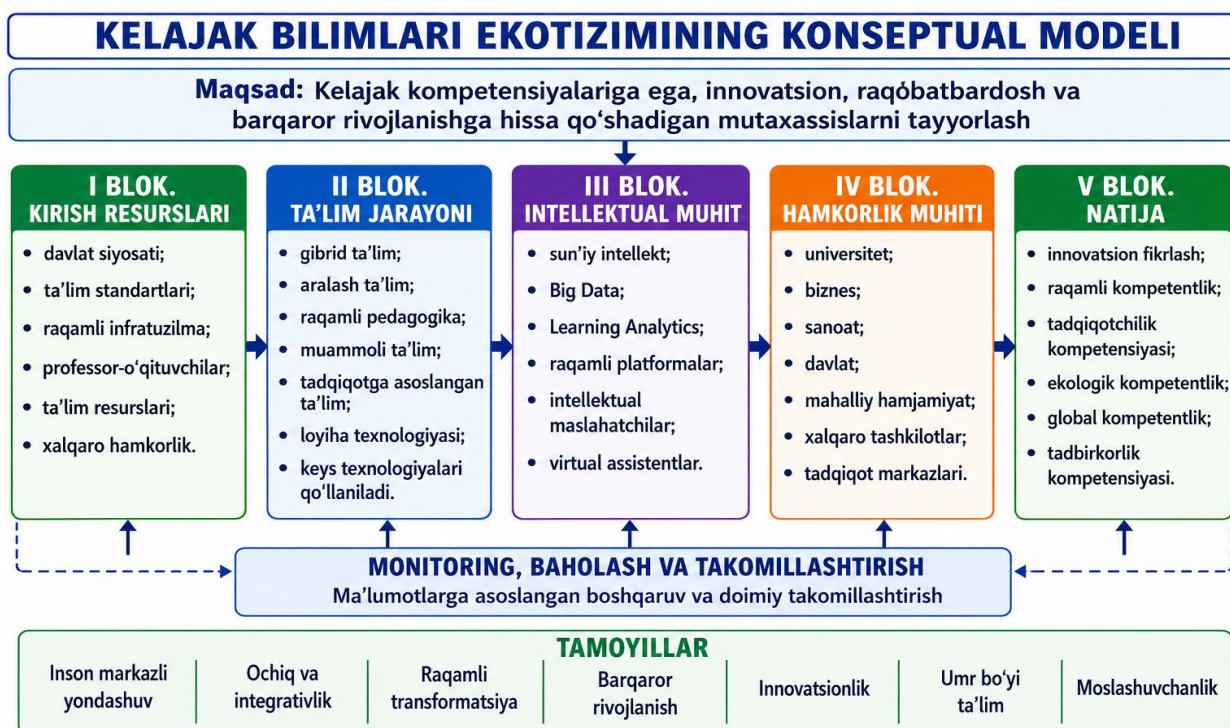
Sun’iy intellekt texnologiyalari o‘quvchining bilim darajasi, o‘rganish sur’ati va individual ehtiyojlarini real vaqt rejimida tahlil qilib, unga moslashtirilgan o‘quv mazmunini taqdim etish imkonini beradi. Adaptiv ta’lim platformalari o‘quvchining xatolarini tahlil qilish, bilim bo‘shliqlarini aniqlash va tegishli mashqlarni tavsiya etish orqali o‘qitish jarayonini individuallashtiradi. Bundan tashqari, sun’iy intellekt o‘qituvchiga ma’muriy yuklamani kamaytirish, baholash jarayonlarini avtomatlashtirish va ta’lim tahlili (learning analytics) asosida boshqaruv qarorlarini qabul qilishda ko‘maklashadi (1-rasmga qarang).

Mazkur ekotizimning 7 ta tarkibiy qismi ko‘rsatilgan: uch texnologik komponent (infratuzilma, sun’iy intellekt, baholash tizimi) va to‘rt pedagogik-insoniy komponent (individual ta’lim, mikro-malaka, uzluksiz ta’lim, o‘qituvchi roli) bularning barchasi bitta yaxlit ekotizim doirasida birlashgan.

Kelajak bilimlari ekologik madaniyat bilan uyg‘un rivojlanadi. Bu: yashil iqtisodiyot; yashil universitet; karbon neytralligi; qayta tiklanuvchi energiya; resurs tejamkorlik; ekologik ta’lim kabi yo‘nalishlarni qamrab oladi. Kelajak bilimlari ekotizimining konseptual modeli quyidagicha namoyon bo‘ladi (2-rasmga qarang).

1-rasm. Kelajak bilimlari ekotizimining tarkibiy qismlari

2-rasm. Kelajak bilimlari ekotizimining konseptual modeli

An'anaviy “barcha uchun bir xil” (one-size-fits-all) yondashuvdan farqli o'laroq, kelajak bilimlari ekotizimi har bir o'quvchiga o'zining qiziqishlari, qobiliyatlari va kasbiy maqsadlariga mos individual ta'lim traektoriyasini loyihalashtirish imkonini yaratadi. Bunda o'quvchi nafaqat bilim iste'molchisi, balki o'z ta'lim jarayonining faol loyihachisiga aylanadi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv o'quv dasturlarining moslashuvchanligini, tanlov fanlari va modulli tizimning kengayishini taqozo etadi.

Mehnat bozorining tezkor o'zgaruvchanligi sharoitida uzoq muddatli, yaxlit diplom dasturlari bilan bir qatorda qisqa muddatli, aniq ko'nikmaga yo'naltirilgan mikro-kvalifikatsiyalar (micro-credentials) tizimi ahamiyat kasb etmoqda. Mikro-kvalifikatsiyalar o'quvchiga muayyan kompetensiyani qisqa muddatda egallash va uni rasman tasdiqlash imkonini beradi, bu esa mehnat bozori talablariga tezkor moslashishga xizmat qiladi. Modulli ta'lim tizimi esa turli mikro-kvalifikatsiyalarni “yig'ma” (stackable) tarzda birlashtirib, to'liq malaka darajasiga erishish imkonini yaratadi.

Kelajak bilimlari ekotizimining muhim tamoyillaridan biri - ta'limni faqat maktab yoki oliy ta'lim muassasasi doirasi bilan cheklamaslikdir. Hayot davomida ta'lim paradigmasi inson faoliyatining barcha bosqichlarida - bolalik, yoshlik, kattalar va keksalik davrida uzluksiz o'rganish imkoniyatini nazarda tutadi.

Bu, o‘z navbatida, kattalar ta’limi tizimini, korporativ o‘quv dasturlarini va norasmiy ta’lim shakllarini rivojlantirishni talab qiladi.

Raqamli ekotizim sharoitida o‘qituvchining roli “bilim uzatuvchi”dan “o‘rganish jarayonini boshqaruvchi va yo‘naltiruvchi”ga aylanadi. O‘qituvchi endi yagona bilim manbai emas, balki o‘quvchiga mavjud raqamli resurslar orasida yo‘nalish topishga, tanqidiy fikrlashga va mustaqil bilim qurish (knowledge construction) jarayonini tashkil etishga ko‘maklashuvchi mentorga aylanadi. Shu sababli o‘qituvchilarni raqamli-pedagogik kompetentlikni oshirishga yo‘naltirilgan uzluksiz malaka oshirish tizimini yaratish ekotizimning muvaffaqiyati uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Kelajak bilimlari ekotizimida baholash tizimi ham tubdan o‘zgarishga uchraydi. An’anaviy, faqat yakuniy natijaga yo‘naltirilgan (summative) baholash o‘rniga jarayonga yo‘naltirilgan (formative) va uzluksiz baholash usullari ustuvor ahamiyat kasb etadi. Raqamli platformalar o‘quvchining har bir harakatini - topshiriqni bajarish vaqti, xatolar xarakteri, qayta urinishlar soni kabi ma’lumotlarni - real vaqt rejimida qayd etib, uning bilim va ko‘nikma darajasini ko‘p qirrali tarzda aks ettiruvchi raqamli portfolio (e-portfolio) shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv nafaqat o‘quvchining “nima bilishi”ni, balki “qanday o‘rganishi” va “qay darajada rivojlanayotgani”ni ham hisobga olish imkonini beradi, bu esa baholashni haqiqiy ma’noda individuallashtiradi.

Ikki paradigma o‘rtasidagi tafovutlarni yanada aniqroq tasavvur etish uchun quyida an’anaviy ta’lim modeli bilan kelajak bilimlari ekotizimi asosidagi model asosiy parametrlar kesimida qiyoslab beriladi:

1-jadval. An’anaviy va ekotizimga asoslangan ta’lim modellarining qiyosiy tahlili

Mezon	An’anaviy ta’lim modeli	Kelajak bilimlari ekotizimi
Ta’lim markazi	O‘qituvchi va dastur	O‘quvchi va uning individual ehtiyojlari
Ta’lim mazmuni	Qat’iy, standartlashtirilgan	Moslashuvchan, modulli va yangilanuvchan
Baholash	Yakuniy, summativ	Uzluksiz, formativ, raqamli portfolio asosida
Vaqt chegarasi	Muayyan yosh davri bilan cheklangan	Hayot davomida uzluksiz
Texnologiya o‘rni	Yordamchi vosita	Ekotizimning tarkibiy asosi
Sertifikatlash	Yagona diplom	Yig‘ma mikro-kvalifikatsiyalar tizimi
Boshqaruv uslubi	Markazlashgan, ierarxik	Tarmoqli, hamkorlikka asoslangan

Kelajak bilimlari ekotizimi kontseptsiasining amaliy jihatlarini yanada chuqurroq anglash uchun bir qator xorijiy mamlakatlarning ta’lim tizimini transformatsiya qilish borasidagi tajribasini ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Estoniya raqamli davlat qurilishining yorqin namunasi sifatida ta’lim sohasida ham sezilarli yutuqlarga erishgan. “e-School” (e-Kool) elektron platformasi orqali o‘quvchi, o‘qituvchi va ota-onalar o‘rtasida uzluksiz raqamli aloqa ta’minlangan, dasturlash asoslari boshlang‘ich sinflardan o‘quv dasturiga kiritilgan. Estoniya tajribasi shuni ko‘rsatadiki, kichik davlat miqyosida ham izchil siyosat va yagona raqamli platforma orqali butun ta’lim ekotizimini samarali boshqarish mumkin.

Singapur “Kelajak uchun ta’lim” (Learn for Life) strategiyasi doirasida SkillsFuture milliy dasturini joriy etgan bo‘lib, u orqali har bir fuqaroga hayoti davomida yangi ko‘nikmalarni egallash uchun davlat tomonidan moliyalashtiriladigan shaxsiy “ta’lim krediti” ajratiladi. Bu tajriba mikro-kvalifikatsiyalar va hayot davomida ta’lim tamoyillarining institutsional darajada qanday amalga oshirilishi mumkinligini ko‘rsatadigan muhim namunadir.

Janubiy Koreya sun’iy intellektga asoslangan adaptiv ta’lim platformalarini davlat miqyosida joriy etish borasida yetakchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. Mamlakatda “AI Digital Textbook” loyihasi doirasida sun’iy intellekt yordamida har bir o‘quvchining bilim darajasiga moslashtirilgan raqamli darsliklar yaratilmoqda. Bu tajriba texnologik innovatsiyalarni an’anaviy o‘quv dasturlariga bosqichma-bosqich integratsiya qilish strategiyasining muvaffaqiyatli namunasi sifatida e’tirof etiladi.

Finlyandiya ta’lim tizimi fanlararo (phenomenon-based) ta’lim yondashuvi, o‘qituvchilarning yuqori kasbiy avtonomiyasi va past darajadagi standartlashtirilgan baholash orqali ajralib turadi. Ushbu tajriba shuni ko‘rsatadiki, texnologik innovatsiyalar bilan bir qatorda pedagogik madaniyat va o‘qituvchiga ishonch ham kelajak bilimlari ekotizimining muhim, ba’zan hatto, hal qiluvchi tarkibiy qismi bo‘lishi mumkin.

Yuqorida keltirilgan tajribalarni umumlashtirib, shuni ta’kidlash mumkinki, muvaffaqiyatli ta’lim transformatsiyasi hech qachon yagona omilga, masalan, faqat texnologiyaga yoki faqat moliyaviy resursga asoslanmaydi. Aksincha, u siyosiy irodani, institutsional izchillikni, pedagogik madaniyatni va texnologik innovatsiyani uyg‘un tarzda birlashtirgan holdagina barqaror natija beradi. Aynan shu xulosa mazkur maqolada taklif etilayotgan besh bosqichli kontseptual modelning nazariy asosini tashkil etadi.

Zamonaviy ta’limni transformatsiya qilishning kontseptual modeli

Yuqorida bayon etilgan tarkibiy qismlar asosida biz “kelajak bilimlari ekotizimi”ning besh bosqichli kontseptual transformatsiya modelini taklif etamiz. Ushbu model chiziqli emas, balki siklik xarakterga ega bo‘lib, doimiy takomillashuvni nazarda tutadi:

1. Diagnostika bosqichi - mavjud ta’lim tizimining raqamli tayyorligi, infratuzilma holati va kadrlar salohiyatini baholash;
2. Loyihalashtirish bosqichi - institutsional strategiya, me’yoriy-huquqiy baza va texnologik yechimlarni ishlab chiqish;
3. Integratsiya bosqichi - raqamli vositalar, adaptiv platformalar va mikro-kvalifikatsiya tizimlarini amaliy o‘quv jarayoniga tatbiq etish;
4. Rivojlantirish bosqichi - o‘qituvchi va boshqaruv kadrlarining raqamli-pedagogik kompetentligini oshirish, ota-ona va jamoatchilikni jalb etish;
5. Monitoring va moslashuv bosqichi - ta’lim tahlili (learning analytics) asosida natijalarni baholash hamda ekotizimni doimiy yangilab borish.

Ushbu model doirasida har bir bosqich keyingi bosqich uchun asos yaratadi, biroq besh bosqich orasidagi bog‘liqlik qat’iy chiziqli emas - monitoring natijalari qayta diagnostika va loyihalashtirish bosqichlariga “teskari aloqa” (feedback loop) sifatida qaytadi. Aynan shu xususiyat ekotizimga xos dinamiklik va o‘z-o‘zini yangilash qobiliyatini ta’minlaydi.

Ekotizimning ijtimoiy-etik jihatlari va mumkin bo‘lgan xavflar

Har qanday chuqur texnologik transformatsiya kabi, kelajak bilimlari ekotizimini shakllantirish jarayoni ham bir qator ijtimoiy-etik xavf va muammolarni o‘zida mujassam etadi. Ushbu jihatlarni e’tibordan chetda qoldirish ekotizimning barqaror rivojlanishiga putur yetkazishi mumkin, shu sababli ularni kontseptual model doirasida alohida ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

➤ Raqamli tafovut (digital divide) turli ijtimoiy-iqtisodiy guruhlar va hududlar o‘rtasida texnologiyalarga kirish imkoniyatlaridagi notenglik ta’lim sohasidagi mavjud tengsizlikni yanada chuqurlashtirishi mumkin;

➤ Shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish o‘quvchilarning ta’lim faoliyati bo‘yicha yig‘iladigan katta hajmdagi ma’lumotlar (learning data) maxfiylik va kiberxavfsizlik nuqtayi nazaridan jiddiy talablarni taqozo etadi;

➤ Algoritmik xolislik muammosi sun’iy intellekt tizimlari asosida qabul qilinadigan qarorlarning shaffofligi va xolisligini ta’minlash, ya’ni algoritmik tarfakashlikning oldini olish zarur;

➤ Insonparvarlik va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarining zaiflashishi xavfi texnologiyaga ortiqcha bog‘liqlik o‘quvchilarning bevosita insoniy muloqot va hamkorlikdagi ijtimoiy-emotsional ko‘nikmalariga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin;

➤ Pedagogik kasbning obro‘si va motivatsiyasi masalasi o‘qituvchi roli transformatsiyasi jarayonida kadrlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatini va kasbiy motivatsiyasini saqlab qolish zarurati.

Ushbu xavflarni bartaraf etish uchun ekotizim modeliga dastlabki bosqichlardanoq etik-huquqiy tartibga solish mexanizmlarini, ma’lumotlarni himoya qilish standartlarini hamda inklyuziv siyosat tamoyillarini kiritish zarur. Faqat shu tarzda kelajak bilimlari ekotizimi barqaror, adolatli va insonparvar asosda rivojlanishi mumkin.

O‘zbekiston ta’lim tizimida qo‘llash imkoniyatlari va cheklovlar

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda raqamli ta’lim infratuzilmasini rivojlantirish borasida sezilarli natijalarga erishildi: maktablarni kengpo‘losali internet bilan ta’minlash, elektron ta’lim resurslari platformalarini yaratish, oliy ta’lim muassasalarida masofaviy va aralash ta’lim texnologiyalarini joriy etish shular jumlasidandir. Shu bilan birga, taklif etilgan kontseptual modelni to‘liq amalga oshirish yo‘lida bir qator obyektiv cheklovlar mavjud.

- Hududlar kesimida raqamli infratuzilma va internet sifatining notekis taqsimlanishi;
- Pedagog kadrlarning raqamli-pedagogik kompetentlik darajasining yetarli emasligi;
- Mikro-kvalifikatsiyalarni tan olish va sertifikatlashtirishning yagona milliy tizimi hali to‘liq shakllanmaganligi;
- Ta’lim tahlili (learning analytics) va ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv madaniyatining institutsional darajada yetarlicha rivojlanmaganligi;
- Xususiy sektor, ishberuvchilar va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlik mexanizmlarining zaifligi.

Ushbu cheklovlarni bartaraf etish uchun, birinchi navbatda, milliy miqyosda “kelajak bilimlari ekotizimi” kontseptsiyasini rasmiy ta’lim siyosati hujjatlariga integratsiya qilish, ikkinchidan, pedagog kadrlarni raqamli-pedagogik kompetentlikni oshirishga qaratilgan uzluksiz malaka oshirish dasturlari bilan

qamrab olish, uchinchi, mikro-kvalifikatsiyalarni milliy malaka ramkasiga (National Qualifications Framework) integratsiya qilish, to'rtinchi, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari orqali texnologik kompaniyalar va ishberuvchilarni ta'lim jarayoniga faol jalb etish zarur.

Xulosa va tavsiyalar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, “kelajak bilimlari ekotizimi” tushunchasi zamonaviy ta'limni transformatsiya qilishning nazariy-metodologik asosi sifatida katta salohiyatga ega. Ushbu kontseptual yondashuv ta'lim jarayonini alohida-alohida elementlar yig'indisi emas, balki o'zaro bog'liq, dinamik va doimiy rivojlanib boruvchi yaxlit tizim sifatida ko'rish imkonini beradi. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. “Kelajak bilimlari ekotizimi” - bu raqamli texnologiyalar, pedagogik innovatsiyalar va institutsional hamkorlik asosida shakllanadigan, uzluksiz va shaxsga yo'naltirilgan bilim olish imkonini beruvchi yaxlit ijtimoiy-pedagogik tizimdir;

2. Ekotizimning samarali faoliyat yuritishi olti asosiy komponent - raqamli infratuzilma, sun'iy intellekt, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, mikro-kvalifikatsiyalar, hayot davomida ta'lim va o'qituvchi rolining transformatsiyasining uyg'un integratsiyasiga bog'liq;

3. Taklif etilgan besh bosqichli kontseptual model (diagnostika, loyihalashtirish, integratsiya, rivojlantirish, monitoring va moslashuv) ta'lim muassasalari va ta'lim siyosati ishlab chiquvchilar uchun amaliy qo'llanma vazifasini o'tashi mumkin;

4. O'zbekiston sharoitida ushbu modelni joriy etish uchun infratuzilmaviy, institutsional va kadrlar salohiyatiga oid bir qator cheklovlarni bosqichma-bosqich bartaraf etish talab etiladi.

Kelgusi tadqiqotlar “kelajak bilimlari ekotizimi” modelining aniq ta'lim bosqichlari (maktabgacha, umumiy o'rta, oliy va kattalar ta'limi) kesimida amaliy sinovdan o'tkazilishi, shuningdek, uning samaradorligini baholash uchun aniq miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari tizimini ishlab chiqishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir. Yakuniy xulosa sifatida ta'kidlash joizki, kelajak ta'limi - bu yagona markazdan boshqariladigan qat'iy tizim emas, balki barcha manfaatdor tomonlarning faol hamkorligi asosida doimiy o'zgarib, takomillashib boruvchi tirik ekotizimdir.

Adabiyotlar:

1. OECD. The Future of Education and Skills: Education 2030. — Paris: OECD Publishing, 2023.
2. UNESCO. Reimagining our futures together: A new social contract for education. — Paris: UNESCO Publishing, 2021.
3. World Economic Forum. The Future of Jobs Report. — Geneva: WEF, 2023.
4. Zavodchikov D., Chulyukova S. Digital ecosystem of education: theoretical foundations. // Perspectives of Science and Education, 2022. — № 3. — B. 45–58.
5. Yusupova N.A. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari: nazariya va amaliyot. — Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2023.
6. Karimov A.A. Raqamli iqtisodiyot sharoitida ta'lim tizimini transformatsiya qilish masalalari. // O'zbekiston pedagogikasi jurnali, 2022. — № 4. — B. 12–24.
7. To'xliyev N., Ibragimov X. Kompetentsiyaviy yondashuv asosida ta'lim mazmunini modernizatsiya qilish. — Toshkent: “Iqtisod-Moliya”, 2021.

PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA

TA'LIM JARAYONIDA SMART MAQSADLAR VA PEDAGOGIK KVALIMETRIYA INTEGRATSIYASINING NAZARIY ASOSLARI

Raupova Munira Murodovna,
Navoiy davlat universiteti
Pedagogika kafedrası professori,
pedagogika fanlari doktori (DSc)
Science ID: DNV-0126-0003

Mazkur maqolada ta'lim jarayonida SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriya integratsiyasining nazariy asoslari tahlil qilingan. SMART maqsadlarning ta'lim natijalarini aniq, o'lchanuvchi, erishish mumkin bo'lgan, dolzarb va vaqt bilan chegaralangan tarzda belgilashdagi ahamiyati hamda pedagogik kvalimetriyaning ta'lim sifatini diagnostika qilish, monitoring qilish va baholashdagi imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriya o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ilmiy jihatdan asoslanib, ularning integratsiyasi ta'lim jarayonini rejalashtirish, amalga oshirish va natijalarini baholashning yaxlit tizimi sifatida tavsiflangan. Tadqiqot natijasida ta'lim sifatini ta'minlashga xizmat qiluvchi nazariy yondashuvlar umumlashtirilib, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish bo'yicha ilmiy xulosalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: SMART maqsadlar, pedagogik kvalimetriya, ta'lim sifati, ta'lim jarayoni, kompetensiyaviy yondashuv, baholash mezonlari, samaradorlik indikatorlari, diagnostika, monitoring, ta'lim natijalari.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИНТЕГРАЦИИ SMART-ЦЕЛЕЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КВАЛИМЕТРИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье проанализированы теоретические основы интеграции SMART-целей и педагогической квалиметрии в образовательном процессе. Раскрыта роль SMART-целей в определении образовательных результатов как конкретных, измеримых, достижимых, значимых и ограниченных по времени, а также возможности педагогической квалиметрии в диагностике, мониторинге и оценке качества образования. Научно обоснована взаимосвязь SMART-целей и педагогической квалиметрии, а их интеграция рассмотрена как целостная система планирования, организации и оценки образовательного процесса. По результатам исследования обобщены теоретические подходы к обеспечению качества образования и сформулированы научно обоснованные выводы по повышению эффективности образовательного процесса.

Ключевые слова: SMART-цели, педагогическая квалиметрия, качество образования, образовательный процесс, компетентностный подход, критерии оценивания, показатели эффективности, диагностика, мониторинг, образовательные результаты.

THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE INTEGRATION OF SMART GOALS AND PEDAGOGICAL QUALIMETRY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

This article examines the theoretical foundations of integrating SMART goals and pedagogical qualimetry in the educational process. It highlights the role of SMART goals in defining educational outcomes that are specific, measurable, achievable, relevant, and time-bound, as well as the potential of pedagogical qualimetry for diagnosing, monitoring, and evaluating the quality of education. The study scientifically substantiates the interrelationship between SMART goals and pedagogical qualimetry and considers their integration as a comprehensive system for planning, implementing, and assessing the educational process. Based on the research findings, theoretical approaches to quality assurance in education are generalized, and scientifically grounded conclusions are proposed to enhance the effectiveness of the educational process.

Keywords: SMART goals, pedagogical qualimetry, quality of education, educational process, competency-based approach, assessment criteria, performance indicators, diagnostics, monitoring, learning outcomes.

Kirish. Zamonaviy jahon ta’lim tizimida yuz berayotgan tub islohotlar ta’lim mazmuni, shakli va baholash mexanizmlarini tubdan qayta ko’rib chiqishni talab etmoqda. Ayniqsa, globallashuv sharoitida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash, ta’lim sifatini oshirish va uni xalqaro mezonlar asosida baholash dolzarb masalaga aylangan. Birlashgan millatlar tashkilotining 2015-yil 25-sentabrda “2030 yilgacha bo’lgan Barqaror rivojlanish maqsadlarida, – “sifatli ta’limni ta’minlash” [8;p.12-18] ta’lim tizimlarini natijaga yo’naltirilgan, shaffof va samarali boshqarishni vazifasi belgilangan. Bu esa ta’lim jarayonida aniq maqsadlarni belgilash va ularning amalga oshirilish darajasini ilmiy asosda baholash mexanizmlarini joriy etish zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Bu borada, O’zbekiston Respublikasida ham ta’lim sifatini oshirish, natijaga yo’naltirilgan ta’limni joriy etish hamda baholash tizimini takomillashtirish davlat siyosati darajasida qo’llab-quvvatlanmoqda. Xususan, «Ta’lim to’g’risida»gi Qonunda ta’lim sifatini ta’minlash, kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish va ta’lim natijalarini baholashning huquqiy asoslari belgilangan. Shuningdek, «Pedagogning maqomi to’g’risida»gi Qonun pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim jarayoni samaradorligi uchun mas’uliyatini kuchaytirishga qaratilgan. Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 142-son buyrug’i esa o’quv-me’yoriy hujjatlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish, o’quv natijalarini aniq ifodalash hamda baholashning zamonaviy mexanizmlarini joriy etishni nazarda tutadi. Mazkur me’yoriy-huquqiy hujjatlar SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriya integratsiyasi asosida ta’lim jarayonini rejalashtirish, amalga oshirish va baholash bo’yicha ilmiy tadqiqotlarning huquqiy-metodologik poydevorini tashkil etadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ta’lim jarayonida SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriya integratsiyasining nazariy asoslarini ilmiy jihatdan asoslash, ularning o’zaro bog’liqligini ochib berish hamda ta’lim jarayonini rejalashtirish va baholashdagi imkoniyatlarini aniqlash tadqiqotning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, kontent-tahlil, pedagogik modellashtirish, induksiya, deduksiya, analiz va sintez metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, SMART maqsadlar konsepsiyasi, pedagogik kvalimetriya nazariyasi hamda ta’lim sifatini baholashga oid milliy va xorijiy ilmiy manbalar o’rganildi. Tadqiqotning metodologik asosini kompetensiyaviy yondashuv, natijaga yo’naltirilgan ta’lim konsepsiyasi hamda pedagogik kvalimetriya tamoyillari tashkil etdi.

Natijalar. Ta’lim jarayonida SMART maqsadlarning joriy etilishi o’quv jarayonida shaffoflik va aniqlikni ta’minlab, o’qituvchi va talaba faoliyatini bir maqsadga yo’naltirilgan holda muvofiqlashtirishga xizmat qiladi. Bu esa, ta’lim samaradorligi oshirib, har bir bosqichda erishilishi lozim bo’lgan natijalarni oldindan belgilab olish va ularni baholash mezonlari aniq shakllantirish imkonini beradi. Biroq ta’lim maqsadlarini belgilashning o’zi yetarli emas. Muhimi, mazkur maqsadlarga qay darajada erishilganligini ilmiy-asoslangan mezonlar orqali aniqlashdan iboratdir. Mazkur vazifani pedagogik kvalimetriya bajaradi. Pedagogik kvalimetriya ta’lim sifatini miqdoriy va sifatiy ko’rsatkichlar asosida baholashga xizmat qiluvchi ilmiy yo’nalish bo’lib, u ta’lim natijalarini obyektiv, ishonchli va valid baholash imkonini yaratadi.

Pedagogik kvalimetriya ta’lim sifatini ilmiy asosda baholashning metodologik yo’nalishi sifatida zamonaviy pedagogika fanida alohida o’rin egallaydi. Kvalimetriya nazariyasining asoschilaridan biri G.G.Azgaldovning ta’kidlashicha, kvalimetriyaning asosiy maqsadi baholanayotgan obyekt sifatini jamiyat yoki iste’molchi ehtiyojini qondirish darajasini ifodalovchi yagona integral ko’rsatkich orqali aniqlash metodikasini ishlab chiqish va takomillashtirishdan iborat [5;c.7-18]. Ushbu yondashuv pedagogik jarayonga tatbiq etilganda ta’lim sifati, o’quv natijalari va kompetensiyalarni ilmiy asoslangan mezonlar orqali kompleks baholash imkonini yaratadi.

A.I. Subetto pedagogik kvalimetriya mohiyatini yanada kengroq izohlab, pedagogik (ta’lim) kvalimetriyasini ta’lim sifati haqidagi fan sifatida tavsiflaydi [6;c.125-141]. Uning fikricha, u ta’lim tizimi, ta’lim-tarbiya jarayoni, ta’lim oluvchi va pedagog faoliyati sifatini baholashning nazariy hamda metodologik asoslarini ishlab chiqadi. Olim ta’lim kvalimetriyasini ta’lim sifati, o’quv natijalari va shaxs rivojlanishini ilmiy asoslangan mezonlar, indikatorlar hamda integral ko’rsatkichlar orqali baholashga xizmat qiluvchi metodologik tizim sifatida talqin qiladi. Shu nuqtayi nazardan, pedagogik kvalimetriya ta’lim jarayonini boshqarish va qaror qabul qilishning muhim ilmiy vositasi hisoblanadi.

Zamonaviy xalqaro tadqiqotlarda ham ta’lim sifatini baholashda ilmiy mezonlar va empirik ma’lumotlarning ahamiyati alohida e’tirof etiladi. OECD mutaxassislarining ta’kidlashicha, o’qituvchining kasbiy faoliyati doimiy ravishda yangilanib boruvchi ilmiy bilimlarga tayanishi zarur, pedagogik bilimlarni baholash esa ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Shu bois ta’lim natijalarini aniq indikatorlar va ishonchli baholash vositalari orqali o’lchash zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Yuqorida qayd etilgan ilmiy qarashlar pedagogik kvalimetriyaning faqatgina baholash vositasi emas, balki ta’lim sifatini boshqarishning ilmiy mexanizmi ekanligini ko’rsatadi. Pedagogik kvalimetriyada baholash jarayoni odatda maqsadlarni aniqlash, baholash mezonlarini ishlab chiqish, indikatorlarni belgilash,

ko‘rsatkichlarni o‘lchash, natijalarni tahlil qilish va ular asosida pedagogik qarorlar qabul qilish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Aynan shu jihati bilan pedagogik kvalimetriya SMART maqsadlar texnologiyasi bilan uzviy bog‘lanadi. SMART yondashuvi maqsadlarning o‘lchanadigan bo‘lishini talab qilsa, pedagogik kvalimetriya ushbu maqsadlarga erishilganlik darajasini ilmiy asoslangan mezonlar va indikatorlar orqali obyektiv aniqlash imkonini beradi. Bu ikki yondashuvning integratsiyasi konstruktiv muvofiqlik tamoyiliga mos keladi [7; p.95-132], ya‘ni ta‘lim maqsadlari, o‘qitish jarayoni va baholash o‘zaro muvofiq holda tashkil etiladi. Shu bilan birga, pedagogik kvalimetriya ta‘lim sifatini baholash, diagnostika qilish va prognozlashtirishga qaratilgan ilmiy yo‘nalish bo‘lib, u o‘quv natijalarini aniq mezon va indikatorlar asosida o‘lchash imkonini beradi. Demak, ta‘lim jarayonini ilmiy asosda rejalashtirish, amalga oshirish va baholashning yaxlit tizimini ta‘minlash maqsadida SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriyaning integratsiyasiga asoslangan kompleks model ishlab chiqildi (1- rasmga qarang).

Taklif etilayotgan model tizimli, kompetensiyaviy, natijaga yo‘naltirilgan hamda kvalimetrik yondashuvlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish asosida qurilgan bo‘lib, ta‘lim jarayonining barcha bosqichlarini yagona mantiqiy zanjir sifatida tashkil etadi. Modelning asosiy g‘oyasi ta‘lim maqsadlarini aniq belgilash, ularni amalga oshirish jarayonini samarali tashkil etish hamda erishilgan natijalarni obyektiv mezonlar asosida baholash orqali ta‘lim sifatiga erishishdan iborat. Model uchta o‘zaro bog‘liq faoliyatga oid blokdan tashkil topgan.

Birinchi blok - SMART maqsadlar bloki hisoblanib, u ta‘lim jarayonining strategik rejalashtirish bosqichini ifodalaydi. SMART maqsadlar asosida ta‘lim maqsadlarini belgilash pedagogik faoliyatni ilmiy asosda rejalashtirish va boshqarish imkonini yaratadi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, ta‘lim maqsadlari aniq (Specific), o‘lchanadigan (Measurable), erishish mumkin bo‘lgan (Achievable), natijaga yo‘naltirilgan (Relevant) va vaqt bilan chegaralangan (Time-bound) tarzda ifodalanadi. Bu esa ta‘lim jarayonini tizimli tashkil etish, o‘qitish strategiyalarini maqsadga muvofiq tanlash hamda ta‘lim natijalarini oldindan prognoz qilish imkonini kengaytiradi

1-rasm. SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriyaning integratsiyasi kompleks modeli

Ikkinchi blok – ta‘lim jarayonini tashkil etish bloki bo‘lib, modelning markaziy qismi hisoblanadi. Unda SMART asosida belgilangan maqsadlar amaliy pedagogik jarayonga transformatsiya qilinadi. Ushbu blok quyidagi o‘zaro bog‘liq komponentlarni qamrab oladi:

- o‘qitish strategiyalari;
- ta‘lim oluvchiga yo‘naltirilgan yondashuv;
- o‘qituvchiga yo‘naltirilgan pedagogik faoliyat;
- baholash mezonlari;
- samaradorlik indikatorlari.

Modelda **o‘qitish strategiyalari** SMART maqsadlar asosida belgilangan ta‘lim maqsadlarini amaliy pedagogik jarayonga tatbiq etishni ta‘minlovchi markaziy komponent sifatida, u ta‘lim mazmuni, o‘qitish metodlari, tashkiliy shakllar va pedagogik texnologiyalarni maqsad, natija hamda baholash mezonlari bilan muvofiqlashtirish vazifasini bajaradi. Samarali o‘qitish strategiyalari ta‘lim jarayonida subyektlarning faol ishtirokini ta‘minlash, mustaqil fikrlashni rivojlantirish, amaliy faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va ta‘lim natijalariga erishish uchun qulay pedagogik muhitni shakllantirishga xizmat qiladi. Taklif etilayotgan modelda o‘qitish strategiyalari quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oladi:

kompetensiyaviy yondashuv;
shaxsga (o'quvchiga) yo'naltirilgan ta'lim;
faol o'qitish strategiyalari;
muammoli ta'lim;
tadqiqotga asoslangan ta'lim;
loyihaviy ta'lim;
hamkorlikda o'qitish;
differensiallashtirilgan va individuallashtirilgan ta'lim;
raqamli va aralash ta'lim;

refleksiv ta'lim strategiyalari. Ushbu strategiyalar ta'lim maqsadlari, o'quv faoliyati va baholash jarayonlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlab, pedagogik kvalimetriya asosida ta'lim sifatini obyektiv baholash uchun zarur bo'lgan axborot bazasini shakllantiradi. Shu bois o'qitish strategiyalari mazkur modelda rejalashtirish va baholash tizimini integratsiya qiluvchi asosiy faoliyatga oid mexanizm sifatida qaraladi.

Ta'lim oluvchiga yo'naltirilgan yondashuv – bu ta'lim jarayonini har bir ta'lim oluvchining individual xususiyatlari, ehtiyojlari, qobiliyatlari, qiziqishlari va ta'lim ehtiyojlarini inobatga olgan holda tashkil etishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Ushbu yondashuvda ta'lim oluvchi bilimni tayyor holda qabul qiluvchi obyekt emas, balki o'quv-bilish faoliyatining faol subyekti sifatida qaraladi.

SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriya integratsiyasi modelida mazkur yondashuv ta'lim maqsadlarini amalga oshirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi. Chunki SMART maqsadlar har bir ta'lim oluvchining erishishi mumkin bo'lgan natijalariga yo'naltirilsa, pedagogik kvalimetriya esa mazkur natijalarning individual rivojlanish dinamikasini obyektiv mezonlar asosida baholash imkonini yaratadi.

Modelda ushbu yondashuvning amalga oshirilishi quyidagi pedagogik jihatlarni qamrab oladi:

ta'lim oluvchining individual ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olish;
mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish;
faol o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish;
hamkorlikka asoslangan o'quv muhitini yaratish;
refleksiya va o'z-o'zini baholash ko'nikmalarini shakllantirish;

individual ta'lim natijalarini monitoring qilish va qo'llab-quvvatlash. Natijada ta'lim oluvchiga yo'naltirilgan yondashuv ta'lim jarayonining shaxsga moslashuvchanligini ta'minlaydi, ta'lim oluvchilarning o'quv motivatsiyasini oshiradi hamda belgilangan SMART maqsadlarga erishish darajasini pedagogik kvalimetriya mezonlari asosida xolis baholash uchun zarur shart-sharoitni yaratadi.

O'qituvchiga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat ta'lim jarayonida SMART maqsadlarni amalga oshirish va pedagogik kvalimetriya asosida natijalarga erishishni ta'minlovchi kasbiy-pedagogik harakatlar tizimini anglatadi. Bu esa, o'qituvchining ta'lim jarayonini ilmiy asosda loyihalash, tashkil etish, boshqarish, muvofiqlashtirish va baholashga doir faoliyatini qamrab oladi.

SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriya integratsiyasi modelida o'qituvchining pedagogik faoliyati ta'lim maqsadlari, o'qitish strategiyalari va baholash tizimi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ta'minlovchi asosiy omil hisoblanadi. O'qituvchi ta'lim jarayonini rejalashtirish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tanlash, ta'lim oluvchilarning o'quv faoliyatini tashkil etish, ularning yutuqlarini monitoring qilish hamda baholash natijalari asosida ta'lim jarayonini takomillashtirish vazifalarini amalga oshiradi. Tahlil qilinayotgan komponent quyidagi faoliyatga oid yo'nalishlarni o'z ichiga oladi:

SMART maqsadlarni aniq belgilash va ta'lim jarayoniga integratsiya qilish;
ta'lim mazmuni va o'qitish strategiyalarini rejalashtirish;
ta'lim oluvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish va boshqarish;
ta'lim jarayonida motivatsiya va samarali pedagogik muloqotni ta'minlash;
formativ va summativ baholashni amalga oshirish;

pedagogik refleksiya va ta'lim jarayonini takomillashtirish. Bu faoliyatlar esa, SMART maqsadlarning samarali amalga oshirilishini ta'minlash bilan birga, pedagogik kvalimetriya orqali olingan natijalar asosida ta'lim jarayonini ilmiy asosda tahlil qilish va boshqarish imkonini yaratadi.

Baholash mezonlari — bu ta'lim oluvchilarning o'quv natijalari SMART maqsadlarda belgilangan talablarga qay darajada muvofiq kelganligini aniqlash uchun xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan ko'rsatkichlar tizimidir. Mezonlar ta'lim natijalarini xolis, ishonchli va shaffof baholashga imkon berib, pedagogik qarorlarni qabul qilish uchun obyektiv axborot manbayi vazifasini bajaradi. SMART maqsadlar va pedagogik kvalimetriya integratsiyasi modelida baholash mezonlari ta'lim maqsadlari bilan o'quv natijalari o'rtasidagi muvofiqlikni aniqlashga xizmat qiladi. Ular ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini oldindan belgilangan talablar asosida baholash imkonini yaratadi. Shuningdek, baholash

mezonlari formativ va summativ baholash jarayonlarining ilmiy asoslanganligini ta'minlab, ta'lim sifati monitoringini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Samaradorlik indikatorlari — bu ta'lim jarayonining natijaviyligi va SMART maqsadlarga erishish darajasini miqdoriy va sifat jihatidan tavsiflovchi ko'rsatkichlar majmuasidir. Indikatorlar baholash mezonlarining amaliy ifodasi bo'lib, ta'lim jarayonidagi o'zgarishlarni aniqlash, monitoring qilish va tahlil etish imkonini beradi. Taklif etilayotgan modelda samaradorlik indikatorlari pedagogik kvalimetriyaning asosiy axborot manbayi hisoblanadi. Ular ta'lim natijalarini rejalashtirilgan SMART maqsadlar bilan taqqoslash, erishilgan yutuqlar darajasini baholash hamda ta'lim jarayonini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilishga xizmat qiladi. Samaradorlik indikatorlari orqali ta'lim oluvchilarning rivojlanish dinamikasi, maqsadlarga erishish darajasi va ta'lim jarayonining umumiy samaradorligi tizimli ravishda baholanadi.

Uchinchi blok – pedagogik kvalimetriya bloki bo'lib, ta'lim natijalarini obyektiv baholash tizimini ifodalaydi. Unda kvalimetrik baholashning asosiy bosqichlari o'z aksini topgan:

Diagnostika – ta'lim jarayonining boshlang'ich va joriy holatini aniqlash, ta'lim oluvchilarning mavjud bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini aniqlashga qaratilgan ilmiy-pedagogik jarayondir. Bu bosqichda SMART maqsadlarda belgilangan natijalarga erishish uchun zarur bo'lgan dastlabki ma'lumotlar yig'iladi va ta'lim jarayonini rejalashtirish uchun obyektiv axborot bazasi shakllantiriladi. Diagnostika natijalari keyingi monitoring va baholash ishlarining ilmiy asosini tashkil etadi.

Monitoring – ta'lim jarayonining borishi va SMART maqsadlarga erishish dinamikasini muntazam kuzatish, ma'lumotlarni yig'ish hamda tahlil qilish jarayonidir. Monitoring orqali ta'lim oluvchilarning rivojlanishidagi ijobiy o'zgarishlar, mavjud muammolar va ularning kelib chiqish sabablari aniqlanadi. Bu esa ta'lim jarayonini o'z vaqtida korrekcirovka qilish va boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Baholash – ta'lim natijalarini oldindan belgilangan baholash mezonlari va samaradorlik indikatorlari asosida aniqlash hamda ularning SMART maqsadlarga muvofiqligini belgilash jarayonidir. Pedagogik kvalimetriya nuqtayi nazaridan baholash ta'lim sifati miqdoriy va sifat jihatidan tavsiflash imkonini beradi. Ushbu jarayon ta'lim natijalarining xolisligi, ishonchiligi va obyektivligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Tahlil va korreksiya – baholash natijalarini ilmiy jihatdan sharhlash, ularning sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash hamda ta'lim jarayonini takomillashtirish bo'yicha xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqish bosqichidir. Tahlil jarayonida olingan natijalar SMART maqsadlar bilan qiyoslanib, ta'lim samaradorligi baholanadi, taqриз orqali esa mazkur natijalarning ilmiy-pedagogik asoslanganligi va amaliy ahamiyati yuzasidan ekspertlik munosabati bildiriladi. Bu bosqich ta'lim jarayonini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan qarorlarni qabul qilishga xizmat qiladi.

Muhokama. Olib borilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatdiki, SMART maqsadlar ta'lim natijalarini rejalashtirishning samarali vositasi hisoblanadi. Biroq ular ta'lim sifati baholashning to'liq mexanizmini ta'minlamaydi. Pedagogik kvalimetriya esa, aksincha, natijalarni ilmiy asoslangan mezon va indikatorlar orqali baholash imkonini beradi. Shu sababli mazkur ikki yondashuvning integratsiyasi ta'lim jarayonini boshqarishning yaxlit tizimini shakllantiradi.

Yuqorida taklif etilgan model konstruktiv muvofiqlik tamoyiliga mos holda SMART maqsadlar, o'qitish strategiyalari hamda pedagogik kvalimetriya elementlarini yagona tizimga birlashtiradi va ta'lim maqsadlari, o'quv faoliyati, baholash jarayonlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydi. Bunda pedagogik qarorlar qabul qilishning ilmiy asoslanganligi ortadi, ta'lim sifati monitoringi takomillashadi hamda uzluksiz takomillashtirish mexanizmi shakllanadi.

Xulosa. Olib borilgan ilmiy va nazariy manbalar tahlili natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

SMART maqsadlar ta'lim natijalarini aniq rejalashtirish imkonini beradi.

Pedagogik kvalimetriya ta'lim sifati obyektiv baholashning ilmiy mexanizmi hisoblanadi.

SMART va pedagogik kvalimetriya integratsiyasi ta'lim jarayonini boshqarish samaradorligini oshiradi.

Taklif etilgan kompleks model maqsad qo'yish, o'qitish, baholash va takomillashtirish jarayonlarini yagona tizimga birlashtiradi.

Modeldan umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim muassasalarida foydalanish mumkin.

Tadqiqot natijalari ta'lim sifati boshqarish bo'yicha keyingi ilmiy izlanishlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (1.05.2023) // O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik to'plami. 2023. 18 (1090)-son. <https://lex.uz>.

2. O‘zbekiston Respublikasi O‘RQ-637-son “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. (23.09.2020) // O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik to‘plami. 2020. 37-38. (953-954) – son. <https://lex.uz>
3. O‘zbekiston Respublikasining O‘RQ-901-son “Pedagogning maqomi to‘g‘risida”gi Qonuni. (1.02.2024) // O‘zbekiston Respublikasi Qonunchilik to‘plami. <https://lex.uz>
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887 – son.
5. Азгальдов Г. Г., Райхман Э. П. О квалиметрии / под ред. А. В. Гличева. – Москва: Издательство стандартов, 1973. – 172 с.
6. Субетто А. И. От квалиметрии человека — к квалиметрии образования (генезис). – Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1993. – 242 с.
7. Biggs, J., Tang, C. Teaching for Quality Learning at University: What the Student Does. 4th ed. Maidenhead: Open University Press / McGraw-Hill Education, 2011. – 389 p
8. United Nations. Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. – New York: United Nations, 2015. – 40 p

**BO‘LAJAK SHIFOKORLARNING FAZOVIIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA
MULTIMEDIALI ANATOMIK MODELLARNING AHAMIYATI**

Bozorov Erkin Xojiyevich,

- O‘zR FA Yadro fizikasi instituti

Yadro tibbiyoti laboratoriyasi bosh ilmiy xodimi,

O‘zMU Fizika fakulteti Yadro fizikasi

va astronomiya kafedrası professori, f.-m.f.d.

erkinbozorov789@mail.ru

ORCID: 0009-0002-0270-0054

Xusanova Mukaddas Aktamovna,

Alfraganus universiteti Tibbiyot kafedrası dotsenti (PhD)

muqaddasxusanova43@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-5906-0583>

Nasirov Maxmud Ualiyevich,

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika

instituti mustaqil izlanuvchisi

Ualiyev Daulet Maxsud o‘g‘li,

Toshkent davlat tibbiyot universiteti o‘qituvchisi

Xojiyeva Moxlaroyim Erkin qizi,

Toshkent tibbiyot universiteti talabasi

Ushbu maqolada bo‘lajak shifokorlarning kasbiy shakllanishida fazoviy fikrlash (spatial ability) qobiliyatining o‘rni va ushbu kognitiv ko‘nikmani rivojlantirishda multimedial anatomik modellarning ahamiyati atroflicha tahlil qilinadi. Inson anatomiyasini an‘anaviy usullar (atlaslar, 2D tasvirlar) va zamonaviy 3D/VR multimedia texnologiyalari yordamida o‘qitishning samaradorligi tizimli va qiyosiy o‘rganilgan. Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, interaktiv anatomik modellar talabalarning vizual-fazoviy koordinatsiyasini sezilarli darajada yaxshilaydi, klinik fikrlashni shakllantiradi va kelajakdagi jarrohlik amaliyotlarida xatoliklar xavfini kamaytiradi.

Kalit so‘zlar: fazoviy fikrlash, multimedial modellar, inson anatomiyasi, tibbiy ta‘lim, 3D-modellashtirish, virtual voqelik (VR).

**ЗНАЧЕНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ АНАТОМИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ В РАЗВИТИИ
ПРОСТРАНСТВЕННОГО МЫШЛЕНИЯ (SPATIAL ABILITY) БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ**

В данной статье подробно анализируется роль пространственного мышления (spatial ability) в профессиональном становлении будущих врачей и значение мультимедийных анатомических моделей в развитии этого когнитивного навыка. Проведено системное и сравнительное исследование эффективности обучения анатомии человека с использованием традиционных методов (атласы, 2D-изображения) и современных мультимедийных технологий 3D/VR. Исследования показывают, что интерактивные анатомические модели значительно улучшают визуально-пространственную координацию студентов, формируют клиническое мышление и снижают риск ошибок в будущей хирургической практике.

Ключевые слова: пространственное мышление, мультимедийные модели, анатомия человека, медицинское образование, 3D-моделирование, виртуальная реальность (VR).

**THE IMPORTANCE OF MULTIMEDIA ANATOMICAL MODELS IN DEVELOPING THE
SPATIAL ABILITY OF FUTURE PHYSICIANS**

This article provides a comprehensive analysis of the role of spatial ability in the professional development of future physicians and the significance of multimedia anatomical models in cultivating this cognitive skill. A systematic and comparative study on the effectiveness of teaching human anatomy using traditional methods (atlases, 2D images) versus modern 3D/VR multimedia technologies was conducted. Research indicates that interactive anatomical models significantly enhance students' visual-spatial coordination, foster clinical reasoning, and mitigate the risk of errors in future surgical practices.

Keywords: *spatial ability, multimedia models, human anatomy, medical education, 3D modeling, virtual reality (VR).*

Kirish. Mamlakatimizda zamonaviy tibbiyot ta’limi shifokorlardan nafaqat fundamental nazariy bilimlarni, balki yuqori darajadagi amaliy, mantiqiy va kognitiv ko’nikmalarni ham talab etadi. Tibbiyot sohasida, ayniqsa inson anatomiyasi, topografik anatomiya, operativ jarrohlik va radiologiya (rentgenologiya, KT, MRT) kabi fanlarni o’zlashtirishda fazoviy fikrlash yetakchi rol o’ynaydi. Fazoviy fikrlash – bu obyektlarning uch o’lchamli fazodagi real holatini tasavvur qilish, ularni fikran dinamik ravishda aylantirish va ichki tuzilishlarning o’zaro topografik munosabatlarini to’g’ri idrok etish qobiliyatidir [2]. Biroq, uzoq yillar davomida tibbiyot oliygohlarida qo’llanilib kelingan an’anaviy o’qitish vositalari (2D atlaslar, plakatlar va statik maketlar) inson tanasining murakkab, ko’p qatlamli va dinamik tuzilishini talaba ongida to’laqonli shakllantirishda muayyan cheklovlariga ega edi. Talaba tekislikdagi (2D) tasvirni xayolan 3D formatga o’tkazishda katta kognitiv qiyinchilikka duch keladi [1]. Bu esa klinik amaliyotda, xususan, ichki a’zolarining topografiyasini aniqlashda yoki diagnostika tasvirlarini tahlil qilishda xatoliklarga sabab bo’lishi mumkin.

Hozirgi kunda multimediali anatomik modellar, 3D-vizualizatsiya dasturlari, virtual (VR) va to’ldirilgan voqelik (AR) texnologiyalarining ta’lim jarayoniga integratsiya qilinishi ushbu muammoni bartaraf etishning eng samarali yechimi sifatida namoyon bo’lmoqda. O’zbekistonda tibbiy ta’limni raqamlashtirish davlat siyosati darajasida ustuvor vazifa etib belgilangan [7,8]. Ushbu maqolaning maqsadi – bo’lajak shifokorlarning fazoviy tasavvurini rivojlantirishda raqamli va multimediali anatomik modellarning metodologik va amaliy ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Dunyo bo’yicha inson kognitiv faoliyati va vizual ma’lumotlarni qabul qilish qonuniyatlari psixologiya va pedagogika fanlarida keng o’rganilgan. R. Mayer va R. Moreno multimediali ta’lim nazariyasini ilgari surib, inson miyasi vizual (ko’rish) va verbal (eshitish/o’qish) kanallar orqali berilgan ma’lumotlarni bir vaqtda qabul qilganda ularni uzoq muddatli xotiraga tezroq va mustahkam joylashtirishini hamda kognitiv yukni kamaytirishini asoslaganlar [1].

Tibbiy ta’lim yo’nalishida fazoviy fikrlash darajasi va anatomik bilimlarni o’zlashtirish o’rtasidagi bog’liqlik tizimli sharhlarda tahlil qilingan: fazoviy qobiliyat amaliy imtihonlar, ikki o’lchamli tasvirlardan uch o’lchamli sintez qilish va kesimlarni idrok etish bilan ijobiy bog’liq bo’lib, yuqori fazoviy qobiliyatga ega talabalar amaliy va jarrohlik ko’nikmalarini tezroq va kam xato bilan o’zlashtiradi [2; 3]. Tajriba tadqiqotlariga ko’ra, 3D raqamli anatomik modellar va simulyatorlar yordamida tahsil olgan talabalarining nazorat imtihonlaridagi ko’rsatkichlari an’anaviy usulda o’qiganlarga nisbatan sezilarli yuqori bo’lishi qayd etilgan [4; 5].

Mahalliy tadqiqotlarda ham tibbiyot oliy ta’lim muassasalarida ko’rgazmalilik va interfaollik prinsiplarini kuchaytirish, bu orqali talabalarda mustaqil va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish lozimligi ta’kidlanadi [8]. Biroq, bo’lajak shifokorlarda “fazoviy fikrlash” fenomenini aynan raqamli multimedia vositalari yordamida rivojlantirishning kognitiv mexanizmlari va ularning diagnostik ahamiyati mamlakatimiz tibbiy-pedagogik adabiyotlarida hali tizimli va yaxlit holda tadqiq etilmagan.

Metodologiya. Tadqiqotni amalga oshirish jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy-pedagogik kuzatuv, metodik umumlashtirish va ekspert baholash usullaridan foydalanildi. Bo’lajak shifokorlarning boshlang’ich fazoviy fikrlash darajasini aniqlash maqsadida xalqaro “Anatomik fazoviy test” (Anatomical Spatial Ability Test – ASAT) va L. Silvermanning vizual-fazoviy o’rganuvchilarni baholash metodikasi elementlaridan foydalanildi [6].

Tadqiqot Alfraganus universiteti “Davolash ishi” yo’nalishining 2-kurs 205 “A” va 211 “B”-guruh talabalari o’rtasida olib borildi. Nazorat guruhi (n=15) an’anaviy mulyajlar va 2D atlaslardan foydalandi, tajriba guruhi (n=15) esa ta’lim jarayonida zamonaviy 3D multimedia dasturlari (Complete Anatomy, 3D Organon) va virtual disseksiya stoli (Anatomage) yordamida tahsil oldi. Natijalar talabalarining topografik kesimlarni aniqlash tezligi va aniqligi bo’yicha baholandi.

Tadqiqot natijalari va tahlili. Olib borilgan tadqiqot va kuzatuvlar shuni ko’rsatdiki, multimediali anatomik modellardan foydalanish ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi. Bunday modellar statik emas, balki dinamik xususiyatga ega bo’lib, talabaga quyidagi imkoniyatlarni taqdim etdi: *Erkin rotatsiya va masshtablash:* a’zo va to’qimalarni 360 daraja burchak ostida aylantirish, yaqinlashtirish va uzoqlashtirish orqali ularning haqiqiy hajmi va shakli haqida aniq tasavvur hosil bo’ladi. *Virtual disseksiya (qatlamma-qatlam ajratish):* teri qoplamidan boshlab mushak, qon tomirlari, asab tolalari va suyak tizimigacha bo’lgan qatlamlarni ketma-ket ajratish orqali organlarning bir-biriga nisbatan joylashuvi (topografiyasi) chuqur o’zlashtiriladi. *Patologiyalar va funksiyalar simulyatsiyasi:* yurak klapanlarining ishlashi, qon aylanish tizimi dinamikasi yoki jarohatlarning ichki a’zolariga ta’sirini harakatda ko’rish imkoniyati.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, multimediali modellar bilan muntazam ishlagan talabalarda kognitiv yuklama (cognitive load) kamayadi: miya 2D tasvirni xayolan 3D ga aylantirish uchun qo‘shimcha energiya sarflamaydi, balki tayyor uch o‘lchamli modelni qabul qilib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri klinik tahlilga o‘tdilar [1]. Bu esa bo‘lajak shifokorlarning diagnostik fikrlash tezligini oshganligini isbotladi.

Tajriba va nazorat guruhlarida o‘tkazilgan yakuniy testlar natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

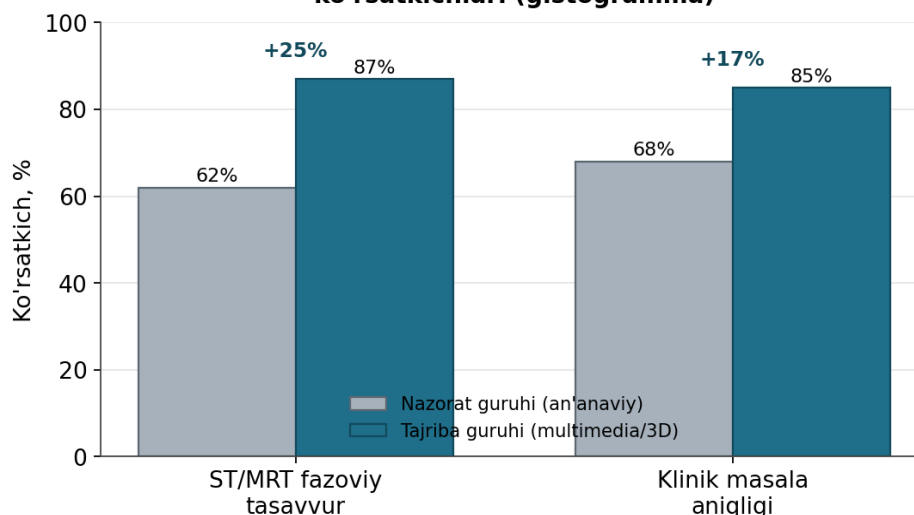
1-jadval.

Nazorat va tajriba guruhlarining yakuniy ko‘rsatkichlari

Baholanuvchi mezon	Nazorat guruhi (an’anaviy)	Tajriba guruhi (multimedia/3D)	Samaradorlik farqi
ST/MRT tasvirlarini fazoviy tasavvur qilish, %	62	87	+25%
Topografik a’zolar joylashuvini aniqlash tezligi, daqiqa	4,2	2,5	1,7 daq. tezroq
Klinik vaziyatli masalalarni yechish aniqligi, %	68	85	+17%

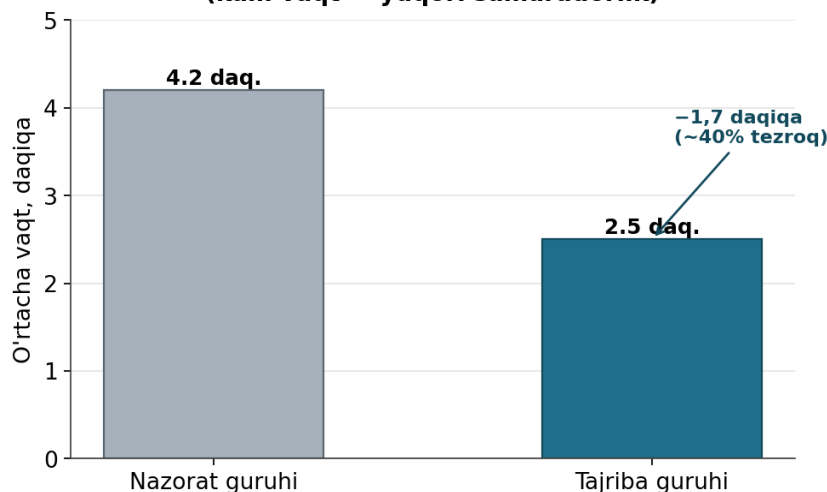
1-jadval ma’lumotlaridan ko‘rinadiki, tajriba guruhida ST/MRT tasvirlarini fazoviy tasavvur qilish ko‘rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan 25% ga, klinik vaziyatli masalalarni yechish aniqligi esa 17% ga yuqori bo‘ldi. Aniqlik ko‘rsatkichlari 1-rasmdagi gistogrammada aks ettirilgan.

1-rasm. Fazoviy tasavvur va klinik masala aniqligi ko‘rsatkichlari (gistogramma)

1-rasm. Fazoviy tasavvur va klinik masala aniqligi ko‘rsatkichlari (gistogramma)

2-rasm. Topografik a’zolari aniqlash tezligi (kam vaqt — yuqori samaradorlik)

2-rasm. Topografik a’zolari aniqlash tezligi (diagramma)

Ayni paytda topografik a'zolari aniqlash tezligi tajriba guruhida sezilarli yaxshilandi: agar nazorat guruhi o'rtacha 4,2 daqiqa sarflagan bo'lsa, tajriba guruhi bu vazifani 2,5 daqiqada bajardi (taxminan 40% tezroq), bu esa 2-rasmdagi diagrammada ko'rsatilgan.

Xulosa. Bo'lajak shifokorlarning fazoviy fikrlash (spatial ability) qobiliyatini tizimli rivojlantirish zamonaviy tibbiy ta'limning ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Tadqiqot natijalariga tayanib quyidagi xulosalarni ilgari surish mumkin:

– Multimediali anatomik modellar inson tanasining murakkab topografik tuzilishini vizuallashtirish orqali talabalarning fazoviy tasavvurini an'anaviy usullarga nisbatan sezilarli darajada tezroq va sifatliroq rivojlantirishi isbotlandi.

– Ushbu texnologiyalar nafaqat anatomiya kursida, balki kelajakda rentgenologik, KT va MRT xulosalarini to'g'ri o'qish, shuningdek, jarrohlik amaliyotlarini minimal xatolik bilan rejalashtirish va amalga oshirish uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

– Tibbiyot oliy ta'lim muassasalari o'quv dasturlariga 3D va VR simulyatorlarini yanada kengroq joriy etish ta'limni raqamlashtirish va tibbiy xizmat ko'rsatish xavfsizligini oshirishning asosiy omili hisoblanadi.

Ushbu maqola № AM-IT3- 2019062031 “Yadro energetikasi”, “Yadro tibbiyoti va texnologiyalari”, “Radiatsion tibbiyoti va texnologiyalari” fanlari bo'yicha bakalavr va magistr uchun multimediyali darsliklarni yaratish” nomli innovatsion loyiha doirasida yozib tayyorlangan.

Adabiyotlar:

1. Mayer R.E., Moreno R. Nine ways to reduce cognitive load in multimedia learning // Educational Psychologist. – 2003. – Vol. 38, No. 1. – P. 43–52. doi: 10.1207/S15326985EP3801_6

2. Langlois J., Bellemare C., Toulouse J., Wells G.A. Spatial abilities and anatomy knowledge assessment: A systematic review // Anatomical Sciences Education. – 2017. – Vol. 10, No. 3. – P. 235–241. doi: 10.1002/ase.1655

3. Langlois J., Bellemare C., Toulouse J., Wells G.A. Spatial abilities training in anatomy education: A systematic review // Anatomical Sciences Education. – 2020. – Vol. 13, No. 1. – P. 71–79. doi: 10.1002/ase.1873

4. Salimi S., Asgari Z., Mohammadnejad A., Teimazi A., Bakhtiari M. Efficacy of virtual reality and augmented reality in anatomy education: A systematic review and meta-analysis // Anatomical Sciences Education. – 2024. doi: 10.1002/ase.2501

5. Alharbi Y., Al-Mansour M., Al-Saffar R., Garman A., Alraddadi A. Three-dimensional virtual reality as an innovative teaching and learning tool for human anatomy courses in medical education: a mixed methods study // Cureus. – 2020. – Vol. 12, No. 2. – e7085. doi: 10.7759/cureus.7085

6. Silverman L.K. Upside-Down Brilliance: The Visual-Spatial Learner. – Denver: DeLeon Publishing, 2002. – 380 p.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-son “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Farmoni, 2020-yil 5-oktabr. – Toshkent, 2020. – <https://lex.uz/docs/-5030957>

8. Malikovich, S. E. (2022). 3 o'lchamli modellar yaratish va ularni o'qitish metodikasi. In Proceedings of International Educators Conference (Vol. 1, No. 3, pp. 46-50).

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY RIVOJLANISHIDA EMOTSIONAL INTELLEKT VA IJTIMOY-PSIXOLOGIK OMILLARNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Fayziyeva Umida Asadovna,

Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi, pedagogika
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor
umidaxon2017@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6878-2637>

Ushbu maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt hamda ijtimoiy-psixologik omillarning o'zaro bog'liqligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Emotsional intellektning shaxsning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, pedagogik muloqot samaradorligini oshirish, stressli vaziyatlarni boshqarish, empatiya va refleksiv ko'nikmalarni shakllantirishdagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik muhit, kommunikativ kompetensiya, motivatsiya, kasbiy identifikatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va pedagogik hamkorlikning bo'lajak o'qituvchilar kasbiy kamolotiga ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan talabalarda kasbiy moslashuv, pedagogik refleksiya va samarali muloqot ko'nikmalari nisbatan yuqori rivojlanishini ko'rsatadi. Maqolada pedagogik oliy ta'lim muassasalarida emotsional intellektni rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, bo'lajak o'qituvchi, kasbiy rivojlanish, ijtimoiy-psixologik omillar, kasbiy kompetentlik, pedagogik faoliyat, kommunikativ kompetensiya, empatiya, refleksiya, motivatsiya, pedagogik muloqot, kasbiy identifikatsiya.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

В статье представлен научно-теоретический анализ взаимосвязи эмоционального интеллекта и социально-психологических факторов в профессиональном развитии будущих педагогов. Раскрыта роль эмоционального интеллекта в формировании профессиональной компетентности, развитии педагогического общения, управлении эмоциональными состояниями, развитии эмпатии и рефлексии. Особое внимание уделено влиянию социально-психологической среды, коммуникативной компетентности, профессиональной мотивации, социальной поддержки и профессиональной идентичности на процесс профессионального становления будущих учителей. Результаты исследования свидетельствуют о том, что высокий уровень эмоционального интеллекта способствует успешной профессиональной адаптации, эффективному взаимодействию с участниками образовательного процесса и развитию профессиональной рефлексии. В статье предложены научно-практические рекомендации по совершенствованию психолого-педагогических технологий развития эмоционального интеллекта в системе высшего педагогического образования.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, будущий учитель, профессиональное развитие, социально-психологические факторы, профессиональная компетентность, педагогическая деятельность, коммуникативная компетентность, эмпатия, рефлексия, мотивация, педагогическое общение, профессиональная идентичность.

THE INTERRELATIONSHIP OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF FUTURE TEACHERS

This article presents a theoretical analysis of the relationship between emotional intelligence and socio-psychological factors in the professional development of future teachers. It examines the role of emotional intelligence in enhancing professional competence, improving pedagogical communication, managing emotional states, and developing empathy and reflective skills. The study also analyzes the influence of the socio-psychological environment, communicative competence, professional motivation, social support, and professional identity on the professional growth of prospective teachers. The findings indicate that students with higher levels of emotional intelligence demonstrate stronger professional adaptation, more effective pedagogical interaction, and better reflective abilities. The article proposes

scientific and practical recommendations aimed at improving psychological and pedagogical technologies for developing emotional intelligence within teacher education programs.

Key words: *emotional intelligence, future teacher, professional development, socio-psychological factors, professional competence, pedagogical activity, communicative competence, empathy, reflection, motivation, pedagogical communication, professional identity.*

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimi oldiga qo’yilayotgan talablar tobora murakkablashib bormoqda. Zamonaviy maktab nafaqat o’z fanini mukammal biladigan, balki ta’lim jarayonida yuzaga keladigan turli emotsional va ijtimoiy vaziyatlarni samarali boshqara oladigan pedagoglarni tayyorlashni talab etadi. Shu sababli bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy rivojlanishida faqat akademik bilim va metodik tayyorgarlik emas, balki emotsional intellekt hamda ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarni rivojlantirish ham ustuvor yo’nalishlardan biriga aylanmoqda [1]. Pedagogning kasbiy muvaffaqiyati ko’p jihatdan uning o’quvchilar, ota-onalar, hamkasblar va ta’lim muassasasi jamoasi bilan sog’lom ijtimoiy munosabatlarni yo’lga qo’ya olishiga bog’liq bo’lib, bunday munosabatlar esa rivojlangan emotsional intellekt asosida shakllanadi [2].

So’nggi yillarda pedagogik va psixologik tadqiqotlarda emotsional intellektni shaxsning kasbiy muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida baholash tendensiyasi kuchaydi. Emotsional intellekt insonning o’z hissiyotlarini anglash, ularni boshqarish, boshqalarning emotsional holatini tushunish hamda samarali ijtimoiy munosabatlarni tashkil etish qobiliyatlarini qamrab oladi [3]. Pedagogik faoliyat esa doimiy muloqot, emotsional yuklama, qaror qabul qilish va nizoli vaziyatlarni hal etishni talab qiladigan murakkab kasbiy faoliyat turi hisoblanadi. Shuning uchun ham bo’lajak o’qituvchilarning emotsional intellekt darajasi ularning kasbiy kompetentligini shakllantirishda muhim mezonlardan biri sifatida qaralmoqda [4].

Kasbiy rivojlanish jarayonida ijtimoiy-psixologik omillarning o’rni ham alohida ahamiyat kasb etadi. Oliy ta’lim muassasasidagi psixologik iqlim, akademik guruhdagi hamkorlik muhiti, pedagog-o’qituvchilar bilan o’zaro munosabatlar, kasbiy motivatsiya, ijtimoiy qo’llab-quvvatlash va kommunikativ tajriba bo’lajak o’qituvchining kasbiy identifikatsiyasini shakllantiruvchi asosiy determinantlar hisoblanadi [5]. Ushbu omillar emotsional intellektning rivojlanishiga ham bevosita ta’sir ko’rsatadi. Aksincha, emotsional intellektning yuqori darajada shakllanganligi shaxsning ijtimoiy moslashuvchanligi, pedagogik refleksiyasi va kasbiy barqarorligini mustahkamlaydi [6].

Zamonaviy psixologik konsepsiyalar emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillar o’rtasidagi munosabatni dinamik hamda o’zaro ta’sir qiluvchi tizim sifatida izohlaydi. Mazkur tizimda shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, motivatsion yo’nalishi, kommunikativ salohiyati, stressga chidamliligi va empatik qobiliyatlari yagona integrallashgan mexanizmni tashkil etadi [7]. Pedagogik ta’lim jarayonida ushbu mexanizmning rivojlanishi bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy moslashuvini tezlashtirish, pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish va kasbiy deformatsiyalarning oldini olishda muhim omil bo’lib xizmat qiladi [8].

Bugungi kunda ko’plab xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda emotsional intellektning o’qituvchi shaxsining professional kompetentligiga ta’siri o’rganilgan bo’lsa-da, aynan bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt hamda ijtimoiy-psixologik omillarning o’zaro bog’liqligini kompleks tarzda tadqiq etish hali ham dolzarb ilmiy muammolardan biri bo’lib qolmoqda [9]. Ayniqsa, pedagogik oliy ta’lim muassasalari sharoitida ushbu bog’liqlikni aniqlash kelajakdagi pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini yanada takomillashtirish, ularning psixologik barqarorligini oshirish hamda ta’lim sifatini yaxshilash uchun muhim ilmiy asos yaratadi [10].

Mazkur maqolaning maqsadi bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillarning o’zaro bog’liqligini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning kasbiy kompetentlikni shakllantirishdagi o’rni va ahamiyatini aniqlash hamda pedagogik ta’lim tizimida emotsional intellektni rivojlantirishning samarali psixologik-pedagogik mexanizmlarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot natijalari oliy pedagogik ta’lim muassasalarida bo’lajak o’qituvchilarni tayyorlash jarayonini takomillashtirish, ularning kasbiy moslashuvini kuchaytirish va zamonaviy pedagog shaxsini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Tadqiqotning nazariy asoslari va adabiyotlar tahlili. Bo’lajak o’qituvchilarning kasbiy rivojlanishini ta’minlash zamonaviy pedagogika va psixologiyaning ustuvor ilmiy yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish nafaqat kasbiy bilim, ko’nikma va malakalarni rivojlantirishni, balki pedagog shaxsining emotsional, kommunikativ hamda ijtimoiy-psixologik salohiyatini shakllantirishni ham talab qiladi. Ilmiy manbalarda ta’kidlanishicha, XXI asr pedagogi yuqori intellektual

salohiyat bilan bir qatorda rivojlangan emotsional intellekt, refleksiv tafakkur, empatiya, stressga chidamlilik va samarali ijtimoiy muloqot ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim [11].

Kasbiy rivojlanish tushunchasi turli ilmiy maktablarda turlicha talqin qilinadi. Aksariyat tadqiqotchilar ushbu jarayonni shaxsning kasbiy faoliyatga tayyorlanishi, kasbiy kompetensiyalarni egallashi, kasbiy qadriyatlar tizimini shakllantirishi hamda o‘zini kasbiy jihatdan takomillashtirib borishi bilan bog‘liq uzluksiz rivojlanish sifatida izohlaydilar [12]. Pedagogik faoliyatning o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda kasbiy muvaffaqiyat ko‘proq inson omiliga, ya‘ni pedagogning shaxsiy fazilatlarini, emotsional barqarorligi va ijtimoiy moslashuvchanligiga bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishini baholashda faqat akademik tayyorgarlik emas, balki ularning emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarini ham hisobga olish zarur [13].

Emotsional intellekt nazariyasi zamonaviy psixologiyada nisbatan yangi yo‘nalishlardan biri bo‘lishiga qaramay, qisqa vaqt ichida shaxs rivojlanishi va kasbiy faoliyatni o‘rganishda muhim konseptual asosga aylandi. Dastlab emotsional intellekt insonning emotsiyalarni anglash, ularni boshqarish va boshqalarning hissiy holatini tushunish qobiliyati sifatida izohlangan bo‘lsa [14], keyinchalik ushbu tushuncha motivatsiya, ijtimoiy moslashuv, liderlik, kommunikativ kompetensiya va kasbiy samaradorlik kabi ko‘plab psixologik konstrukt bilan uzviy bog‘liqligi ilmiy jihatdan asoslab berildi [15].

Bugungi kunda emotsional intellektning bir necha nazariy modellari mavjud. Ulardan eng ko‘p qo‘llaniladigan qobiliyat modeli emotsional intellektni emotsiyalarni aniqlash, ulardan tafakkur jarayonida foydalanish, emotsiyalarni tushunish va ularni boshqarish kabi o‘zaro bog‘liq kognitiv qobiliyatlar tizimi sifatida tavsiflaydi [16]. Aralash model esa emotsional intellektni shaxsning motivatsiyasi, optimizmi, ijtimoiy mas‘uliyati, moslashuvchanligi, stressga bardoshliligi va shaxslararo munosabatlarni boshqarish kompetensiyalarini o‘zida mujassamlashtiruvchi integrativ sifat deb hisoblaydi [17]. Aynan ushbu model pedagogik faoliyatning mazmuniga yaqinligi sababli bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayonida keng qo‘llanilmoqda.

Pedagogik faoliyatning muvaffaqiyati o‘qituvchining o‘quvchilar bilan samarali emotsional aloqa o‘rnata olishiga bevosita bog‘liq. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, emotsional intellekti yuqori bo‘lgan pedagoglar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini tezroq anglaydi, nizoli vaziyatlarni konstruktiv hal qiladi, stressli vaziyatlarda emotsional muvozanatni saqlaydi hamda ta‘lim jarayonida qulay psixologik muhitni shakllantira oladi [18]. Natijada bunday pedagoglarning kasbiy moslashuvi tezlashadi, pedagogik faoliyat samaradorligi ortadi va kasbiy charchash sindromining rivojlanish xavfi kamayadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishiga ta‘sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar ko‘plab tadqiqotlarda alohida tahlil qilingan. Ushbu omillar tarkibiga ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, akademik guruhdagi psixologik iqlim, kommunikativ tajriba, kasbiy motivatsiya, refleksiya, o‘z-o‘zini baholash, ijtimoiy identifikatsiya va pedagogik hamkorlik kiradi. Mazkur omillarning uyg‘un rivojlanishi bo‘lajak pedagoglarda kasbiy identifikatsiyani mustahkamlaydi hamda ularning o‘z kasbiga nisbatan ijobiy munosabatini shakllantiradi.

Ijtimoiy-psixologik muhitning qulayligi emotsional intellekt rivojlanishining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Oliy ta‘lim muassasasida o‘zaro hurmat, akademik hamkorlik, konstruktiv muloqot va psixologik xavfsizlik muhiti mavjud bo‘lsa, talabalarda empatiya, ijtimoiy mas‘uliyat va kommunikativ kompetensiyalar jadal rivojlanadi. Aksincha, psixologik bosim, ijtimoiy izolyatsiya yoki destruktiv kommunikatsiya mavjud bo‘lgan ta‘lim muhitida emotsional zo‘riqish kuchayib, kasbiy motivatsiyaning pasayishi hamda pedagogik faoliyatga nisbatan salbiy munosabat shakllanishi mumkin.

So‘nggi yillarda xorijiy tadqiqotlarda emotsional intellekt va kasbiy kompetentlik o‘rtasidagi bog‘liqlikni empirik jihatdan isbotlovchi ko‘plab natijalar e‘lon qilinmoqda. Ushbu tadqiqotlarda emotsional intellektning pedagogik refleksiya, pedagogik kreativlik, innovatsion faoliyatga tayyorlik, adaptivlik va pedagogik liderlik bilan ijobiy korrelyatsiyaga ega ekanligi aniqlangan. Shuningdek, emotsional intellektning rivojlanganligi o‘qituvchilarning kasbiy stressni boshqarish, emotsional kuyishning oldini olish va pedagogik faoliyatdan qoniqish darajasini oshirishda muhim omil ekanligi ilmiy asoslangan.

Mahalliy pedagogik va psixologik tadqiqotlarda ham bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, kommunikativ madaniyatni shakllantirish, pedagogik refleksiya va innovatsion faoliyatni takomillashtirish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. Biroq emotsional intellekt hamda ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro integratsiyalashgan holda kasbiy rivojlanishga ta‘sirini kompleks o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy ishlar soni nisbatan kamligi kuzatiladi. Bu esa mazkur yo‘nalishda yangi ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Nazariy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishi ko‘p komponentli, dinamik va uzluksiz jarayon bo‘lib, unda emotsional intellekt hamda ijtimoiy-psixologik omillar o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi va kuchaytiruvchi mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Emotsional

intellekt shaxsning ichki psixologik resurslarini faollashtirsa, ijtimoiy-psixologik omillar ushbu resurslarning real pedagogik faoliyatda samarali namoyon bo'lishiga xizmat qiladi. Aynan shu uyg'unlik pedagogning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, pedagogik muloqot sifatini oshirish, innovatsion faoliyatga tayyorligini kuchaytirish hamda ta'lim jarayonining psixologik samaradorligini ta'minlovchi muhim nazariy asos hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillarning o'zaro bog'liqligini aniqlashga qaratilgan kompleks psixologik-pedagogik yondashuv asosida tashkil etildi. Tadqiqot metodologiyasi shaxsning kasbiy rivojlanishi, emotsional intellekt, ijtimoiy kompetensiya hamda kasbiy kompetentlik nazariyalariga tayangan holda ishlab chiqildi. Tadqiqot davomida emotsional intellektning kasbiy moslashuv, kommunikativ kompetensiya, refleksiya va pedagogik samaradorlikka ta'siri bo'yicha mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy ishlari qiyosiy tahlil qilindi. Nazariy tahlilda emotsional intellektning qobiliyat modeli, aralash modeli hamda kompetensiyaviy yondashuv konsepsiyalaridan foydalanildi. Shuningdek, pedagogik psixologiya, shaxs psixologiyasi, kasbiy rivojlanish nazariyalari va ijtimoiy psixologiya yo'nalishidagi ilmiy manbalar tizimli ravishda o'rganildi.

Tadqiqotda ilmiy bilishning tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, kontent tahlil hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Ushbu metodlar emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillar o'rtasidagi bog'liqlikni har tomonlama baholash imkonini berdi.

Empirik tadqiqot pedagogika yo'nalishida tahsil olayotgan **72 nafar** bakalavr talabalari ishtirokida amalga oshirildi. Ishtirokchilar tanlovida ixtiyoriylik, anonimlik va ilmiy etik tamoyillarga qat'iy amal qilindi. Respondentlar 2–4-bosqich talabalari orasidan tanlab olindi, chunki aynan ushbu bosqichlarda kasbiy identifikatsiya va pedagogik kompetensiyalar faol shakllanadi.

Tadqiqotda quyidagi psixodiagnostik metodikalaridan foydalanildi:

- N. Hallning "Emotional Intelligence Questionnaire" metodikasi – emotsional xabardorlik, o'z emotsiyalarini boshqarish, o'zini motivatsiyalash, empatiya va boshqalar emotsiyalarini boshqarish ko'rsatkichlarini aniqlash uchun;

- K. Rogers va R. Diamondning ijtimoiy-psixologik moslashuv diagnostikasi metodikasi – talabalarining ijtimoiy moslashuvi va shaxslararo munosabatlarini baholash uchun;

- Kasbiy motivatsiyani aniqlash so'rovnomasi – bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy yo'nalganligi va pedagogik faoliyatga bo'lgan motivatsiyasini aniqlash uchun;

- Mualliflik anketa-so'rovnomasi – pedagogik muloqot, refleksiya va kasbiy rivojlanishga oid qo'shimcha ma'lumotlarni yig'ish maqsadida ishlab chiqildi.

Olingan natijalar **SPSS Statistics** dasturi yordamida statistik qayta ishlandi. Ma'lumotlarning taqsimlanish xususiyatlari tavsifiy statistika (Mean, Standard Deviation), guruhlararo farqlar Student t-mezoni hamda o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlik Pearson korrelyatsiya koeffitsienti orqali tahlil qilindi. Statistik ahamiyatlilik darajasi $p \leq 0,05$ mezonida baholandi.

1-jadval.

Bo'lajak o'qituvchilarda emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillar ko'rsatkichlari (n = 72)

Ko'rsatkichlar	n	M±SD	t	p
Emotsional xabardorlik	72	32,8±4,5	2,41	0,018
Emotsiyalarni boshqarish	72	30,6±4,1	2,28	0,025
Empatiya	72	34,1±3,8	2,67	0,010
Ijtimoiy moslashuv	72	81,5±8,2	3,12	0,003
Kasbiy motivatsiya	72	36,4±4,7	2,53	0,014
Pedagogik refleksiya	72	33,7±4,2	2,36	0,021

Jadval natijalaridan ko'rinadiki, respondentlarda empatiya, ijtimoiy moslashuv va kasbiy motivatsiya ko'rsatkichlari nisbatan yuqori darajada namoyon bo'lgan. Ayniqsa, emotsional intellektning tarkibiy qismlari bilan kasbiy rivojlanish indikatorlari o'rtasida ijobiy bog'liqlik kuzatildi. Statistik tahlillar ushbu bog'liqliklarning ishonchli ekanligini ko'rsatdi ($p \leq 0,05$), bu esa emotsional intellekt rivojlangan sari bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligi va ijtimoiy-psixologik moslashuvi ham ortishini anglatadi.

Shunday qilib, tanlangan metodologik yondashuv va qo'llanilgan psixodiagnostik metodlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt hamda ijtimoiy-psixologik omillarning o'zaro bog'liqligini ilmiy asosda baholash imkonini berdi. Olingan empirik natijalar keyingi bobda batafsil tahlil qilinadi hamda ularning pedagogik va psixologik mazmuni muhokama etiladi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili. Tadqiqot davomida olingan empirik ma'lumotlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillar o'rtasida statistik jihatdan ishonchli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Statistik tahlillar natijasida emotsional intellektning barcha asosiy komponentlari – emotsional xabardorlik, emotsiyalarni boshqarish, empatiya va o'zini motivatsiyalash ko'rsatkichlari kasbiy motivatsiya, pedagogik refleksiya hamda ijtimoiy moslashuv darajalari bilan ijobiy korrelyatsiyaga ega ekanligi aniqlandi. Bu natijalar pedagogik faoliyatda emotsional intellektning nafaqat individual psixologik sifat, balki kasbiy kompetentlikni shakllantiruvchi muhim omil ekanligini tasdiqlaydi.

Korrelyatsion tahlil natijalariga ko'ra, empatiya va pedagogik refleksiya o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik kuzatildi ($r=0,64$; $p<0,01$). Bu holat empatiya darajasi yuqori bo'lgan talabalarda pedagogik vaziyatlarni chuqurroq tahlil qilish, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini anglash va o'z pedagogik faoliyatini tanqidiy baholash qobiliyati yaxshiroq rivojlanganligini anglatadi [40]. Shuningdek, emotsiyalarni boshqarish ko'rsatkichi bilan ijtimoiy moslashuv o'rtasida ham o'rtacha kuchli ijobiy bog'liqlik aniqlandi ($r=0,58$; $p<0,01$). Bu esa emotsional o'zini boshqarish qobiliyati rivojlangan bo'lajak o'qituvchilar yangi ijtimoiy va kasbiy sharoitlarga tezroq moslashishini ko'rsatadi.

Kasbiy motivatsiya ko'rsatkichlari ham emotsional intellektning barcha komponentlari bilan musbat bog'liqlikni namoyon etdi. Ayniqsa, o'zini motivatsiyalash ko'rsatkichi kasbiy motivatsiya bilan yuqori korrelyatsiyaga ega bo'ldi ($r=0,69$; $p<0,01$). Ushbu natija ichki motivatsiyaning pedagogik faoliyatga bo'lgan qiziqish, kasbiy maqsadlarni belgilash va o'z ustida muntazam ishlashga ijobiy ta'sir ko'rsatishini anglatadi [42]. Tadqiqot ishtirokchilarining aksariyati pedagogik faoliyatni ijtimoiy ahamiyatga ega kasb sifatida baholagan bo'lib, ularning emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan sari kasbiy o'zini rivojlantirishga intilish ham ortib borgan.

Empirik natijalarni yanada aniqroq ifodalash maqsadida respondentlar emotsional intellekt darajasiga ko'ra uch guruhga ajratildi: yuqori, o'rta va past daraja. Guruhlararo taqqoslash natijalari yuqori emotsional intellektga ega talabalar barcha kasbiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha boshqa guruhlariga nisbatan sezilarli ustunlikka ega ekanligini ko'rsatdi.

2-jadval.

Emotsional intellekt darajasiga ko'ra kasbiy rivojlanish ko'rsatkichlarining taqqoslanishi (n=72)

Ko'rsatkich	Yuqori EI (n=24)	O'rta EI (n=31)	Past EI (n=17)	F	p
Kasbiy motivatsiya	38,9±3,2	35,8±3,9	31,7±4,3	9,21	0,001
Pedagogik refleksiya	36,2±2,9	33,4±3,5	29,8±3,8	8,46	0,001
Ijtimoiy moslashuv	86,4±5,1	80,3±6,4	73,6±7,2	10,37	0,001
Kommunikativ kompetensiya	37,6±3,1	34,8±3,7	30,9±4,1	8,98	0,001

2-jadval natijalaridan ko'rinadiki, emotsional intellekt darajasi yuqori bo'lgan respondentlarda kasbiy motivatsiya, pedagogik refleksiya, kommunikativ kompetensiya va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari statistik jihatdan sezilarli ravishda yuqori bo'lgan ($p<0,01$). Bu esa emotsional intellektning kasbiy rivojlanishning muhim psixologik resursi ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari shuningdek, ijtimoiy-psixologik omillar orasida eng katta ta'sir kuchiga ega omillar sifatida akademik guruhdagi psixologik iqlim, pedagog-o'qituvchilar bilan konstruktiv muloqot, tengdoshlar tomonidan qo'llab-quvvatlanish va kasbiy identifikatsiya ajralib chiqqanligini ko'rsatdi. Mazkur omillar emotsional intellektning rivojlanishini rag'batlantiruvchi tashqi muhit omillari sifatida namoyon bo'ldi. Qulay psixologik muhit mavjud bo'lgan guruhlarda talabalarning empatiya, refleksiya va emotsional barqarorlik ko'rsatkichlari ham yuqori bo'lgani kuzatildi.

Natijalar shuni ham ko'rsatdiki, emotsional intellektning rivojlanishi bo'lajak o'qituvchilarning pedagogik faoliyatga tayyorgarligini faqat psixologik jihatdan emas, balki metodik va kommunikativ jihatdan ham mustahkamlaydi. Emotsional jihatdan barqaror talabalar pedagogik amaliyot davomida yuzaga keladigan murakkab vaziyatlarni xotirjam tahlil qilish, o'quvchilar bilan individual yondashuvni qo'llash va hamkorlikka asoslangan ta'lim muhitini yaratishda yuqori natijalarni namoyon etdilar.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillar o'rtasida o'zaro mustahkam funksional bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi. Mazkur bog'liqlik bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, pedagogik faoliyatga muvaffaqiyatli moslashish, samarali muloqot o'rnatish hamda kasbiy barqarorlikni ta'minlashning muhim psixologik mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillar bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekanligini tasdiqladi. Olingan ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, emotsional intellektning rivojlanganligi bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kompetentligini shakllantirish, pedagogik faoliyatga muvaffaqiyatli moslashish va samarali kasbiy muloqotni tashkil etishda muhim psixologik resurs hisoblanadi. Shu bilan birga, ijtimoiy-psixologik muhitning qulayligi emotsional intellektning rivojlanishi uchun zarur sharoit yaratishi aniqlandi. Demak, ushbu ikki omil o‘zaro bir-birini to‘ldiruvchi va kuchaytiruvchi tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, emotsional intellektning tarkibiy qismlari ichida empatiya, emotsiyalarni boshqarish va o‘zini motivatsiyalash bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy shakllanishiga eng kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Empatiya pedagogik faoliyatda o‘qituvchilarning individual ehtiyojlarini anglash, ularning psixologik holatini to‘g‘ri baholash va samarali pedagogik yondashuvni tanlash imkonini beradi. Emotsiyalarni boshqarish esa pedagogning stressli vaziyatlarda barqarorligini ta’minlab, kasbiy faoliyat samaradorligini oshiradi. Ichki motivatsiyaning yuqori darajada shakllanganligi esa kasbiy o‘qishga intilish, o‘z ustida muntazam ishlash va innovatsion faoliyatga tayyorlikni kuchaytiradi.

Tadqiqot natijalari shuningdek, bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida ijtimoiy-psixologik omillarning ahamiyati yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Oliy ta’lim muassasasidagi sog‘lom psixologik iqlim, konstruktiv pedagogik hamkorlik, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro ishonch hamda tengdoshlar tomonidan qo‘llab-quvvatlanish talabalarning kasbiy identifikatsiyasini shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Bunday muhitda ta’lim olayotgan talabalar o‘z kasbiy imkoniyatlarini to‘liq namoyon eta oladi, o‘ziga bo‘lgan ishonchi ortadi hamda pedagogik faoliyatga nisbatan barqaror ijobiy munosabat shakllanadi.

Muhokama natijalari pedagogik ta’lim jarayonida emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan maxsus dasturlarni ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Amaldagi o‘quv rejalari asosan nazariy bilimlarni egallashga yo‘naltirilgan bo‘lsa-da, pedagogik faoliyat uchun zarur bo‘lgan emotsional kompetensiyalarni shakllantirishga yetarli e’tibor berilmaydi. Shu sababli pedagogika yo‘nalishidagi ta’lim dasturlariga emotsional intellektni rivojlantirishga xizmat qiluvchi treninglar, refleksiv mashg‘ulotlar, kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish texnologiyalari, konfliktologiya va stressni boshqarish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarni tizimli ravishda kiritish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, pedagogik amaliyot davrida talabalarning emotsional tajribalarini tahlil qilish, murakkab pedagogik vaziyatlarni modellash, jamoaviy muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan interfaol metodlardan foydalanish ularning kasbiy va shaxsiy rivojlanishini sezilarli darajada jadallashtirishi mumkin. Bunday yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning refleksiv tafakkurini rivojlantiradi, pedagogik qarorlar qabul qilish sifatini oshiradi va kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarligini mustahkamlaydi.

Tadqiqot natijalari oliy pedagogik ta’lim muassasalari uchun bir qator amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi. Jumladan, pedagoglarni tayyorlash tizimida emotsional intellektni baholash mezonlarini joriy etish, psixologik diagnostikani muntazam tashkil etish, individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish hamda psixologik maslahat xizmatlarini takomillashtirish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanish sifatini oshirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, mentorlik tizimini rivojlantirish, tajribali pedagoglarning kasbiy tajribasini yosh mutaxassislariga uzatish ham emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi.

Shu bilan birga, mazkur tadqiqot ayrim cheklolarga ham ega. Tadqiqot ma’lum bir oliy ta’lim muassasasida tahsil olayotgan talabalar ishtirokida amalga oshirilganligi sababli, natijalarni barcha pedagogika yo‘nalishidagi talabalar uchun umumlashtirish ehtiyoqkorlikni talab qiladi. Kelgusidagi tadqiqotlarda turli hududlardagi oliy ta’lim muassasalari talabalari ishtirokida kengroq tanlanma asosida tadqiqotlar olib borish, gender, yosh, mutaxassislik va pedagogik tajriba kabi omillarning emotsional intellekt va kasbiy rivojlanishga ta’sirini chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillar bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida strategik ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Ularning uyg‘un rivojlanishini ta’minlash nafaqat pedagoglarning individual kasbiy muvaffaqiyatini oshiradi, balki ta’lim sifati, pedagogik hamkorlik samaradorligi hamda zamonaviy ta’lim tizimining barqaror rivojlanishiga ham sezilarli hissa qo‘shadi. Keyingi ilmiy izlanishlarda ushbu omillarning uzoq muddatli ta’sirini aniqlash va ularni rivojlantirishning innovatsion pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillarning o‘zaro bog‘liqligini nazariy hamda empirik jihatdan tahlil qilishga qaratildi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, zamonaviy pedagogning kasbiy muvaffaqiyati faqat fan bo‘yicha bilim va metodik tayyorgarlik bilan emas, balki emotsional jarayonlarni boshqarish, samarali muloqot o‘rnatish, empatiya namoyon etish hamda ijtimoiy muhitga moslasha olish kabi psixologik kompetensiyalar

bilan ham bevosita belgilanadi. Shu jihatdan emotsional intellekt bo'lajak o'qituvchining kasbiy shakllanishini ta'minlovchi asosiy psixologik resurslardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Nazariy manbalar tahlili emotsional intellektning pedagogik kompetentlik, kasbiy motivatsiya, refleksiya, kommunikativ kompetensiya va ijtimoiy moslashuv bilan uzviy bog'liq ekanligini tasdiqladi. Shuningdek, ijtimoiy-psixologik muhitning qulayligi, pedagogik hamkorlik, akademik qo'llab-quvvatlash va sog'lom muloqot muhiti bo'lajak o'qituvchilarning emotsional rivojlanishi uchun muhim omillar ekani aniqlandi. Ushbu omillar uyg'unlashgan taqdirdagina pedagog shaxsining kasbiy salohiyati to'liq namoyon bo'lishi mumkin.

Empirik tadqiqot natijalari emotsional intellektning yuqori darajasi kasbiy motivatsiya, pedagogik refleksiya, kommunikativ kompetensiya va ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlarining yuqoriligi bilan tavsiflanishini ko'rsatdi. Statistik tahlillar emotsional intellekt va kasbiy rivojlanish indikatorlari o'rtasida ijobiy hamda ishonchli bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi. Ayniqsa, empatiya, emotsiyalarni boshqarish va ichki motivatsiya bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini belgilovchi muhim psixologik omillar sifatida ajralib chiqdi.

Tadqiqot davomida ijtimoiy-psixologik omillarning emotsional intellektni rivojlantirishdagi vositachilik roli ham aniqlandi. Oliy ta'lim muassasasida sog'lom psixologik iqlimni yaratish, konstruktiv pedagogik hamkorlikni rivojlantirish va talabalarning ijtimoiy faolligini qo'llab-quvvatlash emotsional kompetensiyalarni shakllantirishning muhim shartlari hisoblanadi. Shu sababli pedagoglarni tayyorlash jarayonida nafaqat nazariy bilimlarni, balki emotsional va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish zarur.

Tadqiqot natijalariga asosan quyidagi ilmiy-amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

- pedagogika yo'nalishidagi o'quv dasturlariga emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan maxsus modullar va trening mashg'ulotlarini kiritish;
- bo'lajak o'qituvchilarning emotsional intellekt darajasini muntazam psixologik diagnostika qilish va individual rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish;
- pedagogik amaliyot jarayonida refleksiya, empatiya, konfliktologiya va stressni boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan interfaol metodlardan foydalanishni kengaytirish;
- oliy ta'lim muassasalarida sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni yaratish, mentorlik tizimini rivojlantirish va talabalarning kasbiy motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash bo'yicha kompleks dasturlarni amalga oshirish;
- pedagoglarni tayyorlash tizimida emotsional kompetensiyalarni kasbiy kompetentlikning ajralmas tarkibiy qismi sifatida baholash mezonlarini takomillashtirish.

Shunday qilib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishida emotsional intellekt va ijtimoiy-psixologik omillar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ularning uyg'un rivojlanishi zamonaviy pedagogning kasbiy kompetentligi, psixologik barqarorligi, pedagogik mahorati va ta'lim sifati oshishining muhim sharti hisoblanadi. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish hamda olingan natijalarni pedagogik ta'lim amaliyotiga joriy etish kelajakda yuqori malakali, raqobatbardosh va psixologik jihatdan yetuk pedagog kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Salovey P., Mayer J. D. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. – 1990. – Vol. 9(3). – P. 185–211.
2. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications. – Psychological Inquiry. – 2004. – Vol. 15(3). – P. 197–215.
3. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.
4. Goleman D. Working with Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1998. – 383 p.
5. Bar-On R. The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence (ESI) // Psicothema. – 2006. – Vol. 18. – P. 13–25.
6. Petrides K. V. Technical Manual for the Trait Emotional Intelligence Questionnaires (TEIQue). – London: London Psychometric Laboratory, 2009. – 89 p.
7. Cherniss C. Emotional Intelligence: Toward Clarification of a Concept // Industrial and Organizational Psychology. – 2010. – Vol. 3(2). – P. 110–126.
8. Jennings P. A., Greenberg M. T. The Prosocial Classroom: Teacher Social and Emotional Competence in Relation to Student and Classroom Outcomes // Review of Educational Research. – 2009. – Vol. 79(1). – P. 491–525.

9. Hargreaves A. Emotional Geographies of Teaching. – New York: Teachers College Press, 2001. – 240 p.
10. Day C. The Passion of Successful Teaching. – London: Routledge, 2004. – 256 p.
11. Shulman L. S. Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching // Educational Researcher. – 1986. – Vol. 15(2). – P. 4–14.
12. Darling-Hammond L. Powerful Teacher Education: Lessons from Exemplary Programs. – San Francisco: Jossey-Bass, 2006. – 448 p.
13. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009. – 392 p.
14. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W. H. Freeman, 1997. – 604 p.
15. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985. – 372 p.
16. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
17. Rogers C. R. Freedom to Learn. – Columbus: Merrill Publishing Company, 1983. – 312 p.
18. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983. – 374 p.
19. Sh.M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARIDA 4K KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATIV PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Qurbonova Dilnoza Allanazarovna,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston
Milliy universiteti tayanch doktoranti (PhD)
Toshkent, O‘zbekiston
dilnoza.qurbonova.research@gmail.com

Maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida 4K ko‘nikmalari –kommunikativlik, hamkorlik, tanqidiy fikrlash va ijodkorlikni rivojlantirishning integrativ pedagogik shart-sharoitlari ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi. Muallif pedagogik shart-sharoitlarni yagona, o‘zaro bog‘liq tizim sifatida talqin qilib, ularning yetti yo‘nalishini – ta‘lim maqsadlarini kompetensiyaviy asosda loyihalash, faoliyatga yo‘naltirilgan o‘qitishni tashkil etish, hamkorlikka asoslangan ta‘lim muhitini yaratish, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi didaktik vaziyatlarni loyihalash, kreativ pedagogik muhit shakllantirish, ta‘lim mazmunini 4K asosida integratsiyalash hamda refleksiv baholash mexanizmlarini joriy etishni aniqlaydi. Tahlil natijasida mazkur shart-sharoitlar faqat o‘zaro uyg‘unlikda qo‘llanilgandagina 4K ko‘nikmalarining samarali va tizimli rivojlanishini ta‘minlashi, bu esa tegishli metodik modelni ishlab chiqish uchun nazariy-metodik asos bo‘lib xizmat qilishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: 4K ko‘nikmalari, pedagogik shart-sharoitlar, kommunikativlik, hamkorlik, tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, kompetensiyaviy yondashuv, integrativ ta‘lim, ingliz tili o‘qituvchisi.

ИНТЕГРАТИВНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ 4К У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье даётся теоретическое обоснование интегративных педагогических условий развития навыков 4К – коммуникации, сотрудничества, критического мышления и креативности – у будущих учителей английского языка. Автор трактует педагогические условия как единую взаимосвязанную систему и выделяет семь направлений: проектирование целей обучения на компетентностной основе, организацию деятельностно-ориентированного обучения, создание среды сотрудничества, проектирование дидактических ситуаций развития критического мышления, формирование креативной педагогической среды, интеграцию содержания обучения на основе 4К и внедрение механизмов рефлексивного оценивания. Делается вывод о том, что данные условия обеспечивают эффективное и системное развитие навыков 4К только при их применении во взаимном единстве.

Ключевые слова: навыки 4К, педагогические условия, коммуникация, сотрудничество, критическое мышление, креативность, компетентностный подход, интегративное образование, учитель английского языка.

INTEGRATIVE PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING 4C SKILLS IN PRE-SERVICE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

The article provides a theoretical substantiation of the integrative pedagogical conditions for developing 4C skills – communication, collaboration, critical thinking and creativity – in pre-service English language teachers. The author interprets pedagogical conditions as a single interconnected system and identifies seven directions: competency-based design of learning objectives, organisation of activity-oriented teaching, creation of a collaboration-based learning environment, design of didactic situations that foster critical thinking, formation of a creative pedagogical environment, integration of learning content on a 4C basis, and introduction of reflective assessment mechanisms. The analysis concludes that these conditions ensure the effective and systematic development of 4C skills only when applied in mutual coherence, providing a theoretical and methodological basis for designing a corresponding methodical model.

Keywords: 4C skills, pedagogical conditions, communication, collaboration, critical thinking, creativity, competency-based approach, integrative education, English language teacher.

Kirish. XXI asrda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, raqamli texnologiyalarning jadal rivoji va globalashuv jarayonlari ta’lim tizimi oldiga sifat jihatidan yangi talablarni qo’yimoqda. Zamonaviy ta’limning asosiy vazifasi nazariy bilimlarni o’zlashtirish bilan cheklanmay, shaxsni mustaqil fikrlash, muammolarni hal etish, jamoada samarali ishlash va ijodiy yondashuv asosida faoliyat yuritishga tayyorlashdan iborat bo’lib bormoqda. Shu bois 4K ko’nikmalari – kommunikativlik, hamkorlik, tanqidiy fikrlash va ijodkorlik (communication, collaboration, critical thinking, creativity) – zamonaviy ta’limning markaziy natijalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda.

Ingliz tili o’qituvchisini tayyorlashda 4K ko’nikmalarining o’rni alohida ajralib turadi: bugungi o’qituvchidan til bilimidangina emas, balki tahliliy mushohada, ijodiy izlanish, ta’sirchan muloqot va birgalikda ishlash mahoratidan ham foydalanish talab etiladi. Til ta’limining muloqotga va o’zaro ta’sirga asoslangan tabiati bu ko’nikmalarni o’stirish uchun qulay zamin yaratadi. Shunga qaramay, amaldagi tajriba tahlili mavjud imkoniyatlarni izchil va yaxlit ishga solishni ta’minlaydigan metodik negiz – avvalo pedagogik shart-sharoitlar majmuasi – hali yetarlicha shakllanmaganini ko’rsatadi. Tadqiqotning dolzarbligi mana shu nomutanosiblik bilan izohlanadi.

Mamlakatimizda bo’lg’usi ingliz tili o’qituvchisini zamon talablariga javob beradigan kasbiy salohiyatli mutaxassis qilib tayyorlash davlat ta’lim siyosatining muhim ustuvorliklaridan biri hisoblanadi. Xususan, O’zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo’ljallangan Yangi O’zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to’g’risida” hamda 2021-yil 19-maydagi PQ-5117-son “O’zbekiston Respublikasida xorijiy tillarni o’rganishni ommalashtirish faoliyatini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to’g’risida”gi qarorida xorijiy tillarni o’qitish sifatini oshirish va pedagog kadrlarning metodik tayyorgarligini kuchaytirish vazifalari belgilangan. Mazkur me’yoriy talablar bo’lajak ingliz tili o’qituvchilarida 4K ko’nikmalarini rivojlantirishning ilmiy-metodik asoslarini takomillashtirishni dolzarb vazifaga aylantiradi.

Maqolaning maqsadi – bo’lajak ingliz tili o’qituvchilarida 4K ko’nikmalarini rivojlantirishning integrativ pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqot obyekti va metodlari. Tadqiqotning obyekti – bo’lajak ingliz tili o’qituvchilarida 4K ko’nikmalarining shakllanish jarayoni. Ishda nazariy xarakterdagi usullar qo’llanildi: ilmiy-metodik manbalarni tahlil va sintez qilish, qiyosiy o’rganish, umumlashtirish hamda tizimli yondashuv. Ushbu usullar yordamida 4K ko’nikmalarining o’sishiga ta’sir ko’rsatuvchi pedagogik omillar ajratib olindi, ular o’zaro aloqadorlik asosida tartibga solindi va yagona shart-sharoitlar tizimi sifatida modellashtirildi. Tizimni ishlab chiqishda tizimlilik, izchillik, integrativlik va moslashuvchanlik tamoyillariga amal qilindi: birinchisi shart-sharoitlarni butun holida olishni, ikkinchisi ularni bosqichma-bosqich joriy etishni, uchinchisi 4K komponentlarini birgalikda o’stirishni, to’rtinchisi esa tizimni turli ta’lim vaziyatlariga moslashtirishni ta’minladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. 4K ko’nikmalari konsepsiyasining nazariy asoslari XXI asr kompetensiyalariga oid xalqaro tadqiqotlarda shakllangan. Partnership for 21st Century Learning (P21) modelida 4K ko’nikmalari “ta’lim va innovatsion ko’nikmalar” tarkibida markaziy o’rin egallaydi [1]. B.Trilling va Ch.Fadel zamonaviy ta’lim oldida o’quvchida muammoni hal etish, birgalikda ishlash, ma’lumotni tahlil qilish va ijod qilish layoqatlarini voyaga yetkazish vazifasi turishini ta’kidlaydilar [2]. E.Care, P.Griffin va M.Wilson tadqiqotlarida XXI asr kompetensiyalari murakkab muammolarni hal qilish, ijtimoiy hamkorlik va innovatsion faoliyat uchun zarur ko’nikmalar sifatida tavsiflanadi [3]. M.Fullanning “Deep Learning” konsepsiyasi ta’lim jarayonini chuqur o’rganish modeliga o’tkazishni [4], A.Anderson va D.Krathwohl tomonidan takomillashtirilgan Bloom taksonomiyasi esa 4K ko’nikmalarining kognitiv asoslarini ochib beradi [5].

4K ko’nikmalarining ayrim komponentlari nazariy jihatdan keng o’rganilgan. Kommunikativ kompetensiya nazariyasi dastlab D.Hymes tomonidan tilni real kommunikativ vaziyatlarda qo’llay olish qobiliyati sifatida asoslangan [6], keyinchalik M.Canale va M.Swain uni grammatik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik komponentlardan iborat tizim sifatida tavsiflaganlar [7]. Hamkorlikda o’rganishning pedagogik asoslari L.Vygotskiyning ijtimoiy-konstruktivistik nazariyasida [8] hamda D.Johnson va R.Johnson tadqiqotlarida asoslangan [9]; E.Barkley, K.Cross va C.Major hamkorlikda o’qitish texnologiyalarini tizimlashtirgan [10]. Tanqidiy fikrlash P.Facione tomonidan maqsadli va o’z-o’zini tartibga soluvchi mulohaza jarayoni sifatida talqin etiladi [11], ijodkorlik esa K.Robinson qarashlarida shaxsning original g’oyalar yaratish qobiliyati sifatida yoritiladi [12]. Ingliz tili o’qitishning kommunikativ metodik yondashuvlari J.Richards va T.Rodgers tomonidan tizimlashtirilgan [13].

Kompetensiyaviy yondashuv va kasbiy-pedagogik tayyorgarlik masalalari MDH hamda mahalliy pedagogika fanida ham keng o'rganilgan. I.A.Zimnyaya va A.V.Xutorskoy kompetensiyaviy yondashuvni shaxsning real hayotiy vaziyatlarda faoliyat yuritish qobiliyatini shakllantiruvchi ta'lim modeli sifatida asoslagan bo'lsa, N.A.Muslimov, U.Q.Tolipov, J.J.Jalolov va G.T.Maxkamova singari mahalliy tadqiqotchilar pedagog kadrlarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish, kommunikativ kompetensiyani shakllantirish hamda ta'lim jarayonini innovatsion tashkil etish masalalarini tadqiq etgan [14]. Xususan, N.A.Muslimov ko'nikmani bilim, malaka va amaliy ish tajribasining qo'shilishidan kelib chiqadigan kasbiy tayyorlik darajasi tarzida tushuntiradi [14].

Pedagogika fanida “pedagogik shart-sharoit” atamasi ta'lim jarayonining maqsad, mazmun, metod, vosita va tashkiliy shakllari o'rtasidagi muvofiqlikni yuzaga keltiruvchi omillar yig'indisini anglatadi. Ilmiy ishlarda ko'nikmaning qay darajada o'sishi aynan o'quv jarayonida tashkil etilgan ana shu omillarga bog'liqligi qayd etiladi. Bu jihatdan 4K ko'nikmalarini o'stirish tasodifan yuz beradigan yoki vaqti-vaqti bilan amalga oshadigan ish bo'lmay, oldindan rejalashtirilgan, izchil va ilmiy jihatdan asoslangan jarayon tarzida yo'lga qo'yilishi talab etiladi.

Chet el pedagogik amaliyotida bo'lg'usi o'qituvchini shakllantirishda interaktiv usullar, birgalikdagi vazifalar, loyihaviy ish va o'z faoliyatini qayta ko'rib chiqishga asoslangan yondashuvdan unumli foydalanilmoqda [2, 3]. Jumladan, Slovakiyaning Preshov hamda Sloveniyaning Maribor universitetlari pedagogika fakultetlarida talabaga ta'limiy muammoni yechish, original g'oya taklif etish, jamoada faoliyat yuritish va muloqot vaziyatlarida faol qatnashish imkonini beruvchi metodik yondashuvlar amalda qo'llaniladi. Bunday tajribalar 4K ko'nikmalarini ingliz tili ta'limiga tatbiq etishning pedagogik shart-sharoitlarini ilmiy jihatdan asoslash zaruratini kuchaytiradi.

O'zbekiston sharoitida 4K ko'nikmalarini ingliz tili ta'limiga tatbiq etish masalalari muallifning oldingi tadqiqotlarida ko'rib chiqilgan [15, 16]. Mavjud tadqiqotlar 4K ko'nikmalarining mohiyati va ayrim komponentlarini rivojlantirish masalalarini yoritib-da, bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida ushbu ko'nikmalarni yaxlit, integrativ tizim sifatida rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar majmuasini aniqlash va tizimlashtirish masalasi yetarlicha o'rganilmagan. Mazkur holat tadqiqotning ilmiy muammosini belgilaydi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Olib borilgan nazariy tahlil natijasida bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida 4K ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yetti yo'nalishdan iborat integrativ pedagogik shart-sharoitlar tizimi aniqlandi. Ushbu shart-sharoitlar o'quv jarayonining barcha tarkibiy qismlari – maqsad, mazmun, usul, vosita va tashkiliy shakl – o'rtasidagi izchillikni saqlovchi yaxlit omillar guruhi sifatida qaraladi.

Birinchi shart-sharoit – ta'lim maqsad va natijalarini 4K ko'nikmalariga yo'naltirish. Kompetensiyaviy paradigma ta'lim samarasini egallangan bilim hajmi bilan emas, balki o'rganilganlarni amaliyotda qo'llay olish darajasi bilan o'lchaydi. Shunga ko'ra, ingliz tili o'qitishning maqsadli ko'rsatkichlari nutqiy muloqot, jamoaviy faoliyat, vaziyatni tahlil etish va o'ziga xos pedagogik yechim topishga qaratilishi lozim. Bunday maqsad qo'yish bo'lajak o'qituvchini o'quv jarayonining passiv ishtirokchisidan uning faol tashkilotchisiga aylantiradi. Masalan, o'quv maqsadi “talaba grammatik qoidani biladi” tarzida emas, balki “talaba o'rganilgan til vositalaridan foydalanib, muammoli vaziyatni guruhda muhokama qila oladi va asoslangan yechim taqdim eta oladi” ko'rinishida faoliyatga yo'naltirilgan tarzda ifodalanadi.

Ikkinchi shart-sharoit – faoliyatga yo'naltirilgan o'qitishni tashkil etish. Faoliyat nazariyasi shaxs taraqqiyotini bevosita amaliy harakat bilan bog'laydi. Binobarin, talabani tinglovchidan ijrochiga aylantiruvchi usullar – bahs-munozara, loyiha topshiriqlari, vaziyatli tahlil (case-study), muammoli vazifalar va interaktiv mashg'ulotlar – 4K ko'nikmalarini sun'iy ravishda emas, balki real o'quv harakati ichida tabiiy tarzda kamol toptiradi. Jumladan, “mavzu yuzasidan munozara tashkil eting va eng maqbul metodik yechimni jamoaviy tanlang” kabi topshiriqlar talabani axborotni passiv qabul qilishdan faol pedagogik harakatga undaydi.

Uchinchi shart-sharoit – hamkorlikka asoslangan ta'lim muhitini yaratish. Ijtimoiy-konstruktivistik qarashga binoan, bilim yakka holda emas, ijtimoiy o'zaro ta'sir va birgalikdagi mehnat orqali hosil bo'ladi [8; 9]. Juftlik va kichik guruhlardagi ish, umumiy loyihalar hamda tengdoshlar bilan o'zaro o'rganish (peer-learning) talabada muloqotchanlik, jamoaga nisbatan mas'uliyat va birgalikda ishlash malakasini barobar o'stiradi. Bunda “jigsaw” (mozaika), “think-pair-share” va kichik guruhli loyiha kabi texnikalar har bir talabaning shaxsiy hissasini hamda jamoaviy javobgarlikni bir vaqtda ta'minlaydi.

To'rtinchi shart-sharoit – tanqidiy fikrlashni shakllantiruvchi didaktik vaziyatlarni loyihalash. Tanqidiy fikrlash ma'lumotni saralash, isbotlarni o'lchash, muammoga nisbatan dalillangan qaror chiqarish va o'z mulohazasini qayta ko'rib chiqish layoqati sifatida izohlanadi [11]. Mana shu sababdan ingliz tili

darslarida muammoli savollar, matn ustida ishlash, dalilga asoslangan yozma topshiriq, bahs hamda case-study qo'llanilishi talabani tahliliy tafakkuri uchun unumli muhit yaratadi. Masalan, talabalarga ikki xil metodik yondashuvni qiyoslab, qaysi biri muayyan dars maqsadiga mosligini dalillar asosida asoslash topshirig'i beriladi.

Beshinchi shart-sharoit – kreativ pedagogik muhitni shakllantirish. Ijodkorlik yangicha g'oya yaratish, odatdan tashqari yechim qidirish va innovatsion ish yuritish qobiliyatida namoyon bo'ladi [12]. Ingliz tili o'qitishda hikoyalash (storytelling), ijodiy yozuv (creative writing), loyihalar, rolli vaziyatlar va noan'anaviy topshiriqlar talabani ijod jarayoniga tortadi hamda uning erkin, mustaqil fikr yuritishiga zamin hozirlaydi. Jumladan, talabalar bir xil grammatik mavzuni o'qitishning bir nechta original usulini ishlab chiqadi yoki o'quvchilar uchun kreativ hikoya-topshiriq yaratadi.

Oltinchi shart-sharoit – ta'lim mazmunini 4K asosida integratsiyalash. Ta'lim mazmuni talabani muhokamaga, birgalikdagi ishga hamda tahliliy va ijodiy fikrlashga undovchi topshiriqlar majmuasiga tayanishi kerak. Demak, darsda foydalaniladigan matn, mashq va vazifalar 4K ko'nikmalarini bir-biridan ajratgan holda emas, ularni o'zaro bog'langan butunlikda rivojlantirishi maqsadga muvofiq. Bunda bitta dars doirasida o'qish va tahlil (tanqidiy fikrlash), munozara (kommunikativlik), guruhli loyiha (hamkorlik) hamda ijodiy taqdimot (kreativlik) bosqichlari uzviy bog'lanadi.

Yettinchi shart-sharoit – refleksiv baholash mexanizmlarini joriy etish. Kompetensiyani baholash bilimni tekshirish doirasi bilan cheklanmay, talabani amaliy faoliyat samarasini qayd etishni nazarda tutadi. Portfolio, mezonli jadval (rubrika), o'z faoliyatini baholash (self-assessment) va o'zaro baholash (peer-assessment) usullari talabada o'z-o'zini kuzatish odatini hamda o'z natijasini xolis baholash malakasini shakllantiradi. Masalan, har bir 4K komponenti bo'yicha aniq mezonlarga ega rubrika talabaga o'z kuchli va zaif tomonlarini anglash hamda keyingi rivojlanish yo'nalishini belgilash imkonini beradi.

Yuqorida bayon etilgan yetti pedagogik shart-sharoit mazmunijihatdan uchta yirik blokka birlashtiriladi. Birinchi blok – maqsad-mazmun shart-sharoitlari (ta'lim maqsadlarini kompetensiyaviy asosda loyihalash hamda ta'lim mazmunini 4K asosida integratsiyalash) ta'lim jarayonining strategik yo'nalishini belgilaydi. Ikkinchi blok – jarayon-faoliyat shart-sharoitlari (faoliyatga yo'naltirilgan o'qitish, hamkorlikka asoslangan muhit, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi vaziyatlar va kreativ pedagogik muhit) talabalarining bevosita o'quv faoliyatini tashkil etadi. Uchinchi blok – baholash-refleksiv shart-sharoiti (refleksiv baholash mexanizmlari) jarayon samaradorligini monitoring qilish va o'z-o'zini rivojlantirishni ta'minlaydi. Mazkur uch blokning uzviy bog'liqligi 4K ko'nikmalarini rivojlantirishning yaxlit pedagogik tizimini hosil qiladi.

Aniqlangan pedagogik shart-sharoitlar va ularning 4K ko'nikmalariga ta'siri, metodik vositalari hamda kutilayotgan natijalari 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval.

Bo'lajak ingliz tili o'qituvchilarida 4K ko'nikmalarini rivojlantirishning integrativ pedagogik shart-sharoitlari tizimi

№	Pedagogik yo'nalish	4K ko'nikmalariga ta'siri	Metodik vositalar	Faoliyat turi	Kutilayotgan natija
1	Maqsadlarni kompetensiya negizida belgilash	Barcha 4K ko'nikmasining kompleks o'sishiga zamin yaratadi	Kompetensiyaga yo'naltirilgan vazifa va integrativ dars loyihasi	Maqsadli o'quv faoliyati	Kasbiy kompetensiya poydevori shakllanadi
2	Faoliyatga tayangan o'qitish	Muloqotchanlik va tahliliy fikrni o'stiradi	Bahs, muammoli vazifa, loyiha	Tahliliy-kommunikativ faoliyat	Mustaqil mushohada va muammo yechish o'sadi
3	Birgalikdagi ish muhitini yaratish	Hamkorlik malakasini mustahkamlaydi	Guruh ishi, umumiy loyiha, peer-learning	Jamoaviy faoliyat	Hamkorlik va o'zaro mas'uliyat ortadi
4	Tanqidiy fikrni uyg'otuvchi didaktik holatlar	Tahliliy mushohada malakasini o'stiradi	Matn ustida ish, dalilli yozuv, muammoli savol	Mulohaza-tahlil faoliyati	Tahliliy va o'z-o'zini baholovchi tafakkur o'sadi
5	Ijodiy pedagogik muhitni	Ijodkorlik salohiyatini	Ijodiy yozuv, rolli vaziyat, noan'anaviy	Ijodiy faoliyat	Ijodiy va innovatsion

№	Pedagogik yo‘nalish	4K ko‘nikmalariga ta’siri	Metodik vositalar	Faoliyat turi	Kutilayotgan natija
	shakllantirish	kuchaytiradi	topshiriq		yondashuv o‘sadi
6	Mazmunni 4K negizida birlashtirish	Ko‘nikmalarining uyg‘un o‘rishini kafolatlaydi	Integrativ o‘quv materiallari va vazifalar	Kompleks o‘quv faoliyati	4K ko‘nikmalari yaxlit rivojlanadi
7	Refleksiv baholashni joriy etish	O‘z-o‘zini rivojlantirish layoqatini shakllantiradi	Portfolio, rubrika, o‘zini va o‘zaro baholash	Refleksiv faoliyat	O‘zini kuzatish va baholash malakasi o‘sadi

Muhokama. Aniqlangan shart-sharoitlarning eng muhim xususiyati ularning integrativ tabiatida namoyon bo‘ladi. Mazkur shart-sharoitlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yaxlit tizim sifatida faoliyat yuritadi: kompetensiyaviy yo‘naltirilgan maqsadlar mazmunni tanlashga ta’sir ko‘rsatsa, mazmun faoliyat turini belgilaydi, faoliyat esa baholash va refleksiya jarayoni orqali yangilanib boradi. Kommunikativlik hamkorlikni kuchaytiradi, hamkorlik tanqidiy fikrlash uchun zamin yaratadi, tanqidiy fikrlash kreativ faoliyatni faollashtiradi, kreativ faoliyat esa yana kommunikativlik va hamkorlikning yangi bosqichini taqozo etadi. Shu tariqa pedagogik shart-sharoitlar 4K ko‘nikmalarining o‘zaro funksional bog‘liqligini ta’minlovchi yaxlit metodik mexanizmni hosil qiladi.

Mazkur omillar faqat birgalikda, bir-birini to‘ldirgan holda qo‘llanilsagina talabning muloqot faolligini oshirish, hamkorlik malakasini o‘stirish, tahliliy va ijodiy fikrini quvvatlash hamda o‘z-o‘zini kuzatish ko‘nikmasini shakllantirish mumkin bo‘ladi. Ularni izchil tizimga keltirish o‘quv jarayonini kompetensiyaga yo‘naltiradi va 4K ko‘nikmalarini o‘stirishning metodik unumdorligini kuchaytiradi.

Integrativ yondashuvning samaradorligi 4K ko‘nikmalarining “bilim – faoliyat – refleksiya” mexanizmi asosida bosqichma-bosqich shakllanishi bilan izohlanadi: talaba dastlab nazariy bilimni egallaydi, so‘ngra uni amaliy pedagogik faoliyatda qo‘llaydi, faoliyat natijalarini refleksiv tahlil qiladi va shu asosda kompetensiya shakllanadi. Pedagogik amaliyot esa shuni ko‘rsatadiki, ko‘p hollarda o‘qituvchilar 4K komponentlarini alohida va tartibsiz tarzda qo‘llaydi – kommunikativlik, hamkorlik, tanqidiy fikrlash va kreativlikni bir-birini taqozo etuvchi yaxlit tizim sifatida emas. Aynan shu sababli yuqorida bayon etilgan shart-sharoitlarni o‘zaro uyg‘unlikda joriy etish 4K ko‘nikmalarining integrativ va barqaror rivojlanishini ta’minlovchi asosiy omil hisoblanadi.

Taklif etilayotgan shart-sharoitlar tizimining amaliy ahamiyati shundaki, u an’anaviy yondashuvdan farqli o‘laroq, ingliz tili o‘qituvchisini tayyorlash jarayonida lingvistik bilim berish bilangina cheklanmay, balki talabani kommunikativ, hamkorlikka asoslangan, tahliliy va ijodiy faoliyatning faol subyekt sifatida shakllantiradi. Ushbu tizim oliy ta’lim muassasalarining “Tillarni o‘qitish metodikasi”, “Pedagogik mahorat”, “Amaliy ingliz tili” kabi fanlarini loyihalashda, shuningdek, professor-o‘qituvchilar, metodistlar hamda o‘quv-metodik majmua mualliflari uchun amaliy-metodik manba vazifasini bajaradi.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy tahlil bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida 4K ko‘nikmalarining samarali o‘rishi muayyan pedagogik shart-sharoitlar majmuasini yaratishga bevosita bog‘liq ekanini ko‘rsatdi. Yuqorida bayon etilgan yetti yo‘nalish — maqsadlarni kompetensiyaviy loyihalashdan tortib refleksiv baholashgacha — ushbu ko‘nikmalarni shakllantirishning asosiy pedagogik omillari sifatida e’tirof etildi.

Sanab o‘tilgan shart-sharoitlar o‘zaro bog‘langan butunlik bo‘lib, faqat yaxlit tizim tarzida qo‘llanilgandagina 4K ko‘nikmalarining barqaror va izchil o‘rinishini kafolatlaydi. Aniqlangan tizim kelgusida 4K ko‘nikmalarini o‘stirishga qaratilgan metodik model hamda innovatsion usul va didaktik vositalarni ishlab chiqish, ularning natijadorligini tajriba yo‘li bilan tekshirish uchun nazariy-metodik tayanch vazifasini bajaradi.

Tadqiqot asosida bir qator amaliy takliflar shakllantirildi: oliy ta’lim muassasalarida ingliz tili darslariga 4K ko‘nikmalarini ko‘zlovchi interaktiv vazifalar, loyihalar va muammoli holatlarni faolroq kiritish; talabning muloqotga va birgalikdagi ishga asoslangan faoliyatiga ustunlik berish; ijodiy va tahliliy fikrni o‘stiruvchi metodik seminar hamda zamonaviy pedagogik platformalarni yo‘lga qo‘yish; raqamli vositalar va multimedia yordamida muloqotli o‘quv muhitini barpo etish; kompetensiyaviy negizda yaratilgan metodik model va pedagogik shart-sharoitlardan tartibli foydalanishni ta’minlash. Bu takliflarning amalga oshirilishi bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida 4K ko‘nikmalarini yaxlit va izchil shakllantirishga ko‘maklashadi.

Adabiyotlar:

1. Partnership for 21st Century Learning. P21 Framework Definitions. – Washington: P21, 2015. – 18 p.
2. Trilling B., Fadel C. 21st Century Skills: Learning for Life in Our Times. – San Francisco: Jossey-Bass, 2009. – 256 p.
3. Care E., Griffin P., Wilson M. Assessment and Teaching of 21st Century Skills. – Dordrecht: Springer, 2018. – 440 p.
4. Fullan M., Quinn J., McEachen J. Deep Learning: Engage the World Change the World. – Thousand Oaks: Corwin Press, 2018. – 208 p.
5. Anderson L.W., Krathwohl D.R. A Taxonomy for Learning, Teaching and Assessing. – New York: Longman, 2001. – 352 p.
6. Hymes D. On Communicative Competence // Sociolinguistics. – Harmondsworth: Penguin, 1972. – P. 269–293.
7. Canale M., Swain M. Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing // Applied Linguistics. – 1980. – Vol. 1, № 1. – P. 1–47.
8. Vygotsky L.S. Mind in Society. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
9. Johnson D.W., Johnson R.T., Smith K.A. Cooperative Learning Returns to College // Change. – 1998. – Vol. 30, № 4. – P. 26–35.
10. Barkley E.F., Cross K.P., Major C.H. Collaborative Learning Techniques. – San Francisco: Jossey-Bass, 2014. – 384 p.
11. Facione P.A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – Hermosa Beach: Measured Reasons LLC, 2020. – 30 p.
12. Robinson K. Creative Schools: The Grassroots Revolution That’s Transforming Education. – New York: Viking, 2015. – 320 p.
13. Richards J.C., Rodgers T.S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 278 p.
14. Muslimov N.A. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirish. – T.: Fan, 2004. – 23 b.
15. Qurbonova D.A., Djumabayeva J.Sh. Integrating the 4Cs into EFL Classrooms // Til va adabiyot ta’limi. – 2024. – № 19. – B. 11–16.
16. Qurbonova D.A., Djumabayeva J.Sh. From Knowledge to Competence: Rethinking Curriculum Design Through the 4C Framework in Uzbekistan // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2026. – Vol. 7, № 3. – 14 p.

**IJTIMOIIY PEDAGOGIKA FANINI O‘QITISH JARAYONIDA BO‘LAJAK
PEDAGOGLARDA IJTIMOIIY FAOLLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING
DIDAKTIK TA‘MINOTI**

Salayev Temur Alisher o‘g‘li,

Urganch davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Ushbu maqolada oliy ta‘lim muassasalarida “Ijtimoiy pedagogika” fanini o‘qitish jarayonida bo‘lajak pedagoglarda ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik ta‘minoti va pedagogik texnologiyalari masalasi ko‘rib chiqilgan. Tadqiqotda ijtimoiy faollik kompetensiyasining tarkibiy qismlarini (kognitiv, aksiologik, kommunikativ, amaliy-faoliyat) ilmiy asoslab, ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik ta‘minot komponentlari (o‘quv dasturi mazmuni, ta‘limiy vositalar, nazorat-baholash tizimi) tizimini ishlab chiqqan. Tadqiqotda muammoli ta‘lim, loyiha metodi, keys-stadi, ijtimoiy loyihalashtirish va trening texnologiyalaridan iborat pedagogik texnologiyalar majmuasi tahlil qilingan hamda ularni “Ijtimoiy pedagogika” fani mazmuniga integratsiya qilish yo‘llari asoslangan. Tadqiqot natijalari pedagogika oliy ta‘lim muassasalari o‘quv jarayoniga, shuningdek, ta‘lim dasturlarini takomillashtirishga oid uslubiy tavsiyalar ishlab chiqishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: ijtimoiy pedagogika, ijtimoiy faollik kompetensiyasi, bo‘lajak pedagog, didaktik ta‘minot, pedagogik texnologiya, muammoli ta‘lim, loyiha metodi, ijtimoiy loyihalashtirish, keys-stadi, kompetensiyaviy yondashuv

**ДИДАКТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ
АКТИВНОСТИ У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ
ДИСЦИПЛИНЫ «СОЦИАЛЬНАЯ ПЕДАГОГИКА»**

В данной статье рассматривается вопрос дидактического обеспечения и педагогических технологий развития компетенции социальной активности у будущих педагогов в процессе преподавания дисциплины «Социальная педагогика» в высших учебных заведениях. В исследовании научно обоснованы структурные компоненты компетенции социальной активности (когнитивный, аксиологический, коммуникативный, практико-деятельностный), и разработана система компонентов дидактического обеспечения (содержание учебной программы, средства обучения, система контроля и оценивания), служащих их развитию. В работе проанализирован комплекс педагогических технологий, включающий проблемное обучение, метод проектов, кейс-стади, социальное проектирование и тренинговые технологии, а также обоснованы пути их интеграции в содержание дисциплины «Социальная педагогика». Результаты исследования имеют практическое значение для разработки методических рекомендаций по совершенствованию учебного процесса высших педагогических учебных заведений и образовательных программ.

Ключевые слова: социальная педагогика, компетенция социальной активности, будущий педагог, дидактическое обеспечение, педагогическая технология, проблемное обучение, метод проектов, социальное проектирование, кейс-стади, компетентностный подход.

**DIDACTIC SUPPORT FOR DEVELOPING SOCIAL ACTIVITY COMPETENCE IN
FUTURE PEDAGOGUES IN THE PROCESS OF TEACHING «SOCIAL PEDAGOGY»**

This article examines the issue of didactic support and pedagogical technologies for developing social activity competence in future pedagogues in the process of teaching the discipline "Social Pedagogy" at higher education institutions. The study scientifically substantiates the structural components of social activity competence (cognitive, axiological, communicative, and practical-activity) and develops a system of didactic support components (curriculum content, teaching tools, and a monitoring-assessment system) aimed at their development. The paper analyzes a complex of pedagogical technologies, including problem-based learning, the project method, case-study, social design, and training technologies, and substantiates ways of integrating them into the content of the "Social Pedagogy" course. The findings are of practical significance for developing methodological recommendations aimed at improving the educational process at pedagogical higher education institutions and enhancing educational programs.

Key words: *social pedagogy, social activity competence, future pedagogue, didactic support, pedagogical technology, problem-based learning, project method, social design, case-study, competence-based approach.*

Kirish. Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan tub islohotlar, xususan, “2022-2026-yillarda Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” doirasida ta’lim sifatini oshirish, yuqori malakali va ijtimoiy faol pedagog kadrlarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Zamonaviy jamiyat rivoji o‘z navbatida nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarga, balki fuqarolik pozitsiyasiga ega, jamiyat hayotida faol ishtirok etuvchi, ijtimoiy muammolarni mustaqil hal qila oladigan pedagog kadrlarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta’lim muassasalarida “Ijtimoiy pedagogika” fanini o‘qitish jarayonida bo‘lajak pedagoglarda ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etadi.

Muammoning tarixiy-nazariy ildizlariga nazar tashlansa, O‘zbekistonda mustaqillik yillaridayoq shaxsni ijtimoiylashtirishning ilmiy konsepsiyasi ishlab chiqilganligi ma’lum bo‘ladi. Jumladan, 1995-yilda ishlab chiqilgan shaxsni shakllantirishning ijtimoiy-pedagogik konsepsiyasida “insonda ijtimoiy faollik, o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalari, muomala va axloq madaniyati, yuqori intizomga ega demokratik jamiyat fuqarosini tarbiyalash” hamda “ijtimoiy faol shaxsni jamiyat ishlab chiqarishning asosiy sharti sifatida shakllantirish” davlat ta’lim siyosatining tayanch tamoyillari qatoriga kiritilgan edi. Ushbu tamoyillar bugungi kunda ham o‘z ilmiy-amaliy ahamiyatini yo‘qotmagan bo‘lib, “Ijtimoiy pedagogika” fanini yangicha – kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘qitish zaruratini belgilaydi.

Ijtimoiy faollik kompetensiyasi shaxsning jamiyat hayotidagi ijtimoiy-pedagogik jarayonlarga ongli, tashabbuskorona va mas’uliyatli munosabatda ishtirok etish qobiliyati, bilimlari va tayyorligining yaxlit tizimidan iborat integrativ sifatdir. Bo‘lajak pedagogda ushbu kompetensiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi uning kelgusi kasbiy faoliyatida sinf jamoasini uyushtirish, ota-onalar va mahalla jamoatchiligi bilan hamkorlik qilish, deviant xulq-atvorli o‘quvchilar bilan ishlash kabi vazifalarni samarali bajarishga to‘sqinlik qiladi.

Muammoning ilmiy-nazariy tahlili shuni ko‘rsatadiki, “Ijtimoiy pedagogika” fanini o‘qitish amaliyotida ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik ta’minot va pedagogik texnologiyalar hali yetarlicha tizimlashtirilmagan, ular ko‘pincha an’anaviy, axborot uzatishga yo‘naltirilgan usullar bilan cheklanib qolmoqda. Bu esa fanni o‘qitish samaradorligini pasaytiradi va oliy ta’limning kompetensiyaviy yondashuv talablariga to‘liq javob bermaydi. Xususan, dars jarayonida talabalarning mustaqil ijtimoiy-pedagogik tashxis qo‘yish, loyihalar ishlab chiqish, real vaziyatlarda qaror qabul qilish tajribasini rivojlantirish imkoniyatlari cheklanmoqda.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda ijtimoiy faollik kompetensiyasining kognitiv, aksiologik, kommunikativ va amaliy-faoliyat komponentlari asosida “Ijtimoiy pedagogika” fanini o‘qitishning yaxlit didaktik ta’minot tizimi ishlab chiqilgan, shuningdek ushbu komponentlarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik texnologiyalar majmuasi (muammoli ta’lim, loyiha metodi, keystadi, ijtimoiy loyihalashtirish, trening texnologiyalari) ilmiy asoslangan va ularning fan mazmuniga integratsiyalashuv mexanizmlari, shuningdek tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari taklif etilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy faollik va pedagogik texnologiyalar muammosi jahon va mahalliy pedagogika fanida turli jihatdan o‘rganilgan. Xususan, pedagogik texnologiya tushunchasining ilmiy asoslari V.P.Bespalko, G.K.Selevko kabi olimlarning tadqiqotlarida ishlab chiqilgan bo‘lib, ular pedagogik texnologiyani “ta’lim-tarbiya jarayonining pedagogik samaradorligini oshiruvchi omillar tahlili orqali optimallashtirish jarayoni” sifatida ta’riflaydilar hamda uning natijalilik, algoritm mavjudligi, loyihalashtirilganlik, yaxlitlik va boshqariluvchanlik kabi belgilarini ajratadilar. Sh.A.Amonashvili ijtimoiy-shaxsiy yo‘nalishdagi pedagogik texnologiyalar nazariyasini, V.P.Bespalko esa dasturlashtirilgan ta’lim texnologiyasini asoslagan. Yevropa Kengashi tomonidan ishlab chiqilgan asosiy kompetensiyalar tizimida ham ijtimoiy va fuqarolik kompetensiyalari alohida ajratib ko‘rsatilgan bo‘lib, bu xalqaro ta’lim amaliyotida ham ijtimoiy faollikni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilayotganidan dalolat beradi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda “Ijtimoiy pedagogika” fanini o‘qitish jarayonida ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirishning yaxlit didaktik ta’minot tizimi va uni amalga oshiruvchi texnologiyalar majmuasi maxsus tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha chuqur o‘rganilmagan, bu esa mazkur tadqiqotning zaruriyatini belgilaydi.

Mahalliy pedagogika fanida “ijtimoiy pedagog” va “ijtimoiy pedagogika” tushunchalari bir qator O‘zbekistonlik olimlarning ilmiy-uslubiy asarlarida tadqiq etilgan. Xususan, N. Egamberdieva “Ijtimoiy pedagogika” fanini shaxsning ijtimoiylashuvi qonuniyatlarini o‘rganish hamda jamiyatning ijtimoiy muammolarini hal etish maqsadida ijtimoiy-pedagogik faoliyatning samarali metod va texnologiyalarini

ishlab chiqish hamda ularni qo'llashga qaratilgan pedagogika sohasi sifatida ta'riflaydi, bunda u ushbu fanni pedagogika va sotsiologiya fanlari integratsiyasining natijasi sifatida asoslaydi. A.A.Axmedov esa “ijtimoiy pedagog” tushunchasini kasbiy-malakaviy jihatdan aniqroq tavsiflab, uni ijtimoiy pedagogika mutaxassisligi bo'yicha o'rta yoki oliy professional ma'lumotga ega bo'lgan, ijtimoiy-pedagogik faoliyatni professional tartibda yuritiladigan mutaxassis sifatida belgilaydi. Ta'rif ijtimoiy pedagogning kasbiy tayyorgarligi va faoliyatining institutsional-professional xususiyatini ta'kidlaydi. A.Q.Munavvarov, o'z navbatida, oilaning ijtimoiy moslashuv darajasiga ko'ra tipologiyasini ishlab chiqib, “tavakkalchi” va “muvaffaqiyatsiz” oilalarning aynan ijtimoiy pedagogning yordami va nazoratiga muhtojligini asoslaydi, bu esa ijtimoiy-pedagogik faoliyatning amaliy zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi. Keltirilgan qarashlarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonlik olimlar ijtimoiy pedagog tushunchasini ikki jihatdan fanning nazariy-metodologik mazmuni (N. Egamberdieva) va mutaxassisning kasbiy-amaliy faoliyati (A.A.Axmedov, A.Q.Munavvarov) nuqtayi nazaridan yoritadilar. Umumlashtirilgan holda, ijtimoiy pedagog ijtimoiy pedagogika mutaxassisligi bo'yicha maxsus tayyorgarlikka ega, shaxs ijtimoiylashuvi qonuniyatlarini o'rganish va ijtimoiy muammolarni hal etishga qaratilgan professional faoliyatni yurituvchi mutaxassis sifatida ta'riflanadi. Ijtimoiy-pedagogik faoliyat, o'z navbatida, ijtimoiy tashxis qo'yish, ijtimoiy-huquqiy, ijtimoiy-psixologik va ijtimoiy-pedagogik yordam ko'rsatish kabi funksiyalarni bajarishni nazarda tutadi. Bo'lajak pedagog, garchi tor ma'nodagi ijtimoiy pedagog mutaxassisligiga ega bo'lmasa-da, o'z pedagogik faoliyatida yuqoridagi funksiyalarning bir qismini, xususan, o'quvchi shaxsini ijtimoiylashtirish, ota-onalar va mahalla bilan hamkorlik qilish, ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarga e'tibor qaratish vazifalarini bajarishga tayyor bo'lishi lozim. Ushbu holat “Ijtimoiy pedagogika” fanining umumkasbiy fanlar tizimidagi o'rnini va uni o'qitishga qo'yiladigan talablarning yuksakligini belgilaydi.

Oliy ta'lim amaliyotini kuzatish shuni ko'rsatadiki, “Ijtimoiy pedagogika” fanini o'qitishda ko'proq ma'ruza-seminar shakli, ya'ni axborot uzatishga yo'naltirilgan an'anaviy usullar ustunlik qiladi, talabaning mustaqil izlanishi, amaliy vaziyatlarni tahlil qilishi va ijtimoiy-pedagogik loyihalar ustida ishlashi uchun ajratilgan vaqt yetarli emas. Natijada talabalar fan bo'yicha nazariy bilimlarni egallasalar-da, ularni real pedagogik vaziyatlarda qo'llash, mustaqil qaror qabul qilish va ijtimoiy tashabbus ko'rsatishda qiynaladilar. Bu holat, o'z navbatida, fanni o'qitishning didaktik ta'minotini kompetensiyaviy yondashuv nuqtayi nazaridan qayta ko'rib chiqish, o'quv jarayoniga interfaol va amaliyotga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni kengroq joriy etish zaruratini keltirib chiqaradi.

Didaktik ta'minotning metodologik tamoyillari. “Ijtimoiy pedagogika” fanini o'qitish jarayonida ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik ta'minot bir qator umumdidaktik va maxsus tamoyillarga tayanishi lozim. Ilmiylik va tizimlilik tamoyili fan mazmunining zamonaviy ijtimoiy-pedagogik nazariyaga mosligini, mavzular orasidagi mantiqiy izchillikni ta'minlaydi. Hayotiylik va amaliy yo'nalganlik tamoyili ta'lim mazmunini real ijtimoiy-pedagogik vaziyatlar, milliy va mahalliy ijtimoiy muammolar (mahalla instituti, oilaviy tarbiya, ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalar) bilan bog'lashni taqozo etadi. Faollik va mustaqillik tamoyili talabani passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradigan interfaol metodlarni, ya'ni muammoli ta'lim, loyihalar, keyslarni qo'llashni nazarda tutadi. Individuallashtirish va differentsiatsiya tamoyili har bir talabaning boshlang'ich tayyorgarlik darajasi, qiziqishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda topshiriqlarni tanlashni talab qiladi. Integrativlik tamoyili “Ijtimoiy pedagogika” fanini psixologiya, pedagogika, huquqshunoslik, sotsiologiya kabi fanlar bilan uzviy bog'lab o'qitishni anglatadi, bu esa talabada yaxlit ijtimoiy-pedagogik dunyoqarashning shakllanishiga xizmat qiladi. Ushbu tamoyillar yuqorida taklif etilgan didaktik ta'minot tizimining nazariy-metodologik negizini tashkil etadi va uni amaliyotga tatbiq etishda yo'riqnoma vazifasini bajaradi.

Tadqiqot maqsadi, obyekti, predmeti va metodlari. Tadqiqotning obyekti pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarida “Ijtimoiy pedagogika” fanini o'qitish jarayoni, predmeti esa ushbu jarayonda bo'lajak pedagoglarda ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirishning didaktik ta'minoti va pedagogik texnologiyalari hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi – “Ijtimoiy pedagogika” fanini o'qitish jarayonida bo'lajak pedagoglarda ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik ta'minot tizimini ilmiy asoslash va uni amalga oshiruvchi pedagogik texnologiyalar majmuasini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari – ijtimoiy faollik kompetensiyasining tarkibiy komponentlarini aniqlash, didaktik ta'minot tizimining tarkibiy qismlarini ishlab chiqish, kompetensiyaning har bir komponentini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik texnologiyalarni tanlash va ilmiy asoslash, ularni fan mazmuniga integratsiya qilish mexanizmini va tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlarini loyihalashtirish.

Tadqiqot metodlari – mavzuga oid ilmiy-pedagogik va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, ijtimoiy faollik kompetensiyasining tarkibiy komponentlarini aniqlash uchun tizimli-strukturaviy tahlil metodi qo'llaniladi, pedagogik texnologiyalarni tasniflash maqsadida qiyosiy-tipologik

tahlil, didaktik ta’minot tizimini loyihalashtirishda modellashtirish metodi, pedagogik kuzatuv va suhbat metodlari, sintez va induktiv-deduktiv xulosalash metodlari qo’llaniladi. Tadqiqot metodologik jihatdan tizimli, kompetensiyaviy va shaxsga yo’naltirilgan yondashuvlarga tayanadi.

Natijalar va ularning tahlili. Ijtimoiy faollik kompetensiyasining mazmun-mohiyatini tahlil qilish uning tuzilishida bir-biri bilan uzviy bog’liq to’rtta asosiy komponentni ajratish imkonini beradi. Kognitiv komponent bo’lajak pedagogning ijtimoiy pedagogika nazariyasi, ijtimoiylashuv qonuniyatlari, ijtimoiy-pedagogik faoliyat texnologiyalari haqidagi bilimlar tizimini o’z ichiga oladi. Aksiologik komponent kasbiy-pedagogik qadriyatlarga, fuqarolik va ijtimoiy mas’uliyatga, insonparvarlik g’oyalariga nisbatan shaxsiy munosabatni ifodalaydi. Kommunikativ komponent turli ijtimoiy guruhlar (o’quvchilar, ota-onalar, hamkasblar, mahalla jamoatchiligi) bilan samarali muloqot va hamkorlik o’rnatish qobiliyatini anglatadi. Amaliy-faoliyat komponenti esa nazariy bilimlarni real pedagogik vaziyatlarda qo’llash, ijtimoiy-pedagogik loyihalarni tashkil etish va boshqarish ko’nikmalarini qamrab oladi. Ushbu to’rt komponentning uyg’unlashgan rivojlanishi ijtimoiy faollik kompetensiyasining yaxlit shakllanishini ta’minlaydi. Ta’kidlash joizki, komponentlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o’zaro funksional bog’liqlikda namoyon bo’ladi. Kognitiv komponent aksiologik munosabatning shakllanishi uchun zamin yaratadi, aksiologik komponent esa amaliy-faoliyat komponentining yo’nalganligini belgilaydi (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

Ijtimoiy faollik kompetensiyasining tarkibiy komponentlari

Komponent	Mazmuni	Rivojlantiruvchi didaktik vosita
Kognitiv	Ijtimoiy pedagogika nazariyasi, ijtimoiylashuv qonuniyatlari, texnologiyalar haqidagi bilimlar	Muammoli ma’ruza, elektron modul, vaziyatli topshiriqlar
Aksiologik	Kasbiy-pedagogik qadriyatlar, fuqarolik va ijtimoiy mas’uliyat, insonparvarlik yo’nalishi	Munozara, keys-stadi, refleksiv topshiriqlar
Kommunikativ	Turli ijtimoiy guruhlar bilan samarali muloqot va hamkorlik ko’nikmalari	Rolli o’yinlar, trening, hamkorlikdagi loyihalar
Amaliy-faoliyat	Nazariy bilimni amaliyotga tatbiq etish, ijtimoiy-pedagogik loyihalarni tashkil qilish	Ijtimoiy loyihalashtirish, pedagogik amaliyot, volontyorlik

“Ijtimoiy pedagogika” fanini o’qitish jarayonida yuqorida ko’rsatilgan komponentlarni rivojlantirish maqsadga mos tashkil etilgan didaktik ta’minotni talab qiladi. Didaktik ta’minot tizimi quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan tashkil topishi zarur.

1. Fan mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida yangilash, ya’ni nazariy mavzularni real ijtimoiy-pedagogik vaziyatlar va amaliy topshiriqlar bilan boyitish.

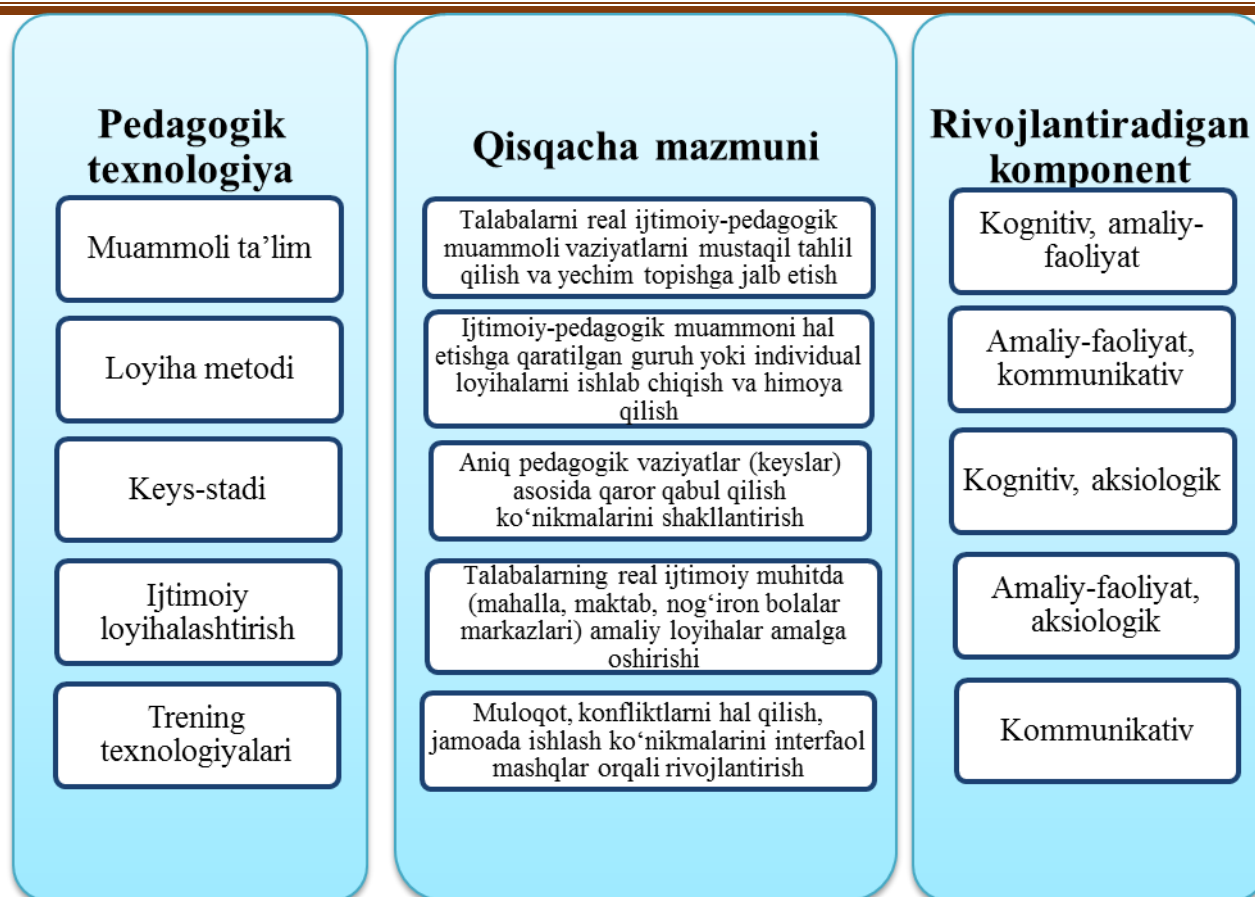
2. O’quv-uslubiy vositalar majmuasini (keysar banki, vaziyatli topshiriqlar to’plami, ijtimoiy loyihalar namunalar, elektron ta’lim resurslari) yaratish.

3. Nazorat-baholash tizimini kompetensiyaning barcha komponentlarini (nafaqat bilimni, balki qadriyat munosabati va amaliy ko’nikmalarni ham) baholaydigan darajaga keltirish.

4. Talabalarining auditoriyadan tashqari ijtimoiy-pedagogik amaliyotini (volontyorlik, ijtimoiy loyihalarda ishtirok) fan mazmuni bilan uzviy bog’lash. Bunday didaktik ta’minot nafaqat auditoriya mashg’ulotlarini, balki talabaning mustaqil ta’lim faoliyatini ham qamrab olishi, uzluksiz va bosqichma-bosqich tashkil etilishi zarur.

Didaktik ta’minotning nazorat-baholash tarkibiy qismi alohida e’tiborga loyiq, chunki an’anaviy baholash mezonlari, odatda, faqat kognitiv komponentni, ya’ni talabaning nazariy bilimlarini tekshiradi. Ijtimoiy faollik kompetensiyasini to’liq baholash uchun mezonlar tizimiga qadriyat munosabatini aniqlovchi refleksiv topshiriqlar (aksiologik komponent), kichik guruhlarda ishlash va taqdimot ko’nikmalarini baholovchi mezonlar (kommunikativ komponent), hamda ijtimoiy loyiha yoki keysni yakunlash sifatini baholovchi mezonlar (amaliy-faoliyat komponenti) kiritilishi zarur. Bunday ko’p mezonli baholash tizimi talabani nafaqat “nima bilishi”, balki “nimani qila olishi va qanday qadriyatlarga ega ekanligi”ni ham hisobga oladi, bu esa kompetensiyaviy yondashuvning mohiyatiga to’liq mos keladi.

Didaktik ta’minotning samaradorligi ko’p jihatdan uni amalga oshiruvchi pedagogik texnologiyalar tanloviga bog’liq. Tadqiqot davomida “Ijtimoiy pedagogika” fanini o’qitishda ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirishga eng mos keluvchi texnologiyalar tahlil qilindi va tizimlashtirildi (1-rasmga qarang).

1-rasm. Ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantiruvchi pedagogik texnologiyalar

Muammoli ta’lim texnologiyasi talabalarni tayyor bilimlarni qabul qiluvchi obyektidan tadqiqotchi subyekt darajasiga ko’taradi. Ular real ijtimoiy-pedagogik ziddiyatli vaziyatlarni (masalan, “qiyin” oiladagi bola bilan ishlash, sinfdagi konflikt holatlari) mustaqil tahlil qilib, asoslangan yechim taklif etadilar. Loyiha metodi va ijtimoiy loyihalashtirish texnologiyalari talabalarga nazariy bilimlarni real ijtimoiy muhitda (maktab, mahalla, ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar) sinab ko’rish, jamoada ishlash va natija uchun mas’uliyatni his qilish imkonini beradi. Keys-stadi texnologiyasi esa qaror qabul qilish jarayonini modellashtirib, talabalarning tanqidiy fikrlash va qadriyat asosidagi tanlov qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Trening texnologiyalari, o’z navbatida, muloqot, hamkorlik va konfliktlarni konstruktiv hal qilish ko’nikmalarini interfaol mashqlar orqali mustahkamlaydi. Jadvalda keltirilgan texnologiyalarning fan mazmuniga integratsiyasi izchil, bosqichma-bosqich amalga oshirilishi lozim: dastlabki bosqichda kognitiv komponentni shakllantiruvchi muammoli ta’lim va keys-stadi, keyingi bosqichda esa amaliy-faoliyat va kommunikativ komponentlarni rivojlantiruvchi loyiha metodi, ijtimoiy loyihalashtirish va trening texnologiyalari qo’llanilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday izchillik bo’lajak pedagogda ijtimoiy faollik kompetensiyasining barqaror va yaxlit shakllanishini ta’minlaydi.

Shu bilan birga, taklif etilgan texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishda bir qator obyektiv qiyinchiliklarni ham hisobga olish zarur. Bular auditoriya soatlarining cheklanganligi, guruhlardagi talabalar sonining ko’pligi, professor-o’qituvchilarning interfaol texnologiyalarni qo’llash bo’yicha malakaviy tayyorgarlik darajasi, shuningdek amaliy bazalar (maktablar, ijtimoiy xizmat markazlari) bilan hamkorlikni tashkil etishning tashkiliy murakkabligi. Ushbu omillarni bartaraf etish uchun fanni o’qitishda auditoriya va auditoriyadan tashqari mashg’ulotlarni uyg’unlashtirgan aralash yondashuvdan foydalanish, kichik guruhlarda ishlashni tashkil etish hamda oliy ta’lim muassasasi va ijtimoiy-pedagogik amaliyot bazalari o’rtasida barqaror hamkorlik aloqalarini yo’lga qo’yish maqsadga muvofiqdir.

Ishlab chiqilgan didaktik ta’minot va pedagogik texnologiyalar majmuasining amaliyotga tatbiq etilishi maxsus tashkil etilgan tajriba-sinov ishlari orqali amalga oshirilishi lozim. Tajriba-sinov ishlarini uch bosqichda tashkil etish maqsadga muvofiq (2-jadvalga qarang). Aniqllovchi bosqichda talabalarning ijtimoiy faollik kompetensiyasi komponentlari bo’yicha boshlang’ich darajasi diagnostika qilinadi. Shakllantiruvchi bosqichda ishlab chiqilgan didaktik ta’minot va pedagogik texnologiyalar majmuasi o’quv jarayoniga izchil tatbiq etiladi. Nazorat bosqichida esa erishilgan natijalar boshlang’ich ko’rsatkichlar bilan qiyosiy tahlil qilinib, taklif etilgan modelning samaradorligi baholanadi.

Tajriba-sinov ishlarini tashkil etish bosqichlari

Bosqich	Maqsadi	Asosiy mazmuni
Aniqlovchi bosqich	Talabalarining ijtimoiy faollik kompetensiyasi bo'yicha boshlang'ich darajasini aniqlash	So'rovnoma, test topshiriqlari, kuzatuv, suhbat orqali diagnostika
Shakllantiruvchi bosqich	Ishlab chiqilgan didaktik ta'minot va texnologiyalar majmuasini o'quv jarayoniga tatbiq etish	Muammoli ta'lim, loyiha metodi, keys-stadi, ijtimoiy loyihalashtirish, trening mashg'ulotlari
Nazorat bosqichi	Erishilgan natijalarni boshlang'ich ko'rsatkichlar bilan qiyoslash va modelning samaradorligini baholash	Yakuniy diagnostika, natijalarni qiyosiy-statistik tahlil qilish

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, “Ijtimoiy pedagogika” fanini o'qitish jarayonida bo'lajak pedagoglarda ijtimoiy faollik kompetensiyasini rivojlantirish maqsadli, tizimli tashkil etilgan didaktik ta'minot va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirgan holda amalga oshirilgandagina samarali natija beradi. Ijtimoiy faollik kompetensiyasining kognitiv, aksiologik, kommunikativ va amaliy-faoliyat komponentlarini yaxlit hisobga oluvchi didaktik model, shuningdek, muammoli ta'lim, loyiha metodi, keys-stadi, ijtimoiy loyihalashtirish va trening texnologiyalaridan iborat majmua bo'lajak pedagoglarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyatga aylantirish, ularda mustaqil va tanqidiy fikrlash, hamkorlikda ishlash hamda ijtimoiy mas'uliyat sifatlarini shakllantirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalarni taklif etamiz.

1. “Ijtimoiy pedagogika” fani o'quv dasturi va o'quv-uslubiy majmuasini kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta ko'rib chiqish, har bir mavzuga amaliy-vaziyatli topshiriqlar kiritish.
2. Kafedra miqyosida keyslar banki va ijtimoiy loyihalar namunalari to'plamini shakllantirish.
3. Fanni o'qitishda nazorat-baholash mezonlariga kompetensiyaning aksiologik va amaliy-faoliyat komponentlarini aks ettiruvchi mezonlarni kiritish.
4. Talabalarining pedagogik amaliyoti dasturiga ijtimoiy-pedagogik loyihalarda ishtirok etishni majburiy komponent sifatida kiritish.
5. Professor-o'qituvchilar uchun muammoli ta'lim, keys-stadi va loyiha metodi bo'yicha malaka oshirish seminarlarini tashkil etish.

Tadqiqot natijalaridan pedagogika oliy ta'lim muassasalarining “Ijtimoiy pedagogika” fani bo'yicha o'quv-uslubiy majmualarini takomillashtirishda, o'qituvchilarning kasbiy malakasini oshirish kurslari dasturlarini ishlab chiqishda, shuningdek, talabalarining ishlab chiqarish va pedagogik amaliyot dasturlarini loyihalashtirishda foydalanish mumkin.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda O'RQ-637-son “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni.
3. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika: Darslik. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. – 234 b.
4. Axmedov A.A. Ijtimoiy pedagogika: O'quv qo'llanma (Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalari uchun). – Buxoro: “Kamolot” nashriyoti, 2023. – 244 b.
5. Беспалько В.П. Природосообразная педагогика. – М.: Народное образование, 2008. – 511 с.
6. Амонашвили Ш.А. Основы гуманной педагогики. В 20 книгах. Книга 4. Об оценках. – 2-е изд. – М.: Амрита, 2015. – 368 с.
7. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. Т. 1. – Москва: НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с.
8. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat: O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. – 160 b.
9. Тюников Ю.С., Мазниченко М.А. Педагогическая мифология. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 352 с.
10. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.

BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING YOZISH KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN DIDAKTIK MODEL VA PEDAGOGIK SHART-SHAROITLAR

Sodikova Oyshaxon Muxammadsodiq qizi,
Nizomiy nomidagi Milliy pedagogika
universiteti doktoranti, Toshkent, O‘zbekiston
<https://orcid.org/0009-0004-6572-7881>
Oishak96@gmail.com

Maqolada bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining yozish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan didaktik model va uning samarali amalga oshuvini ta‘minlovchi pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilingan. Bo‘lajak o‘qituvchi yozish ko‘nikmasining ikki qatlamli tabiati – shaxsiy til ko‘nikmasi va kasbiy-metodik konikma sifatida – asoslab berilgan. Tort komponentli (maqsadli, mazmuniy, texnologik-metodik, baholash-nazorat) didaktik model va beshta guruhga birlashtirilgan pedagogik shart-sharoitlar (motivatsion-psixologik, ilmiy-mazmuniy, texnologik-resurs, monitoring-baholash, kasbiy-amaliy) ishlab chiqilgan, ular amaliy topshiriq namunalari bilan yoritilgan.

Kalit so‘zlar: yozish ko‘nikmalari, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisi, didaktik model, pedagogik shart-sharoitlar, kasbiy-metodik kompetensiya, jarayonli yozuv, portfolio, mikroo‘qitish.

ДИДАКТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПИСЬМА У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье анализируется дидактическая модель развития навыков письма у будущих учителей английского языка, а также педагогические условия, обеспечивающие её эффективную реализацию. Обосновывается двухуровневая природа навыка письма будущего учителя – как личного языкового навыка и как профессионально-методического умения. Разработана четырёхкомпонентная дидактическая модель (целевой, содержательный, технологический и оценочно-контрольный компоненты) и пять групп педагогических условий (мотивационно-психологические, научно-содержательные, технологическо-ресурсные, мониторингово-оценочные, профессионально-практические), проиллюстрированные практическими примерами заданий.

Ключевые слова: навыки письма, будущий учитель английского языка, дидактическая модель, педагогические условия, профессионально-методическая компетенция, процессное письмо, портфолио, микропреподавание.

A DIDACTIC MODEL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING THE WRITING SKILLS OF FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS

The article analyzes a didactic model aimed at developing the writing skills of future English language teachers, along with the pedagogical conditions that ensure its effective implementation. The dual nature of a future teacher's writing skill – as a personal language skill and as a professional-methodological skill – is substantiated. A four-component didactic model (target, content, technological-methodological, and assessment-control components) and five groups of pedagogical conditions (motivational-psychological, scientific-content, technological-resource, monitoring-assessment, and professional-practical) are developed and illustrated with practical task examples.

Keywords: writing skills, future English language teacher, didactic model, pedagogical conditions, professional-methodological competence, process writing, portfolio, microteaching.

Kirish. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlashda yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish ikki tomonlama vazifani bajaradi: birinchidan, talaba o‘zi til vositasi sifatida yozishni mukammal egallashi kerak; ikkinchidan, u kelajakda o‘z o‘quvchilariga yozishni o‘rgatuvchi mutaxassis sifatida shakllanishi lozim [1]. Ushbu ikki jihat ko‘pincha bir-biridan ajratilgan holda o‘qitiladi: talaba akademik yozuvni til kursi doirasida, yozish metodikasini esa alohida metodik fan doirasida o‘rganadi, natijada ikkalasi o‘rtasida uzviylik yetishmaydi.

Flauer va Xeysning kognitiv modeliga ko‘ra, yozish – rejalashtirish, matn yaratish va tahrirlash orasida doimiy qaytishni talab qiluvchi murakkab kognitiv jarayon [2, 365-387]. Bo‘lajak o‘qituvchi uchun

bu jarayon yana bir qatlam bilan – o‘z yozish tajribasini keyinchalik o‘quvchilarga qanday uzatish haqidagi metakognitiv anglash bilan – murakkablashadi.

Shu sababli bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining yozish ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida, ikki qatlamli didaktik model va uni ta‘minlovchi pedagogik shart-sharoitlar zarur. Maqolaning maqsadi – ana shunday modelni ishlab chiqish, uni tarkibiy qismlarga ajratish, amalga oshirish shart-sharoitlarini belgilash va amaliy namunalar bilan yoritishdan iborat.

Xaylandning ta‘kidlashicha, chet tili o‘qituvchisini tayyorlash dasturlarida yozish alohida til ko‘nikmasi sifatida emas, balki o‘quvchilarga yozishni o‘rgatish uchun zarur bo‘lgan pedagogik bilim manbai sifatida ham qaralishi kerak: bo‘lajak o‘qituvchi nafaqat “qanday yozish kerakligini”, balki “buni qanday o‘rgatish kerakligini” ham bilishi lozim [1].

Passov o‘qituvchi tilni egallashi bilan bir qatorda, muloqot faoliyatini modellashga olishi lozimligini, ya‘ni o‘qituvchining o‘zi til vositalaridan qay tarzda foydalanishi uning keyingi pedagogik faoliyatining namunasiga aylanishini asoslab beradi [3, 45-52]. Jalolov o‘zining “Chet tili o‘qitish metodikasi” asarida chet tili o‘qituvchisi tayyorlashda nazariy bilim bilan amaliy ko‘nikmalarining uzviy bog‘liq bo‘lishi zarurligini, xususan yozma nutqni o‘qitish metodikasi talabaning o‘z yozma kompetensiyasiga tayanishi lozimligini ko‘rsatadi [4, 112-120].

Richards va Renandya tomonidan tahrir qilingan to‘plamda o‘qituvchilarni tayyorlashda amaliyotga yo‘naltirilgan (“reflective practice”) yondashuv alohida ta‘kidlanadi: bo‘lajak o‘qituvchi o‘z ta‘lim tajribasini tahlil qilish orqali metodik bilimni shakllantiradi [5]. Xarmer yozishni o‘qitishning amaliy metodikasida o‘qituvchining o‘zi yaxshi yozuvchi bo‘lishi, uning o‘quvchilarga samarali fikr-mulohaza (feedback) berish qobiliyatining muhim old shartlaridan biri ekanligini ta‘kidlaydi [6].

Neyshon o‘qituvchilarni tayyorlashda yozish va o‘qitish o‘rtasidagi bog‘liqlikni “tajriba orqali bilim” tamoyili asosida tushuntiradi: talaba turli yozish strategiyalarini birinchi shaxs sifatida sinab ko‘rgandagina, ularni keyinchalik samarali o‘rgata oladi [7]. Zimnyaya pedagogik psixologiyada nutq faoliyatining kasbiy shakllanishini o‘rganib, bo‘lajak o‘qituvchi uchun nutq (shu jumladan yozma nutq) nafaqat kommunikativ, balki kasbiy-identifikatsion vazifani ham bajarishini ko‘rsatadi [8, 154-162-b.].

Braun ta‘lim tamoyillarida o‘qituvchilarni tayyorlashda “model bo‘lish” (modeling) tamoyilini alohida ajratadi – o‘qituvchi o‘zi qay tarzda yozishni namoyish etsa, o‘quvchilar ham shu andozaga tayanishini ta‘kidlaydi [9]. Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasiga ko‘ra, bo‘lajak mutaxassisning kasbiy ko‘nikmalari dastlab boshqalar (o‘qituvchi, mentor) bilan hamkorlikda, so‘ngra mustaqil faoliyatda shakllanadi – bu qoida bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda hamkorlikdagi yozuv va mentorlik amaliyotining ahamiyatini asoslaydi [10]. Kroll tahririda chop etilgan to‘plamda esa turli mamlakatlarda ikkinchi til yozuvini o‘qitish tajribasi umumlashtirilib, o‘qituvchilar tayyorlash dasturlarida yozma janrlar xilma-xilligining muhimligi ko‘rsatiladi [11].

Oddiy til o‘rganuvchidan farqli o‘laroq, bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchisining yozish faoliyati ikki o‘zaro bog‘liq qatlamda kechadi: (1) shaxsiy-lingvistik qatlam – grammatik va uslubiy jihatdan to‘g‘ri matn yaratish; (2) kasbiy-metodik qatlam – yaratilgan matnni tahlil qilish, undagi kuchli va zaif jihatlarni aniqlash hamda buni o‘quvchiga qanday tushuntirish mumkinligini anglash [1], [6]. Shu bo‘lajak bo‘lajak o‘qituvchilar uchun yozma topshiriqlar nafaqat “nima yozish kerak”, balki “buni qanday o‘rgatish mumkin” savoliga ham javob berishi lozim.

Yuqoridagi tahlildan ko‘rinadiki, mavjud tadqiqotlarda bo‘lajak o‘qituvchining shaxsiy yozish ko‘nikmasi va uning kasbiy-metodik ko‘nikmasi ko‘pincha alohida-alohida o‘rganilgan, ular o‘rtasidagi uzviy didaktik model va bu modelni ta‘minlovchi pedagogik shart-sharoitlar kompleks tarzda ishlab chiqilmagan. Ushbu tadqiqotning maqsadi – bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining yozish ko‘nikmalarini ikki qatlamli (shaxsiy-lingvistik va kasbiy-metodik) yondashuv asosida rivojlantiruvchi didaktik modelni ishlab chiqish, uni ta‘minlovchi pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash hamda amaliy namunalar bilan yoritishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega bo‘lib, quyidagi metodlar qo‘llanildi: (1) mavzuga oid xorijiy, rus va o‘zbek tilidagi ilmiy-metodik adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish; (2) pedagogik modellash usuli – bo‘lajak o‘qituvchining yozish faoliyatidagi ikki qatlamli (shaxsiy va kasbiy-metodik) tabiatni hisobga oluvchi tarkibiy model yaratish; (3) qiyosiy tahlil – mavjud yondashuvlar (til ko‘nikmasi sifatida yozish va metodik ko‘nikma sifatida yozishni o‘rgatish) o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash; (4) pedagogik loyihalashtirish – ishlab chiqilgan model asosida amaliy topshiriq va vositalar (portfolio, reflektiv kundalik, mikroo‘qitish topshirig‘i) namunalarini yaratish.

Model va pedagogik shart-sharoitlarni asoslashda Xayland, Flauer va Xeyls, Passov, Jalolov, Richards va Renandya, Xarmer, Neyshon, Zimnyaya, Braun, Vygotskiy hamda Kroll tomonidan ishlab chiqilgan nazariy qarashlar tayanch nuqta sifatida olindi (qarang: Kirish). Modelning tarkibiy qismlari va shart-

sharoitlar guruhlarini mazkur nazariy manbalardagi umumiy tamoyillarni bo‘lajak o‘qituvchi kontekstiga moslashtirish yo‘li bilan shakllantirildi.

Natijalar. Didaktik model

Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun to‘rt komponentli didaktik model taklif etiladi: maqsadli, mazmuniy, texnologik-metodik va baholash-nazorat komponentlari (1-jadval). Ushbu komponentlar chiziqli emas, balki bir-birini o‘zaro to‘ldiruvchi, davriy (siklik) tarzda takrorlanadigan tizim sifatida qo‘llaniladi.

1-jadval. Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun yozish ko‘nikmalarini rivojlantirishning didaktik modeli

Komponent	Mazmuni	Bo‘lajak o‘qituvchi uchun o‘ziga xosligi
Maqsadli komponent	Shaxsiy yozma kompetensiya va kasbiy-metodik kompetensiyani birgalikda shakllantirish	O‘qituvchi nafaqat yozadi, balki yozishni qanday o‘rgatishni ham o‘zlashtiradi
Mazmuniy komponent	Akademik va pedagogik janrlar (esse, dars ishlanmasi, metodik tavsiyanoma, o‘quvchi ishiga yozma sharh)	Matn janrlari kelajakdagi kasbiy faoliyat bilan bevosita bog‘liq
Texnologik-metodik komponent	Jarayonli yozuv, hamkorlikdagi yozuv, mikroo‘qitish, portfolio	Talaba metodlarni birinchi shaxs sifatida boshidan kechiradi va keyin ularni o‘zi qo‘llashni o‘rganadi
Baholash-nazorat komponenti	Til to‘g‘riligi + pedagogik asoslanganlik mezonlarini birlashtirgan rubrika	Talaba nafaqat yoziladigan matnni, balki uni baholash mezonini ham o‘zlashtiradi

Namuna topshiriq (mazmuniy va texnologik-metodik komponentlarni birlashtiruvchi topshiriq – “O‘quvchi insho namunasiga yozma sharh”):

Talabaga o‘rta maktab o‘quvchisi yozgan (o‘qituvchi tomonidan tayyorlangan namunaviy) insho beriladi. Topshiriq: 1) matndagi ikkita kuchli va ikkita zaif jihatni aniqlang; 2) har biriga tushunarli, rag‘batlantiruvchi uslubda yozma sharh yozing (masalan: “Fikringiz aniq, lekin uni dalil bilan mustahkamlasangiz yanada ishonarli bo‘ladi”); 3) o‘quvchiga keyingi qadam sifatida bitta aniq mashq tavsiya qiling.

Pedagogik shart-sharoitlar

Ishlab chiqilgan didaktik model samarali amalga oshishi uchun bir qator pedagogik shart-sharoitlarning mavjud bo‘lishi zarur. Ular beshta guruhga birlashtirilgan: motivatsion-psixologik, ilmiy-mazmuniy, texnologik-resurs, monitoring-baholash va kasbiy-amaliy shart-sharoitlar (2-jadval).

2-jadval. Didaktik modelni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari

Shart-sharoit guruhi	Mazmuni
Motivatsion-psixologik	Talabada yozishga nisbatan ijobiy munosabat va “o‘qituvchi sifatida yozish” identifikatsiyasini shakllantirish; xato qilishdan qo‘rqmaslik muhitini yaratish
Ilmiy-mazmuniy	Dastur mazmunini kasbiy-pedagogik janrlar bilan boyitish, nazariy bilim va amaliy yozma faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta‘minlash
Texnologik-resurs	Hamkorlikdagi yozuv platformalari, namunaviy matnlar banki, baholash rubrikalarining mavjudligi
Monitoring-baholash	Muntazam formativ fikr-mulohaza, o‘zaro va o‘z-o‘zini baholash tizimining joriy etilishi

Shart-sharoit guruhi	Mazmuni
Kasbiy-amaliy	Yozma topshiriqlarni pedagogik amaliyot (mikroo‘qitish, o‘quvchi ishiga sharh yozish) bilan bog‘lash

Ushbu shart-sharoitlar orasida motivatsion-psixologik shart-sharoit alohida ahamiyatga ega, chunki bo‘lajak o‘qituvchining “men yozuvchi sifatida” va “men bo‘lajak o‘qituvchi sifatida” identifikatsiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlik aynan shu bosqichda shakllanadi [8], [9].

Namuna topshiriq (motivatsion-psixologik va kasbiy-amaliy shart-sharoitlarni birlashtiruvchi mikroo‘qitish topshiriq‘i):

Kichik guruhlarda talabalar 10 daqiqalik “yozish darsi” mikroo‘qitishini tayyorlaydi: 1) bitta yozish strategiyasini (masalan, klaster orqali reja tuzish) tanlaydi; 2) shu strategiya asosida qisqa namunaviy matn yozadi; 3) guruhdoshlariga xuddi o‘quvchilarga tushuntirgandek strategiyani taqdim etadi; 4) taqdimotdan so‘ng guruhdoshlaridan yozma fikr-mulohaza oladi (“Tushuntirish aniq edimi? Yana nima qo‘shgan bo‘lardingiz?”).

Metodikaning amaliy ta‘minoti: portfolio va reflektiv kundalik

Modelning uzluksiz amalga oshirishini ta‘minlash uchun butun kurs davomida yuritiladigan ikki asosiy vosita tavsiya etiladi: kasbiy-yozma portfolio va reflektiv o‘qituvchi kundaligi.

Namuna vosita (kasbiy-yozma portfolio tarkibi, semestr davomida to‘planadi):

1) Shaxsiy akademik esse (til ko‘nikmasi namunasi); 2) o‘quvchi ishiga yozilgan ikkita yozma sharh (pedagogik ko‘nikma namunasi); 3) bitta dars ishlanmasi, unda yozish topshiriq‘i tuzilgan bo‘lishi kerak; 4) semestr oxirida yozilgan reflektiv xulosa: “Yozish ko‘nikmam qanday o‘zgardi va bu o‘zgarish mening bo‘lajak o‘qituvchilik faoliyatimga qanday ta‘sir qiladi?”

Bunday portfolio nafaqat yakuniy mahsulotni, balki talabaning yozish va o‘qitish ko‘nikmalari o‘rtasidagi bog‘liqlikni qanday anglab borganini ham ko‘rsatadi, bu esa monitoring-baholash shart-sharoitini ta‘minlaydi [5], [8].

Muhokama. Olingan natijalar bo‘lajak o‘qituvchining yozish ko‘nikmasini shaxsiy va kasbiy-metodik qatlamlarga ajratish zarurligi haqidagi dastlabki nazariy taxminni tasdiqlaydi. Xayland va Xarmer ta‘kidlagan “o‘qituvchi – yaxshi yozuvchi va samarali fikr-mulohaza beruvchi mutaxassis” g‘oyasi [1], [6] mazkur tadqiqotda to‘rt komponentli model ko‘rinishida operatsionallashtirildi: har bir komponent (maqsadli, mazmuniy, texnologik-metodik, baholash-nazorat) nazariyada alohida-alohida tilga olingan g‘oyalarni yagona amaliy tizimga birlashtiradi.

Pedagogik shart-sharoitlar orasida motivatsion-psixologik guruhning alohida ahamiyati Braun va Zimnyayaning kasbiy identifikatsiya haqidagi qarashlari bilan mos keladi [8], [9]: talabaning “men yozuvchi sifatida” va “men bo‘lajak o‘qituvchi sifatida” identifikatsiyalari o‘rtasidagi bog‘liqlik aynan shu bosqichda shakllanadi. Shu bilan birga, Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi [10] asosida taklif etilgan mikroo‘qitish va hamkorlikdagi topshiriqlar talabaning kasbiy ko‘nikmasini avval ijtimoiy (guruh) muhitida, so‘ngra mustaqil faoliyatda shakllantirishga xizmat qiladi.

Kasbiy-yozma portfolio va reflektiv kundalik Richards va Renandya tomonidan tavsiya etilgan “reflective practice” yondashuvini [5] amaliy vositaga aylantiradi: talaba nafaqat yozadi, balki o‘z yozish va o‘qitish tajribasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni muntazam ravishda tahlil qiladi. Shu bilan birga, taklif etilgan model va shart-sharoitlar nazariy-konseptual tahlil asosida ishlab chiqilgani sababli, ularning samaradorligi hozircha empirik pedagogik tajriba orqali tekshirilmagan – bu tadqiqotning asosiy cheklovi hisoblanadi va kelgusi tadqiqotlar uchun yo‘nalish beradi.

Xulosa. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarining yozish ko‘nikmalarini rivojlantirish alohida, ikki qatlamli (shaxsiy-lingvistik va kasbiy-metodik) didaktik yondashuvni talab qiladi. Taklif etilgan to‘rt komponentli didaktik model (maqsadli, mazmuniy, texnologik-metodik, baholash-nazorat) va beshta guruh pedagogik shart-sharoit (motivatsion-psixologik, ilmiy-mazmuniy, texnologik-resurs, monitoring-baholash, kasbiy-amaliy) bo‘lajak o‘qituvchini nafaqat yaxshi yozuvchi, balki yozishni samarali o‘rgatuvchi mutaxassis sifatida ham tayyorlashga xizmat qiladi.

Kasbiy-yozma portfolio va reflektiv kundalik kabi vositalar modelning izchil va nazorat qilinadigan tarzda amalga oshirishini ta‘minlaydi. Ishlab chiqilgan model va shart-sharoitlar pedagogika oliy ta‘lim muassasalarining “Ingliz tili va adabiyoti” ta‘lim yo‘nalishi o‘quv dasturlarida, xususan amaliy grammatika, akademik yozuv va chet tili o‘qitish metodikasi fanlarida qo‘llanilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Hyland, K. Second Language Writing. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 318 p.
2. Flower, L., Hayes, J.R. A Cognitive Process Theory of Writing // College Composition and Communication. – 1981. – Vol. 32, No. 4. – P. 365-387.
3. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с. (2-bob, 45-52-b.)
4. Jalolov J.J. Chet tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 112-120-b.
5. Richards, J.C., Renandya, W.A. (eds.) Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice. – Cambridge University Press, 2002.
6. Harmer, J. How to Teach Writing. – Harlow: Pearson Education, 2004.
7. Nation, I.S.P. Teaching ESL/EFL Reading and Writing. – New York: Routledge, 2009.
8. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2000. – 384 с. (154-162-b.)
9. Brown, H.D. Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. – 3rd ed. – White Plains, NY: Pearson Education, 2007.
10. Vygotsky, L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
11. Kroll, B. (ed.) Exploring the Dynamics of Second Language Writing. – Cambridge University Press, 2003.

UO‘K 159.3126.3.52.11

**EMOTSIONAL ALIENATSIYANI ILMIY-TADQIQ ETISH
METODOLOGIYASI: MUAMMOLAR VA ISTIQBOLLAR**

Yangiboyeva Dildoraxon Rahmon qizi,
ISFT instituti mustaqil izlanuvchisi, ps.f.b.f.d. (PhD)
dildorichkayangiboyeva98@gmail.com

Emotsional alienatsiya fenomenining mazmuni, tarkibiy komponentlari, namoyon bo‘lish mexanizmlari va determinantlarini aniqlashda tizimli, biopsixosotsial, ekologik, fenomenologik, kognitiv hamda oilaviy tizim yondashuvlarining ilmiy salohiyati yoritiladi. Shuningdek, emotsional alienatsiyani empirik tadqiq etishda uchraydigan metodologik cheklovlar, diagnostik vositalarning validligi va madaniy moslashuv muammolari, subyektiv baholash hamda ko‘p omillilik bilan bog‘liq ilmiy masalalar tahlil qilinadi. Maqolada emotsional alienatsiyani o‘rganishning istiqbolli yo‘nalishlari sifatida longitud tadqiqotlar, ko‘p darajali statistik modellash, raqamli psixodiagnostika, sun‘iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish hamda oilaviy va etnomadaniy omillarni integrativ o‘rganishga asoslangan metodologik model taklif etiladi. Tadqiqot natijalari emotsional alienatsiyani kompleks ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida ilmiy izohlash hamda ushbu yo‘nalishdagi kelgusidagi empirik tadqiqotlarni metodologik jihatdan takomillashtirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: emotsional alienatsiya, ijtimoiy-psixologik metodologiya, tizimli yondashuv, biopsixosotsial model, oilaviy munosabatlar, shaxslararo munosabatlar, psixodiagnostika, longitud tadqiqotlar, madaniy adaptatsiya, empirik tadqiqot.

**МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ АЛИЕНАЦИИ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Раскрываются научные возможности системного, биопсихосоциального, экологического, феноменологического, когнитивного и семейно-системного подходов в изучении содержания, структуры, механизмов проявления и детерминант эмоциональной алиенации. Особое внимание уделено методологическим ограничениям эмпирических исследований, вопросам валидности психодиагностических методик, их культурной адаптации, субъективности оценивания и многофакторной природе данного феномена. В качестве перспективных направлений предлагаются лонгитюдные исследования, многоуровневое статистическое моделирование, цифровая психодиагностика, применение технологий искусственного интеллекта, а также интегративное изучение семейных и этнокультурных факторов. Представленные положения могут служить методологической основой для дальнейших фундаментальных и прикладных исследований эмоциональной алиенации.

Ключевые слова: эмоциональная алиенация, социально-психологическая методология, системный подход, биопсихосоциальная модель, семейные отношения, межличностные отношения, психодиагностика, лонгитюдные исследования, культурная адаптация, эмпирическое исследование.

**METHODOLOGY OF SCIENTIFIC RESEARCH ON EMOTIONAL ALIENATION:
PROBLEMS AND PROSPECTS**

The study highlights the explanatory potential of systemic, biopsychosocial, ecological, phenomenological, cognitive, and family systems approaches in understanding the nature, structural components, determinants, and mechanisms underlying emotional alienation. Particular attention is devoted to methodological challenges in empirical research, including the validity and cultural adaptation of psychodiagnostic instruments, subjective assessment, and the multidimensional nature of the phenomenon. The article identifies promising directions for future research, including longitudinal designs, multilevel statistical modeling, digital psychodiagnostics, artificial intelligence technologies, and integrative investigations of family and ethnocultural factors. The findings provide a comprehensive methodological framework for advancing both theoretical and empirical research on emotional alienation as a complex socio-psychological construct.

Keywords: *emotional alienation, socio-psychological methodology, systems approach, biopsychosocial model, family relationships, interpersonal relationships, psychodiagnostics, longitudinal research, cultural adaptation, empirical research.*

Kirish. Globallashuv, raqamli transformatsiya va sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida zamonaviy oila instituti nafaqat tarkibiy va funksional jihatdan, balki psixologik mazmuni nuqtai nazaridan ham tub o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Oilaviy munosabatlarning an'anaviy modeli asta-sekin yangi ijtimoiy-madaniy va texnologik muhitga moslashib borayotgan bir paytda, oila a'zolari o'rtasidagi emotsional bog'liqlik, psixologik qo'llab-quvvatlash va kommunikativ integratsiyaning zaiflashuvi bilan tavsiflanuvchi yangi psixosotsial hodisalar yuzaga kelmoqda. Ana shunday murakkab fenomenlardan biri emotsional alienatsiya bo'lib, u oila a'zolarining bir makonda yashashi yoki muntazam muloqot qilishi bilan emas, balki ularning bir-biriga nisbatan hissiy yaqinlikni qay darajada his qilishi, o'zaro tushunishi, psixologik qo'llab-quvvatlashi va affektiv bog'lanish darajasi bilan belgilanadi.

So'nggi yillarda olib borilgan xalqaro tadqiqotlar oilaviy munosabatlarning sifat ko'rsatkichlari tobora muhimlashib borayotganini ko'rsatmoqda. Oila endilikda faqat reproduktiv, iqtisodiy yoki tarbiyaviy institut sifatida emas, balki shaxsning psixologik xavfsizligi, emotsional farovonligi, ijtimoiy identifikatsiyasi va hayot mazmunini shakllantiruvchi asosiy mikromuhit sifatida baholanmoqda. Shu bilan birga, mehnat migratsiyasi, urbanizatsiya, iqtisodiy bosim, individualistik qadriyatlarining kuchayishi, virtual kommunikatsiyaning kengayishi hamda sun'iy intellekt vositalarining kundalik hayotga chuqur kirib kelishi oilaviy munosabatlarning emotsional arxitektonikasiga yangi ta'sir mexanizmlarini olib kirgan.

Natijada tashqi jihatdan barqaror ko'ringan ko'plab oilalarda o'zaro ishonchning pasayishi, hissiy yaqinlikning susayishi, kommunikativ uzilishlar va subyektiv yolg'izlik hissining kuchayishi kuzatilmoqda. Emotsional alienatsiya fenomenining murakkabligi shundaki, u ochiq konflikt yoki oilaviy nizolar mavjud bo'lmagan sharoitlarda ham rivojlanishi mumkin. Oila a'zolari kundalik hayotda birgalikda yashashlari, umumiy iqtisodiy faoliyatni yuritishlari va oilaviy majburiyatlarni bajarishlariga qaramasdan, o'zaro emotsional almashinuvning kamayishi, hissiy ehtiyojlarning qondirilmaligi, ichki kechinmalarni baham ko'rish imkoniyatining cheklanishi hamda psixologik qo'llab-quvvatlashning sustlashuvi natijasida begonalashuv hissi shakllanadi. Shu jihatdan emotsional alienatsiya oilaviy disfunktsiyaning yashirin, biroq uzoq muddatli salbiy oqibatlarga ega bo'lgan ko'rinishlaridan biri hisoblanadi [1].

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Mazkur muammo zamonaviy psixologiyada turli nazariy paradigmalarda doirasida o'rganilgan. Psixoanalitik yondashuv emotsional begonalashuvni shaxsning ilk affektiv tajribasi bilan bog'lasa, bog'lanish nazariyasi uni xavfsiz va xavotirli affektiv bog'lanish uslublarning oqibati sifatida izohlaydi. Tizimli oilaviy paradigma emotsional alienatsiyani oilaning butun funksional tizimida yuzaga keladigan muvozanat buzilishi sifatida talqin etsa, kognitiv yondashuv shaxsning oilaviy munosabatlarni idrok etishi va interpretatsiya qilish xususiyatlariga asosiy e'tiborni qaratadi.

Ekologik paradigma esa oiladagi emotsional jarayonlarni mikro-, mezo-, ekzo- va makroiijtimoiy omillar bilan uzviy bog'liq holda tushuntiradi. Biroq ushbu yondashuvlarning har biri emotsional alienatsiyaning ayrim jihatlarini yoritgan bo'lsa-da, ularning hech biri oilaviy munosabatlarning zamonaviy transformatsiyasi, raqamli kommunikatsiya, sun'iy intellekt texnologiyalari va etnomadaniy omillarning integrallashgan ta'sirini kompleks metodologik tizim sifatida to'liq qamrab olmaydi. Metodologik jihatdan yana bir muhim muammo emotsional alienatsiyani baholash vositalari bilan bog'liq.

Amaliyotda keng qo'llanilayotgan yolg'izlik, oilaviy funktsionallik yoki nikohdan qoniqishni baholovchi psixodiagnostik metodikalar emotsional alienatsiyaning alohida komponentlarini aniqlash imkonini bersa-da, oiladagi emotsional yaqinlik, oilaviy qo'llab-quvvatlash, er-xotin kommunikatsiyasi, ota-ona-farzand emotsional aloqasi, oilaviy motivatsiya, birgalikda vaqt o'tkazish, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning oilaviy munosabatlarga ta'siri kabi determinantlarni yagona integrativ model doirasida baholash imkoniyatiga ega emas. Ayniqsa, o'zbek oilalarining etnopsixologik xususiyatlari, qadriyatlar tizimi, ko'p avlodlilik, qarindoshlik aloqalarining kuchliligi va milliy oilaviy an'analarini hisobga oluvchi psixometrik instrumentlarning yetishmasligi mazkur muammoni yanada dolzarb qiladi [2].

Shu bois oilalarda emotsional alienatsiyani ilmiy tadqiq etish metodologiyasini takomillashtirish, mavjud nazariy paradigmalarni tanqidiy qayta ko'rib chiqish, zamonaviy psixodiagnostik yondashuvlarning imkoniyat va cheklovlarini baholash hamda milliy psixometrik instrumentlarni ishlab chiqish bugungi psixologiya fanining ustuvor ilmiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sun'iy intellekt texnologiyalarining oilaviy kommunikatsiya va emotsional munosabatlarga ko'rsatayotgan ta'sirini yangi metodologik determinant sifatida ilmiy asoslash yaqin istiqboldagi tadqiqotlarning eng dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. **Bizningcha**, oilalarda emotsional alienatsiyani tadqiq etish metodologiyasi alohida nazariyalarning oddiy yig'indisi emas, balki psixoanalitik, bog'lanish, tizimli,

ekologik, kognitiv va raqamli paradigmalarni integratsiyalovchi ko‘p darajali konseptual model asosida qurilishi zarur. Faqat shunday yondashuvga zamonaviy oila institutida sodir bo‘layotgan psixosotsial transformatsiyalarni, sun‘iy intellekt va raqamli texnologiyalarning ta‘sirini, shuningdek, o‘zbek oilalariga xos etnomadaniy xususiyatlarni kompleks tarzda ilmiy izohlash imkonini beradi. Bu esa emotsional alienatsiyaning diagnostikasi, profilaktikasi va psixokorreksiyasi bo‘yicha yangi ilmiy-amaliy yondashuvlarni ishlab chiqish uchun mustahkam metodologik asos yaratadi [3].

Uzoq muddatli kuzatuvlarga asoslangan ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, **emotsional alienatsiya** nafaqat shaxsning psixologik holatiga, balki uning jismoniy salomatligi va umr davomiyligiga ham sezilarli darajada salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, emotsional alienatsiyaning surunkali shakli kasallanish va o‘lim xavfini oshiruvchi mustaqil ijtimoiy-psixologik omillardan biri hisoblanadi. Mazkur ta‘sir vaqt o‘tishi bilan kumulyativ xarakter kasb etib, organizmning fiziologik qarish jarayonlarini tezlashtiradi.

Xususan, yoshlik davrida o‘tkazilgan longitud tadqiqotlar emotsional alienatsiya yurak-qon tomir tizimi salomatligi bilan **“doza-javob”** tamoyili asosida bog‘liqligini ko‘rsatgan. Ya‘ni bolalik, o‘smirlik hamda 26 yosh davrida emotsional alienatsiyani ko‘proq boshdan kechirgan shaxslarda tana vazni indeksi, sistolik arterial qon bosimi, umumiy va yuqori zichlikdagi lipoproteidlarning miqdori, glikozillangan gemoglobin konsentratsiyasi hamda organizmning maksimal kislorod iste‘mol qilish ko‘rsatkichlari kabi yurak-qon tomir xavf omillari sezilarli darajada yuqori bo‘lgan.

Shuningdek, o‘rta yoshdagi aholida ham emotsional alienatsiya sistolik arterial bosimning ortishi bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlangan. Ayniqsa, keyingi kuzatuvlar emotsional alienatsiyaning shaxs xususiyati sifatida barqaror saqlanib qolishi to‘rt yil davomida arterial qon bosimining oshish sur‘atlarini sezilarli ravishda jadallashtirishini ko‘rsatgan. Demak, emotsional alienatsiya vaqtinchalik emotsional holat emas, balki uzoq davom etuvchi psixologik fenomen sifatida organizmning fiziologik tizimlariga izchil salbiy ta‘sir ko‘rsatadi. Katta yoshdagi aholi o‘rtasida olib borilgan tadqiqotlar ham emotsional alienatsiyaning barcha sabablarga ko‘ra yuz beradigan o‘lim ko‘rsatkichlarini prognoz qiluvchi omillardan biri ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, surunkali emotsional alienatsiyani boshdan kechirayotgan shaxslarda ushbu xavf epizodik yoki vaziyatga bog‘liq emotsional begonalashuvni boshdan kechirgan insonlarga nisbatan ancha yuqori ekanligi aniqlangan. Tadqiqotchilar yosh, jins, surunkali kasalliklar, alkohol iste‘moli, chekish odati, sog‘liqning subyektiv bahosi va funksional cheklovlar kabi ko‘plab omillar statistik jihatdan nazorat qilinganidan keyin ham emotsional alienatsiya o‘lim xavfining mustaqil prediktori bo‘lib qolishini qayd etganlar.

Xuddi shuningdek, ayollar ishtirokida olib borilgan ko‘p yillik epidemiologik tadqiqotlarda haftasiga uch kundan ortiq davom etuvchi va uzoq yillar saqlanib qoluvchi surunkali emotsional alienatsiya koronar yurak kasalligining rivojlanish ehtimolini sezilarli darajada oshirishi aniqlangan. Mazkur bog‘liqlik yosh, irqiy mansublik, ijtimoiy-iqtisodiy holat, oilaviy maqom hamda yurak-qon tomir xavf omillari hisobga olinganidan keyin ham saqlanib qolgan. Depressiv simptomlar ham yurak kasalliklari bilan bog‘liq bo‘lishiga qaramay, ular nazorat qilingan sharoitda ham emotsional alienatsiyaning mustaqil prognostik ahamiyati saqlanib qolgan. Shuningdek, emotsional alienatsiyani tez-tez boshdan kechiruvchi shaxslarda yurak-qon tomir kasalliklari tufayli o‘lim xavfi ham sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlangan. Umuman olganda, ushbu ilmiy dalillar emotsional alienatsiya inson organizmining biologik va psixologik tizimlariga chuqur singib ketadigan, salomatlik va hayot davomiyligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadigan murakkab biopsixosotsial fenomen ekanligini tasdiqlaydi [4].

So‘nggi yillarda olib borilgan ko‘plab ilmiy tadqiqotlar emotsional alienatsiya insonning ruhiy salomatligi hamda kognitiv faoliyatiga keng ko‘lamli salbiy ta‘sir ko‘rsatishini isbotladi. Tadqiqot natijalari ushbu fenomen nafaqat emotsional holatni, balki idrok, tafakkur, xotira, ijro funksiyalari va shaxsning psixologik moslashuv imkoniyatlarini ham izdan chiqarishini ko‘rsatmoqda. Ilmiy manbalarda emotsional alienatsiya turli shaxs buzilishlari, psixotik holatlar, suitsidal xulq-atvor, intellektual faoliyatning pasayishi, kognitiv regress, Altsgeymer kasalligi rivojlanish xavfining ortishi, ijro nazoratining susayishi hamda depressiv simptomlarning kuchayishi bilan uzviy bog‘liqligi qayd etilgan. Ayniqsa, depressiya va emotsional alienatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik ikki tomonlama xarakterga ega bo‘lsa-da, ko‘p yillik longitud kuzatuvlar emotsional alienatsiya keyingi davrlarda depressiv simptomlarning kuchayishini prognoz qilishini, aksincha depressiya esa har doim ham emotsional alienatsiyaning ortishiga olib kelmasligini ko‘rsatgan.

Eksperimental tadqiqotlarda emotsional alienatsiya holati sun‘iy ravishda yuzaga keltirilganida respondentlarda depressiv kayfiyat, stressni subyektiv idrok etish darajasi, salbiy baholanishdan qo‘rqish, xavotir, g‘azab hissi kuchaygani, optimizm hamda o‘z-o‘zini qadrlash darajasi esa sezilarli pasaygani aniqlangan. Bu natijalar shuni anglatadiki, shaxsning ijtimoiy-emotsional bog‘liqlik hissi uning psixologik barqarorligini ta‘minlovchi asosiy tayanchlardan biri hisoblanadi. Mazkur tayanchning zaiflashuvi esa shaxs

psixikasining boshqa tarkibiy qismlariga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Emotsional alienatsiyaning eng jiddiy oqibatlaridan biri kognitiv faoliyatning izchil pasayib borishi hamda demensiya rivojlanish xavfining ortishidir.

Ilmiy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, 79 yoshdagi insonlarda kuzatilgan emotsional alienatsiya darajasi ularning butun hayot davomida shakllangan intellektual rivojlanish trayektoriyasini prognoz qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Shu bilan birga, ayrim tadqiqotchilar kognitiv buzilishlar ijtimoiy aloqalarni cheklashi va buning natijasida emotsional alienatsiya kuchayishi mumkinligini ham ta'kidlaydilar. Biroq ko'plab longitud tadqiqotlar aksincha sababiy yo'nalishni tasdiqlaydi. Masalan, 75-85 yoshdagi respondentlarda tadqiqot boshida kognitiv faoliyat darajasi emotsional alienatsiyaga qarab sezilarli farq qilmagan bo'lsa-da, keyingi o'n yil davomida yuqori darajadagi emotsional alienatsiyani boshdan kechirgan shaxslarda kognitiv pasayish ancha tez rivojlangan [5].

Xuddi shuningdek, demensiya belgilari kuzatilmagan 823 nafar keksalar ishtirokida olib borilgan istiqbolli tadqiqotlarda emotsional alienatsiya barcha asosiy kognitiv testlar natijalari bilan teskari bog'liqlik namoyon qilgan. Tadqiqot davomida emotsional alienatsiya darajasi yuqori bo'lgan ishtirokchilarda to'rt yil ichida kognitiv funksiyalar sezilarli darajada tezroq pasaygan. Muhimi, dastlabki kognitiv holat keyinchalik emotsional alienatsiyaning ortishini prognoz qilmagan. Mazkur tadqiqotlarda Altsgeymer kasalligi rivojlanishi ham emotsional alienatsiya darajasi bilan chambarchas bog'liq ekanini aniqlangan.

Emotsional alienatsiya ko'rsatkichlari eng yuqori bo'lgan respondentlarda Altsgeymer kasalligiga chalinish ehtimoli eng past ko'rsatkichlarga ega bo'lgan shaxslarga nisbatan ikki martadan ortiq yuqori bo'lgan. Depressiv simptomlar mazkur kasallik rivojlanishiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan bo'lsa-da, statistik modellar shuni ko'rsatdiki, emotsional alienatsiyaning ta'siri depressiyaga qaraganda ancha kuchli va barqaror hisoblanadi. Umuman olganda, ushbu ilmiy natijalar insonning boshqalar bilan emotsional bog'langanlik hissi nafaqat psixologik farovonlikni, balki kognitiv salomatlikni ham belgilovchi fundamental omillardan biri ekanligini ko'rsatadi. Shu sababli emotsional alienatsiyaning ruhiy va kognitiv oqibatlarini chuqur o'rganish zamonaviy ijtimoiy psixologiya, klinik psixologiya va neyropsixologiya eng dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Emotsional alienatsiyaning inson psixikasi va salomatligiga ko'rsatadigan salbiy ta'sirini tushuntirishga qaratilgan zamonaviy ilmiy izlanishlar ushbu fenomenning yuzaga kelish mexanizmlarini aniqlashga alohida e'tibor qaratgan. Mazkur yo'nalishda eng mukammal konseptual modellardan biri amerikalik ijtimoiy psixologlar John T. Cacioppo va Louise C. Hawkley tomonidan ishlab chiqilgan Emotsional alienatsiya modeli (Loneliness Model) hisoblanadi. Mualliflarning fikricha, emotsional alienatsiya oddiy hissiy holat emas, balki shaxsning ijtimoiy muhitni idrok etish usulini tubdan o'zgartiradigan murakkab kognitiv-emotsional tizimdir.

Cacioppo va Hawkley konsepsiyasiga ko'ra, shaxs tomonidan ijtimoiy-emotsional aloqalarning yetarli emasligi sifatida idrok qilinadigan holat organizm tomonidan psixologik xavfsizlikning buzilishi sifatida qabul qilinadi. Natijada insonda atrofda ijtimoiy vaziyatlarga nisbatan doimiy ehtiyotkorlik, hushyorlik va potensial xavfni izlashga qaratilgan avtomatik psixologik mexanizmlar faollashadi. Tadqiqotchilar ushbu holatni ijtimoiy tahdidga nisbatan gipervigilantlik deb izohlaydilar. Evolyutsion nuqtayi nazardan bunday mexanizm qadimgi inson uchun himoya vazifasini bajargan bo'lsa-da, zamonaviy jamiyat sharoitida uning uzoq davom etishi shaxsning psixologik farovonligini izdan chiqaruvchi omilga aylanadi.

Cacioppo'ning ta'kidlashicha, emotsional alienatsiya kuchaygan sari inson ijtimoiy voqelikni tobora salbiyroq talqin qila boshlaydi. U boshqalarning xatti-harakatlarida rad etish, mensimaslik yoki dushmanlik elementlarini real vaziyatga nisbatan ko'proq idrok etadi. Natijada ijtimoiy munosabatlarga nisbatan ishonchsizlik kuchayadi, yangi aloqalarni o'rnatishga nisbatan ichki qarshilik shakllanadi va mavjud munosabatlarning sifati ham pasaya boshlaydi. Shu tariqa emotsional alienatsiya o'z-o'zini mustahkamlovchi psixologik siklga aylanadi [6].

Mualliflarning nazariyasida ushbu jarayon «self-fulfilling prophecy», ya'ni o'zini o'zi tasdiqlovchi psixologik bashorat mexanizmi orqali tushuntiriladi. Emotsional alienatsiyani boshdan kechirayotgan inson boshqalardan salbiy munosabat kutadi, bu kutish esa uning o'z xulq-atvoriga ta'sir qiladi. U muloqotdan chekinadi, emotsional ochiqlikni kamaytiradi, ishonchsizlikni namoyon qiladi. Natijada atrofda qilar ham masofa saqlay boshlaydilar. Inson esa ushbu vaziyatni “meni hech kim tushunmaydi” yoki “insonlar menga yaqinlashishni istamaydi” degan e'tiqodining tasdig'i sifatida qabul qiladi. Natijada emotsional alienatsiya tobora chuqurlashib boradi.

John Cacioppo va Louise Hawkley ushbu jarayon bilan bir qatorda emotsional alienatsiya quyidagi psixologik holatlarni ham kuchaytirishini ilmiy jihatdan asoslaydilar:

- surunkali psixologik stress;
- pessimistik dunyoqarash;

- yuqori darajadagi xavotirlilik;
- dushmanlik hissining ortishi;
- o‘zini qadrlashning pasayishi;
- emotsional beqarorlikning kuchayishi.

Mualliflarning fikricha, aynan mana shu psixologik o‘zgarishlar keyinchalik organizmning neyrobiologik, endokrin va immun tizimlariga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan asosiy vositachi omillar hisoblanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Insoniyat taraqqiyoti davomida ijtimoiy hayot bilan bog‘liq ko‘plab muammolar mavjud bo‘lib, ulardan biri shaxsning emotsional alienatsiya holatini boshdan kechirishi hisoblanadi. So‘nggi yillarda ushbu muammoga bo‘lgan ilmiy qiziqish yanada ortib bormoqda. Buning asosiy sabablari sifatida pandemiya davridagi majburiy ijtimoiy cheklanishlar, global noaniqlikning kuchayishi hamda siyosiy, iqtisodiy va madaniy transformatsiyalar natijasida shaxslararo munosabatlar tizimining o‘zgarishi ko‘rsatiladi.

Mazkur omillar insonning emotsional farovonligi, o‘zini anglash jarayoni va yaqin ijtimoiy munosabatlar sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan emotsional alienatsiya shaxsning yaqin emotsional aloqalarning yetishmasligini yoki ularni yo‘qotish xavfini subyektiv ravishda boshdan kechirishi natijasida yuzaga keladigan murakkab psixologik holatdir. Mazkur fenomen obyektiv yolg‘izlikdan ko‘ra ko‘proq insonning ichki emotsional kechinmalari, o‘zini boshqalarga kerak emasdek his qilishi, tushunilmaslik hissi hamda psixologik yaqinlikning buzilishi bilan tavsiflanadi. Shu sababli emotsional alienatsiya ko‘pincha ijtimoiy aloqalari ko‘p bo‘lgan insonlarda ham kuzatilishi mumkin. Mazkur masalaning falsafiy asoslari ham qadimdan ilmiy tafakkur markazida bo‘lgan. Jan-Jak Russo begonalashuvni shaxsning o‘z mohiyatidan uzoqlashuvi sifatida tavsiflab, uni insonning ichki ruhiy inqirozini ifodalovchi «ijtimoiy tashxis» deb baholagan. Uning fikricha, insonning o‘z faoliyati va ichki pozitsiyasi o‘rtasidagi nomuvofiqlik begonalashuvning psixologik ildizlarini tashkil etadi.

Lyudvig Feyerbax esa begonalashuvni diniy ong prizmasida izohlagan. Olimning ta’kidlashicha, inson o‘zining tabiiy mohiyatini tashqi kuchlarga yuklaydi va natijada o‘zining asl “Men”idan uzoqlashadi. Bu jarayon shaxsning ichki emotsional yaxlitligini buzadi. Karl Marks begonalashuvning ijtimoiy-iqtisodiy mohiyatini ochib berar ekan, inson mehnat jarayonida nafaqat mehnat mahsulidan, balki o‘zidan va boshqa insonlardan ham begonalashishini ta’kidlagan. Uning nazariyasiga ko‘ra, begonalashuv insonlararo munosabatlarning emotsional mazmunini zaiflashtirib, shaxsning ichki psixologik bo‘linishiga olib keladi.

Psixologik tadqiqotlar natijalari ham emotsional alienatsiyani boshdan kechiruvchi insonlarda baxtsizlik hissi, pessimistik dunyoqarash va nochorlik holatlari sezilarli darajada yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqotchilar buni emotsional alienatsiyaning o‘z-o‘zini baholash darajasini pasaytirishi, mehnat faoliyati samaradorligini susaytirishi hamda muammolarni konstruktiv hal qilish kompetensiyalarini zaiflashtirishi bilan izohlaydilar. Bundan tashqari, uzoq davom etuvchi emotsional begonalashuv shaxsning ijtimoiy ko‘nikmalarini pasaytiradi va atrofdagilar bilan yaqin munosabatlarni saqlab qolishni tobora qiyinlashtiradi [7].

Respondentlarning emotsional alienatsiya haqidagi tasavvurlarini o‘rganish natijasida ularning 64 foizi mazkur fenomenni inson o‘zini keraksiz deb his qiladigan hamda o‘zining ichki «Men»ini yo‘qotgandek kechiradigan alohida emotsional holat sifatida baholagan. 26 foiz respondent esa uni shaxsning ichki va tashqi farovonligiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi psixologik muammo sifatida tavsiflagan. Faqat 7 foiz respondent emotsional alienatsiyani insonning o‘zidan charchashi, o‘zini qabul qila olmasligi va boshqa inson orqali ichki bo‘shliqni to‘ldirishga intilishi sifatida izohlagan bo‘lsa, atigi 3 foiz ishtirokchi uni erkinlik imkoniyati deb baholagan.

Mazkur natijalar yoshlarning mutlaq ko‘pchiligi emotsional alienatsiyani salbiy psixologik holat sifatida qabul qilishini ko‘rsatadi. Respondentlarning 43 foizi emotsional alienatsiyani bir vaqtning o‘zida ham shaxsiy, ham ijtimoiy muammo deb hisoblagan. 38 foiz respondent uni faqat individual muammo sifatida baholagan bo‘lsa, 7 foiz ishtirokchi mazkur fenomenni asosan ijtimoiy muammo deb e’tirof etgan. Faqat 12 foiz respondent emotsional alienatsiyani umuman muammo sifatida qabul qilmagan. Jamiyatdagi murakkab ijtimoiy rivojlanish jarayonlari emotsional alienatsiyaning kuchayishiga olib keladimi, degan savolga respondentlarning 41 foizi ijobiy javob bergan. 26 foiz respondent esa bunga qo‘shilmagan. Emotsional alienatsiyaning asosiy sabablarini aniqlashga qaratilgan savolda respondentlarning 57 foizi yaqin insonlar davrasining mavjud emasligini eng muhim omil sifatida ko‘rsatgan. 38 foiz respondent esa sababni shaxsning individual psixologik xususiyatlari bilan bog‘lagan. Maktabni yoki yashash joyini almashtirish (3 foiz) hamda omillar kombinatsiyasi (2 foiz) esa eng kam uchragan javoblar qatoridan o‘rin olgan. Yolg‘iz tengdosh obrazi haqidagi tasavvurlarni aniqlash natijasida respondentlarning 58 foizi emotsional alienatsiyani boshdan kechirayotgan tengdoshni do‘stlari yo‘q inson sifatida tavsiflagan. 21 foiz respondent

uni boshqa insonlar bilan aloqalarini yo‘qotgan shaxs deb hisoblagan bo‘lsa, 19 foiz respondent bunday holatni hayotiy sharoitlar natijasida yuzaga kelgan taqdir mahsuli sifatida izohlagan. Faqat 2 foiz respondent emotsional alienatsiyani erkinlik belgisi sifatida baholagan.

Mazkur respondentlarning 64 foizi emotsional alienatsiyani boshdan kechirayotgan tengdoshlariga nisbatan hamdardlik bildirgan. 24 foiz respondent befarq munosabat bildirgan bo‘lsa, 12 foiz respondent mazkur holat uchun shaxsning o‘zini aybdor deb hisoblagan.

Empirik natijalarga ko‘ra, respondentlarning 76 foizi hayotining ma‘lum davrida emotsional alienatsiyani boshdan kechirganini qayd etgan. Ulardan 33 foizi ushbu holatni kuchli darajada, 67 foizi esa nisbatan yengil darajada his qilgan. Faqat 24 foiz respondent bunday holatni umuman boshdan kechirmaganini bildirgan. Respondentlarning 69 foizi emotsional alienatsiya ularga quvonch bag‘ishlamasligini ta‘kidlagan. Shu bilan birga, 52 foiz respondent ayrim vaqtlarni yolg‘iz o‘tkazishni tabiiy holat deb baholagan. Bu esa emotsional alienatsiya va ixtiyoriy yolg‘izlik o‘rtasida psixologik jihatdan muhim farq mavjudligini yana bir bor tasdiqlaydi. Emotsional alienatsiyani yengib o‘tish strategiyalari orasida respondentlarning 64 foizi yangi insonlar bilan tanishishni eng samarali usul sifatida ko‘rsatgan. 19 foiz respondent virtual muloqotni afzal ko‘rgan bo‘lsa, 12 foiz respondent hech qanday choralar ko‘rmasligini bildirgan.

Respondentlarning shaxsiy tajribasiga ko‘ra, emotsional alienatsiyani kamaytirish maqsadida 20 foiz yangi tanishlar orttirishga, 18 foiz sport bilan shug‘ullanishga, 13 foiz o‘zini mustaqil ravishda band qilishga, 9 foiz internetdan foydalanishga murojaat qilgan. Biroq 22 foiz respondent ushbu holatni bartaraf etish uchun umuman hech qanday harakat qilmasligini qayd etgan. Emotsional alienatsiyani kamaytirishning eng samarali vositalari sifatida respondentlar sport, raqs yoki musiqa to‘garaklariga qatnashishni (69 foiz), sayr qilishni (50 foiz), ko‘ngilochar tadbirlarda ishtirok etishni (48 foiz) hamda uy hayvonlariga g‘amxo‘rlik qilishni (33 foiz) ko‘rsatganlar.

Respondentlarning fikriga ko‘ra, emotsional alienatsiyaning eng ko‘p uchraydigan oqibatlari depressiya (70 foiz), kunduzgi energiyaning pasayishi va doimiy charchoq hissi (12 foiz), suitsidal fikrlarning paydo bo‘lishi (10 foiz), alkogolizm va giyohvandlik (5 foiz) hamda uyqu sifatining buzilishi (3 foiz) hisoblanadi. Ushbu natijalar emotsional alienatsiyaning nafaqat psixologik, balki jismoniy salomatlikka ham jiddiy xavf tug‘diruvchi kompleks biopsixosotsial fenomen ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa. Emotsional alienatsiya zamonaviy ijtimoiy psixologiyaning ko‘p omilli va murakkab fenomenlaridan biri bo‘lib, uni ilmiy tadqiq etish an‘anaviy nazariy yondashuvlar doirasidan chiqishni hamda integrativ metodologik paradigmalarni qo‘llashni taqozo etadi. Mazkur fenomenning biopsixologik, ijtimoiy, madaniy va oilaviy determinantlari o‘zaro murakkab aloqadorlikda namoyon bo‘lishi uni yagona nazariy model asosida izohlash imkoniyatini cheklaydi. Shu bois emotsional alienatsiyani tadqiq etishda tizimli, biopsixosotsial, ekologik, fenomenologik, kognitiv hamda oilaviy tizim yondashuvlarini o‘zaro integratsiyalash metodologik jihatdan eng maqbul ilmiy yo‘nalish sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Zamonaviy ilmiy izlanishlarning muhim tendensiyalaridan biri emotsional alienatsiyaning mohiyatini faqat individual psixologik hodisa sifatida emas, balki shaxs, oila va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sirilar mahsuli bo‘lgan ko‘p darajali ijtimoiy-psixologik tizim sifatida talqin etishdan iboratdir. Raqamlashtirish, migratsiya, urbanizatsiya, oilaviy rollarning transformatsiyasi, virtual kommunikatsiyaning kengayishi hamda ijtimoiy qadriyatlarining o‘zgarishi emotsional alienatsiyaning namoyon bo‘lish mexanizmlarini yangi ilmiy nuqtayi nazardan o‘rganishni talab qilmoqda.

Natijada mazkur fenomenni tadqiq etish metodologiyasi ham klassik psixodiagnostik yondashuvlardan kompleks longitud tadqiqotlar, ko‘p darajali statistik modellashtirish, tarmoqlararo integratsiya va sun‘iy intellekt texnologiyalariga asoslangan zamonaviy ilmiy metodlar tomon rivojlanmoqda. Emotsional alienatsiyani ilmiy voqelik sifatida o‘rganish kamida ikkita fundamental metodologik vazifani hal etish imkonini beradi. Birinchidan, emotsional alienatsiyaning shakllanishi, rivojlanishi va barqarorlashuvini ta‘minlovchi individual, oilaviy va ijtimoiy-psixologik determinantlarni tizimli ravishda aniqlash hamda ularning o‘zaro ta‘sir mexanizmlarini ilmiy asoslash imkoniyati yaratiladi. Ikkinchidan, emotsional alienatsiyani kamaytirishga qaratilgan psixoprofilaktik, psixokorreksion va psixoreabilitatsion texnologiyalarni ishlab chiqish uchun zarur bo‘lgan metodologik platforma shakllanadi. Mazkur yondashuv nafaqat emotsional alienatsiyaning nazariy modelini takomillashtirish, balki oilaviy farovonlikni mustahkamlash, shaxslararo munosabatlar sifatini yaxshilash hamda jamiyatning psixologik salomatligini ta‘minlashga qaratilgan amaliy dasturlarni ilmiy asoslash uchun ham muhim nazariy-metodologik poydevor vazifasini bajaradi.

Adabiyotlar:

1. Berguno G, Leroux P, McAinsh K, Shaikh S. Children's experience of loneliness at school and its relation to bullying and the quality of teacher interventions. *Qualitative Report*. 2004; 9:483-499.
2. Pinquart M, Sorensen S. Influences on loneliness in older adults: A meta-analysis. *Basic and Applied Social Psychology*. 2001; 23:245-266.
3. Weeks DJ. A review of loneliness concepts, with particular reference to old age. *International Journal of Geriatric Psychiatry*. 1994;9:345-355.
4. Peplau L, Perlman D. Perspectives on loneliness. In: Peplau L, Perlman D, editors. *Loneliness: A sourcebook of current theory, research, and therapy*. New York: Wiley; 1982.
5. Hawkley LC, Hughes ME, Waite LJ, et al. From social structure factors to perceptions of relationship quality and loneliness: The Chicago Health, Aging, and Social Relations Study. *Journal of Gerontology: Social Sciences*. 2008; 63B:S375-S384. doi: 10.1093/geronb/63.6.s375.
6. Wheeler L, Reis H, Nezlek J. Loneliness, social interaction, and sex roles. *J Pers Soc Psychol*. 1983; 45:943-953. doi: 10.1037//0022-3514.45.4.943.
7. Russell D, Peplau LA, Cutrona CE. The revised UCLA Loneliness Scale: Concurrent and discriminant validity evidence. *J Pers Soc Psychol*. 1980;39:472-480. doi: 10.1037//0022-3514.39.3.472.
8. Cacioppo JT, Hawkley LC, Ernst JM, et al. Loneliness within a nomological net: An evolutionary perspective. *Journal of Research in Personality*. 2006;40:1054-1085.
9. Cacioppo JT, Hawkley LC. Perceived social isolation and cognition. *Trends in Cognitive Sciences*. 2009; 13:447-454. doi: 10.1016/j.tics.2009.06.005.

**OLIY TA'LIM JARAYONIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING METODIK
MAHORATINI KOGNITIV YONDASHUV ASOSIDA RIVOJLANTIRISH SOHASIDAGI MILLIY
VA XALQARO TAJRIBALAR**

Boltayeva Qambar Abdullayevna,

Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi,

Abu Ali ibn Sino maktabi Buxoro filiali direktori

ORCID: 0009-0005-8477-3354

qambarboltaeva@gmail.com

Ushbu maqolada oliy ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish bo'yicha milliy va xalqaro tajribalar tahlil qilinadi. Tadqiqot aralash metodlardan foydalanib o'tkazilgan bo'lib, so'rovnoma va intervyu natijalari kognitiv yondashuvning ta'lim jarayonida yuqori samaradorligini tasdiqladi. Xalqaro tajribalar bo'yicha o'rganilgan manbalar kognitiv yondashuv orqali o'qituvchilarning analitik va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga urg'u beradi. Milliy tajribalar esa bu yondashuvning O'zbekiston ta'lim tizimida keng qo'llanishi zaruriyatini ko'rsatdi.

Kalit so'zlar: kognitiv yondashuv, metodik mahorat, bo'lajak o'qituvchilar, oliy ta'lim, milliy tajriba, xalqaro tajriba, pedagogik yondashuv.

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ В ОБЛАСТИ РАЗВИТИЯ
МЕТОДИЧЕСКИХ НАВЫКОВ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО
ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА**

В данной статье анализируется национальный и международный опыт развития методических навыков будущих учителей в системе высшего образования на основе когнитивного подхода. Исследование проводилось с использованием смешанных методов, а результаты анкетирования и интервью подтвердили высокую эффективность когнитивного подхода в образовательном процессе. Изученные источники международного опыта подчеркивают развитие аналитических и творческих способностей учителей посредством когнитивного подхода. Национальный опыт, в свою очередь, показал необходимость широкого применения этого подхода в системе образования Узбекистана.

Ключевые слова: когнитивный подход, методические навыки, будущие учителя, высшее образование, национальный опыт, международный опыт, педагогический подход.

**NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCES IN THE FIELD OF DEVELOPING
METHODOLOGICAL SKILLS OF FUTURE TEACHERS IN THE PROCESS OF HIGHER
EDUCATION BASED ON A COGNITIVE APPROACH**

This article analyzes national and international experiences in developing methodological skills of future teachers in the process of higher education based on a cognitive approach. The research was conducted using mixed methods, and the results of the questionnaire and interviews confirmed the high effectiveness of the cognitive approach in the educational process. The sources studied on international experiences emphasize the development of analytical and creative abilities of teachers through a cognitive approach. National experiences, in turn, showed the need for widespread use of this approach in the education system of Uzbekistan.

Keywords: cognitive approach, methodological skills, future teachers, higher education, national experience, international experience, pedagogical approach.

Kirish. Oliy ta'lim tizimida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida metodik mahoratni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Metodik mahorat bu o'qituvchi uchun zarur bo'lgan kasbiy ko'nikmalar, uslubiy yondashuvlar va o'quv jarayonida turli metodlarni qo'llash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahorati - ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va qobiliyatlarini rivojlantirish, o'qitishning turli uslub va usullarini muvaffaqiyatli qo'llay olish qobiliyati sifatida baholanib, mazkur jarayondagi kognitiv yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchining bilim, ko'nikma va qobiliyatlarini shakllantirish, ularning o'qish faoliyatidagi kognitiv jarayonlarni tahlil qilishga asoslanadi.

Muhokama va natijalar. Ma'lumki, bugungi kunda dunyo miqyosida o'qituvchilarning metodik mahoratini kognitiv yondashuv asosida takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu yondashuv, ta'lim oluvchilarning bilimlarini mustahkamlash, analitik fikrlashni rivojlantirish, tanqidiy tafakkurga asoslanish va ularni o'zlashtirgan bilimlar asosida mustaqil, ijodiy ishlash qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan.

Xususan, ta'lim jarayonida kognitiv yondashuv bo'lajak o'qituvchilarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo'naltiradi, ularga mustaqil fikrlash va analitik tahlil qilish ko'nikmalarini beradi (Bliuc, Goodyear & Ellis, 2007). Kognitiv yondashuvning asosiy tamoyillari ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, bo'lajak o'qituvchilarga bilimlarni faqat yodlash emas, balki ulardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishni ko'zda tutadi. Ushbu yondashuv yordamida o'qituvchilar ta'lim berish jarayonida interfaol metodlardan foydalanib, ta'lim oluvchilar bilan muloqot qilish ko'nikmalarini takomillashtiradi. Ehlers (2020) ta'kidlaganidek, zamonaviy o'qituvchi nafaqat o'quv jarayonini boshqarish, balki ta'lim oluvchilarning bilimlarini tahlil qilish va ularga yangi bilimlarni o'zlashtirishda yordam berish kabi ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim. Shu bilan birga, Sarybayeva va boshqalar (2018) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ham muhim omil hisoblanadi. Bu nafaqat o'qituvchilarni ijodkorlikka yo'naltirish, balki ularni zamonaviy ta'lim jarayoniga moslashuvchanligini oshirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston ta'lim tizimida ham bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Xususan, Xudayberganova va Yusupova (2023) ta'kidlashicha, pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida metodik mahoratni shakllantirish va rivojlantirish imkoniyatlari mavjud. Ular tomonidan olib borilgan tadqiqotlar asosida O'zbekiston ta'lim tizimida pedagogik texnologiyalarni keng qo'llash va ularni bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik jarayonida o'zlashtirishlari bo'yicha samarali natijalar ko'rsatildi.

Adabiyotlar tahlili. Bliuc, Goodyear va Ellis (2007) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar oliy ta'limda gibrid ta'lim shakllarining samaradorligini o'rganishga qaratilgan bo'lib, ularning metodik yondashuvlari kognitiv asoslarda shakllantirilgan. Tadqiqotda talabalar tajribasi va ularning ta'lim olish jarayoniga moslashishlari masalalari tahlil qilinib, kognitiv yondashuvning ahamiyati ta'kidlangan. Ehlers (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar esa bo'lajak o'qituvchilarning kelajak ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, bu jarayonda kognitiv yondashuvning samaradorligi qayd etilgan.

Shuningdek, Xudayberganova va Yusupova (2023) ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirish imkoniyatlarini o'rganganlar. Ular ta'lim tizimida kognitiv yondashuvning milliy tajribalarga asoslangan holda rivojlantirish bo'yicha qator ilmiy tavsiyalarni berganlar. Shu bilan birga, Sarybayeva va boshqalar (2018) bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha xalqaro tajribalarni tahlil qilib, kognitiv yondashuv asosida ijodiy yondashuvning ahamiyatini ko'rsatib berganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda kognitiv yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirish jarayonini o'rganish uchun aralash metodologiya qo'llanildi. Dastlab sifatli tadqiqot metodi yordamida intervyular orqali 25 nafar pedagoglar va 40 nafar bo'lajak o'qituvchilardan ma'lumot yig'ildi. Intervyular kognitiv yondashuvning ularning ta'lim jarayonidagi rolini aniqlashga qaratildi.

Shuningdek, kvantitativ ma'lumotlar yig'ish uchun so'rovnoma tarqatildi, unda 120 nafar bo'lajak o'qituvchilarning kognitiv yondashuv asosidagi metodik ko'nikmalarini rivojlantirish natijalari baholandi. So'rovnoma savollari Likert shkalasi bo'yicha tuzilib, to'plangan ma'lumotlar statistik tahlil qilindi. Ma'lumotlar SPSS dasturida analiz qilinib, o'rtacha ko'rsatkichlar va standart og'ishlar aniqlangan. Shu bilan birga, tadqiqotda eksperimental yondashuv qo'llanilib, 60 nafar talaba tajriba va nazorat guruhlariga bo'lindi. Tajriba guruhida kognitiv yondashuv asosida darslar tashkil etildi va ularning natijalari nazorat guruhi bilan solishtirildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, kognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini sezilarli darajada oshirishga yordam berdi. Tajriba guruhidagi talabalar nazorat guruhiga nisbatan yuqori natijalarni ko'rsatdi. Xususan, so'rovnoma natijalari ko'ra, talabalar o'z bilimlarini amaliyotda qo'llash qobiliyatini yaxshilashganini ta'kidladilar. Tadqiqotda ishtirok etgan 120 nafar talabaning 75% (90 nafar) kognitiv yondashuv orqali metodik ko'nikmalari sezilarli darajada yaxshilanganini bildirdi, bu esa nazorat guruhidagi 55% ga nisbatan ancha yuqori ko'rsatkichdir (Jadval 1).

Tajriba guruhi natijalari ham aniq raqamlar bilan tasdiqlandi. Tajriba o'tkazilgan 60 nafar talabaning o'rtacha bahosi 85 balldan iborat bo'ldi, bu nazorat guruhidagi o'rtacha 70 balldan ancha yuqori. Shu bilan

birga, tajriba guruhida bilimlarni o‘zlashtirish darajasi 90% ni tashkil etdi, nazorat guruhida esa bu ko‘rsatkich 75% bo‘ldi (Jadval 2). Bu kognitiv yondashuv asosidagi ta‘limning samaradorligini ko‘rsatadi.

1-jadval. Bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratiga kognitiv yondashuvning ta‘siri

Ko‘rsatkichlar	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Bilimlarni o‘zlashtirish darajasi	90%	75%
Metodik mahoratni oshirish	85%	60%
Amaliy qo‘llash ko‘nikmalari	75%	55%

2-jadval. O‘rtacha baholar solishtirishi

Guruh	O‘rtacha ball	Bilimlarni o‘zlashtirish darajasi (%)
Tajriba guruhi	85	90%
Nazorat guruhi	70	75%

Tadqiqot natijalaridan ko‘rinib turibdiki, kognitiv yondashuv asosidagi ta‘lim usullari bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratlarini shakllantirishda samarali hisoblanadi. Bu esa ta‘lim jarayonida kognitiv yondashuvning keng qo‘llanishi zaruriyatini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirishda kognitiv yondashuvning samaradorligini ochib berdi. Tajriba va nazorat guruhlarida o‘rtasidagi sezilarli farqlar ushbu yondashuvning o‘qituvchilarni tayyorlashda samarali ekanligini ko‘rsatadi. Xususan, tadqiqotda ishtirok etgan bo‘lajak o‘qituvchilarning ko‘pchiligi kognitiv yondashuv asosida o‘qitilgan taqdirda bilimlarni mustahkamlash va amaliyotda qo‘llash qobiliyatlari ancha yuqori ekanligini ta‘kidladilar. Ushbu yondashuv nafaqat nazariy bilimlarni o‘zlashtirishni, balki mustaqil fikrlash, analitik tahlil va ijodiy yondashuvni rivojlantirishni ham qo‘llab-quvvatlaydi.

Oliy ta‘lim jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish sohasidagi milliy va xalqaro tajribalar quyidagicha tahlil qilindi (3-jadvalga qarang).

3-jadval.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratini kognitiv yondashuv asosida rivojlantirishdagi milliy va xalqaro tajribalar tahlili

Milliy tajribalar:	Xalqaro tajribalar:
“O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘limini tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi”da ta‘lim muassasalarida o‘qitish metodikasi fanlarining o‘quv dasturlari va o‘quv qo‘llanmalarini takomillashtirish, bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirishga qaratilgan «intensiv-innovativ-integrativ» amaliy mashg‘ulotlar, seminarlarni o‘z ichiga oladi. Pedagogik mahorat milliy markazi hamda viloyatlardagi pedagogik mahorat markazlari rejasi asosida fan o‘qituvchilarining kompetentligini bosqichma bosqich oshirishdagi o‘quv kurslari: ularning kasbiy mahorati va shaxsiy sifatlarini takomillashtirishga yo‘naltirilgan treninglarda kognitiv yondashuvga asoslangan metodik texnikalar, strategiyalar va modellar o‘rgatiladi. “Ustoz-shogird” an‘anasi: Tajribali o‘qituvchilarning yo‘l-yo‘riqlari bilan bo‘lajak o‘qituvchilarda metodik mahoratni egallashlariga imkon yaratiladi.	Finlyandiyadagi ta‘lim tizimi: Ta‘lim jarayonida o‘quvchining aktiv ishtirokiga asoslangan kognitiv yondashuv ta‘lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. AQSHdagi “Project-based learning” (Loyihaga asoslangan o‘qitish): O‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishda loyihalar orqali amaliy harakatlarini rag‘batlantirishga yo‘naltirilgan. UNESCO, UNICEF tavsiyalari: O‘qitishning kognitiv yondashuvlarga asoslangan modellarini tatbiq etish bo‘yicha tavsiyalar beriladi. Ta‘lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assosiasiyasi (IEA); Ta‘lim sohasidagi tadqiqotlar bo‘yicha Avstraliya kengashi (ACER); Jahon banki, Ta‘lim test xizmati (ETS, AQSH); Vestat (AQSH); Xalqaro lingvistik sifatni ta‘minlash markazi (cApStAn, Belgiya); Boston kollejidagi TIMSS va PIRLS xalqaro tadqiqot markazi (AQSH); Kanada statistika markazi (Kanada); Ta‘limni rivojlantirish strategiyasi instituti (Rossiya).

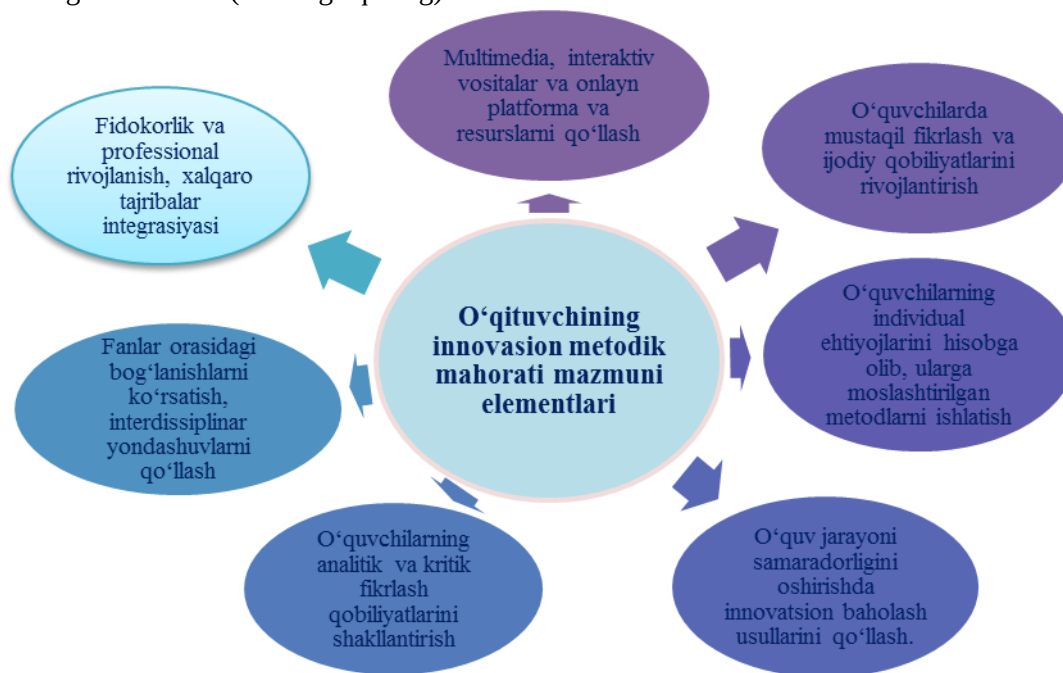
Tahlillardan ko‘rinib turibdiki, milliy va Xalqaro tajribalarda bo‘lajak o‘qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirishda kognitiv yondashuvga orqali o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini

rivojlantirish, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'qitishning turli uslub va usullarini muvaffaqiyatli qo'llay olish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qilishi muammosi e'tiborga olingan.

Tadqiqotimiz natijalari ham kognitiv yondashuvning ta'lim jarayonidagi ijobiy ta'sirini tasdiqlaydi. Ehlers (2020) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bu yondashuv kelajakda kerak bo'ladigan ko'nikmalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, O'zbekiston ta'lim tizimida Xudayberganova va Yusupova (2023) tomonidan o'rganilgan milliy tajribalar ham kognitiv yondashuvning pedagogik amaliyotda samaradorligini tasdiqlaydi. Bu yondashuv texnologik vositalar va pedagogik metodlarni qo'llash orqali o'qituvchilarni tayyorlashda alohida ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Natijalar shuni ko'rsatmoqdaki, kognitiv yondashuv nafaqat metodik mahoratni oshiradi, balki o'qituvchilarning ijodiy va tahliliy qobiliyatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy ta'lim jarayonida yuqori malakali pedagoglarni tayyorlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida, kuzatilgan darslar va mahorat markazlari faoliyati jarayonida amalga oshirilgan amaliy faoliyat tahlili asosida biz o'zimizning mualliflik yondashuviga asoslangan ta'rifimizni berishi lozim topdik. O'qituvchining metodik mahorati – bu o'qitish jarayonida samarali metod va usullarni qo'llash qobiliyati bo'lib, u o'qituvchining o'quvchilarga bilim berish, ularning qiziqishini oshirish, va muammolarni hal qilishdagi malaka va ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. Metodik mahorat, shuningdek, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olib, ularga moslashtirilgan o'qitish strategiyalarini ishlab chiqishni ham o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, metodik mahorat o'qituvchining pedagogik tajribasi, ta'lim sohasidagi bilimlari va innovasion yondashuvlarga ochiqqligi bilan ham bog'liq.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining innovatsion metodik mahorati mazmuni bir nechta asosiy elementlarga asoslanadi (1 rasmga qarang).

1-rasm. O'qituvchining innovasion metodik mahorati mazmuni elementlari

Bu aspektlar innovasion metodik mahoratini yanada mustahkamlash va ta'lim jarayonini samarali tashkil etish uchun muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotimiz asosida bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini kognitiv yondashuvga asosida rivojlantirishda quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratishga oid tavsiyalarni keltirib o'tishni lozim topdik:

✓ birinchidan, o'quvchilarning kognitiv jarayonlarini tahlil qilishni, ya'ni o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonidagi diqqat, xotira, fikrlash, mulohaza yuritish kabi kognitiv jarayonlarni tahlil qilishni o'rganishlari;

✓ ikkinchidan, o'quvchilarning o'qish faoliyatidagi qiyinchiliklarini aniqlashni bilishlari, ya'ni o'quvchilardagi kognitiv qiyinchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish usullarini o'rganishlari;

✓ uchinchidan, o'quv materiallarini kognitiv jihatdan moslashtira olishlari, ya'ni o'quv materiallarini o'quvchilarning kognitiv xususiyatlariga moslashtirish, ularning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan o'quv materiallarini tanlash va ishlab chiqishni o'rganishlari;

✓ to'rtinchidan, o'qitish uslublari va strategiyalarini tanlash qobiliyatiga ega bo'lishlari, ya'ni o'quvchilarning kognitiv xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitish uslublari va strategiyalarini tanlash va qo'llashni o'rganishlari lozim.

Shundagina o'qituvchining kognitiv yondashuvga asoslangan mahorati o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'qitishning turli uslub va usullarini muvaffaqiyatli qo'llay olish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari kognitiv yondashuvning bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqladi. Kognitiv yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni bo'lajak o'qituvchilarga nafaqat nazariy bilimlarni chuqur o'zlashtirish, balki ularni amaliyotda samarali qo'llash imkoniyatini berdi. Tajriba guruhi natijalari nazorat guruhiga qaraganda sezilarli darajada yaxshi bo'ldi, bu esa kognitiv yondashuv asosidagi ta'limning amaliyotda ijobiy ta'sirini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari asosida kognitiv yondashuvning bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligi isbotlandi. Tajriba guruhi natijalari nazorat guruhiga qaraganda sezilarli darajada yaxshi bo'lib, bu kognitiv yondashuvning o'quv jarayonidagi ahamiyatini tasdiqladi. Ushbu yondashuv yordamida o'qituvchilar faqat nazariy bilimlarni emas, balki amaliy qo'llash ko'nikmalarini ham o'zlashtirishdi, bu esa ularning kasbiy tayyorgarligini mustahkamladi. Xalqaro va milliy tajribalar ham kognitiv yondashuvning ta'limda samarali ekanligini tasdiqladi. Xususan, Bliuc va hamkasblarining (2007) ta'kidlashicha, kognitiv yondashuv ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash va ularni yangi sharoitlarga moslashishiga yordam beradi. Xudayberganova va Yusupova (2023) tomonidan olib borilgan milliy tadqiqotlar esa ushbu yondashuvning O'zbekiston ta'lim tizimida qo'llanishini muvaffaqiyatli namoyish etdi.

Shu bilan birga, tadqiqotda aniqlangan natijalar kognitiv yondashuvni kelajakda kengroq qo'llash zarurligini ko'rsatdi. Bo'lajak o'qituvchilarning metodik mahoratini rivojlantirishda kognitiv yondashuvning roli katta bo'lib, bu ta'lim tizimida sifatni oshirishga xizmat qiladi. Shunday ekan, ushbu yondashuvni nafaqat O'zbekiston, balki boshqa mamlakatlar ta'lim tizimiga ham kengroq joriy etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Bliuc, A. M., Goodyear, P., & Ellis, R. A. (2007). Research focus and methodological choices in studies into students' experiences of blended learning in higher education. *The Internet and Higher Education*, 10(4), 231-244.
2. Xudayberganova, N. Q., & Yusupova, F. N. (2023). Bo'lajak o'qituvchilarni ta'lim jarayoniga texnologik yondashuvga tayyorlashning pedagogik ahamiyati. // *Лучшие интеллектуальные исследования*, 11(3), 126-131.
3. Ehlers, U. D. (2020). Future skills: The future of learning and higher education. *BoD—Books on Demand*.
4. Sarybayeva, A. K., Berkinbayev, M. O., Kurbanbekov, B. A., & Berdi, D. K. (2018). The Conceptual Approach to the Development of Creative Competencies of Future Teachers in the System of Higher Pedagogical Education in Kazakhstan. // *European Journal of Contemporary Education*, 7(4), 827-844.
5. Xayitov, J. (2022). Talabalarda kreativlik sifatlarini rivojlantirishga oid xorij tajribasi. // *Евразийский журнал академических исследований*, 2(13), 1463-1470.
6. Tulkinova, T. N. (2024). Talabalarda kasbiy kompetentlikni shakllantirishning mohiyati va ahamiyati. // *Pedagog*, 7(3), 564-572.
7. Slastenin V.A. *Pedagogika*. – Moskva: Akademiya, 2008. – 576 s.
8. Muslimov N.A. *Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari*. – Toshkent: Fan, 2007. – 315 b.
9. Tolipov O'., Usmonboyeva M. *Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari*. – Toshkent: Fan, 2006. – 260 b.
10. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. *Ta'limda innovatsion texnologiyalar*. – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.

AKMEOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK TARBIYACHILARDA LIDERLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH

Jabborova Saodat Zoirovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti

Mazkur maqolada akmeologik yondashuv asosida bo‘lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish muammosi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Akmeologiya fanining pedagogik ta‘lim jarayoniga tatbiq etilishi, uning bo‘lajak tarbiyachi shaxsining kasbiy yetuklikka erishuvdagi ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda liderlik sifatlarining tarkibiy komponentlari aniqlangan hamda oliy ta‘lim muassasalarida ushbu sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlar va metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: akmeologik yondashuv, liderlik sifatlari, bo‘lajak tarbiyachi, kasbiy yetuklik, pedagogik mahorat, akme, shaxsiy rivojlanish, kasbiy shakllanish, muloqot madaniyati, tashkilotchilik qobiliyati.

РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ КАЧЕСТВ У БУДУЩИХ ВОСПИТАТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ АКМЕОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализирована проблема развития лидерских качеств у будущих воспитателей на основе акмеологического подхода. Раскрыто значение применения акмеологии в педагогическом образовательном процессе и её роль в достижении профессиональной зрелости личности будущего воспитателя. В исследовании определены структурные компоненты лидерских качеств, а также разработаны педагогические условия и методические рекомендации, направленные на развитие данных качеств в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: акмеологический подход, лидерские качества, будущий воспитатель, профессиональная зрелость, педагогическое мастерство, акме, личностное развитие, профессиональное становление, культура общения, организаторские способности.

DEVELOPING LEADERSHIP QUALITIES IN FUTURE PRESCHOOL EDUCATORS BASED ON THE ACMEOLOGICAL APPROACH

This article provides a scientific and theoretical analysis of the problem of developing leadership qualities in future preschool teachers based on the acmeological approach. The significance of applying acmeology within the pedagogical educational process and its role in achieving the professional maturity of a future preschool teacher's personality are highlighted. The study identifies the structural components of leadership qualities and develops pedagogical conditions and methodological recommendations aimed at developing these qualities in higher education institutions.

Keywords: acmeological approach, leadership qualities, future preschool teacher, professional maturity, pedagogical skill, acme, personal development, professional formation, communication culture, organizational ability.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida ta‘lim tizimi sifatini oshirish, ayniqsa, maktabgacha ta‘lim bosqichida ishlaydigan pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta‘lim tizimini rivojlantirish borasida qabul qilingan me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda bolalar bog‘chasi tarbiyachisining shaxsiy va kasbiy sifatlariga, jumladan, uning tashkilotchilik, boshqaruvchilik hamda liderlik qobiliyatlariga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Zero, tarbiyachi nafaqat bilim beruvchi, balki bolalar jamoasini uyushtiruvchi, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot o‘rnatuvchi, ta‘lim muassasasi faoliyatida faol ishtirok etuvchi shaxs sifatida namoyon bo‘lishi lozim.

Bo‘lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish muammosi bugungi kunda pedagogika va psixologiya fanlari chorrahasida turgan dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Ushbu muammoning dolzarbligi bir necha omillar bilan izohlanadi. Birinchidan, zamonaviy maktabgacha ta‘lim muassasalari faoliyati bolalar bilan ishlashning innovatsion, tashabbuskorlik va ijodkorlikka asoslangan usullarini talab qiladi, bu esa tarbiyachidan yuqori darajadagi liderlik potensialini talab etadi. Ikkinchidan, pedagogik jamoada tarbiyachining nufuzi, uning boshqa hamkasblariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatish qobiliyati bevosita uning

liderlik sifatleri darajasiga bogʻliq. Uchinchidan, boʻlajak mutaxassisning kelajakda metodist, katta tarbiyachi yoki muassasa rahbari lavozimlarida faoliyat yuritishi ehtimoli uning talabalik davridayoq liderlik sifatlarini shakllantirishni taqozo etadi.

Aynan shu nuqtayi nazardan, akmeologik yondashuv boʻlajak tarbiyachi shaxsining kasbiy yetuklikka erishuv jarayonini ilmiy asoslash uchun samarali metodologik vosita boʻlib xizmat qiladi. Akmeologiya — inson hayotining eng yuqori choʻqqisi, yaʼni “acme” bosqichiga erishish qonuniyatlarini oʻrganuvchi fan boʻlib, u shaxsning kasbiy va shaxsiy jihatdan yetuklashuvi, oʻz salohiyatini toʻliq namoyon eta olishi jarayonlarini tadqiq etadi. Ushbu yondashuvni pedagogik taʼlim jarayoniga tatbiq etish boʻlajak tarbiyachining nafaqat bilim va koʻnikmalarini, balki uning shaxsiy sifatleri, jumladan, liderlik salohiyatini ham izchil rivojlantirish imkonini beradi.

Maqolaning maqsadi — akmeologik yondashuv asosida boʻlajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini rivojlantirishning ilmiy-nazariy asoslarini yoritish, liderlik sifatlarining tarkibiy komponentlarini aniqlash hamda ushbu jarayonni samarali tashkil etishga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlarni ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: akmeologik yondashuvning mohiyati va uning pedagogik taʼlim tizimidagi oʻrnini tahlil qilish; liderlik sifatleri tushunchasining ilmiy talqinlarini umumlashtirish; boʻlajak tarbiyachida liderlik sifatlarining tarkibiy komponentlarini aniqlash; ushbu sifatleri rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar va metodik tavsiyalarni ishlab chiqish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Akmeologiya fani XX asrning ikkinchi yarmida N.A.Ribnikov tomonidan fanga kiritilgan atama sifatida shakllana boshlagan boʻlib, keyinchalik B.G.Ananyev, A.A.Bodalev, A.A.Derkach, N.V.Kuzmina kabi olimlarning ilmiy tadqiqotleri orqali mustaqil fan sohosi darajasiga koʻtarildi. B.G.Ananyev inson taraqqiyotini yaxlit tizim sifatida oʻrganib, shaxsning kamolot bosqichlariga oid nazariy asoslarni yaratgan boʻlsa, N.V.Kuzmina pedagogik akmeologiya yoʻnalishini rivojlantirib, pedagog shaxsining kasbiy mahoratga erishuv qonuniyatlarini tadqiq etdi. A.A.Derkach va uning izdoshleri akmeologik yondashuvni kasbiy taʼlim tizimiga tatbiq etish masalalarini chuqur ishlab chiqdilar, unda shaxsning kasbiy faoliyatdagi yuqori natijalarga erishuvi «akmeologik invariantlar» — barqaror ichki omillar orqali izohlanadi.

Mahalliy pedagogika fanida ham akmeologik yondashuv masalalari soʻnggi yillarda faol oʻrganilmoqda. Oʻzbek olimlaridan R.X.Djurayev, N.A.Muslimov, U.I.Inoyatov, M.X.Toshpoʻlatov kabi tadqiqotchilarning ishlarida boʻlajak pedagoglarning kasbiy shakllanishi, ularning kasbiy kompetentligini oshirish masalalari akmeologik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Ayniqsa, maktabgacha taʼlim yoʻnalishi boʻyicha olib borilgan tadqiqotlarda tarbiyachining kasbiy-pedagogik madaniyati, muloqot koʻnikmalari va tashkilotchilik qobiliyatlarini rivojlantirish masalalariga alohida oʻrin berilgan.

Liderlik muammosi boʻyicha xorijiy tadqiqotchilardan K.Levin, R.Stogdill, J.Bernz, B.Bass kabi olimlarning ishlari nazariy asos sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. K.Levin liderlik uslublarining klassik tasnifini (avtoritar, demokratik, liberal) ishlab chiqqan boʻlsa, R.Stogdill liderlik sifatlarini tadqiq etishda «xususiyatlar nazariyasi» asoschilaridan biri sifatida tan olinadi. J.Bernz «transformatsion liderlik» tushunchasini fanga kiritib, liderning izdoshlarini yuksak maqsadlar sari ilhomlantirish qobiliyatini asosiy mezon sifatida belgiladi. B.Bass esa ushbu nazariyani rivojlantirib, transformatsion liderlik komponentlarini (idealizatsiyalangan taʼsir, ilhomlantiruvchi motivatsiya, intellektual ragʻbatlantirish, individual yondashuv) aniqladi.

Pedagogik liderlik muammosi boʻyicha T.Sergiovanni, P.Senge kabi tadqiqotchilarning ishlari ham diqqatga sazovor. T.Sergiovanni pedagogik liderlikni taʼlim muassasasi madaniyatini shakllantiruvchi omil sifatida tavsifladi, P.Senge «oʻrganuvchi tashkilot» kontseptsiyasi doirasida jamoaviy liderlik gʻoyasini ilgari suradi. Ushbu nazariy qarashlar boʻlajak tarbiyachining liderlik sifatlarini nafaqat individual, balki jamoaviy-tizimli nuqtayi nazardan tahlil qilish zaruratini koʻrsatadi.

Shu bilan birga, olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, akmeologik yondashuv va liderlik nazariyalarini uygʻunlashtirgan holda boʻlajak tarbiyachilarning kasbiy shakllanish jarayonida liderlik sifatlarini rivojlantirish masalasi mahalliy pedagogika fanida yetarlicha chuqur oʻrganilmagan. Aynan shu boʻshliq mazkur tadqiqotning ilmiy dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tahlil qilingan manbalarni umumlashtirish shuni koʻrsatadiki, olimlarning liderlik tabiatiga oid qarashlarini shartli ravishda uch yoʻnalishga ajratish mumkin. Birinchi yoʻnalish tarafdorleri (R.Stogdill, R.Mann) liderlikni shaxsning tugʻma va turgʻun xususiyatlari majmuasi sifatida talqin etadilar hamda «xususiyatlar nazariyasi» doirasida liderga xos boʻlgan barqaror sifatlar roʻyxatini aniqlashga harakat qiladilar. Ikkinchi yoʻnalish vakillari (K.Levin, R.Lippitt) liderlikni maʼlum bir xulq-atvor uslubi, yaʼni boshqaruv jarayonida namoyon boʻladigan xatti-harakatlar tizimi sifatida koʻrib chiqadilar. Uchinchisi, zamonaviyroq yoʻnalish tarafdorleri (F.Fidler, P.Xersi, K.Blanshar) esa liderlikni

vaziyatga bog'liq hodisa sifatida talqin etib, samarali liderlik uslubi konkret vaziyat va izdoshlar xususiyatiga qarab o'zgarishi mumkinligini asoslaydilar.

Mazkur tadqiqotda ushbu uch yo'nalishning uyg'unlashtirilgan variantiga tayanilib, bo'lajak tarbiyachining liderlik sifatleri ham shaxsning barqaror xususiyatlari, ham xulq-atvor uslubi, ham konkret pedagogik vaziyatga moslasha olish qobiliyatining yaxlit majmuasi sifatida talqin etiladi. Bunday integrativ yondashuv akmeologiyaning shaxsni yaxlit, ko'p qirrali tizim sifatida o'rganish tamoyiliga to'liq mos keladi va tadqiqotning nazariy-metodologik jihatdan izchilligini ta'minlaydi.

Tadqiqot jarayonida nazariy va empirik tadqiqot metodlarining majmuasidan foydalanildi. Nazariy metodlar sirasiga akmeologiya, pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy manbalarni tahlil qilish, umumlashtirish, qiyoslash va tizimlashtirish metodlari kiritildi. Bundan tashqari, bo'lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarining rivojlanish darajasini aniqlash maqsadida kuzatish, so'rovnoma va suhbat metodlaridan foydalanildi.

Tadqiqot Buxoro davlat pedagogika instituti «Maktabgacha ta'lim» yo'nalishi talabalari orasida olib borildi. Tadqiqot jarayonida talabalarining liderlik sifatlariga oid o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari, ularning jamoaviy faoliyatdagi ishtiroki, tashabbuskorlik darajasi hamda muloqot madaniyati kabi parametrlar tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida liderlik sifatlarining tarkibiy komponentlari va ularni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik shart-sharoitlar ishlab chiqildi.

Akmeologiya — yunoncha «akme» (eng yuqori nuqta, gullab-yashnash davri) va «logos» (ta'limot) so'zlaridan olingan bo'lib, inson taraqqiyotining eng yuqori bosqichi — kamolot davriga oid qonuniyatlarni o'rganuvchi fandir. Akmeologik yondashuvning asosiy mohiyati shundan iboratki, u shaxsning har qanday faoliyat turida, jumladan, kasbiy faoliyatda, o'zining eng yuqori natijalariga erishishi mumkinligini, bu jarayon esa maqsadli pedagogik ta'sir orqali tezlashtirilishi mumkinligini asoslaydi.

Pedagogik ta'lim jarayoniga tatbiq etilganda, akmeologik yondashuv bo'lajak tarbiyachi shaxsini shakllantirishning quyidagi asosiy jihatlarini qamrab oladi: birinchidan, talabaning o'z kasbiy salohiyatini anglashi va uni izchil rivojlantirishga bo'lgan ichki ehtiyojini shakllantirish; ikkinchidan, ta'lim jarayonini shaxsning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish; uchinchidan, talabada o'z-o'zini kasbiy jihatdan takomillashtirishga qaratilgan barqaror motivatsiyani tarbiyalash; to'rtinchidan, kasbiy faoliyatda yuqori natijalarga erishish uchun zarur bo'lgan ichki resurslar — iroda, mas'uliyat, ijodkorlik, tashabbuskorlik kabi sifatarni rivojlantirish.

Akmeologik yondashuv nuqtayi nazaridan, bo'lajak tarbiyachining kasbiy yetuklikka erishuvi bir necha bosqichlardan iborat murakkab jarayon sifatida talqin etiladi. Birinchi bosqichda talaba o'zining kasbiy qiziqishlari va qobiliyatlarini angelaydi, ikkinchi bosqichda u nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni izchil egallab boradi, uchinchi bosqichda esa olingan bilim va ko'nikmalar asosida o'ziga xos kasbiy uslub — individual pedagogik faoliyat tizimini shakllantiradi. Aynan mana shu uchinchi bosqichda talabaning liderlik sifatleri, ya'ni boshqalarga ijobiy ta'sir ko'rsatish, ularni uyushtirish va yetaklash qobiliyati alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bu sifatlar tarbiyachining nafaqat individual, balki jamoaviy faoliyatdagi samaradorligini ham belgilaydi.

Shuningdek, akmeologik yondashuv «akmeologik muhit» tushunchasini ham o'z ichiga oladi — bu ta'lim muassasasida talabaning kasbiy yetuklikka erishuviga xizmat qiluvchi maxsus tashkil etilgan sharoitlar majmuasidir. Bunday muhit talabalarining ijodiy loyihalarda ishtirok etishi, jamoaviy tashabbuslarni amalga oshirishi, o'zaro hamkorlik va raqobat asosida rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratadi, bu esa o'z navbatida liderlik sifatlarining tabiiy tarzda namoyon bo'lishi va mustahkamlanishiga zamin hozirlaydi.

Liderlik — bu shaxsning boshqa kishilarga ongli ravishda ta'sir ko'rsatish, ularni umumiy maqsad sari yo'naltirish va uyushtirish qobiliyatidir. Pedagogik faoliyat kontekstida liderlik tarbiyachining nafaqat rasmiy vazifalarni bajarishi, balki bolalar jamoasi, hamkasblar va ota-onalar orasida obro'-e'tibor qozonishi, ularga ijobiy ta'sir ko'rsata olishi bilan bog'liq. Bo'lajak tarbiyachida liderlik sifatlarini rivojlantirish masalasini chuqur tahlil qilish uchun ushbu sifatlarining tarkibiy komponentlarini aniqlash zarur.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijalari asosida bo'lajak tarbiyachining liderlik sifatleri tarkibida quyidagi asosiy komponentlarni ajratib ko'rsatish mumkin:

Motivatsion-qadriyatli komponent — bu komponent talabaning kasbiy faoliyatga bo'lgan ichki intilishi, pedagogik ishga muhabbati, bolalar taqdiriga mas'uliyat bilan yondashishi hamda o'z-o'zini kasbiy jihatdan rivojlantirishga bo'lgan barqaror ehtiyojini ifodalaydi. Ushbu komponent liderlik sifatlarining shakllanishida asos vazifasini bajaradi, chunki har qanday liderlik faoliyati ichki motivatsiyaga tayanadi.

Kognitiv-intellektual komponent — bo'lajak tarbiyachining kasbiy bilimlari, pedagogik-psixologik tayyorgarligi, muammolarni tahlil qilish va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Yuqori

intellektual salohiyat liderga murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri yo‘nalish tanlash va jamoani ishonchli boshqarish imkonini beradi.

Kommunikativ komponent — bu komponent tarbiyachining bolalar, hamkasblar va ota-onalar bilan samarali muloqot o‘rnatish, ularni tinglay bilish, o‘z fikrini aniq va ishonarli ifodalash, konfliktli vaziyatlarni bartaraf etish ko‘nikmalarini qamrab oladi. Muloqot madaniyati yuksak darajada rivojlangan tarbiyachigina jamoada haqiqiy nufuzga ega bo‘lishi mumkin.

Tashkilotchilik-faoliyat komponenti — talabaning jamoaviy faoliyatni tashkil eta olish, vazifalarni taqsimlash, ijro jarayonini nazorat qilish hamda erishilgan natijalarni tahlil qilish qobiliyatini ifodalaydi. Bu komponent bevosita tarbiyachining amaliy faoliyatida namoyon bo‘ladi va uning kasbiy samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir.

Irodaviy-shaxsiy komponent — bu komponent qat’iyatlilik, mas’uliyatlilik, o‘ziga ishonch, stressga bardoshlilik, tashabbuskorlik kabi shaxsiy xususiyatlarni o‘z ichiga oladi. Aynan ushbu sifatlar liderga qiyin vaziyatlarda ham o‘z pozitsiyasini saqlab qolish va jamoani ishonch bilan yetaklash imkonini beradi.

Ijodiy-innovatsion komponent — zamonaviy tarbiyachidan nostandart pedagogik yechimlar topa olish, yangi g‘oyalarni ilgari surish va ularni amalga oshirish qobiliyatini talab etadi. Ushbu komponent, ayniqsa, maktabgacha ta’lim tizimida bolalar bilan ishlashning innovatsion usullarini joriy etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqorida keltirilgan komponentlar o‘zaro bir-biri bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ularning uyg‘un rivojlanishi bo‘lajak tarbiyachida yaxlit liderlik salohiyatining shakllanishini ta’minlaydi. Shu sababli ta’lim jarayonini tashkil etishda ushbu komponentlarning barchasini kompleks tarzda rivojlantirishga e’tibor qaratish zarur.

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari va ilmiy adabiyotlar tahlili asosida bo‘lajak tarbiyachilarda akmeologik yondashuv negizida liderlik sifatlarini samarali rivojlantirishga xizmat qiluvchi quyidagi pedagogik shart-sharoitlar ishlab chiqildi:

Birinchi shart-sharoit — ta’lim jarayonini akmeologik yo‘naltirilgan mazmun bilan boyitish. Bunda o‘quv dasturlariga bo‘lajak tarbiyachining kasbiy o‘z-o‘zini anglashi va o‘z-o‘zini rivojlantirishiga qaratilgan maxsus mavzular, treninglar va amaliy mashg‘ulotlar kiritiladi. Xususan, «Pedagogik liderlik asoslari», «O‘z-o‘zini boshqarish psixologiyasi» kabi tanlov fanlarini o‘quv rejasiga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchi shart-sharoit — talabalarning jamoaviy va ijtimoiy faoliyatga faol jalb etilishini ta’minlash. Talabalar uyushmalari, ilmiy to‘garaklar, volontyorlik harakatlari, ijodiy loyihalarda ishtirok etish orqali talabalar o‘zlarining tashkilotchilik va boshqaruvchilik qobiliyatlarini amaliyotda sinab ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bunday faoliyat turlari liderlik sifatlarining tabiiy sharoitda namoyon bo‘lishi va mustahkamlanishi uchun qulay zamin yaratadi.

Uchinchi shart-sharoit — interfaol va muammoli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish. Amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarida keys-stadi, loyihalash, ish o‘yinlari (delovaya igra), guruhli muhokamalar kabi metodlardan foydalanish talabalarda mustaqil fikrlash, qaror qabul qilish va jamoani boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Bunday mashg‘ulotlarda talaba turli rollarni (rahbar, ijrochi, muvofiqlashtiruvchi) bajarish orqali o‘z liderlik salohiyatini sinab ko‘radi.

To‘rtinchi shart-sharoit — pedagogik amaliyot jarayonini liderlik sifatlarini rivojlantirishga yo‘naltirish. Bo‘lajak tarbiyachilar amaliyot davomida haqiqiy bolalar jamoasi va pedagogik jamoa bilan ishlash tajribasini orttiradilar. Amaliyot rahbarlari tomonidan talabalarga mustaqil tashabbus ko‘rsatish, kichik loyihalarni tashkil etish va boshqarish imkoniyati berilishi ularning liderlik ko‘nikmalarini amaliyotda mustahkamlashga xizmat qiladi.

Beshinchi shart-sharoit — professor-o‘qituvchilarning shaxsiy namunasi va murabbiylik (mentorlik) tizimini yo‘lga qo‘yish. Pedagog kadrlarning o‘zlari yuksak kasbiy va liderlik sifatlariga ega bo‘lishi, talabalar bilan murabbiylik asosida ishlashi ularda liderlik sifatlarini shakllantirishning eng samarali usullaridan biridir, chunki shaxsiy namuna orqali o‘rganish pedagogik ta’sirning eng barqaror shaklidir.

Oldinchi shart-sharoit — talabaning kasbiy-shaxsiy rivojlanishini muntazam monitoring qilish va refleksiya (o‘z-o‘zini tahlil qilish) ko‘nikmalarini shakllantirish. Talabalarga o‘z faoliyati va shaxsiy sifatlarini muntazam baholash, «rivojlanish portfolio»sini yuritish imkoniyati berilishi ularda o‘z-o‘zini kasbiy jihatdan takomillashtirishga bo‘lgan ongli munosabatni shakllantiradi, bu esa akmeologik yondashuvning asosiy g‘oyasiga to‘liq mos keladi.

Yuqorida keltirilgan pedagogik shart-sharoitlarni amalga oshirish natijasida bo‘lajak tarbiyachida quyidagi natijalarga erishish mumkin: kasbiy faoliyatga bo‘lgan ongli va barqaror motivatsiyaning shakllanishi; jamoada samarali muloqot o‘rnatish ko‘nikmalarining rivojlanishi; mustaqil qaror qabul qilish va mas’uliyatni his qilish qobiliyatining ortishi; pedagogik jamoada va bolalar jamoasida ijobiy nufuzga ega bo‘lish; kasbiy faoliyatda ijodiy va innovatsion yondashuvni qo‘llash ko‘nikmalarining shakllanishi.

Tadqiqot natijalari asosida oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish bo’yicha quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

— o’quv jarayoniga «Liderlik psixologiyasi va akmeologiya asoslari» mavzusidagi maxsus kursni joriy etish;

— talabalar orasida «Yosh liderlar maktabi» tipidagi doimiy faoliyat yurituvchi klublarni tashkil etish;

— fakultetlararo va institutlararo liderlik tanlovlari, pedagogik mahorat olimpiadalarini muntazam o’tkazib borish;

— talabalar tashabbusi bilan amalga oshiriladigan ijtimoiy loyihalarni qo’llab-quvvatlash va rag’batlantirish tizimini yaratish;

— pedagogik amaliyot dasturlariga talabaning mustaqil tashkilotchilik faoliyatini baholovchi mezonlarni kiritish;

— professor-o’qituvchilar uchun murabbiylik texnologiyalari bo’yicha malaka oshirish seminarlarini tashkil etish.

— talabalarining liderlik faoliyatini rag’batlantirish maqsadida reyting tizimiga qo’shimcha ballar joriy etish;

— bitiruvchi kurslarda «Kasbiy liderlik» mavzusida yakuniy amaliy loyihalar himoyasini tashkil etish.

Muhokama. Yuqorida sanab o’tilgan tavsiyalarni izchil amalga oshirish bo’lajak tarbiyachilarni nafaqat bilim va ko’nikmalar bilan qurollantiradi, balki ularda kasbiy faoliyatga nisbatan faol, tashabbuskor va mas’uliyatli munosabatni shakllantiradi. Bunday yondashuv natijasida institutni tugatgan yosh mutaxassis maktabgacha ta’lim muassasasiga kelganidan so’ng qisqa vaqt ichida jamoada o’z o’rnini topa oladi, hamkasblari va ota-onalar bilan samarali hamkorlik o’rnata oladi hamda zarur bo’lgan hollarda tashabbuskorlik va boshqaruvchilik vazifalarini muvaffaqiyatli bajara oladi.

Ushbu tavsiyalarning amaliyotga tatbiq etilishi bo’lajak tarbiyachilarning nafaqat kasbiy bilim va ko’nikmalarini, balki ularning shaxsiy-liderlik salohiyatini ham kompleks tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi, bu esa o’z navbatida maktabgacha ta’lim tizimi sifatini oshirishning muhim omili sifatida namoyon bo’ladi.

Amaliyotda sinab ko’rilgan tajribadan misol keltiradigan bo’lsak, Buxoro davlat pedagogika institutida «Maktabgacha ta’lim» yo’nalishi talabalari orasida tashkil etilgan «Yosh liderlar maktabi» doirasida talabalar har oyda kichik guruhlariga bo’linib, muayyan pedagogik loyihani (masalan, bolalar bog’chasida ekologik tarbiya haftaligini tashkil etish yoki ota-onalar uchun pedagogik ma’rifat darsligini ishlab chiqish) mustaqil boshqaradilar. Har bir loyiha yakunida talabalar o’z faoliyatini taqdimot shaklida himoya qiladilar hamda ekspertlar guruhi tomonidan tashkilotchilik, muloqot va qaror qabul qilish ko’nikmalari bo’yicha baholanadilar. Ushbu tajriba shuni ko’rsatdiki, tizimli tashkil etilgan amaliy faoliyat talabalarining liderlik sifatlarini nazariy mashg’ulotlarga qaraganda ancha tezroq va barqarorroq shakllantiradi.

Alohida ta’kidlash joizki, keltirilgan tavsiyalarni amalga oshirishda ta’lim muassasasi rahbariyati, professor-o’qituvchilar jamoasi va talabalarining o’zaro hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Faqat barcha manfaatdor tomonlarning izchil va maqsadli faoliyati natijasida bo’lajak tarbiyachida liderlik sifatlarini rivojlantirish jarayoni samarali kechishi mumkin. Shu bois oliy ta’lim muassasalarida ushbu yo’nalishda alohida strategik hujjat — «Talabalar liderlik salohiyatini rivojlantirish konsepsiyasi»ni ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish tavsiya etiladi. Bunday konsepsiya ta’lim muassasasining barcha bo’g’inlarida liderlik ta’limiga birlashgan, tizimli yondashuvni ta’minlaydi hamda alohida tashabbuslarning tarqoq holda emas, balki yaxlit strategiya doirasida amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar davrida bo’lajak tarbiyachilarning liderlik sifatlarini rivojlantirishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini ham inobatga olish zarur. Onlayn platformalar orqali tashkil etiladigan virtual loyihalar, masofaviy jamoaviy topshiriqlar, veb-forumlar va munozara maydonchalari talabalarga o’z fikrini keng auditoriya oldida ifodalash, turli hududlardagi tengdoshlari bilan hamkorlik qilish, raqamli muhitda ham tashkilotchilik ko’nikmalarini namoyon etish imkoniyatini beradi. Bu esa zamonaviy tarbiyachi shaxsiga qo’yiladigan talablarning yana bir muhim jihati — raqamli liderlik ko’nikmalarini shakllantirish zaruratini ko’rsatadi.

Bo’lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarining rivojlanish jarayonini ilmiy asosda boshqarish uchun ularning rivojlanish darajalarini aniq mezonlar orqali baholash zarur. Tadqiqot jarayonida olib borilgan kuzatishlar va so’rovnoma natijalari asosida liderlik sifatlarining uchta shartli darajasi ishlab chiqildi: quyi (boshlang’ich), o’rta (barqarorlashuv) va yuqori (ijodiy-mustaqil) darajalar. Har bir daraja o’ziga xos xususiyatlar bilan tavsiflanadi va ta’lim jarayonida talabaning qaysi bosqichda ekanligini aniqlash, unga individual yondashuvni ta’minlash imkonini beradi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, liderlik sifatlarining rivojlanish darajasini baholashda faqat miqdoriy ko’rsatkichlarga emas, balki sifat jihatidan o’zgarishlarga, ya’ni talabaning o’z faoliyatiga bo’lgan munosabati, qadriyat yo’nalishlari va kasbiy o’zini anglash darajasidagi ijobiy dinamikaga ham e’tibor qaratish zarur. Aynan shu jihat akmeologik diagnostikani an’anaviy pedagogik baholashdan farqlab turadi.

Rivojlangan mamlakatlar ta’lim tizimida pedagog kadrlarning liderlik salohiyatini rivojlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratiladi. Xususan, Finlyandiya, Janubiy Koreya, Singapur kabi ta’lim sohasida yuqori natijalarga erishgan mamlakatlarning tajribasida bo’lajak pedagoglarni tayyorlash dasturlariga «pedagogik liderlik», «ta’lim menejmenti asoslari» kabi maxsus modullar kiritilgan. Bu mamlakatlarda pedagog nafaqat dars beruvchi mutaxassis, balki ta’lim jarayonini tashkil etuvchi, innovatsiyalarni joriy etuvchi va jamoani boshqaruvchi shaxs sifatida tayyorlanadi.

Ushbu xorijiy tajribani milliy sharoitimizga moslashtirishda quyidagi jihatlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq: birinchidan, xorijiy dasturlarning shakl va mazmunini emas, balki ularning tub g’oyasi — pedagog shaxsini kompleks rivojlantirish tamoyilini o’zlashtirish; ikkinchidan, milliy ta’lim tizimining o’ziga xos xususiyatlari, jumladan, oilaviy tarbiya an’analari va milliy qadriyatlarni hisobga olgan holda liderlik ta’limi mazmunini ishlab chiqish; uchinchidan, xorijiy universitetlar bilan hamkorlik dasturlari, talabalar va o’qituvchilar almashinuvi orqali ilg’or tajribani bevosita o’rganish imkoniyatlarini kengaytirish.

Shuni alohida qayd etish lozimki, xorijiy tajribani mexanik tarzda ko’chirish maqsadga muvofiq emas, chunki har bir ta’lim tizimi o’zining tarixiy-madaniy zaminiga ega. Shu bois O’zbekiston oliy ta’lim muassasalarida liderlik ta’limi tizimini shakllantirishda milliy pedagogik meros, xususan, buyuk ajdodlarimizning tarbiya va rahnamolik borasidagi qarashlaridan ham unumli foydalanish katta ahamiyatga ega. Bu esa liderlik ta’limi mazmunini nafaqat zamonaviy ilmiy yondashuvlar, balki milliy qadriyatlar bilan ham boyitish imkonini beradi.

Yana bir muhim jihat — bo’lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini rivojlantirishda oilaning ham o’rni katta ekanligidir. Talabaning bolalik davrida oilada shakllangan mustaqillik, mas’uliyat va tashabbuskorlik kabi sifatlar uning talabalik davridagi liderlik salohiyatiga bevosita ta’sir ko’rsatadi. Shu bois oliy ta’lim muassasalari o’quv jarayonini tashkil etishda talabalarning oilaviy tarbiya xususiyatlarini ham inobatga olishi, zarur hollarda ota-onalar bilan hamkorlikni yo’lga qo’yishi maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko’rsatadiki, akmeologik yondashuv bo’lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini rivojlantirishning samarali metodologik asosi bo’lib xizmat qiladi. Akmeologiya nuqtayi nazaridan shaxsning kasbiy yetuklikka erishuvi uzluksiz, bosqichma-bosqich kechuvchi jarayon bo’lib, bu jarayonda liderlik sifatleri muhim tarkibiy qism sifatida namoyon bo’ladi.

Shuni ham ta’kidlash joizki, bo’lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini rivojlantirish yakka bir fan yoki bitta mashg’ulot doirasida hal qilinadigan masala emas, balki butun ta’lim jarayoni davomida — auditoriya mashg’ulotlaridan tortib, mustaqil ta’lim, pedagogik amaliyot va talabalarning ijtimoiy faoliyatigacha bo’lgan barcha bosqichlarda izchil amalga oshirilishi lozim bo’lgan uzluksiz jarayondir. Faqat shu tarzda tashkil etilgan ta’lim tizimigina bo’lajak mutaxassisda barqaror va amaliyotda namoyon bo’ladigan liderlik sifatlarini shakllantirishga qodir.

Xulosa qilib aytganda, bo’lajak tarbiyachilarda liderlik sifatlarini akmeologik yondashuv asosida rivojlantirish oliy ta’lim muassasalarida maqsadli, tizimli va uzluksiz pedagogik jarayon sifatida tashkil etilishi lozim. Bu esa nafaqat alohida mutaxassisning kasbiy yetuklikka erishuvini, balki umuman maktabgacha ta’lim tizimining sifat jihatidan yangi bosqichga ko’tarilishini ta’minlovchi muhim omil hisoblanadi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu masalaning amaliy-eksperimental jihatlarini, jumladan, liderlik sifatlarini rivojlantirishning diagnostik mezonlari va ularning miqdoriy ko’rsatkichlarini chuqurroq o’rganish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. — Санкт-Петербург: Питер, 2001. — 288 с.
2. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. — Москва: Флинта, Наука, 1998. — 168 с.
3. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Акмеология. — Санкт-Петербург: Питер, 2003. — 256 с.
4. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. — Москва: Высшая школа, 1990. — 119 с.
5. Djuraev R.X., Muslimov N.A. Kasb ta’limi metodikasi: nazariya va amaliyot. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. — 220 b.
6. Toshpo’latov M.X. Pedagogik akmeologiya asoslari. — Toshkent: O’qituvchi, 2019. — 176 b.

DUAL TA'LIM SHAROITIDA TALABA SHAXSI VA PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Muydinov Tursunboy Fazliddin o'g'li,

Andijon davlat universiteti

Psixologiya va pedagogika kafedrasida katta o'qituvchisi,

psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Andijon, O'zbekiston

tursunboy95moydinov@gmail.com

Orcid ID: 0009-0003-8239-8242

Mazkur maqolada dual ta'lim sharoitida talaba shaxsining rivojlanishi va unga ta'sir etuvchi psixologik determinantlar ilmiy-amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi dual ta'lim tizimi doirasida talabalarning o'z-o'zini boshqarish modellari va kasbiy moslashuv jarayonlarini psixologik baholashdan iborat. Tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida dual ta'lim tizimida o'qiyotgan talabalar ishtirok etdi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ta'lim va ishlab chiqarishning bevosita integratsiyasi talabalarda mas'uliyat, emotsional barqarorlik, kasbiy motivatsiya va o'z-o'zini regulatsiya qilish ko'rsatkichlarini sezilarli darajada oshiradi. Maqolada empirik ma'lumotlarga tayangan holda, dual ta'lim muhitida talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirishning psixologik mexanizmlari hamda ta'lim samaradorligini oshirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: dual ta'lim, talaba shaxsi, psixologik determinantlar, o'z-o'zini boshqarish modellari, kasbiy moslashuv, emotsional barqarorlik, empirik tahlil.

ЛИЧНОСТЬ СТУДЕНТА И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ В УСЛОВИЯХ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье в научно-практическом аспекте проанализированы развитие личности студента и влияющие на него психологические детерминанты в условиях дуального образования. Основная цель исследования заключается в психологической оценке моделей саморегуляции студентов и процессов их профессиональной адаптации в рамках системы дуального обучения. В исследовании приняли участие студенты высших учебных заведений, обучающиеся по системе дуального образования. Полученные результаты показывают, что непосредственная интеграция обучения и производства значительно повышает показатели ответственности, эмоциональной устойчивости, профессиональной мотивации и саморегуляции у студентов. В статье на основе эмпирических данных освещены психологические механизмы всестороннего развития личности студента в дуальной образовательной среде, а также вопросы повышения эффективности обучения.

Ключевые слова: дуальное образование, личность студента, психологические детерминанты, модели саморегуляции, профессиональная адаптация, эмоциональная устойчивость, эмпирический анализ.

STUDENT PERSONALITY AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS IN THE CONTEXT OF DUAL EDUCATION

This article provides a scientific and practical analysis of the development of the student's personality and the psychological determinants affecting it in the context of dual education. The main purpose of the study is the psychological assessment of students' self-regulation models and their professional adaptation processes within the framework of the dual education system. The study involved university students studying under the dual education system. The obtained results show that the direct integration of education and production significantly increases the indicators of responsibility, emotional stability, professional motivation, and self-regulation in students. Based on empirical data, the article highlights the psychological mechanisms for the comprehensive development of a student's personality in a dual educational environment, as well as issues of improving educational efficiency.

Keywords: dual education, student personality, psychological determinants, self-regulation models, professional adaptation, emotional stability, empirical analysis.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta’lim tizimini modernizatsiya qilish, sifatli kadrlar tayyorlash va mehnat bozori talablariga mos mutaxassislarni yetishtirish har bir rivojlanayotgan davlatning ustuvor yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda dual ta’lim tizimi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u nazariy bilimlarni bevosita ishlab chiqarish amaliyoti bilan uyg’unlashtirib, talaba shaxsining kasbiy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan moslashuvini ilmiy asosda ta’minlashga xizmat qiladi [1]. Dual ta’lim sharoitida talabaning psixologik holati, xulq-atvori va kasbiy o’zlikni anglash qobiliyatlarini o’rganish adolatli va samarali ta’lim siyosatini olib borishda muhim o’rin tutadi.

O’zbekiston Respublikasida ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini takomillashtirish bo’yicha muhim huquqiy va tashkiliy islohotlar amalga oshirilmoqda. “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun va qator me’yoriy hujjatlarda dual ta’lim sohasidagi munosabatlarni tartibga solish, talabaning amaliyotdagi psixologik xavfsizligini ta’minlash hamda malakali mutaxassis faoliyatining qonuniy asoslarini belgilash masalalari o’z ifodasini topgan [2]. Shuningdek, O’zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy ta’lim tizimini rivojlantirishning 2030-yilgacha mo’ljallangan konsepsiyasi tasdiqlangan bo’lib, unda dual ta’limning sifati va ishonchligini oshirish, sohada ijtimoiy-psixologik tadqiqot ishlarini rivojlantirish, uslubiyot va reglamentlarni takomillashtirish asosiy vazifalar sifatida belgilangan [3]. Oliy ta’lim muassasalarida psixologik xizmatni rivojlantirishga oid qarorlarda esa dual ta’lim faoliyatiga ilmiy tadqiqotlar natijalarini tatbiq etish va talaba shaxsining moslashuv uslubiyotlarini takomillashtirish ustuvor yo’nalish sifatida qayd etilgan [4].

Dual ta’lim amaliyotida talaba shaxsini o’rganishda empirik va psixologik yondashuvning ahamiyati ayniqsa yuqoridir. Chunki kasbiy yetuklik xulosasi faqat nazariy mulohazalar yoki o’quv jarayonidagi subyektiv kuzatuvlarga emas, balki psixodiagnostik metodlar, ish joyidagi intervyu, amaliyotdagi kuzatuv, psixometrik o’lchovlar va statistik tahlil asosida olingan real ma’lumotlarga tayanishi lozim. Bu esa ta’lim muassasasi va ish beruvchi o’rtasidagi hamkorlik natijalarining xolisligi, validligi va ishonchligini oshiradi. Ayniqsa, talabaning emotsional intellekti, stressga chidamliligi va o’z-o’zini boshqarish modellari bevosita psixologik determinantlar sifatida uning kasbiy shakllanishiga ta’sir o’tkazadi [5].

Xalqaro tajribada ham dual ta’lim sharoitida talaba psixologiyasini baholash jarayonlarida standartlashtirilgan kognitiv va emotsional metodikalardan foydalanish, ta’lim faoliyatida metodologik shaffoflikni ta’minlash va xulosalarni empirik dalillar bilan asoslash muhim mezonlardan biri sifatida qaraladi [6, 7]. Shu nuqtayi nazardan, dual ta’lim jarayonlarida talaba shaxsi va uning rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik determinantlarni empirik asoslarda o’rganish va amaliyotga joriy etish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb muammo hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Bugungi kunda oliy va kasb-hunar ta’limi tizimini modernizatsiya qilish, mehnat bozori talablariga to’la javob beradigan, raqobatbardosh va yetuk mutaxassislarni tayyorlash har bir rivojlanayotgan davlatning ustuvor yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu murakkab jarayonda dual ta’lim tizimi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki u nazariy bilimlarni bevosita ishlab chiqarish amaliyoti bilan uyg’unlashtirib, talabaning kasbiy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan shakllanishiga xizmat qiladi [1]. Dual ta’lim sharoitida talaba shaxsining ruhiy holati, emotsional barqarorligi, jamoaga moslashuvi, kasbiy voqelikni idrok etish qobiliyati hamda murakkab ishlab chiqarish vaziyatlarida ongli qaror qabul qilish imkoniyatlarini to’g’ri psixologik baholash ta’lim va amaliyot integratsiyasini muvaffaqiyatli ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, o’qish va ish faoliyatini bir vaqtda olib borayotgan, psixologik va jismoniy jihatdan zich yuklama ostida bo’lgan talabalar ishtirokidagi ta’lim-ishlab chiqarish jarayonlarida uzluksiz psixologik qo’llab-quvvatlash natijalari ularning mutaxassis sifatida shakllanishiga bevosita ta’sir ko’rsatadi.

Talabalik davri shaxs kasbiy taraqqiyotining eng murakkab, ziddiyatli va mas’uliyatli bosqichi bo’lib, bu davrda shaxsiy va kasbiy identifikatsiya, o’ziga munosabat, o’zini baholash, mustaqil fikrlash, ijtimoiy-kasbiy mavqeni anglash va emotsional o’zini boshqarish (self-regulation) jarayonlari juda faol shakllanadi [2]. Dual ta’lim sharoitida talaba ham akademik muhitga, ham talabchan ishchi xodimlar jamoasiga bir vaqtda moslashishi talab etiladi. Shu sababli talabalarining psixologik holatini va adaptatsiya jarayonini baholashda birgina o’quv jarayonidagi kuzatuv yoki yuzaki suhbat natijasiga tayanish mutlaqo yetarli emas. Ularning ichki kechinmalari, kasbiy motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi va irodaviy nazorat darajasi maxsus psixodiagnostik metodikalar asosida qat’iy aniqlanishi lozim. Bu esa dual ta’lim jarayonida talaba shaxsini har tomonlama, chuqur va ilmiy asosda baholash hamda ularga individual psixologik yordam ko’rsatish profilaktikasini tashkil etish imkonini beradi.

Bugungi kunda dual ta’lim sharoitida talaba shaxsini o’rganishni empirik asoslarda tashkil etishning dolzarbligi ta’lim va ishlab chiqarish xulosalarining ishonchligini hamda obyektivligini oshirish zarurati bilan ham uzviy bog’liq. Empirik ma’lumotlar, ya’ni psixologik testlar, so’rovnomalar, ish joyidagi standartlashtirilgan kuzatuvlar, suhbat va murakkab statistik tahlil natijalari tadqiqotchiga va amaliyotchi psixologga talabaning psixologik holatini, uning psixologik determinantlarini aniqroq baholash imkonini

beradi [3, 4]. Bunday yondashuv kasbiy ta’lim jarayonida subyektiv xatolarni kamaytiradi, o’quv dasturlarini moslashtirish bo’yicha ekspert xulosasining ilmiy dalillarga asoslanishini ta’minlaydi va kadrlar tayyorlash siyosatida adolatli, asoslangan qarorlarning qabul qilinishiga xizmat qiladi.

Mazkur maqola dual ta’lim sharoitida talaba shaxsining rivojlanishi va uning psixologik determinantlarini empirik ma’lumotlardan foydalangan holda o’rganishning ilmiy-amaliy ahamiyatini yoritishga qaratilgan. Unda talabalarning “o’z-o’zini boshqarish”, “kasbiy motivatsiya” va “emotsional barqarorlik” ko’rsatkichlari kasbiy-psixologik baholashning muhim o’zgaruvchilari hamda determinantlari sifatida tahlil qilinadi [5]. Tadqiqot natijalari dual ta’lim amaliyotida talaba shaxsining psixologik holati va uning mehnat unumdorligini baholashda empirik yondashuvdan foydalanish zarurligini, shuningdek, ta’lim muassasasi psixologining ishlab chiqarish korxonalari bilan integratsiyasini yanada kuchaytirish kerakligini asoslashga xizmat qiladi.

Mavzuning o’rganilganlik darajasi. Dual ta’lim sharoitida talaba shaxsining shakllanishi va uning psixologik determinantlarini o’rganish masalasi zamonaviy pedagogik psixologiya, mehnat psixologiyasi, psixodiagnostika va ijtimoiy psixologiya sohalarida keng o’rganilgan ilmiy-amaliy yo’nalishlardan biri hisoblanadi. Xorijiy psixologiya maktabi vakillaridan A. Bandura, J. Bruner, U. Neisser, M. Castells, A. Toffler kabi olimlar tomonidan shaxsning kognitiv rivojlanishi, ijtimoiy muhitga moslashuvi, shuningdek, amaliy va nazariy faoliyat integratsiyasi sharoitida o’z-o’zini boshqarish (self-regulation) mexanizmlari fundamental darajada ilmiy tadqiq etilgan [6, 7]. Jahon tajribasida talaba va yoshlarning psixologik xususiyatlarini aniqlash bo’yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida J. Svellerning “Kognitiv yuklama” nazariyasi hamda D. Kanemanning “Ikki tizimli tafakkur” modeli dual ta’lim jarayonida talabalarning aqliy va jismoniy zo’riqishlarini, moslashuv va qaror qabul qilish xususiyatlarini baholashda muhim nazariy-metodologik asos sifatida xizmat qiladi [8].

Mustaqil Davlatlar Hamdo’stligi mamlakatlari olimlari B.G. Ananyev, A.G. Asmolov, L.S. Vigotskiy, P.Ya. Galperin kabi tadqiqotchilar shaxs taraqqiyoti, kognitiv jarayonlarning ta’lim va mehnat faoliyatida transformatsiyasi, shuningdek, faoliyatli yondashuv masalalarini chuqur ilmiy tadqiq etishgan [9]. Ular o’z ishlarida kasbiy muloqotning shaxs xarakteriga ta’siri, ijtimoiy-kasbiy moslashuv fenomenlari hamda yoshlik davrida mas’uliyat va motivatsiyaning shakllanishini yoritib berishgan [10].

O’zbekiston psixologiya maktabida ham shaxs psixologiyasi, uning ijtimoiylashuvi, talaba-yoshlarning kasbiy-axloqiy tarbiyasi hamda ta’lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini tashkil etishning nazariy va amaliy jihatlari yuzasidan E. G’oziyev, B.R. Qodirov, V.M. Karimova, Z.T. Nishanova, Sh.R. Barotov, N.A. Sog’inov, G’.B. Shoumarov, F.A. Akramova kabi olimlarning ilmiy qarashlarida keng yoritilgan [11, 12]. Xususan, ushbu olimlar tomonidan shaxs taraqqiyoti, ijtimoiy-kasbiy munosabatlar tizimida shaxsning shakllanishi, yoshlik davrining psixologik xususiyatlari, o’z-o’zini anglash, emotsional holat va ta’lim jarayonidagi psixologik omillar muhim ilmiy muammo sifatida e’tirof etilgan [13]. Mazkur yondashuvlar dual ta’lim sharoitida talaba shaxsining emotsional, kognitiv va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini, jumladan, uning psixologik determinantlarini kompleks baholash uchun mustahkam nazariy asos bo’lib xizmat qiladi.

Otabek Muxtorovning ilmiy ishlarida yoshlarning ijtimoiy-psixologik moslashuvi, kognitiv dangasalikni yengish, amaliy kasblarga yo’naltirish hamda psixologik himoya mexanizmlari kabi masalalar chuqur tahlil qilingan [14]. Olimning yondashuviga ko’ra, yoshlar bilan ishlashda psixologning kasbiy kompetentligi, mantiqiy algoritmlar hamda empirik ssenariylarni qo’llash psixodiagnostika va adaptatsiya natijalarining sifatiga bevosita ta’sir ko’rsatadi [15]. Bu esa dual ta’lim kabi murakkab muhitda talabaning kasbiy mas’uliyati, motivatsiyasi va moslashuvchanligini aniqlashda nafaqat metodik vositalar, balki ta’lim psixologining kasbiy tayyorgarligi ham muhim ahamiyatga ega ekanini ko’rsatadi.

Mavjud ilmiy manbalar tahlili shuni ko’rsatadiki, dual ta’lim sharoitida talabaning psixologik holatini baholashda empirik metodlardan foydalanish xulosalarning obyektivligi va ishonchliligini oshiradi. Shu bilan birga, talabalarning o’z-o’zini boshqarish modellari, kasbiy motivatsiyasi va emotsional barqarorligini bevosita dual ta’lim sharoiti (o’qish va ish joyi integratsiyasi) bilan bog’liq holda tahlil qilish masalasi bugungi kunda alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur maqolada aynan shu jihatga e’tibor qaratilib, dual ta’lim sharoitida talaba shaxsi va uni belgilovchi psixologik determinantlar muhim empirik ko’rsatkich sifatida tizimli tahlil qilinadi.

Metodologiya. Tadqiqot dual ta’lim sharoitida talaba shaxsining rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik determinantlarni hamda ularning empirik asoslarini o’rganishga qaratildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi talabalarning “o’z-o’zini boshqarish”, “kasbiy motivatsiya” va “moslashuvchanlik” ko’rsatkichlarini aniqlash hamda ushbu psixologik determinantlarning dual ta’lim tizimidagi (o’quv jarayoni va ishlab chiqarish amaliyoti integratsiyasining) amaliy ahamiyatini yoritishdan iborat.

Tadqiqot obyekti sifatida oliy va kasb-hunar ta’limi muassasalarida dual ta’lim tizimi asosida tahsil olayotgan 18–23 yosh oralig’idagi 120 nafar talaba tanlab olindi. Respondentlar turli ta’lim yo’nalishlaridan tasodifiy va maqsadli tanlash usuli asosida jalb qilindi. Tadqiqot jarayonida ishtirokchilarning shaxsiy ma’lumotlari, akademik o’zlashtirishi va mehnat faoliyati natijalari to’liq maxfiy saqlandi. Respondentlar bilan ishlashda psixologik tadqiqotning etik tamoyillariga, xususan, ixtiyoriylik, konfidensiallik, obyektivlik va zarar yetkazmaslik prinsiplariga qat’iy amal qilindi.

Tadqiqotda talabalarining psixologik determinantlarini o’lchash maqsadida V.I. Morosanova tomonidan ishlab chiqilgan “Xulq-atvorni o’z-o’zini boshqarish uslubi” hamda K. Zamfirning “Kasbiy motivatsiya” so’rovnomalari dual ta’lim muhitiga moslashtirilgan holda qo’llanildi [5]. Ushbu metodikalar majmuasi talaba shaxsining o’qish va ish joyidagi munosabatlar tizimini turli psixologik shkalalar orqali kompleks aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotda quyidagi asosiy shkalalar tahlil qilindi:

- “Kasbiy mas’uliyat va motivatsiya”;
- “O’z-o’zini regulatsiya qilish (boshqarish)”;
- “Ijtimoiy-kasbiy moslashuv”;
- “Emotsional barqarorlik”;
- “Kognitiv moslashuvchanlik”;
- “Stressga chidamlilik”.

Olingan empirik natijalar SPSS 26.0 dasturida qayta ishlandi. Statistik tahlil jarayonida deskriptiv statistika, ya’ni o’rtacha qiymat, standart og’ish, minimal va maksimal ko’rsatkichlar hisoblandi. Korrelatsion va dispersiyaviy tahlil natijalari mazkur maqolada alohida berilmagani sababli asosiy e’tibor talaba shaxsini ifodalovchi deskriptiv tahlilga qaratildi.

1-jadval. V.I. Morosanova va K.Zamfir metodikalari asosida dual ta’lim tizimidagi talabalarining psixologik determinantlari ko’rsatkichlari bo’yicha deskriptiv statistik tahlil, N = 120

Shkala nomi	O’rtacha qiymat, Mean	Standart og’ish, SD	Minimal	Maksimal
“Kasbiy mas’uliyat va motivatsiya”	68.4	8.2	45	85
“O’z-o’zini regulatsiya qilish”	65.2	8.7	42	82
“Ijtimoiy-kasbiy moslashuv”	62.1	9.1	38	80
“Emotsional barqarorlik”	58.7	9.5	35	78
“Kognitiv moslashuvchanlik”	60.5	8.9	36	79
“Stressga chidamlilik”	54.3	10.4	30	75

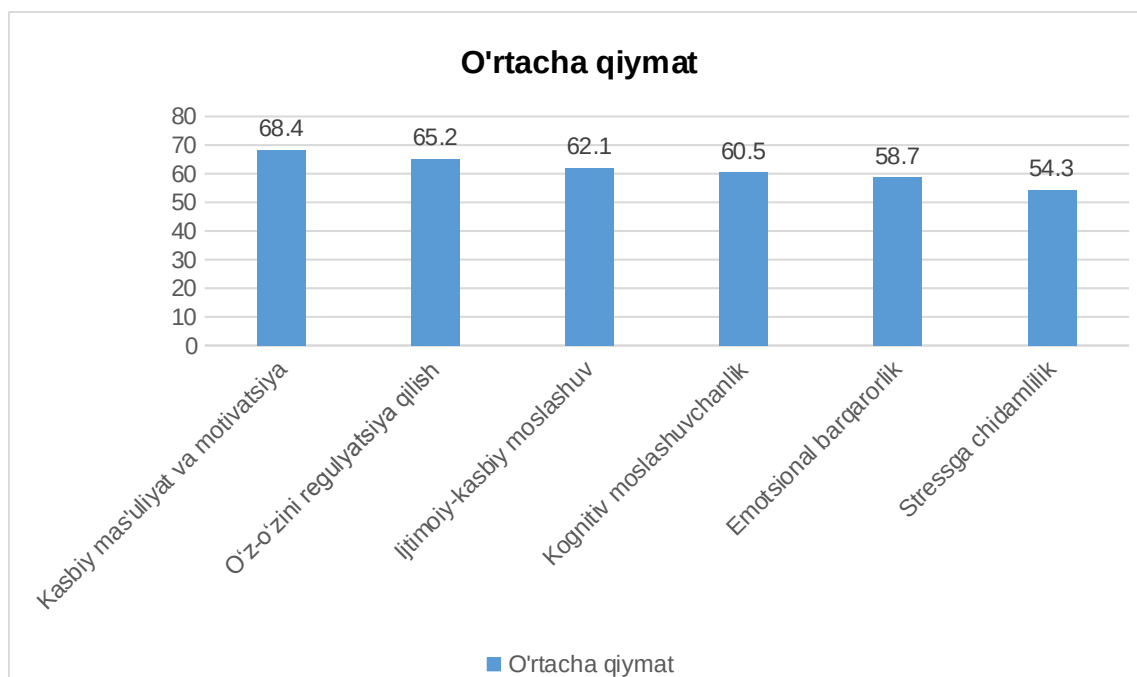
1-jadval natijalaridan ko’rinadiki, dual ta’lim sharoitida o’qiyotgan talabalar orasida “Kasbiy mas’uliyat va motivatsiya” shkalasi eng yuqori o’rtacha ko’rsatkichga ega bo’ldi. Bu holat respondentlarda o’quv jarayonining bevosita ishlab chiqarish bilan bog’liqligi sababli kasbga nisbatan qiziqish va javobgarlik hissi yuqori darajada shakllanayotganligini ko’rsatadi. “O’z-o’zini regulatsiya qilish” shkalasi bo’yicha va “Ijtimoiy-kasbiy moslashuv” shkalasi bo’yicha natijalari talabalarda o’quv va mehnat faoliyatini muvofiqlashtirish hamda jamoaga kirishish komponentlari ijobiy rivojlanayotganini bildiradi.

“Kognitiv moslashuvchanlik” shkalasi bo’yicha, “Emotsional barqarorlik” shkalasi bo’yicha bo’lib, bu ko’rsatkichlar talabalarining yangi texnologiyalarni o’zlashtirishi qoniqarli ekanini, biroq emotsional o’zini tartibga solish jarayoni o’qish va ish yuklamasining ko’pligi sababli o’zgaruvchan ekanligini ko’rsatadi. Eng past ko’rsatkich bo’lgan “Stressga chidamlilik” shkalasi bo’yicha natijasi esa talabalar orasida dual ta’limning intensiv muhitiga moslashishda ma’lum darajada psixologik qiyinchiliklar va kuchli ichki bosim mavjudligini anglatadi.

1-rasmda empirik metodikalar asosida dual ta’lim tizimidagi talabalarining psixologik determinantlari ko’rsatkichlari bo’yicha olingan o’rtacha qiymatlar ifodalangan. Diagramma natijalariga ko’ra, eng yuqori ko’rsatkich “Kasbiy mas’uliyat va motivatsiya” shkalasida kuzatildi. Bu holat talabalarining o’z kelajak mutaxassisligiga nisbatan ongli va ijobiy munosabatda ekanligini, nazariya va amaliyot uyg’unligi ularda kuchli harakatlantiruvchi motivni paydo qilayotganini ko’rsatadi.

“O’z-o’zini regulatsiya qilish” shkalasi bo’yicha, “Ijtimoiy-kasbiy moslashuv” shkalasi bo’yicha esa natijalar qayd etildi. Ushbu ko’rsatkichlar respondentlarda o’z vaqtini to’g’ri taqsimlash, imkoniyatlarini xolis baholash hamda ishchi xodimlar jamoasiga moslashish elementlari faol shakllanayotganidan dalolat beradi.

“Kognitiv moslashuvchanlik” shkalasi bo’yicha, “Emotsional barqarorlik” shkalasi bo’yicha natijalar olindi. Bu ko’rsatkichlar talabalarda mustaqil qaror qabul qilish va xatti-harakatlarini nazorat qilish qobiliyatlari rivojlanayotganini, biroq ular hali psixologik jihatdan to’liq barqaror darajaga yetmaganini bildiradi.

1-rasm. Dual ta'lim sharoitida talaba shaxsining psixologik determinantlari ko'rsatkichlari bo'yicha o'rtacha qiymatlar diagrammasi

Eng past ko'rsatkich “Stressga chidamlilik” shkalasida kuzatildi, . Mazkur shkalaning nisbatan past namoyon bo'lishi dual ta'lim tizimining o'ziga xos og'irligi – bir vaqtning o'zida ham ta'lim talablariga, ham ish beruvchi talablariga javob berish majburiyati talabalarda kuchli psixologik toliqish va stress holatlarini keltirib chiqarayotganini anglatadi.

Umuman olganda, diagramma natijalari dual ta'lim sharoitida talaba shaxsining motivatsion va irodaviy tizimi asosan ijobiy va o'rtacha barqaror darajada shakllanayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, “emotsional barqarorlik” va “stressga chidamlilik” ko'rsatkichlarining nisbatan pastligi, ta'lim muassasalari va korxonalar hamkorligida talabalarga uzluksiz psixologik yordam ko'rsatish, ularning stressni boshqarish xususiyatlarini kompleks qo'llab-quvvatlash zarurligini asoslaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari dual ta'lim tizimida talabalarining kasbiy va psixologik holatini baholashda empirik metodlardan foydalanish nafaqat zarur, balki ta'lim samaradorligini kafolatlovchi muhim omil ekanligini tasdiqlaydi. Talabalarining “kasbiy mas'uliyat” ko'rsatkichi nisbatan yuqori bo'lishi ularning nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirishga bo'lgan ijobiy motivatsiyasini bildiradi. Biroq “stressga chidamlilik” shkalasining pastroq natijalari dual ta'lim sharoitida o'quv va ishlab chiqarish yuklamalari talabalarda emotsional charchoq va psixologik bosimni keltirib chiqarayotganini ko'rsatadi.

V.I. Morosanova yondashuviga ko'ra, o'z-o'zini boshqarish talabaning ichki psixologik barqarorligi, moslashuvchanligi va kasbiy vaziyatlarda o'zini tutishi bilan chambarchas bog'liq [5]. Shu jihatdan mazkur psixodiagnostik metodika dual ta'lim jarayonida talabalarining emotsional xususiyatlarini aniqlashda asosiy diagnostik vosita sifatida ahamiyatlidir.

E.G'. G'oziyev va Z.T. Nishanova dual ta'lim yoki kasbiy ta'lim jarayonida talaba shaxsini baholashda birgina akademik ko'rsatkichlarga emas, balki kompleks psixologik baholashga tayanish zarurligini ta'kidlashadi [11, 13]. Mazkur tadqiqot natijalari ham ushbu yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. Chunki talabaning kasbiy yetukligini baholashda uning motivatsiyasi, emotsional barqarorligi, o'zini boshqarish qobiliyati va ijtimoiy-kasbiy moslashuv xususiyatlari birgalikda tahlil qilinishi lozim.

Otabek Muxtorov dual ta'lim va kasbiy ta'limda shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologik ma'lumotlar, ishlab chiqarish omillari va empirik ko'rsatkichlarni birgalikda tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi [14]. Ushbu fikr dual ta'limda ta'lim sifatini oshirish uchun faqat nazariy mulohazalar emas, balki statistik asoslangan real natijalar ham muhim ekanini tasdiqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqot natijalari dual ta'lim jarayonida talabalarining emotsional va kognitiv yetukligini baholash, ularning mehnat bozoriga kirib borish imkoniyatlarini aniqlash hamda kasbiy determinantlarini tushuntirishda empirik ma'lumotlar muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi.

Xulosa. Dual ta'lim jarayonlarini tashkil etishning empirik asoslarini o'rganish natijalari mazkur tizimning zamonaviy ta'limda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Talabalarining kasbiy

yetukligi va moslashuvi bevosita empirik metodlardan foydalanish darajasi bilan bogʻliq. Ayniqsa, psixodiagnostik vositalar va statistik tahlil usullaridan foydalanish talabalar baholarining aniqligini oshiradi hamda subyektiv omillar taʼsirini kamaytiradi.

Tadqiqot natijalariga koʻra, talabalarning “kasbiy masʼuliyat” koʻrsatkichlari asosan ijobiy yoʻnalishda shakllangan. “Kasbiy masʼuliyat va motivatsiya”, “oʻz-oʻzini regulatsiya qilish” koʻrsatkichlari nisbatan yuqori boʻlib, bu talabalarda kasbiy identifikatsiya jarayoni faol kechayotganini koʻrsatadi. “Stressga chidamlilik” komponentining pastroq namoyon boʻlishi esa taʼlim va ishlab chiqarish yuklamasiga xos psixologik oʻzgaruvchanlik bilan izohlanadi.

Dual taʼlim jarayonida bunday natijalar talabani kompleks baholash zarurligini koʻrsatadi. Amaliyotda birgina oʻquv natijasiga tayanmasdan, suhbat, ishlab chiqarishdagi kuzatuv, psixodiagnostik metodlar va statistik tahlil natijalarini uygʻunlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv taʼlim samaradorligini oshiradi, talabalarning kasbiy himoyasini taʼminlaydi va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Amaliy tavsiyalar. Dual taʼlim jarayonida talabalarning psixologik holatini baholashda faqat bitta diagnostik metodika natijasiga tayanmaslik, balki suhbat, ishlab chiqarishdagi kuzatuv, psixodiagnostik testlar va statistik tahlil natijalarini kompleks qoʻllash maqsadga muvofiqdir. Ekspertiza jarayonida talabalarning “kasbiy masʼuliyat”, “oʻz-oʻzini boshqarish”, “ijtimoiy-kasbiy moslashuv” va “stressga chidamlilik” koʻrsatkichlariga alohida eʼtibor qaratish lozim. Shuningdek, taʼlim samaradorligini oshirish uchun diagnostik natijalar empirik maʼlumotlar asosida qayta ishlanishi, zarur hollarda deskriptiv va korrelatsion statistik tahlillar bilan asoslanishi tavsiya etiladi. Talabalar bilan ishlashda maxfiylik, ixtiyoriylik va psixologik xavfsizlik tamoyillariga qatʼiy rioya etish dual taʼlim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. – OʻRQ-637-son. – Toshkent, 2020-yil 23-sentabr.
2. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining PF–5847-son “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisida”gi Farmoni, 2019-yil 8-oktabr.
3. Bandura A. Social Learning Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1977. – 247 p.
4. Bruner J.S. The Process of Education. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960. – 97 p.
5. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. – 499 p.
6. Neisser U. Cognitive Psychology. – New York: Appleton-Century-Crofts, 1967. – 351 p.
7. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Ленинград: Издательство ЛГУ, 1968. – 339 с.
8. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Педагогика, 1991. – 480 с.
9. Моросанова В.И. Стилевая саморегуляция поведения человека. – Москва: Когито-центр, 2010. – 344 с.
10. Gʻoziyev E.Gʻ. Umumiy psixologiya. – Toshkent: Oʻqituvchi, 2010. – 544 b.
11. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 192 b.
12. Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlash psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2006. – 168 b.
13. Shoumarov Gʻ.B. Oila psixologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2008. – 240 b.
14. Akramova F.A. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014. – 256 b.

REFLEKSIV VA KOLLABORATIV TA'LIM ASOSIDA TALABA QIZLARDA IJTIMOY FAOLLIK KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

Yakubova Shaxnoza Erkinbayevna,

Urganch davlat pedagogika instituti

Pedagogika fakulteti dekani, p.f.f.d (PhD), dotsent

shaxnozaerkinbayevna1991@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7400-7773>

Mazkur maqolada talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishning refleksiv va kollaborativ mexanizmlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda ijtimoiy faollik kompetentligining tarkibiy komponentlari - motivatsion-qadriyatli, kognitiv, refleksiv va faoliyatli komponentlar - ochib berilgan hamda ularni rivojlantirishda refleksiya va hamkorlikka asoslangan (kollaborativ) ta'lim usullarining o'rni asoslangan. Tadqiqot 2 ta oliy ta'lim muassasasida 156 nafar talaba qiz ishtirokida so'rovnoma, kuzatuv va pedagogik tajriba-sinov metodlari orqali o'tkazilgan. Natijalar refleksiv kundalik yuritish, guruhli loyihalar, ijtimoiy amaliyot va o'zaro baholash kabi mexanizmlarning talaba qizlarning ijtimoiy tashabbuskorligi, mas'uliyati va jamoaviy faoliyatga jalb etilganlik darajasini sezilarli oshirganini ko'rsatdi. Olingan xulosalar oliy ta'lim muassasalarida talaba qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: ijtimoiy faollik kompetentligi, talaba qizlar, refleksiv mexanizmlar, kollaborativ ta'lim, ijtimoiy tashabbuskorlik, guruhli loyiha, o'zaro baholash, gender tenglik.

РАЗВИТИЕ КОМПЕТЕНТНОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОК НА ОСНОВЕ РЕФЛЕКСИВНОГО И КОЛЛАБОРАТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

В данной статье проведён теоретический и практический анализ рефлексивных и коллаборативных механизмов развития компетентности социальной активности у студенток. В исследовании раскрыты структурные компоненты компетентности социальной активности — мотивационно-ценностный, когнитивный, рефлексивный и деятельностный, а также обоснована роль рефлексии и совместного (коллаборативного) обучения в их развитии. Исследование проведено с участием 156 студенток двух высших учебных заведений посредством анкетирования, наблюдения и педагогического эксперимента. Результаты показали, что такие механизмы, как ведение рефлексивного дневника, групповые проекты, социальная практика и взаимное оценивание, значительно повышают уровень социальной инициативности, ответственности и вовлечённости студенток в коллективную деятельность. Полученные выводы могут быть использованы при разработке практических рекомендаций по развитию социальной активности студенток в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: компетентность социальной активности, студентки, рефлексивные механизмы, коллаборативное обучение, социальная инициативность, групповой проект, взаимное оценивание, гендерное равенство.

DEVELOPING FEMALE STUDENTS' SOCIAL ACTIVITY COMPETENCE BASED ON REFLECTIVE AND COLLABORATIVE LEARNING

This article presents a theoretical and practical analysis of the reflective and collaborative mechanisms for developing social activity competence among female students. The study identifies the structural components of social activity competence — motivational-value, cognitive, reflective, and activity-based — and substantiates the role of reflection and collaborative learning methods in their development. The research was conducted with 156 female students from two higher education institutions using surveys, observation, and a pedagogical experiment. The findings show that mechanisms such as reflective journaling, group projects, social practice, and peer assessment significantly increased female students' social initiative, sense of responsibility, and level of engagement in collective activities. The conclusions can be applied in developing practical recommendations for fostering social activity among female students in higher education institutions.

Keywords: social activity competence, female students, reflective mechanisms, collaborative learning, social initiative, group project, peer assessment, gender equality.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim shartlaridan biri fuqarolarning, xususan, yosh avlodning ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi, jamoaviy qaror qabul qilish jarayonlariga jalb etilishi hamda ijtimoiy mas’uliyatni his qilishidir. Ushbu jarayonda talaba-yoshlar, xususan talaba qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish alohida ahamiyat kasb etadi, chunki ular kelajakda oila, mahalla va kasbiy jamoalarda muhim ijtimoiy rol o’ynaydigan shaxslar hisoblanadi. Biroq amaliyot shuni ko’rsatadiki, ba’zi ijtimoiy-madaniy sharoitlarda talaba qizlarning ijtimoiy tashabbuskorligi va jamoaviy faoliyatga jalb etilganligi talaba yigitlarnikiga nisbatan pastroq darajada namoyon bo’ladi, bu esa maxsus pedagogik mexanizmlarni ishlab chiqish zaruratini keltirib chiqaradi.

Ijtimoiy faollik kompetentligi — bu shaxsning jamiyat hayotida faol, mas’uliyatli va tashabbuskor pozitsiyada ishtirok etish, jamoaviy muammolarni hal qilishda qatnashish hamda o’zaro hamkorlik qila olish qobiliyatlarining yig’indisidir. Ushbu kompetentlikni rivojlantirishda ikki metodologik yondashuv alohida samaradorlik ko’rsatadi: refleksiv yondashuv, ya’ni shaxsning o’z faoliyati, munosabati va tajribasini ongli ravishda tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish hamda kollaborativ yondashuv, ya’ni guruhli, hamkorlikka asoslangan faoliyat orqali ijtimoiy ko’nikmalarni shakllantirish.

Mavzuning dolzarbligi. O’zbekistonda amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari, xususan, talaba-yoshlarning, jumladan, qizlarning ijtimoiy-siyosiy va fuqarolik faolligini oshirishga qaratilgan davlat siyosati bilan bevosita bog’liq. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda talaba qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning aynan refleksiv va kollaborativ mexanizmlari alohida, kompleks tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o’rganilmagan. Bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilaydi [3].

Tadqiqotning maqsadi. Tadqiqot maqsadi talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishning refleksiv va kollaborativ mexanizmlarini nazariy asoslash hamda ularning amaliy samaradorligini pedagogik tajriba-sinov orqali aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy faollik kompetentligining tarkibiy komponentlarini aniqlash;
- refleksiv va kollaborativ mexanizmlarning nazariy asoslarini ochib berish;
- tajriba-sinov ishlarini tashkil etish va natijalarni statistik tahlil qilish;
- olingan natijalar asosida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Xalqaro tajriba

Xalqaro tajriba shuni ko’rsatadiki, ta’lim tizimida qizlarning ijtimoiy faolligini maqsadli tarzda rivojlantirish nafaqat ularning shaxsiy salohiyatini oshiradi, balki jamiyatning umumiy ijtimoiy kapitalini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Xususan, YUNESKOning ta’lim sohasidagi gender tengligi bo’yicha hisobotlarida qizlarning liderlik va jamoaviy faoliyatga jalb etilishini rag’batlantiruvchi pedagogik dasturlarning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy samarasi alohida ta’kidlangan. Shu nuqtai nazardan, milliy oliy ta’lim tizimida ham bunday mexanizmlarni ilmiy asoslangan holda joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi [1].

Refleksiv ta’lim va uning mohiyati. Refleksiv ta’lim (*Reflective Learning*) — bu ta’lim oluvchining o’z o’quv faoliyati, tajribasi, fikrlashi, qarorlari va natijalarini muntazam tahlil qilishi, ularga tanqidiy yondashishi hamda shu asosda yangi bilim va ko’nikmalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Refleksiv ta’limning asosiy maqsadi shunchaki bilim berish emas, balki talabaning o’zini anglash, mustaqil fikrlash, xatolaridan saboq chiqarish va shaxsiy rivojlanishini ta’minlash hisoblanadi [3].

Refleksiv ta’limda talaba:

- o’z bilim va tajribasini tahlil qiladi;
- o’z faoliyatining kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi;
- o’z fikrlarini asoslaydi va qayta ko’rib chiqadi;
- yangi vaziyatlarda oldingi tajribasidan foydalanishni o’rganadi;
- tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

Bunday yondashuv talabaning passiv tinglovchidan faol va ongli o’quvchiga aylanishiga xizmat qiladi.

Refleksiv ta’limning asosiy tamoyillari:

- 1) o’z-o’zini tahlil qilish;
- 2) tanqidiy fikrlash;
- 3) tajriba asosida o’rganish;
- 4) muntazam fikr-mulohaza (*feedback*);
- 5) shaxsiy rivojlanishga yo’naltirilganlik;
- 6) uzluksiz takomillashish.

Refleksiv ta’lim metodlari:

Pedagogik amaliyotda quyidagi metodlardan keng foydalaniladi:

- Refleksiv kundalik (*reflection journal*);

- Esse yozish;
- Portfolio;
- O‘z-o‘zini baholash;
- O‘zaro baholash (*peer assessment*);
- Guruh muhokamalari;
- Keys-stadi (*Case study*);
- SWOT tahlili;
- "Nimani bildim? Nimani o‘rgandim? Nima qiyin bo‘ldi?" kabi refleksiya savollari.

Refleksiv ta’limning bosqichlari:

1. **Tajriba orttirish** – muayyan faoliyat yoki topshiriqni bajarish.
2. **Refleksiya qilish** – bajarilgan faoliyatni tahlil qilish.
3. **Xulosa chiqarish** – muvaffaqiyat va kamchiliklarni aniqlash.
4. **Yangi harakatni rejalashtirish** – keyingi faoliyatni takomillashtirish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili:

Refleksiv ta’lim quyidagi olimlarning nazariyalariga tayanadi:

1. John Dewey – reflektiv fikrlash nazariyasi;
2. Donald Schön – "*reflection-in-action*" va "*reflection-on-action*" konsepsiyalari;
3. David Kolb – tajribaviy ta’lim (*Experiential Learning Cycle*);
4. Jack Mezirow – transformativ ta’lim va tanqidiy refleksiya.

Talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishdagi ahamiyati:

- a) fuqarolik pozitsiyasini ongli ravishda shakllantirish;
- b) ijtimoiy muammolarga tanqidiy yondashish;
- c) o‘z fikrini asoslab himoya qilish;
- d) jamoa bilan ishlashdagi tajribani tahlil qilish;
- e) ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish tajribasini baholash;
- f) mas’uliyat va tashabbuskorlikni rivojlantirish;
- g) ijtimoiy faollikning ichki motivlarini mustahkamlash.

Refleksiv ta’lim — bu talabaning o‘z bilimlari, tajribasi, qadriyatlari va faoliyat natijalarini tanqidiy tahlil qilishi, ularni qayta baholashi hamda mazkur jarayon asosida yangi bilim, kompetensiya va ijtimoiy xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiluvchi shaxsга yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir.

Kollaborativ ta’lim va uning mohiyati. Kollaborativ ta’lim (*Collaborative Learning*) — bu ta’lim oluvchilarning umumiy maqsad sari o‘zaro hamkorlik, muloqot va mas’uliyat asosida birgalikda bilim yaratishi, muammolarni hal qilishi hamda o‘rganish jarayonida faol ishtirok etishini nazarda tutuvchi zamonaviy pedagogik yondashuvdir. Ushbu yondashuvda bilim o‘qituvchi tomonidan tayyor holda berilmaydi, balki talabalarning o‘zaro fikr almashishi, bahs-munozarasi va hamkorlikdagi faoliyati orqali shakllanadi.

Kollaborativ ta’lim konstruktivistik pedagogika g‘oyalariga asoslanadi. Unda har bir talaba nafaqat o‘zining, balki guruhning ham muvaffaqiyati uchun javobgar bo‘ladi. Shu sababli mazkur yondashuv jamoada ishlash, muloqot, liderlik, mas’uliyat va ijtimoiy faollik kabi kompetensiyalarni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega. [3]

Kollaborativ ta’limning asosiy xususiyatlari:

- Umumiy maqsadga yo‘naltirilganlik;
- O‘zaro hamkorlik va teng ishtirok;
- Faol muloqot va fikr almashish;
- O‘zaro yordam va qo‘llab-quvvatlash;
- Jamoaviy mas’uliyat;
- Umumiy natijaga erishishga intilish.

Kollaborativ ta’lim tamoyillari:

1. Ijoiy o‘zaro bog‘liqlik – guruh a‘zolari bir-birining muvaffaqiyatiga bog‘liq bo‘ladi.
2. Individual javobgarlik – har bir talaba o‘z vazifasi uchun mas’uldir.
3. Yuzma-yuz muloqot – fikr almashish va birgalikda qaror qabul qilish.
4. Ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish – muloqot, murosaga kelish, liderlik va nizolarni boshqarish.
5. Guruh faoliyatini tahlil qilish – bajarilgan ishlarni baholash va takomillashtirish.

Kollaborativ ta’lim metodlari:

Pedagogik amaliyotda quyidagi metodlardan keng foydalaniladi:

- Kichik guruhlarda ishlash;
- Loyiha metodi (*Project-Based Learning*);

- Muammoli vaziyatlarni yechish;
- “Aqliy hujum” (*Brainstorming*);
- Debat va munozaralar;
- *Case Study*;
- *Jigsaw* usuli;
- *Peer Learning* (o‘zaro o‘qitish);
- *Team-Based Learning* (TBL).

Kollaborativ ta’lim quyidagi olimlarning ilmiy qarashlariga tayanadi:

- Lev Vygotskiy – ijtimoiy konstruktivizm va “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasi;
- Jerome Bruner – hamkorlikda bilim qurish g‘oyasi;
- David Johnson va Roger Johnson – kooperativ o‘qitish tamoyillari;
- Robert Slavin – hamkorlikdagi ta’lim texnologiyalari.

Kollaborativ ta’limning afzalliklari:

- Tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi;
- Kommunikativ kompetensiyani oshiradi;
- Liderlik va tashabbuskorlikni shakllantiradi;
- Jamoada ishlash madaniyatini rivojlantiradi;
- Muammolarni birgalikda hal qilish ko‘nikmasini hosil qiladi;
- Ijtimoiy mas’uliyatni kuchaytiradi.

Talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishdagi o‘rni:

Tadqiqot mavzuyimiz nuqtai nazaridan kollaborativ ta’lim alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ijtimoiy faollik kompetentligi, avvalo, boshqalar bilan samarali hamkorlik qilish, ijtimoiy tashabbus ko‘rsatish, jamoa manfaatlari yo‘lida faol ishtirok etish va ijtimoiy muammolarni birgalikda hal etish orqali shakllanadi.

Kollaborativ ta’lim jarayonida talaba qizlar:

- Jamoada samarali ishlashni o‘rganadi;
- Ijtimoiy muloqot madaniyatini rivojlantiradi;
- Fuqarolik mas’uliyatini his qiladi;
- Liderlik va tashabbuskorlikni namoyon etadi;
- Ijtimoiy loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish tajribasini orttiradi;
- O‘zaro hurmat va bag‘rikenglikni shakllantiradi.

Natijada ularda ijtimoiy faollik kompetentligining motivatsion, kommunikativ, faoliyatga oid va qadriyatli komponentlari izchil rivojlanadi. [3]

Kollaborativ ta’lim — bu talabalarning umumiy ta’limiy maqsadga erishish yo‘lida o‘zaro hamkorlik, muloqot, tajriba almashish va jamoaviy mas’uliyat asosida bilimlarni birgalikda yaratish hamda shaxsiy va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik yondashuvdir.

Refleksiv va kollaborativ ta’limning o‘zaro bog‘liqligi

• **Kollaborativ ta’lim** — talaba qizlarni birgalikdagi faoliyatga, ijtimoiy hamkorlikka va jamoaviy muammolarni hal etishga jalb qiladi.

• **Refleksiv ta’lim** esa ushbu hamkorlik jarayonini tahlil qilish, baholash va shaxsiy rivojlanishga yo‘naltirish imkonini beradi.

Shu sababli mazkur ikki yondashuvni uyg‘un qo‘llash talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmi sifatida ilmiy jihatdan asoslanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot aralash metodologiya (*mixed-methods*) asosida, ya’ni sifat va miqdor tadqiqot metodlarining uyg‘unlashtirilgan holda qo‘llanilishi orqali olib borildi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: ilmiy-nazariy adabiyotlar tahlili, so‘rovnomma (anketa) o‘tkazish, kuzatuv, pedagogik tajriba-sinov (formativ eksperiment) hamda olingan ma’lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash (Styudent t-mezoni).

Tadqiqotda ikkita oliy ta’lim muassasasining pedagogika va ijtimoiy fanlar yo‘nalishlarida tahsil olayotgan 156 nafar talaba qiz ishtirok etdi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlov asosida ikki guruhga ajratildi: tajriba guruhi (78 nafar) va nazorat guruhi (78 nafar). Tajriba guruhida refleksiv kundalik yuritish, guruhli ijtimoiy loyihalar, hamkorlikdagi muammoli vaziyatlarni hal qilish va o‘zaro baholash elementlarini o‘z ichiga olgan maxsus ishlab chiqilgan dastur bir semestr (16 hafta) davomida joriy etildi. Nazorat guruhida esa an’anaviy o‘quv-tarbiyaviy ish shakllari davom ettirildi.

Ijtimoiy faollik kompetentligi darajasini o‘lchash uchun motivatsion-qadriyatli, kognitiv, refleksiv va faoliyatli komponentlarni qamrab oluvchi diagnostik anketa hamda ekspert baholash varaqalari ishlab chiqildi. Har bir komponent 100 ballik shkala bo‘yicha baholandi. Tadqiqot uch bosqichda — dastlabki

(konstatatsiyalovchi), formativ va yakuniy (nazorat) bosqichlarda olib borildi. Bu esa dinamikani aniq kuzatish imkonini berdi. [6]

Ijtimoiy faollik kompetentligining tarkibiy komponentlari

Nazariy tahlil natijasida ijtimoiy faollik kompetentligining to‘rtta o‘zaro bog‘liq komponenti aniqlandi:

1.Motivatsion-qadriyatli komponent – shaxsning ijtimoiy foydali faoliyatga bo‘lgan ichki intilishi, jamiyat oldidagi mas’uliyat hissi va fuqarolik qadriyatlariga sodiqligini ifodalaydi.

2.Kognitiv komponent – ijtimoiy jarayonlar, huquq va majburiyatlar, jamoaviy qaror qabul qilish mexanizmlari to‘g‘risidagi bilimlarni o‘z ichiga oladi.

3.Refleksiv komponent – shaxsning o‘z ijtimoiy faoliyati, munosabatlari va natijalarini tahlil qilish, xato va yutuqlarni anglash qobiliyatini anglatadi.

4.Faoliyatli komponent – egallangan bilim va qadriyatlarni real ijtimoiy amaliyotda — tashabbuskorlik, jamoaviy ishlarda ishtirok etish, liderlik ko‘rsatish orqali namoyon qilish qobiliyatidir.

Refleksiv mexanizmlar. Tadqiqot davomida quyidagi refleksiv mexanizmlar samarali deb topildi: refleksiv kundalik yuritish (unda talaba qizlar har haftalik ijtimoiy faoliyatlari, his-tuyg‘ulari va xulosalarini yozma tahlil qildilar); "savol-javob" texnikasi asosida o‘tkaziladigan individual suhbatlar; portfolio metodi (unda talaba o‘z ijtimoiy loyihalari va yutuqlarini tizimli tarzda hujjatlashtirdi). Ushbu mexanizmlar talaba qizlarda metakognitiv ko‘nikmalarni, ya‘ni o‘z fikrlash va harakat jarayonini ongli boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qildi.

Kollaborativ mexanizmlar. Kollaborativ mexanizmlar sirasiga guruhli ijtimoiy loyihalar (masalan, mahalla muammolarini hal qilishga qaratilgan tadbirlar tashkil etish), jamoaviy muammoli vaziyatlarni hal qilish mashg‘ulotlari, o‘zaro o‘qitish (*peer teaching*) hamda o‘zaro baholash (*peer assessment*) usullari kiritildi. Ushbu mexanizmlar talaba qizlarda jamoada ishlash, muloqot qilish, kelishuvga erishish va umumiy maqsad yo‘lida individual manfaatlarni muvofiqlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirdi.

Tajriba-sinov natijalari. Dastlabki bosqichda tajriba va nazorat guruhleri o‘rtasida ijtimoiy faollik kompetentligi ko‘rsatkichlarida statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi (o‘rtacha ko‘rsatkich mos ravishda 54,3 va 55,1 ball, $p>0,05$). Formativ ta’sirdan so‘ng, yakuniy bosqichda tajriba guruhida ijtimoiy faollik kompetentligining o‘rtacha ko‘rsatkichi 78,6 ballga yetdi, nazorat guruhida esa bu ko‘rsatkich 58,9 ballni tashkil etdi ($p<0,01$). Eng sezilarli o‘sish refleksiv komponent (o‘rtacha 26,4 balldan 74,2 ballgacha) va faoliyatli komponent (29,1 balldan 71,8 ballgacha) bo‘yicha kuzatildi. Bu esa refleksiv-kollaborativ mexanizmlarning aynan shu ikki yo‘nalishda eng yuqori ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi.

Shuningdek, so‘rovnoma natijalari tajriba guruhi ishtirokchilarining 84 foizi o‘z ijtimoiy tashabbuskorlik darajasining oshganini his qilganini, 76 foizi esa jamoaviy faoliyatda o‘zini ishonchliroq his eta boshlaganini qayd etdi. Bu miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarining o‘zaro mos kelishi tadqiqot natijalarining ishonchliligini oshiradi.

Tadqiqot davomida to‘plangan sifat ma’lumotlari (fokus-guruh muhokamalari va yakuniy intervyular) refleksiv-kollaborativ dasturning talaba qizlar o‘rtasidagi o‘zaro ishonch va guruh ichi hamjihatlikni ham mustahkamlaganini ko‘rsatdi. Ishtirokchilarning ko‘pchiligi guruhli loyihalar jarayonida boshqa talabalarning nuqtai nazarini tinglash va hisobga olish ko‘nikmasi rivojlanganini, bu esa keyinchalik amaliyot davrida jamoada ishlashga bo‘lgan ishonchini oshirganini ta’kidladi.

Tajriba guruhi ishtirokchilari bilan o‘tkazilgan yakuniy fokus-guruh muhokamalarida talaba qizlarning aksariyati refleksiv kundalik yuritish jarayonida o‘zlarining ijtimoiy vaziyatlarga bo‘lgan munosabatini chuqurroq anglay boshlaganini, oldin e’tibor bermagan holatlarni endi tanqidiy nuqtai nazardan baholay olishlarini ta’kidladilar. Guruhli loyihalar davomida esa ular boshqalar bilan kelishuvga erishish, o‘z fikrini asoslab himoya qilish hamda zarur bo‘lganda murosaga kelish ko‘nikmalarini amaliyotda sinab ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘lganliklarini qayd etishdi. Ayrim ishtirokchilar dastlab ochiq muhokamalarda so‘zga chiqishdan tortinganliklarini, biroq dastur davomida bosqichma-bosqich o‘z fikrlarini erkin ifoda etishga o‘rganganliklarini alohida ta’kidladilar.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Olingan natijalar refleksiv va kollaborativ mexanizmlarning talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishda o‘zaro to‘ldiruvchi, sinergik ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Refleksiya shaxsga o‘z tajribasini ichki jihatdan anglash imkonini bersa, kollaborativ faoliyat bu anglashni tashqi, ijtimoiy amaliyotga tatbiq etish maydonini yaratadi. Ushbu ikki mexanizmning birgalikda qo‘llanilishi nazariy jihatdan Lev Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi hamda David Kolbning tajribaviy ta’lim modeli bilan uyg‘unlashadi. Unga ko‘ra, shaxsning rivojlanishi ijtimoiy hamkorlik va shaxsiy refleksiya jarayonlarining kesishmasida yuz beradi. [8]

Tadqiqot natijalarini gender nuqtai nazaridan tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, talaba qizlar ko‘pincha ijtimoiy faollikni namoyon qilishda ma’lum psixologik to‘siqlarga — o‘ziga bo‘lgan ishonchning

yetishmasligi, jamoat oldida soʻzga chiqishdan tortinish, anʼanaviy gender stereotiplarining taʼsiri kabi omillarga duch keladilar. Xavfsiz va qoʻllab-quvvatlovchi kollaborativ muhitda tashkil etilgan refleksiv mashgʻulotlar aynan shu toʻsiqlarni bosqichma-bosqich yengishga yordam berishi tadqiqot natijalarida yaqqol namoyon boʻldi.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida baʼzi cheklovlar ham aniqlandi. Xususan, refleksiv-kollaborativ dasturni toʻliq samarali joriy etish uchun oʻqituvchidan qoʻshimcha vaqt va metodik tayyorgarlik talab etiladi; ayrim talaba qizlar dastlabki bosqichda ochiq muhokamalarda faol ishtirok etishdan tortingan. Bu holatlar dasturni bosqichma-bosqich, ishonch muhitini asta-sekin shakllantirgan holda joriy etish zarurligini koʻrsatadi. Natijalarni boshqa mintaqalar va yoʻnalishlar talabalari bilan qiyoslash, shuningdek, uzoq muddatli taʼsirni kuzatish kelgusi tadqiqotlarning dolzarb yoʻnalishi boʻlishi mumkin.

Muhokama. Tadqiqot natijalari refleksiv va kollaborativ taʼlim yondashuvlarining talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanligini koʻrsatdi. Aniqlanishicha, refleksiv faoliyat talabalarning oʻz bilimlari, qadriyatlar, ijtimoiy tajribalari hamda shaxsiy pozitsiyasini tanqidiy qayta koʻrib chiqishiga xizmat qiladi. Natijada ular mustaqil fikrlash, ijtimoiy masʼuliyatni anglash, oʻz-oʻzini baholash va ijtimoiy muammolarga nisbatan ongli munosabat shakllanadi.

Refleksiv taʼlimning asosiy pedagogik afzalligi shundaki, u taʼlim oluvchini tayyor bilimni oʻzlashtiruvchi emas, balki bilimni tahlil qiluvchi, baholovchi va yangi mazmun yaratishga qodir faol subyekt sifatida namoyon etadi. Ayniqsa, talaba qizlarning oʻz imkoniyatlarini anglashlari, fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlashlari hamda jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarga faol munosabat bildirishlarida refleksiv mashgʻulotlarning oʻrni muhim ekanligi kuzatildi.

Kollaborativ taʼlim esa ijtimoiy faollik kompetentligining kommunikativ va amaliy komponentlarini rivojlantirishda muhim pedagogik vosita sifatida namoyon boʻldi. Guruhli loyihalar, jamoaviy muhokamalar, muammoli vaziyatlarni birgalikda hal etish hamda oʻzaro fikr almashish jarayonlari talabalarda hamkorlik madaniyati, liderlik, tashabbuskorlik, masʼuliyat va empatiya kabi sifatning rivojlanishiga xizmat qildi. Ayniqsa, talaba qizlarning ijtimoiy tashabbuslarni ilgari surish, jamoatchilik bilan samarali muloqot qilish va ijtimoiy loyihalarni ishlab chiqish koʻnikmalari sezilarli darajada mustahkamlandi.

Olingan natijalar transformativ pedagogika nazariyasining asosiy gʻoyalari bilan ham uygʻunlashadi. Chunki refleksiya orqali mavjud stereotip va qarashlar qayta koʻrib chiqilib, kollaborativ taʼlim muhiti esa mazkur oʻzgarishlarni ijtimoiy tajriba orqali mustahkamlash imkonini beradi. Bunday integrativ yondashuv natijasida talaba qizlarda faqat nazariy bilim emas, balki real hayotiy vaziyatlarda qoʻllaniladigan ijtimoiy kompetensiyalar ham shakllanadi.

Tadqiqot davomida kuzatilgan yana bir muhim jihat shundaki, refleksiv va kollaborativ metodlar bir-birini toʻldiruvchi pedagogik mexanizm sifatida faoliyat koʻrsatadi. Refleksiya shaxsiy rivojlanishni taʼminlasa, kollaborativ taʼlim ushbu rivojlanishni ijtimoiy faoliyat orqali amaliyotga tatbiq etishga xizmat qiladi. Shu sababli ularni alohida emas, balki oʻzaro integratsiyalashgan pedagogik tizim sifatida qoʻllash ijtimoiy faollik kompetentligining barcha komponentlari — motivatsion, kognitiv, kommunikativ, faoliyatga oid hamda refleksiv komponentlarning uygʻun rivojlanishini taʼminlaydi.

Natijalarni ilmiy adabiyotlar bilan qiyosiy tahlil qilish shuni koʻrsatadiki, J. Mezirow refleksiyani shaxsning maʼno tizimini transformatsiya qiluvchi omil sifatida baholagan boʻlsa, P. Freire dialogik taʼlimni ijtimoiy faollikni rivojlantirishning muhim sharti deb hisoblaydi. D. Johnson va R. Johnsonlarning hamkorlikda oʻqitish konsepsiyasida esa kollaborativ faoliyatning ijtimoiy va akademik natijalarga ijobiy taʼsiri asoslangan. Mazkur tadqiqot natijalari ushbu nazariy qarashlarni talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirish nuqtai nazaridan yanada boyitadi hamda ularning Oʻzbekiston oliy taʼlim tizimida qoʻllanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shunday qilib, refleksiv va kollaborativ taʼlimning uygʻun qoʻllanilishi talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishning samarali pedagogik sharti sifatida eʼtirof etilishi mumkin. Ushbu yondashuv talabalarning fuqarolik masʼuliyatini oshirish, ijtimoiy tashabbuskorligini kuchaytirish, tanqidiy va ijodiy tafakkurini rivojlantirish hamda jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etishga tayyorligini taʼminlaydi. Shu bois oliy taʼlim amaliyotida refleksiv va kollaborativ metodlarni tizimli ravishda oʻquv jarayoniga integratsiya qilish, ijtimoiy loyihalar, xizmat orqali oʻrganish (*service-learning*), jamoaviy tadqiqotlar va refleksiv portfoliolardan keng foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa boʻlajak mutaxassislarning kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Oʻtkazilgan tadqiqot talaba qizlarda ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishda refleksiv va kollaborativ mexanizmlarning yuqori pedagogik samaradorligini empirik jihatdan tasdiqladi. Refleksiv kundalik yuritish, portfolio metodi, guruhli ijtimoiy loyihalar va oʻzaro baholash kabi usullarning majmuaviy qoʻllanilishi talaba qizlarning ijtimoiy tashabbuskorligi, masʼuliyati va jamoaviy faoliyatga jalb etilganlik darajasini sezilarli oshirdi.

Olingan natijalar asosida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

- Oliy ta’lim muassasalarining o’quv-tarbiyaviy ishlar rejasiga refleksiv kundalik va portfolio metodlarini muntazam tatbiq etish;
- Talaba qizlar uchun maxsus liderlik va ijtimoiy tashabbuskorlik bo’yicha kollaborativ loyihalarni tashkil etish;
- O’qituvchi va tyutorlarni refleksiv-kollaborativ metodika bo’yicha maxsus tayyorlash kurslaridan o’tkazish;
- Ta’lim muassasalarida qo’llab-quvvatlovchi, xavfsiz muloqot muhitini shakllantirishga alohida e’tibor qaratish.

Kelgusi tadqiqotlarda ushbu mexanizmlarning turli yo’nalish va kurs talabalarida qiyosiy samaradorligini, shuningdek, raqamli platformalar orqali tashkil etiladigan onlayn kollaborativ formatlarning ta’sirini o’rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Refleksiv va kollaborativ ta’lim yondashuvlarini o’zaro integratsiyalash oliy ta’lim muassasalarida talaba qizlarning ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishning samarali pedagogik vositalaridan biri hisoblanadi. Refleksiv ta’lim talaba qizlarda o’z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish, ijtimoiy tajribani anglash, mustaqil qaror qabul qilish hamda fuqarolik pozitsiyasini ongli ravishda shakllantirishga xizmat qilsa, kollaborativ ta’lim ularning jamoada ishlash, samarali muloqot olib borish, hamkorlik asosida muammolarni hal etish, tashabbuskorlik va ijtimoiy mas’uliyat kabi muhim kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Mazkur yondashuvlarning uyg’un qo’llanilishi talaba qizlarning ijtimoiy faolligini faqat nazariy bilimlar darajasida emas, balki amaliy faoliyat orqali ham mustahkamlash imkonini beradi. Refleksiv tahlil jarayoni hamkorlikda bajarilgan faoliyat natijalarini baholash, mavjud kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Kollaborativ ta’lim esa talaba qizlarni ijtimoiy tashabbuslar, jamoaviy loyihalar va fuqarolik faoliyatiga faol jalb etish orqali ularning ijtimoiy kompetentligini boyitadi.

Shuningdek, tadqiqot refleksiv va kollaborativ ta’limning integratsiyasi ijtimoiy faollik kompetentligining motivatsion, kognitiv, kommunikativ, faoliyatga oid hamda refleksiv komponentlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi. Bunday yondashuv talaba qizlarda mas’uliyat, liderlik, hamkorlik madaniyati, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy tashabbuskorlik va fuqarolik faolligini izchil shakllantirish uchun qulay pedagogik muhit yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, refleksiv va kollaborativ ta’lim asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni talaba qizlarning ijtimoiy faollik kompetentligini rivojlantirishning ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan samarali modeli sifatida namoyon bo’ladi. Kelgusida mazkur yondashuv asosida maxsus pedagogik texnologiyalar, diagnostik mezonlar hamda metodik ta’minotni ishlab chiqish oliy ta’lim tizimida ijtimoiy faol, tashabbuskor va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Azizxo’jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. — Toshkent: TDPU, 2006.
2. Yo’ldoshev J.G’., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. — Toshkent: O’qituvchi, 2018.
3. Xoliqberdiyev K.A. Talaba-yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish masalalari // Pedagogik mahorat. — 2021. — № 4.
4. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978.
5. Kolb D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. — New Jersey: Prentice-Hall, 1984.
6. Mezirow J. Transformative Dimensions of Adult Learning. — San Francisco: Jossey-Bass, 1991.
7. Johnson D.W., Johnson R.T. Cooperation and Competition: Theory and Research. — Edina: Interaction Book Company, 1989.
8. Schön D. A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. — New York: Basic Books, 1983.
9. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. — М.: Наука, 1980. — 335 с.
10. Бахаровская Е. В. Социальная активность студенческой молодёжи как объект управления: дис. канд. социол. наук: 22.00.08. — Чита, 2015. — 213 с.
11. Биева Л. П. Человек: деятельность и общение. — М.: МГУ, 1978. — 216 с.
12. Журавлев А. Л. Психология совместной деятельности. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005.

**“INNOVATION DARSILAR BANKI” VA “SMART-INNOVATION” METODIKASI
ASOSIDA O‘QITUVCHILARNING INNOVATION FAOLIYATINI STRATEGIK BOSHQARISH**

Axmedova Zamira Shirinovna,
Buxoro shahar 2-umumta’lim maktab direktori

Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘qituvchilarining innovatsion faoliyatini strategik boshqarishning zamonaviy yondashuvlari tahlil qilingan. Ta’lim tizimida innovatsion faoliyatni samarali tashkil etishning muhim omillari sifatida “Innovatsion darslar banki” hamda mualliflik “SMART-Innovation” metodikasining mazmuni va amaliy imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, innovatsion tajribalarni tizimlashtirish, o‘qituvchilar o‘rtasida kasbiy hamkorlikni rivojlantirish, strategik rejalashtirish, monitoring va refleksiya asosida boshqaruv samaradorligini oshirish mexanizmlari asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsion faoliyat, strategik boshqaruv, innovatsion darslar banki, SMART-Innovation metodikasi, pedagogik innovatsiya, kasbiy rivojlanish, ta’lim sifati.

**СТРАТЕГИЧЕСКОЕ УПРАВЛЕНИЕ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ
УЧИТЕЛЕЙ НА ОСНОВЕ «БАНКА ИННОВАЦИОННЫХ УРОКОВ» И МЕТОДИКИ
«SMART-INNOVATION»**

В данной статье проанализированы современные подходы к стратегическому управлению инновационной деятельностью учителей общеобразовательных школ. В качестве важных факторов эффективной организации инновационной деятельности в системе образования раскрыты содержание и практические возможности авторской методики “SMART-Innovation” и “Банка инновационных уроков”. Кроме того, научно обоснованы механизмы систематизации инновационного педагогического опыта, развития профессионального сотрудничества между учителями, а также повышения эффективности управления на основе стратегического планирования, мониторинга и рефлексии.

Ключевые слова: инновационная деятельность, стратегическое управление, банк инновационных уроков, методика SMART-Innovation, педагогическая инновация, профессиональное развитие, качество образования.

**STRATEGIC MANAGEMENT OF TEACHERS' INNOVATIVE ACTIVITIES BASED ON
THE «BANK OF INNOVATIVE LESSONS» AND «SMART-INNOVATION» METHODOLOGIES**

This article analyzes modern approaches to the strategic management of innovative activities of secondary school teachers. The study highlights the content and practical potential of the “Innovative Lesson Bank” and the author's “SMART-Innovation” methodology as key tools for the effective organization of innovation in the education system. Furthermore, it substantiates mechanisms for systematizing innovative teaching practices, promoting professional collaboration among teachers, and enhancing management effectiveness through strategic planning, monitoring, and reflective practice.

Keywords: innovative activity, strategic management, Innovative Lesson Bank, SMART-Innovation methodology, pedagogical innovation, professional development, quality of education.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimining rivojlanishi o‘qituvchilarning innovatsion faoliyatini qo‘llab-quvvatlash va uni strategik boshqarish bilan bevosita bog‘liq. Zamonaviy maktab faqatgina yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish bilangina emas, balki innovatsion tajribalarni tizimli ravishda yaratish, ommalashtirish va amaliyotga tatbiq etish orqali barqaror rivojlanishni ta’minlay oladi. Shu nuqtayi nazardan, innovatsion faoliyatni boshqarishda raqamli platformalar, metodik resurslar va strategik boshqaruv vositalaridan foydalanish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Raqamli transformatsiya, sun’iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ta’limga qo‘yilayotgan yangi talablar o‘qituvchilarning innovatsion faoliyatini tizimli tashkil etish, ilg‘or pedagogik tajribalarni ommalashtirish va ularni strategik boshqarishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, innovatsion g‘oyalarni jamlash, metodik resurslarni tizimlashtirish hamda ularni amaliyotga tatbiq etishga xizmat qiluvchi “Innovatsion darslar banki” va innovatsion faoliyatni rejalashtirish, monitoring qilish, baholash hamda takomillashtirishni

ta'minlovchi “SMART-Innovation” metodikasining ilmiy asoslarini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Respublikamizda ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, pedagoglarning innovatsion salohiyatini rivojlantirish, ta'lim sifatini xalqaro standartlar asosida oshirish hamda maktablarda innovatsion boshqaruv mexanizmlarini joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur jarayonda o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini strategik boshqarish, ilg'or tajribalarni yagona metodik platformada jamlash, kasbiy hamkorlikni rivojlantirish va innovatsion faoliyat samaradorligini monitoring qilishning ilmiy asoslangan mexanizmlarini ishlab chiqish muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'qituvchilarning innovatsion salohiyatini rivojlantirishda tajriba almashish, metodik hamkorlikni kuchaytirish hamda innovatsion ishlanmalarni tizimlashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu ehtiyojdan kelib chiqib, “Innovatsion darslar banki” hamda “SMART-Innovation” metodikasi o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini strategik boshqarishning samarali vositasi sifatida taklif etiladi.

“Innovatsion darslar banki” o'qituvchilar tomonidan yaratilgan ilg'or pedagogik tajribalarni yagona metodik platformada jamlash, ularni tahlil qilish, takomillashtirish va ommalashtirish imkonini beruvchi tizimdir. Mazkur bank orqali o'qituvchilar innovatsion dars ishlanmalari, interfaol metodlar, raqamli ta'lim resurslari, baholash vositalari hamda mualliflik metodikalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Strategik boshqaruv nuqtayi nazaridan ushbu bank quyidagi vazifalarni bajaradi:

- innovatsion tajribalarni tizimlashtirish;
- ilg'or metodikalarni ommalashtirish;
- metodik hamkorlikni rivojlantirish;
- o'qituvchilarning kasbiy refleksiyasini kuchaytirish;
- innovatsion faoliyat monitoringini tashkil etish;
- strategik qarorlar qabul qilish uchun metodik ma'lumotlar bazasini shakllantirish.

Natijada, innovatsion faoliyat individual tashabbus darajasidan institutsional rivojlanish bosqichiga ko'tariladi.

Mualliflik “SMART-Innovation” metodikasi o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini strategik boshqarishga yo'naltirilgan kompleks metodik yondashuv hisoblanadi. Mazkur metodika innovatsion g'oyalarni yaratish, rejalashtirish, amaliyotga joriy etish, monitoring qilish va natijalarni baholash jarayonlarini yagona tizim asosida tashkil etishga xizmat qiladi.

Metodikaning asosiy bosqichlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- strategik maqsadlarni belgilash;
- innovatsion ehtiyojlarni aniqlash;
- metodik rejalashtirish;
- innovatsion darslarni loyihalash;
- tajriba almashish;
- monitoring va refleksiya;
- natijalarni ommalashtirish.

Mazkur bosqichlarning uzviyligi innovatsion faoliyatning uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi.

“Innovatsion darslar banki” va “SMART-Innovation” metodikasi integratsiyasi asosida innovatsion faoliyatni boshqarish quyidagi yo'nalishlarda samaradorlikni oshiradi:

- innovatsion tashabbuslarni rag'batlantirish;
- metodik faoliyatni strategik rejalashtirish;
- pedagoglarning professional hamjamiyatini shakllantirish;
- mentorlik tizimini rivojlantirish;
- innovatsion loyihalarni muvofiqlashtirish;
- pedagogik monitoringni takomillashtirish;
- ta'lim sifati indikatorlarini muntazam tahlil qilish.

Shuningdek, mazkur mexanizm maktab rahbariyatiga innovatsion jarayonlarni boshqarishda ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

“SMART-Innovation” metodikasi quyidagi pedagogik imkoniyatlarni yaratadi:

- o'qituvchilarning innovatsion kompetentligini rivojlantiradi;
- kasbiy hamkorlik va jamoaviy ijodkorlikni kuchaytiradi;
- innovatsion tajribalarni uzluksiz almashishni ta'minlaydi;
- refleksiv va tahliliy faoliyatni rivojlantiradi;
- metodik ishlanmalar sifatini oshiradi;
- strategik boshqaruvning shaffofligini ta'minlaydi;

-ta’lim sifati monitoringini takomillashtiradi.

Bunday yondashuv innovatsion boshqaruv madaniyatini shakllantirish bilan birga, ta’lim tashkilotining barqaror rivojlanishiga ham xizmat qiladi (1-rasmga qarang).

“Innovatsion darslar banki” va “SMART-Innovation” metodikasi qiyosiy tahlili (T-SXEMA)

1-rasm. “Innovatsion darslar banki” va “SMART-Innovation” metodikasi qiyosiy tahlili

“Innovatsion darslar banki” innovatsion dars ishlanmalari, metodik materiallar va ilg’or pedagogik tajribalarni jamlash, tizimlashtirish hamda ommalashtirishga xizmat qiluvchi metodik resurslar platformasi hisoblanadi. “SMART-Innovation” metodikasi esa o’qituvchilarning innovatsion faoliyatini strategik maqsadlar asosida rejalashtirish, amalga oshirish, monitoring qilish, baholash va uzluksiz takomillashtirishga yo’naltirilgan boshqaruv mexanizmi sifatida namoyon bo’ladi. Shuningdek, mazkur ikki yondashuvning integratsiyasi innovatsion faoliyatni resurslar bilan ta’minlash, metodik qo’llab-quvvatlash, samaradorlikni baholash va strategik qarorlar qabul qilish jarayonlarining o’zaro uyg’unligini ta’minlaydi. Bu esa umumiy o’rta ta’lim maktablarida o’qituvchilarning innovatsion kompetentligini rivojlantirish, ta’lim sifati va innovatsion boshqaruv samaradorligini oshirishning muhim omili sifatida xizmat qiladi.

Quyida “Innovatsion darslar banki” va “SMART-Innovation” metodikasining imkoniyatlari ilmiy nuqtayi nazardan qiyosiy tahlil qilindi (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

“Innovatsion darslar banki” va “SMART-Innovation” metodikasining imkoniyatlari

Qiyosiy mezon	“Innovatsion darslar banki”	“SMART-Innovation” metodikasi
Asosiy maqsadi	Innovatsion dars ishlanmalarini jamlash, saqlash va ommalashtirish	Innovatsion faoliyatni strategik rejalashtirish, boshqarish va uzluksiz takomillashtirish
Yo’nalishi	Metodik resurslar bazasini yaratish	Strategik boshqaruv metodikasi
Asosiy vazifasi	Ilg’or tajribalarni tizimlashtirish va almashish	Innovatsion faoliyatni maqsadli tashkil etish va natijadorligini boshqarish
Mazmuni	Dars ishlanmalari, texnologik xaritalar, metodik tavsiyalar, raqamli resurslar	Strategik maqsad qo’yish, rejalashtirish, amalga oshirish, monitoring, refleksiya va rivojlantirish
Qo’llash sohasi	O’qituvchilarning metodik faoliyati	O’qituvchilar, metodistlar va maktab rahbariyatining boshqaruv faoliyati
Asosiy	O’qituvchilar, metodik birlashmalar	O’qituvchilar, mentorlar, metodistlar, maktab

ishtirokchilar		rahbarlari
Innovatsion imkoniyatlari	Innovatsion tajribalarni ommalashtirish va metodik hamkorlikni rivojlantirish	Innovatsion loyihalarni yaratish, boshqarish va baholashni yagona tizim asosida tashkil etish
Raqamli imkoniyatlari	Elektron metodik baza va resurslar platformasi	Raqamli monitoring, KPI, analitika va strategik boshqaruv vositalari
Monitoring imkoniyati	Foydalanish faolligi va metodik materiallarni tahlil qilish	Innovatsion faoliyat samaradorligini kompleks monitoring qilish
Baholash imkoniyati	Dars sifati va metodik ishlanmalarni ekspert baholash	Innovatsion kompetentlik, loyiha faoliyati, refleksiya va natijadorlikni baholash
Kasbiy rivojlanishga ta'siri	Tajriba almashish va metodik mahoratni oshiradi	Strategik fikrlash, liderlik, boshqaruv va innovatsion kompetensiyalarni rivojlantiradi
Yakuniy natija	Innovatsion darslar fondi va metodik resurslar bazasi shakllanadi	Maktabda innovatsion boshqaruv tizimi hamda barqaror innovatsion rivojlanish mexanizmi shakllanadi

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, “Innovatsion darslar banki” va “SMART-Innovation” metodikasi bir-birini to'ldiruvchi, ammo funksional jihatdan turlicha vazifalarni bajaradi. “Innovatsion darslar banki” metodik resurslarni yaratish, saqlash va ommalashtirishga yo'naltirilgan bo'lib, o'qituvchilarning ilg'or pedagogik tajribalarini tizimlashtirish hamda ularni ommaviy foydalanishga taqdim etishga xizmat qiladi. Uning asosiy afzalligi metodik axborotlar bazasini shakllantirish va kasbiy hamkorlikni rivojlantirishdan iborat.

“**SMART-Innovation**” metodikasi esa innovatsion faoliyatni strategik boshqarishning yaxlit mexanizmini ifodalaydi. U innovatsion g'oyalarni shakllantirishdan boshlab, ularni rejalashtirish, amalga oshirish, monitoring qilish, refleksiya asosida tahlil etish va takomillashtirishgacha bo'lgan barcha bosqichlarni qamrab oladi. Mazkur metodika innovatsion faoliyatni natijaga yo'naltirilgan, tizimli va uzluksiz boshqarishni ta'minlaydi.

Shuningdek, mazkur ikki yondashuvning integratsiyasi maktablarda innovatsion boshqaruvning samarali modelini shakllantiradi: “**Innovatsion darslar banki**” innovatsion resurslar va tajribalar manbayi vazifasini bajarsa, “**SMART-Innovation**” metodikasi ushbu resurslardan strategik maqsadlar asosida foydalanish, ularni muvofiqlashtirish, baholash va rivojlantirish mexanizmi sifatida xizmat qiladi. Bu esa o'qituvchilarning innovatsion kompetentligini, ta'lim sifati va muassasaning innovatsion salohiyatini izchil oshirishga imkon yaratadi.

Xulosa. Umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qituvchilarning innovatsion faoliyatini strategik boshqarish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. “Innovatsion darslar banki” innovatsion tajribalarni tizimlashtirish va ommalashtirishning samarali vositasi bo'lsa, “SMART-Innovation” metodikasi ushbu jarayonni strategik rejalashtirish, boshqarish va monitoring qilishning yaxlit mexanizmini taqdim etadi.

Mazkur yondashuv o'qituvchilarning innovatsion salohiyatini rivojlantirish, metodik hamkorlikni mustahkamlash, boshqaruvning samaradorligini oshirish hamda ta'lim tashkilotida innovatsion madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois “Innovatsion darslar banki” va “SMART-Innovation” metodikasini umumiy o'rta ta'lim maktablari amaliyotiga bosqichma-bosqich joriy etish innovatsion boshqaruv tizimini takomillashtirishning istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. – Toshkent, 2022.
2. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. O'RQ-637-son. – Toshkent, 2020.
3. Hargreaves A. Teaching in the Knowledge Society: Education in the Age of Insecurity. – New York: Teachers College Press, 2003. – 240 p.
4. Fullan M. The New Meaning of Educational Change. 5th ed. – New York: Teachers College Press, 2020. – 360 p.
5. OECD. Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. – Paris: OECD Publishing, 2021.
6. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2021.

**UMUMIY O‘RTA TA’LIM TIZIMIDA AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA
INSONPARVARLIK TAMOIYILINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK-NAZARIY
ASOSLARI**

Davranova Gulbahor Numondjonovna,
Buxoro davlat universiteti doktoranti
sunny.davranova@gmail.com

Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim tizimida aksiologik yondashuv asosida insonparvarlik tamoyilini shakllantirishning pedagogik-nazariy asoslari tadqiq etilgan. Aksiologiya (qadriyatlar nazariyasi) va insonparvarlik g‘oyasining o‘zaro bog‘liqligi falsafiy, psixologik va pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Insonparvarlik tamoyilining mohiyati, tuzilmasi hamda uni umumiy o‘rta ta’limda amalga oshirishning konseptual asoslari ochib berilgan. Muammoning o‘rganilganlik darajasi bo‘yicha xorijiy va mahalliy tadqiqotlar qiyosiy tahlil qilinib, aksiologik yondashuvga tayangan pedagogik model tarkibiy qismlari (maqsad, mazmun, jarayon, natija) asoslangan. Tadqiqot natijalari o‘quvchilarda insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirishning nazariy-metodologik zaminini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: aksiologik yondashuv, qadriyat, insonparvarlik, gumanizm, tarbiya, umumiy o‘rta ta’lim, pedagogik mexanizm, ma’naviy-axloqiy tarbiya, qadriyatli yo‘nalganlik.

**ПЕДАГОГИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРИНЦИПА
ГУМАНИЗМА НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО
СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

В данной статье исследуются педагогико-теоретические основы формирования принципа гуманизма в системе общего среднего образования на основе аксиологического подхода. Анализируется взаимосвязь аксиологии (теории ценностей) и идеи гуманизма с философской, психологической и педагогической точек зрения. Раскрываются сущность и структура принципа гуманизма, а также концептуальные основы его реализации в общем среднем образовании. Проводится сравнительный анализ зарубежных и отечественных исследований по степени изученности проблемы, обосновываются структурные компоненты педагогической модели, основанной на аксиологическом подходе (цель, содержание, процесс, результат). Результаты исследования служат совершенствованию теоретико-методологических основ формирования у учащихся гуманистических ценностей.

Ключевые слова: аксиологический подход, ценность, гуманизм, воспитание, общее среднее образование, педагогический механизм, духовно-нравственное воспитание, ценностная ориентация.

**PEDAGOGICAL AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF FORMING THE PRINCIPLE
OF HUMANISM BASED ON THE AXIOLOGICAL APPROACH IN THE GENERAL
SECONDARY EDUCATION SYSTEM**

This article explores the pedagogical and theoretical foundations for forming the principle of humanism within the general secondary education system based on an axiological approach. The interconnectedness of axiology (the theory of values) and the idea of humanism is analyzed from philosophical, psychological, and pedagogical perspectives. The essence and structure of the principle of humanism, along with the conceptual framework for its implementation in general secondary education, are elucidated. A comparative analysis of foreign and domestic studies on the extent to which the problem has been researched is conducted, and the components of a pedagogical model based on the axiological approach - purpose, content, process, and outcome - are substantiated. The research findings serve to enhance the theoretical and methodological basis for fostering humanistic values in students.

Keywords: axiological approach, value, humanism, humanism, upbringing, general secondary education, pedagogical mechanism, spiritual and moral education, value orientation.

Kirish. Zamonaviy ta’lim paradigmasining insonga yo‘naltirilishi shaxs kamolotini oliy qadriyat sifatida e’tirof etishni taqozo etmoqda. Jamiyatning barqaror rivojlanishi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unlashuvi hamda yosh avlodda insonparvarlik fazilatlarining shakllantirilishi bugungi kunda ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim

to‘g‘risida”gi Qonuni hamda “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi”da ta’lim-tarbiya jarayonining qadriyatga asoslangan, insonparvar mazmunda tashkil etilishi alohida ta’kidlanadi.

Insonparvarlik (gumanizm) tamoyili – pedagogik jarayonning tayanch g‘oyalardan biri bo‘lib, u insonni, uning erkinligi, qadr-qimmatini va rivojlanish huquqini eng oliy qadriyat deb tan olishga asoslanadi. Ushbu tamoyilni amalda joriy etishning eng samarali metodologik vositasi aksiologik yondashuv hisoblanadi. Aksiologiya – qadriyatlarning tabiati, tuzilishi va inson hayotidagi o‘rnini o‘rganuvchi falsafiy-pedagogik yo‘nalish sifatida ta’lim mazmunini qadriyatli asosga qurish imkonini beradi. Aynan aksiologik yondashuv insonparvarlik tamoyilini mavhum deklaratsiyadan aniq pedagogik amaliyotga aylantirishning nazariy zaminini yaratadi.

Biroq amaliyotda insonparvarlik tarbiyasi ko‘pincha tarqoq, epizodik va deklarativ tarzda amalga oshirilmoqda; uning aksiologik asoslari yetarlicha ishlab chiqilmagan. Ta’lim mazmunida bilim berishga urg‘u kuchayib, o‘quvchining hissiy-qadriyatli sohasi va real xulq-atvorini shakllantirishga yetarlicha e’tibor qaratilmayapti. Natijada o‘quvchi insonparvarlik haqida bilimga ega bo‘lsa-da, bu bilim uning ichki e’tiqodi va kundalik faoliyatiga har doim ham aylanmaydi. Bu ziddiyat — insonparvarlik qadriyatlarining ijtimoiy talab darajasi bilan ularni shakllantirishning mavjud pedagogik ta’minoti o‘rtasidagi nomutanosiblik muammoning dolzarbligini belgilaydi.

Shu bilan birga, globallashuv, axborot oqimining kuchayishi va qadriyatlar tizimidagi o‘zgarishlar sharoitida o‘smir yoshdagi o‘quvchilar dunyoqarashini insonparvar asosda shakllantirish alohida ahamiyat kasb etadi. Aksiologik yondashuv milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirgan holda o‘quvchini qadriyatli tanlov qilishga, mustaqil axloqiy mulohaza yuritishga o‘rgatadi. Bu esa insonparvarlik tarbiyasini yaxlit va maqsadli pedagogik tizimga aylantirishni taqozo etadi va umumiy o‘rta ta’lim tizimida aksiologik yondashuv asosida insonparvarlik tamoyilini shakllantirishning pedagogik-nazariy asoslarini maxsus tadqiq etishni dolzarb qilib qo‘yadi.

Tadqiqotning maqsadi – umumiy o‘rta ta’lim tizimida aksiologik yondashuv asosida insonparvarlik tamoyilini shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash va konseptual modelini asoslashdan iborat. Mazkur maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: aksiologik yondashuv va insonparvarlik tamoyilining mohiyati hamda o‘zaro bog‘liqligini nazariy jihatdan asoslash; insonparvarlik tamoyilining tuzilmaviy komponentlarini aniqlash; insonparvarlik qadriyatlarini pedagogik tasniflash; shakllantirishning konseptual modeli va pedagogik shart-sharoitlarini ishlab chiqish; shakllanganlik darajasini baholash mezonlarini belgilash.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Muammoning nazariy asoslari falsafiy, psixologik va pedagogik manbalarni o‘rganish orqali aniqlandi. Aksiologiya asoschilari (H. Lotze, M. Sheler, R. Perri) qadriyatning ontologik va gnoseologik tabiatini asoslagan bo‘lsa, gumanistik psixologiya vakillari (A. Maslou, K. Rodjers) shaxsning o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarishi va insonparvar munosabatlar g‘oyasini ilgari surgan. M. Rokich qadriyatlarni terminal (maqsad-qadriyatlar) va instrumental (vosita-qadriyatlar) turlarga ajratib, ularni diagnostika qilish metodikasini ishlab chiqqan.

Mahalliy pedagogikada qadriyatli va insonparvar tarbiya masalalari B. Ziyomuhammadov, O‘. Tolipov, M. Quronov, N. Egamberdiyeva, Sh. Qurbonov kabi olimlarning tadqiqotlarida yoritilgan. Sharq mutafakkirlari – Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Alisher Navoiy, Kaykovus asarlarida ham inson kamoloti, odob-axloq va insonparvarlik g‘oyalari markaziy o‘rin tutadi. Ushbu manbalar aksiologik yondashuvning milliy zaminini boyitadi.

Aksiologiyaning pedagogikaga tatbiq etilishi natijasida pedagogik aksiologiya yo‘nalishi shakllandi. V.A. Slastenin va G.I. Chijakovalar pedagogik aksiologiyani ta’lim-tarbiya jarayonini qadriyatlar nuqtai nazaridan o‘rganuvchi soha sifatida asoslab, unda insonni oliy qadriyat deb tan olish g‘oyasini markaziy o‘ringa qo‘ydilar. Ushbu qarash insonparvarlik tamoyili bilan bevosita bog‘lanadi, chunki har ikkala g‘oya ham inson qadr-qimmatini ta’lim jarayonining bosh mezon sifatida belgilaydi.

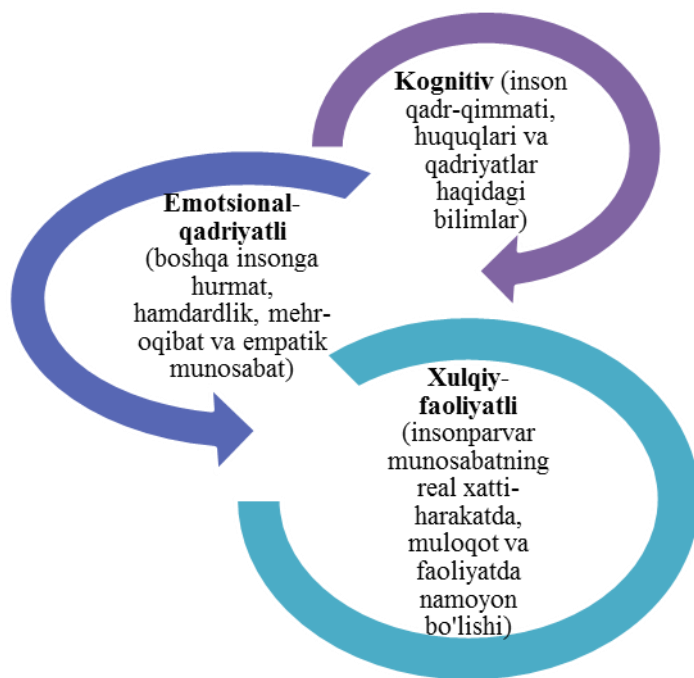
Insonparvarlik (gumanizm) g‘oyasining tarixiy taraqqiyoti Uyg‘onish davri mutafakkirlaridan hozirgi gumanistik pedagogikagacha bo‘lgan uzoq yo‘lni bosib o‘tgan. Y. Komenskiy, J.J. Russo, I. Pestalotssi, K.D. Ushinskiy asarlarida bola shaxsini hurmat qilish, tabiiy rivojlanishga tayanish g‘oyalari ilgari surilgan. XX asrda A. Maslou va K. Rodjers gumanistik psixologiya doirasida shaxsning o‘zini namoyon etishi va insonparvar munosabatlarni ilmiy asosladi. Ushbu nazariy meros aksiologik yondashuvning zamonaviy pedagogik talqini uchun poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi: ilmiy-nazariy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, tushunchalarni konseptualashtirish, tizimli-strukturaviy tahlil, modellash va pedagogik kuzatuv va suhbat asosida olingan dastlabki (namunaviy) empirik ma’lumotlarni umumlashtirish. Nazariy tahlil deduktiv (umumiy qadriyat nazariyasidan aniq pedagogik tamoyilga) va induktiv (amaliyot kuzatuvidan nazariy umumlashmaga) mantiq asosida olib borildi. Tahlil obyekti sifatida umumiy o‘rta ta’limning 7–9-sinflarining

tarbiya jarayoni tanlandi, chunki aynan o'smirlilik davri qadriyatli yo'nalganlik va dunyoqarash shakllanishining sezgir (senzitiv) bosqichi hisoblanadi. Bu davrda o'smirda mavhum tafakkur, o'z-o'zini anglash va axloqiy mulohaza qobiliyati jadal rivojlanib, qadriyatli tanlov uchun qulay psixologik zamin yuzaga keladi.

Natijalar va ularning muhokamasi. Tahlil natijalari aksiologik yondashuv bilan insonparvarlik tamoyili o'rtasida uzviy metodologik bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Insonparvarlik tamoyili o'zining aksiologik yadrosiga ega: u insonni, hayotni, erkinlik va adolatni oliy qadriyat sifatida e'tirof etishga tayanadi. Aksiologik yondashuv esa ushbu qadriyatlarni ta'lim mazmuniga singdirish, o'quvchida ularni ichki e'tiqodga aylantirish mexanizmini ta'minlaydi. Shu ma'noda aksiologik yondashuv — insonparvarlik tamoyilini amalga oshirishning metodologik quroli, insonparvarlik esa aksiologik tarbiyaning mazmunli natijasidir.

Insonparvarlik tamoyilining tuzilmasi uch tarkibiy qismning birligi sifatida asoslandi:

1-rasm. Insonparvarlik tamoyilining tuzilmasi

Ushbu uch komponentning uzviy shakllanishi insonparvarlik tamoyilini yaxlit tarbiyaviy natijaga aylantiradi.

Aksiologik yondashuvning yetakchi tamoyillari

Tadqiqot davomida umumiy o'rta ta'limda insonparvarlik tamoyilini shakllantirishda aksiologik yondashuvning quyidagi yetakchi tamoyillariga tayanish zarurligi asoslandi. Insonni oliy qadriyat sifatida tan olish tamoyili – har bir o'quvchining qadr-qimmati, individualligi va rivojlanish huquqini so'zsiz hurmat qilishni talab etadi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi tamoyili — milliy o'zlikni anglash bilan ochiq dunyoqarashni birlashtiradi. Qadriyatli tanlov erkinligi tamoyili – o'quvchini tayyor qoidalarni yodlashga emas, balki mustaqil axloqiy mulohaza va ongli tanlovga yo'naltiradi. Nazariya va amaliyot birligi tamoyili – qadriyat haqidagi bilimni real xatti-harakat va faoliyatda mustahkamlashni ko'zda tutadi. Subyekt-subyekt munosabati tamoyili – o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik, dialog va o'zaro hurmatga asoslangan aloqani nazarda tutadi.

Ushbu tamoyillar yaxlit tizim sifatida amal qilib, insonparvarlik tarbiyasiga metodologik izchillik baxsh etadi. Ularning har biri alohida emas, balki bir-birini to'ldirgan holda samara beradi: masalan, insonni oliy qadriyat deb tan olish subyekt-subyekt munosabatida amaliy ifodasini topadi, qadriyatli tanlov erkinligi esa nazariya va amaliyot birligida mustahkamlanadi.

Tadqiqot doirasida umumiy o'rta ta'limda shakllantirilishi lozim bo'lgan insonparvarlik qadriyatlari uch guruhga tasniflandi: umuminsoniy qadriyatlar (hayot, tinchlik, erkinlik, adolat, insonparvarlik), milliy-ma'naviy qadriyatlar (vatanparvarlik, ota-onaga hurmat, mehr-oqibat, halollik, andisha) va shaxsiy-axloqiy qadriyatlar (mas'uliyat, sadoqat, o'zaro yordam, bag'rikenglik). Ushbu tasnif aksiologik yondashuvning milliy va umuminsoniy o'lchovlarini uyg'unlashtirishga imkon beradi hamda ta'lim mazmunini qadriyatli mezonlar asosida loyihalash uchun asos bo'ladi.

Konseptual pedagogik model

Nazariy tahlil asosida insonparvarlik tamoyilini shakllantirishning aksiologik modeli ishlab chiqildi. Model to‘rt o‘zaro bog‘liq blokdan tashkil topadi: maqsadli blok (o‘quvchida insonparvar qadriyatli yo‘nalganlikni shakllantirish); mazmuniy blok (tarbiya fani mazmunini qadriyatli g‘oyalar bilan boyitish); jarayonli-texnologik blok (dialogik, interaktiv, muammoli va qadriyat-yo‘naltiruvchi metod va vositalar) hamda natijaviy-dagnostik blok (insonparvarlik shakllanganlik darajasini baholash mezonlari va ko‘rsatkichlari). Model tuzilmasi qadriyatning idrok etilishidan (bilim) uni his etish (munosabat) va amalda qo‘llashgacha (xulq) bo‘lgan bosqichma-bosqich "internalizatsiya" jarayonini aks ettiradi.

Modelning pedagogik samaradorligi bir qator shart-sharoitlarga bog‘liqligi aniqlandi: ta‘lim mazmunining qadriyatli yo‘naltirilganligi; o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida subyekt-subyekt (hamkorlik) munosabatlarining o‘rnatilishi; tarbiyaviy muhitning insonparvar xarakterda tashkil etilishi; oila, maktab va mahalla hamkorligining ta‘minlanishi. Bu shart-sharoitlar aksiologik yondashuvni yaxlit pedagogik tizimga aylantiradi.

Shakllanganlik mezonlari, ko‘rsatkichlari va darajalari

Insonparvarlik tamoyilining shakllanganligini baholash uchun uch mezon asoslandi: kognitiv (qadriyatlar haqidagi bilim to‘liqligi va anglanganligi), emotsional-qadriyatli (qadriyatga hissiy munosabat va uning shaxsiy ahamiyati) hamda xulqiy-faoliyatli (qadriyatning real xatti-harakat va muloqotdagi namoyoni). Ushbu mezonlar bo‘yicha o‘quvchilarda insonparvarlikning shakllanganlik darajalari yuqori, o‘rta va quyi darajaga ajratildi (1-jadval).

1-jadval.

Insonparvarlik tamoyili shakllanganligining mezon va darajalari

Mezon	Yuqori daraja	O‘rta daraja	Quyi daraja
Kognitiv	Qadriyatlar mohiyatini to‘liq va tizimli biladi, mustaqil izohlaydi	Bilinga ega, ammo yuzaki va uzuq-yuluq, ba‘zan yordamga muhtoj	Bilimi tarqoq, qadriyat mazmunini anglamaydi
Emotsional-qadriyatli	Qadriyatga barqaror ijobiy munosabat, empatiya va hamdardlik namoyon etadi	Munosabati beqaror, vaziyatga qarab o‘zgaradi	Qadriyatga befarq yoki salbiy munosabatda
Xulqiy-faoliyatli	Insonparvar xulqni doimiy, mustaqil va ongli namoyon etadi	Nazorat yoki rag‘bat bo‘lganda insonparvar xulq ko‘rsatadi	Insonparvar xulq deyarli namoyon bo‘lmaydi

Mazkur mezon-daraja tizimi insonparvarlik shakllanganligini yaxlit diagnostika qilish, tarbiyaviy jarayonni maqsadli boshqarish hamda pedagogik ta‘sir natijalarini obyektiv baholash imkonini beradi. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, yuqori daraja uch komponentning uyg‘un yetukligini, quyi daraja esa ularning yetishmovchiligini aks ettiradi; pedagogik jarayonning vazifasi o‘quvchini quyi va o‘rta darajadan yuqori darajaga bosqichma-bosqich ko‘tarishdan iborat.

Dastlabki empirik ma‘lumotlar (namunaviy): Nazariy xulosalarni dastlabki tekshirish maqsadida 7–9-sinf o‘quvchilari o‘rtasida namunaviy pedagogik kuzatuv va suhbat o‘tkazildi. Olingan dastlabki ma‘lumotlar o‘quvchilarning aksariyati insonparvarlik tushunchalarini nazariy jihatdan biladi, biroq bu bilimlar har doim ham real xulq-atvorga aylanmasligini ko‘rsatdi. Ya‘ni kognitiv komponent emotsional-qadriyatli va xulqiy komponentlardan ustunlik qiladi. Bu holat insonparvarlik tarbiyasida bilim berish bilan cheklanmasdan, qadriyatni his etish va amaliy faoliyatga yo‘naltirish zarurligini tasdiqlaydi. *Mazkur ma‘lumotlar namunaviy xarakterga ega bo‘lib, keyingi bosqichda keng ko‘lamli tajriba-sinov orqali chuqurlashtirilishi ko‘zda tutiladi.*

Xorijiy tajriba tahlili ham olingan xulosalarni mustahkamlaydi. YUNESCONing “Ta‘lim – yashirin xazina” ma‘ruzasida (J. Delor) ta‘limning to‘rt ustuni orasida “birga yashashni o‘rganish” alohida ajratilgan bo‘lib, u insonparvarlik, bag‘rikenglik va o‘zaro tushunish qadriyatlariga tayanadi. Bu esa insonparvarlik tarbiyasi zamonaviy jahon ta‘lim siyosatining ustuvor yo‘nalishi ekanligini tasdiqlaydi. Milliy sharoitda ushbu g‘oyalar Sharq ma‘naviy merosi va “Uzluksiz ma‘naviy tarbiya konsepsiyasi” g‘oyalari bilan uyg‘unlashtirilishi maqsadga muvofiqdir.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, aksiologik yondashuv insonparvarlik tarbiyasining tarqoqligini bartaraf etib, unga tizimlilik va maqsadli yo‘nalganlik baxsh etadi. Olingan natijalar mahalliy va xorijiy tadqiqotlar (M. Rokich, A. Maslou, N. Egamberdiyeva) bilan uyg‘unlashadi hamda ularni umumiy o‘rta ta‘limning milliy sharoitiga moslashtirilgan nazariy modeli bilan to‘ldiradi. Shuni ta‘kidlash lozimki, mazkur nazariy natijalar keyingi tadqiqot bosqichida keng ko‘lamli tajriba-sinov orqali amaliy tekshiruvdan o‘tkazilishi, model samaradorligi statistik jihatdan asoslanishi zarur.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, aksiologik yondashuv insonparvarlik tamoyilini umumiy o‘rta ta’limda amalga oshirishning yetakchi metodologik asosi bo‘lib, u qadriyatlarni ta’lim mazmuni va tarbiya jarayonining o‘zagiga aylantiradi. Ikkinchidan, insonparvarlik tamoyili kognitiv, emotsional-qadriyatli va xulqiy-faoliyatli komponentlarning birligi sifatida namoyon bo‘lib, uning shakllanishi bosqichma-bosqich internalizatsiya jarayonini talab etadi.

Uchinchidan, insonparvarlik tamoyilini shakllantirishning maqsadli, mazmuniy, jarayonli-texnologik va natijaviy-dagnostik bloklardan iborat aksiologik modeli uni yaxlit pedagogik tizim sifatida loyihalash imkonini beradi. To‘rtinchidan, modelning samaradorligi ta’lim mazmunining qadriyatli yo‘naltirilganligi, subyekt-subyekt munosabatlari va insonparvar tarbiyaviy muhit kabi pedagogik shart-sharoitlarga bog‘liqdir. Beshinchidan, insonparvarlik shakllanganligini kognitiv, emotsional-qadriyatli va xulqiy-faoliyatli mezonlar hamda yuqori, o‘rta va quyi darajalar orqali obyektiv baholash mumkin.

Umuman olganda, aksiologik yondashuv insonparvarlik tamoyilini shakllantirishni tarqoq tarbiyaviy tadbirlardan izchil, maqsadli va nazariy jihatdan asoslangan pedagogik jarayonga aylantiradi. Tadqiqotning nazariy natijalari 7–9-sinf tarbiya fani misolida insonparvarlik tamoyilini amalga oshirishning pedagogik mexanizmlarini ishlab chiqishning ilmiy-metodologik zaminini tashkil etadi. Kelgusi tadqiqotlarda ishlab chiqilgan model va mezonlarni keng ko‘lamli tajriba-sinovda amaliy sinovdan o‘tkazish, shuningdek raqamli ta’lim muhitida insonparvarlik qadriyatlarini shakllantirish masalalarini o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent: Adolat, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasida Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasi. – Toshkent, 2019.
3. Mirziyoyev Sh.M. “Yangi O‘zbekiston strategiyasi”. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 464 b.
4. Forobiy A.N. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Xalq merosi, 1993.
5. Beruniy A.R. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1968.
6. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1983.
7. Maslow A.H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row, 1970. – 369 p.
8. Rogers C. Freedom to Learn. – Columbus: Merrill, 1969. – 358 p.
9. Rokeach M. The Nature of Human Values. – New York: Free Press, 1973. – 438 p.
10. Ziyomhammadov B. Pedagogika. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2006. – 416 b.
11. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2006. – 261 b.
12. Quronov M. Tarbiya haqida mulohazalar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2011. – 224 b.
13. Egamberdiyeva N.M. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston MK, 2009. – 336 b.
14. Qurbonov Sh., Seytxalilov E. Ta’lim sifatini boshqarish. – Toshkent: Turon-Iqbol, 2006. – 592 b.
15. Подласый И.П. Педагогика. – Москва: Владос, 2005. – 574 с.
16. Слостенин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – Москва: Академия, 2003. – 192 с.
17. Delors J. Learning: The Treasure Within. Report to UNESCO. – Paris: UNESCO, 1996. – 266 p.
18. Xolikov A. Umumiy pedagogika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2017. – 520 b.
19. Ochilov M. Muallim – qalb me’mori. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 328 b.
20. Ibragimov X., Yo‘ldoshev U. Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015. – 288 b.

**CHAPAQAY O‘QUVCHILARNI YOZUVGA O‘RGATISHGA TAYYORLASHGA
YO‘NALTIRILGAN O‘QUV-METODIK TA‘MINOT VA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR**

Egamberdiyeva Yulduz Niyozmat qizi,

Urganch davlat pedagogika instituti

Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi kafedrası o‘qituvchisi

Mazkur maqolada chapaqay boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini yozuvga o‘rgatishga tayyorlash jarayonining nazariy-metodologik asoslari, psixofiziologik xususiyatlari hamda mazkur jarayonda qo‘llaniladigan o‘quv-metodik ta‘minot va zamonaviy pedagogik texnologiyalar tahlil qilinadi. Chapaqay bolalarda yozuv malakasini shakllantirish jarayoni o‘n g‘o‘l bolalarnikidan ayrim anatomik, fiziologik va psixologik jihatlar bilan farq qilishi ilmiy tadqiqotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, ergonomik yozuv vositalari, moslashtirilgan didaktik materiallar, interaktiv metodlar hamda raqamli ta‘lim texnologiyalaridan foydalanishning afzalliklari ochib berilgan. Tadqiqot natijalari chapaqay o‘quvchilar uchun moslashtirilgan metodik ta‘minotni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish yozuv sifatini, grafik malakalarni hamda o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: chapaqay o‘quvchi, yozuvga tayyorlash, grafik malaka, mayda motorika, ergonomika, o‘quv-metodik ta‘minot, pedagogik texnologiya, interaktiv metod, boshlang‘ich ta‘lim.

**УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ,
НАПРАВЛЕННЫЕ НА ПОДГОТОВКУ ЛЕВШЕЙ К ОБУЧЕНИЮ ПИСЬМУ**

В данной статье анализируются теоретико-методологические основы и психофизиологические особенности процесса подготовки леворуких учащихся начальных классов к обучению письму, а также учебно-методическое обеспечение и современные педагогические технологии, применяемые в этом процессе. На основе научных исследований освещается, что процесс формирования навыков письма у леворуких детей отличается от процесса у праворуких некоторыми анатомическими, физиологическими и психологическими аспектами. Также раскрываются преимущества использования эргономичных письменных принадлежностей, адаптированных дидактических материалов, интерактивных методов и цифровых образовательных технологий. Результаты исследования показывают, что разработка и внедрение адаптированного методического обеспечения для леворуких учащихся способствует повышению качества письма, совершенствованию графических навыков и росту учебной мотивации.

Ключевые слова: леворукий учащийся, подготовка к письму, графический навык, мелкая моторика, эргономика, учебно-методическое обеспечение, педагогическая технология, интерактивный метод, начальное образование.

**EDUCATIONAL AND METHODOLOGICAL SUPPORT, AS WELL AS PEDAGOGICAL
TECHNOLOGIES AIMED AT PREPARING LEFT-HANDED PEOPLE TO LEARN TO WRITE**

This article analyzes the theoretical and methodological foundations and psychophysiological characteristics of the process of preparing left-handed primary school students for writing. It also examines the educational-methodological support and modern pedagogical technologies utilized in this process. Based on scientific research, it is highlighted that the formation of writing skills in left-handed children differs from that of right-handed children in certain anatomical, physiological, and psychological aspects. The article also reveals the advantages of using ergonomic writing tools, adapted didactic materials, interactive methods, and digital educational technologies. The research results indicate that developing and implementing methodological support tailored for left-handed students serves to improve writing quality, graphic skills, and student learning motivation.

Keywords: left-handed student, writing preparation, graphic skills, fine motor skills, ergonomics, educational-methodological support, pedagogical technology, interactive method, primary education.

Kirish. Boshlang‘ich ta‘lim tizimida yozuvga o‘rgatish bolaning keyingi o‘quv faoliyatini belgilovchi muhim bosqichlardan biridir. Husnixat va grafik malakalarning shakllanishi nafaqat yozuv texnikasining rivojlanishiga, balki tafakkur, nutq, diqqat, xotira hamda mayda motorika kabi psixik jarayonlarning

takomillashishiga ham xizmat qiladi. Shu bois yozuvni o'rgatish jarayonini ilmiy asoslangan metodika asosida tashkil etish zamonaviy pedagogikaning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda inklyuziv va differensial ta'lim tamoyillarining rivojlanishi natijasida ta'lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda o'qitish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ana shunday individual xususiyatlardan biri – chapaqaylik bo'lib, u bolalarning yozuvni o'zlashtirish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Dunyo miqyosida aholining taxminan 10–12 foizi chapaqay hisoblanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari orasida ham bunday bolalar uchraydi va ular yozuvni egallash jarayonida o'n gqo'l tengdoshlariga nisbatan ayrim qiyinchiliklarga duch keladilar.

Chapaqay bolalarda yozuv vaqtida qo'l harakatining yo'nalishi, daftarni joylashtirish, ruchkani ushlash usuli, bilak holati va ko'rish maydoni o'ziga xos xususiyatlarga ega. Mazkur omillar hisobga olinmagan taqdirda yozuvning sekinlashishi, harflarning deformatsiyasi, mushaklarning ortiqcha zo'riqishi hamda o'quv motivatsiyasining pasayishi kuzatilishi mumkin. Shu sababli chapaqay o'quvchilar uchun moslashtirilgan o'quv-metodik ta'minotni ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb pedagogik muammolaridan biri hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida boshlang'ich ta'limni takomillashtirish, o'quvchilarning funksional savodxonligini rivojlantirish va ta'lim sifatini xalqaro mezonlar asosida oshirish bo'yicha olib borilayotgan islohotlar ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirishni talab etmoqda. Bu esa chapaqay o'quvchilarning psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ularga mos metodik ta'minotni yaratishni taqozo etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Yozuvga o'rgatish jarayoni ko'p komponentli psixomotor faoliyat bo'lib, unda markaziy nerv tizimi, ko'rish analizatori, qo'l mushaklari, sezgi organlari va bilish jarayonlari uzviy hamkorlik qiladi. L.S.Vygotskiy, A.R.Luriya va N.A.Bernsteinnlarning ilmiy qarashlariga ko'ra, yozuv faqat grafomotor faoliyat emas, balki murakkab psixik funksiyalar integratsiyasi natijasidir. Shu sababli yozuvni o'rgatishda bolaning individual rivojlanish xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Chapaqaylik uzoq yillar davomida pedagogik muammo sifatida emas, balki odatiy individual xususiyat sifatida baholab kelingan. Hatto ayrim mamlakatlarda chapaqay bolalarni majburiy ravishda o'ng qo'l bilan yozishga o'rgatish amaliyoti mavjud bo'lgan. Zamonaviy nevro-psixologik tadqiqotlar esa bunday yondashuv bolaning emotsional holati, nutq rivojlanishi va psixologik barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishini isbotladi.

Bugungi kunda rivojlangan davlatlar ta'lim tizimida chapaqay bolalar uchun ergonomik ruchkalar, maxsus daftarlar, moslashtirilgan partalar, interaktiv mashqlar va differensial metodikalar ishlab chiqilgan. Montessori, Orton–Gillingham hamda multisensor yondashuvlar asosida yaratilgan metodikalar yozuvni tabiiy va qulay shakllantirishga xizmat qilmoqda.

O'zbekiston ta'lim amaliyotida esa chapaqay o'quvchilar bilan ishlash bo'yicha alohida metodik qo'llanmalar, davlat standartlari yoki o'qituvchilar uchun tavsiyalar yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Natijada ko'plab pedagoglar o'n gqo'l o'quvchilar uchun mo'ljallangan metodikani chapaqay bolalarga ham bir xil qo'llashga majbur bo'lmoqda. Bu esa ayrim hollarda yozuvning noto'g'ri shakllanishi, mushaklar zo'riqishi, charchoq va yozuvga nisbatan salbiy munosabatning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan, chapaqay o'quvchilarni yozuvga o'rgatishga tayyorlash uchun:

- psixofiziologik xususiyatlarni hisobga oluvchi metodik yondashuvlarni ishlab chiqish;
- ergonomik yozuv vositalaridan foydalanish;
- grafomotor mashqlar tizimini takomillashtirish;
- differensial va shaxsga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalarni qo'llash;
- raqamli ta'lim resurslari va sun'iy intellekt imkoniyatlarini o'quv jarayoniga integratsiya qilish
- dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Chapaqay bolalarni yozuvga tayyorlash muammosi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab pedagogika, psixologiya va neyrofiziologiya fanlarining kesishgan nuqtasida tadqiq etila boshlandi. Mazkur yo'nalishdagi dastlabki ilmiy qarashlar bosh miya yarimsharlari funksional assimetriyasi hamda motor faoliyatning neyrofiziologik mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan.

Madaniy-tarixiy psixologiya nazariyasining asoschisi, pedagogik psixologiya va rivojlanish psixologiyasi fanlarining eng yirik namoyandalardan biri L.S. Vygotskiy yozuvni bolaning madaniy rivojlanishining eng murakkab psixik faoliyatlaridan biri sifatida tavsiflab, uni ijtimoiy tajriba va o'qitish orqali shakllanadigan oliy psixik funksiyalar tizimiga kiritgan. Olimning fikricha, yozuv malakasi tabiiy emas, balki maqsadli pedagogik ta'sir natijasida rivojlanadi. Sovet psixologi, nevrolog va zamonaviy nevro-psixologiya fanining asoschilaridan biri bo'lgan A.R. Luriya fikriga ko'ra yozuvni bosh miya po'stlog'ining bir nechta funksional bloklari faoliyati bilan bog'liq murakkab psixonevrologik jarayon sifatida izohlaydi. Uning tadqiqotlari yozuvni muvaffaqiyatli egallashda motor rejalashtirish, fazoviy idrok

va kinestetik nazoratning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Fiziologi, biomekanika va harakatlar fiziologiyasi nazariyasining asoschisi N.A.Bernstein esa harakatlarni boshqarish nazariyasida yozuvni yuqori aniqlikni talab qiluvchi koordinatsion faoliyat sifatida baholaydi. Olimning ta'kidlashicha, yozuv jarayonida qo'l mushaklari harakati markaziy nerv tizimi tomonidan uzluksiz nazorat qilinadi va takroriy mashqlar orqali avtomatlashtiriladi.

XXI asrda olib borilgan xalqaro tadqiqotlar esa chapaqay bolalarni o'n gqo'l bolalar metodikasi asosida o'qitish samaradorligi past ekanligini ko'rsatmoqda. Olimlar Virginia Berninger, Steve Graham, Jane Feder, Mary Benbow, Anne Henderson va boshqa olimlarning ishlarida yozuvni o'rgatishda individual ergonomik yondashuv, multisensor metodlar hamda differensial o'qitish texnologiyalarining yuqori samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Xorijiy tadqiqotlarda chapaqay bolalarning yozuv faoliyati ko'proq ergonomika, grafomotor rivojlanish va multisensor ta'lim yondashuvlari bilan bog'liq holda o'rganilgan. Virginia Berninger va Steve Graham boshlang'ich sinf o'quvchilarida yozuv malakasining rivojlanishi mayda motorika, vizual-motor koordinatsiya va til kompetensiyasi bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydilar. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, yozuvga tayyorlov mashqlari tizimli tashkil etilganda o'quvchilarning yozuv tezligi va aniqligi sezilarli darajada oshadi.

Anne Henderson (amerikalik ergoterapevt (occupational therapist), pedagog va tadqiqotchi bo'lib, bolalarda qo'l funksiyasi, mayda motorika va yozuv (handwriting) ko'nikmalarini rivojlantirish bo'yicha dunyodagi eng nufuzli olimlardan biri hisoblanadi. U bolalar qo'l funksiyasini baholash va rivojlantirishning ilmiy asoslarini yaratgan) va Mary Benbow (amerikalik ergoterapevt, grafomotor rivojlanish va husnixat metodikasi bo'yicha yetakchi mutaxassis. Uning tadqiqotlari maktab yoshidagi bolalarda yozuv ko'nikmalarini shakllantirish, qalamni to'g'ri ushlash va qo'l anatomiyasining yozuvga ta'sirini o'rganishga bag'ishlangan) tomonidan olib borilgan ergonomik tadqiqotlar chapaqay bolalarda qo'lning tabiiy holatini saqlash, daftarni chap tomonga biroz surish va ruchkani uchidan taxminan 2 - 3 sm yuqoriroq ushlash yozuv sifati uchun muhim ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqotchilar bilakning haddan tashqari bukilishi mushak zo'riqishi va charchoqni kuchaytirishini ilmiy jihatdan asoslab berganlar. Maria Montessori (italiyalik shifokor, pedagog, psixolog va dunyoga mashhur Montessori pedagogikasi asoschisi. U bolalarning tabiiy rivojlanishi, mustaqil o'rganishi va individual imkoniyatlarini hisobga olgan ta'lim tizimini yaratgan. Bugungi kunda Montessori metodikasi 140 dan ortiq mamlakatlarda qo'llaniladi)ning multisensor ta'lim konsepsiyasida yozuvni o'rgatish ko'rish, eshitish va kinestetik sezgilarni birgalikda faollashtirish orqali amalga oshiriladi. Montessori materiallari, jumladan qumli harflar, taktil kartochkalar va sensor mashqlar chapaqay bolalarda grafomotor harakatlarni tabiiy shakllantirishga yordam beradi. Jean Ayres tomonidan ishlab chiqilgan sensor integratsiya nazariyasi ham yozuvga tayyorlash jarayonida muhim ahamiyatga ega. Unga ko'ra, taktil, vestibulyar va propriotseptiv sezgilarning uyg'un rivojlanishi mayda motor harakatlarining aniqligini ta'minlaydi.

O'zbekistonlik pedagog va psixolog olimlarning tadqiqotlarida ham boshlang'ich sinf o'quvchilarining grafomotor rivojlanishi, husnixat malakalari va mayda motorikani shakllantirish masalalari yoritilgan. Biroq aynan chapaqay o'quvchilar uchun moslashtirilgan metodik ta'minot, ergonomik vositalar va differensial pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlar hali yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Bu esa mazkur yo'nalishda ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Maqolada pedagogik, psixologik va neyrofiziologik yondashuvlar integratsiyasi asosida ilmiy tahlil olib borildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ❖ ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish - chapaqaylik, grafomotor rivojlanish va yozuv metodikasi bo'yicha xorijiy hamda mahalliy manbalarni o'rganish;

- ❖ qiyosiy tahlil - o'n gqo'l va chapaqay o'quvchilar uchun qo'llaniladigan metodik yondashuvlarni solishtirish;

- ❖ kuzatish metodi - boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozuv faoliyatidagi qiyinchiliklarni aniqlash;

- ❖ pedagogik modellash - chapaqay o'quvchilarni yozuvga tayyorlashning o'quv-metodik modelini ishlab chiqish;

- ❖ umumlashtirish va tizimlashtirish - olingan ilmiy natijalarni pedagogik tavsiyalar shaklida ifodalash. Tadqiqot metodologiyasi:

Mazkur tadqiqotda bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini chapaqay o'quvchilarni yozuvga o'rgatishga tayyorlash jarayonini takomillashtirishga qaratilgan o'quv-metodik ta'minot va pedagogik texnologiyalarning samaradorligini aniqlash maqsadida kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan, faoliyatli, neyropedagogik hamda integrativ yondashuvlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, normativ-huquqiy hujjatlarni o‘rganish, qiyosiy tahlil, modellash, kuzatish, anketa so‘rovi, suhbat, pedagogik tajriba-sinov hamda matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Ekspirimental ishlar pedagogika oliy ta‘lim muassasalarining “Boshlang‘ich ta‘lim” yo‘nalishi talabalari ishtirokida tashkil etildi. Tajriba davomida talabalarga chapaqay o‘quvchilarning psixofiziologik xususiyatlari, grafomotor ko‘nikmalarini rivojlantirish usullari, yozuv gigiyenasi, sinfda qulay muhit yaratish hamda individual yondashuvni tashkil etishga oid maxsus o‘quv-metodik materiallar ishlab chiqildi va amaliyotga joriy qilindi.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim, differensial yondashuv, faoliyatli yondashuv hamda sensor integratsiya nazariyalari tashkil etdi.

Yozuv jarayoni murakkab psixomotor faoliyat bo‘lib, unda ko‘rish analizatori, qo‘l mushaklari, sezgi organlari va markaziy nerv tizimi birgalikda faoliyat yuritadi. Chapaqay bolalarda bosh miya yarimsharlarining funksional tashkil topishi o‘n g‘o‘l bolalarnikidan ayrim jihatlari bilan farqlanadi. Shu sababli yozuvni o‘rgatishda standart metodikani to‘liq qo‘llash har doim ham samarali bo‘lavermaydi.

Chapaqay o‘quvchilarda ko‘pincha quyidagi xususiyatlar kuzatiladi: qo‘l harakatining chapdan o‘ngga yo‘nalishi sababli yozilgan matnning qo‘l bilan yopilib qolishi; bilakning ortiqcha bukilishi; ruchkani juda qattiq siqib ushlash; tez charchash hamda harflar nisbatining buzilishi; yozuv tezligining sekinlashishi.

Bu qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun yozuvga tayyorlov bosqichida mayda motorikani rivojlantiruvchi mashqlar tizimidan foydalanish zarur. Xususan: barmoqlar gimnastikasi, plastilin bilan ishlash, qum va mankada yozish, kontur bo‘ylab chizish, shtrixlash mashqlari va labirint va grafomotor yo‘lakchalar.

Mazkur mashqlar qo‘l mushaklarini mustahkamlaydi, vizual-motor koordinatsiyani rivojlantiradi va yozuv uchun zarur bo‘lgan harakat amplitudasini shakllantiradi.

Chapaqay o‘quvchilarni yozuvga tayyorlash samaradorligi ko‘p jihatdan ta‘lim jarayonining metodik ta‘minotiga bog‘liq. Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi komponentlardan iborat o‘quv-metodik tizim tavsiya etiladi. Didaktik materiallar: maxsus daftarlar, grafomotor kartochkalar, konturli topshiriqlar, ergonomik vositalar, uchburchak ruchkalar, griplar, chap qo‘l qaychilari, sensor mashqlar, manka, qum hamda plastilin. Raqamli resurslar: animatsiyalar, interaktiv mashqlar va AI yordamchilari.

Chapaqay o‘quvchilar bilan ishlashda interaktiv metodlardan foydalanish yozuvga nisbatan qiziqishni oshiradi va mashg‘ulotlarni tabiiyroq tashkil etishga yordam beradi. Quyidagi texnologiyalar ayniqsa samarali hisoblanadi:

1-jadval.

Texnologiya	Amaliy imkoniyati
“Klaster”	Harf elementlarini guruhlash va tizimlashtirish.
“Insert”	O‘quvchining o‘z yozuvini tahlil qilish.
“Kim chiroyli yozadi?”	Motivatsiyani kuchaytirish.
“Top va tuzat”	Xatolarni mustaqil aniqlash.
“Sinkveyn”	Harf va so‘zlar bilan ijodiy ishlash.

Shuningdek, gamifikatsiya elementlari - ball, yulduzcha, virtual mukofot va reyting tizimlari - chapaqay o‘quvchilarning yozuv mashqlariga bo‘lgan ichki motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.

Raqamli texnologiyalar va sun‘iy intellekt (SI)ning jadal rivojlanishi boshlang‘ich ta‘lim metodikasini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Ayniqsa, individual yondashuvni talab qiladigan chapaqay o‘quvchilar bilan ishlashda SI asosidagi vositalardan foydalanish yozuv malakasini shakllantirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Sun‘iy intellekt asosidagi platformalar o‘quvchining yozuv tezligi, harf shakli, qalam bosimi (mos qurilmalarda), harakat yo‘nalishi va xatolarini avtomatik tahlil qilib, individual tavsiyalarni ishlab chiqish imkonini beradi. Bunday tizimlar adaptiv ta‘lim tamoyiliga asoslanib, har bir o‘quvchining ehtiyojiga mos mashqlarni tavsiya etadi.

Chapaqay o‘quvchilar bilan ishlashda quyidagi raqamli vositalardan foydalanish maqsadga muvofiq:

2-jadval.

T/r	Raqamli vosita	Tavsifi	Afzalliklari	Misol (vosita turi)
1	Harflarni yozish ketma-ketligini animatsion dasturlar	Har bir harfning yozilish bosqichlarini animatsiya orqali ko‘rsatadi.	Yozuv ketma-ketligini tushunishga yordam beradi; xatolarni kamaytiradi; mustaqil mashq qilish imkonini yaratadi.	WriteLetters, LearnHandwriting, LetterSchool

2	Sensor ekranli grafomotor mashqlar	Sensor ekran orqali chiziq, shakl va harflarni mashq qilish imkonini beradi.	ko'rsatuvchi Qiziqarli va interaktiv; mayda motorikani rivojlantiradi; xatolarni real vaqtda ko'rsatadi.	Kids Doodle, Montessori Numbers, Drawing Desk
3	Elektron yozuv daftarlari	Raqamli ruchka yordamida yozish va saqlash imkonini beruvchi dasturlar.	Yozuv saqlanadi va tahlil qilinadi; qayta ishlash oson; ekologik va qulay.	Rocketbook, Neo Smartpen, Livescribe
4	Virtual grafomotor trenajyorlar	Kompyuter yoki planshet orqali grafomotor ko'nikmalarni mashq qildirish vositalari.	Ergonomik va moslashuvchan; bosqichma-bosqich o'rgatadi; qiziqishni oshiradi.	Graphogame, Writing Wizard, ABCya Handwriting
5	Sun'iy intellekt asosidagi yozuvni baholash tizimlari	SI yordamida yozuv sifati, aniqligi va shakllanishini tahlil qiladi.	Obyektiv baholaydi; xatolarni aniqlab tavsiya beradi; shaxsiy yondashuvni ta'minlaydi.	Microsoft Immersive Reader, Google Handwriting Input, AI Writing Evaluation Tool
6	Qo'l harakatlarini vizual tahlil qiluvchi mobil ilovalar	Qo'l harakatini kamera orqali kuzatib, grafomotor holatini tahlil qiladi.	Yozish holatini vizual ko'rsatadi; muammolarni erta aniqlaydi; ota-ona va o'qituvchi uchun qulay.	Handwriting Analysis, Pen Path, CamScanner (Write Mode)

Mazkur vositalar o'quvchiga o'z xatolarini mustaqil aniqlash, yozuv harakatlarini takroriy mashq qilish va individual rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi. Shu bilan birga, o'qituvchining diagnostik faoliyatini ham yengillashtiradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijalari asosida chapaqay boshlang'ich sinf o'quvchilarini yozuvga tayyorlashning quyidagi metodik modeli taklif etiladi.

3-jadval.

	Bosqichlar	Asosiy yo'nalishlar	Tarkibiy elementlar
1	Diagnostika	Chapaqay o'quvchilarning individual xususiyatlarini aniqlash va yozuvga tayyorgarlik darajasini diagnostika qilish.	Yetakchi qo'lni aniqlash. Mayda motorikani baholash. Grafomotor ko'nikmalarni diagnostika qilish. Vizual-motor koordinatsiyasini tekshirish.
2	Tayyorlov ishlari	Yozuvga tayyorgarlikni mustahkamlashga qaratilgan boshlang'ich mashq va ko'nikmalarni shakllantirish.	Barmoq gimnastikasi. Sensor mashqlar. Manka va qumda yozish. Plastilin bilan ishlash. Grafomotor yo'lakchalar.
3	Ergonomik tashkil etish	Yozish jarayonida to'g'ri holatni, qulay sharoitni va vositalarni tanlash orqali samaradorlikni oshirish.	Partada to'g'ri o'tirish. Daftarni chap tomonga mos joylashtirish. Ruchkani to'g'ri ushlash. Yoritish talablariga rioya qilish.
4	O'quv-metodik ta'minot	Chapaqay o'quvchilar uchun moslashtirilgan o'quv materiallari, mashqlar va metodik yondashuvlardan foydalanish.	Maxsus didaktik kartochkalar. Grafomotor mashqlar. Interaktiv topshiriqlar. Ergonomik yozuv vositalari.
5	Zamonaviy pedagogik texnologiyalar	Innovatsion yondashuvlar orqali yozuv ko'nikmalarini rivojlantirish va samaradorlikni ta'minlash.	Differensial ta'lim. Gamifikatsiya. Multisensor metodlar. Interaktiv metodlar. Sun'iy intellekt asosidagi mashqlar.
6	Monitoring va baholash	Yozuv ko'nikmalarini muntazam kuzatish va baholash orqali natijalarni takomillashtirish.	Yozuv tezligi. Yozuv sifati. Grafik malaka. Charchash darajasi. Motivatsiya.

Mazkur model o'quvchi shaxsining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda yozuvga tayyorlash jarayonini bosqichma-bosqich tashkil etish imkonini beradi. Tahlillar natijasida talabalarda chapaqay o'quvchilarning psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olgan holda yozuv darslarini tashkil etish, yozuv jarayonida uchraydigan qiyinchiliklarni aniqlash va ularga mos metodik yechimlarni tanlash bo'yicha kompetensiyalar shakllangani kuzatildi. Shuningdek, grafomotor mashqlarni loyihalash, yozuv qurollarini to'g'ri tanlash, daftarni joylashtirish, qo'l harakati trayektoriyasini tashkil etish hamda individual yondashuvni amalga oshirish bo'yicha amaliy ko'nikmalar sezilarli darajada rivojlandi.

Amaliy tavsiyalar: Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi metodik tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Chapaqay o'quvchilarni hech qachon o'ng qo'l bilan yozishga majburlamaslik.
2. Boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun “Chapaqay o'quvchilar bilan ishlash metodikasi” bo'yicha maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil etish.
3. Boshlang'ich sinflarni ergonomik yozuv vositalari bilan ta'minlash.
4. Yozuv darslariga grafomotor tayyorlov mashqlarini tizimli ravishda kiritish.
5. Har bir chapaqay o'quvchi uchun individual rivojlanish xaritasini yuritish.
6. Sun'iy intellekt asosidagi yozuv monitoring tizimlarini joriy etish.
7. Ota-onalar uchun chapaqay bolalarni qo'llab-quvvatlash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Muhokama. Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini chapaqay o'quvchilar bilan ishlashga tayyorlashda an'anaviy metodik yondashuvlar bilan bir qatorda maxsus o'quv-metodik ta'minot va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash zarurligini ko'rsatdi. Amaldagi o'quv dasturlarida chapaqay o'quvchilarning yozuv faoliyatini tashkil etishga oid metodik tavsiyalar yetarli darajada yoritilmaganligi sababli bo'lajak o'qituvchilarda mazkur yo'nalishda amaliy kompetensiyalarni shakllantirish dolzarb masala bo'lib qolmoqda.

Mazkur taklif etilgan metodik yondashuv grafomotor mashqlar, interfaol ta'lim texnologiyalari va raqamli vositalarni yagona metodik tizimga birlashtirishi bilan ajralib turadi. Bunday integratsiyalashgan yondashuv talabalarining faqat nazariy bilimlarini emas, balki amaliy faoliyatini ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, mikroo'qitish, reflektiv tahlil, muammoli vaziyatlarni yechish va raqamli baholash vositalaridan foydalanish metodik tayyorgarlik sifatini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini tayyorlash jarayoniga chapaqay o'quvchilarni yozuvga o'rgatishga oid maxsus o'quv modullarini kiritish, grafomotor kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan metodik materiallarni kengaytirish hamda raqamli pedagogik vositalardan tizimli foydalanish boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois mazkur metodik ta'minotni pedagogika oliy ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, chapaqay boshlang'ich sinf o'quvchilarini yozuvga tayyorlash umumiy yozuv metodikasidan farq qiluvchi ilmiy-metodik yondashuvni talab etadi. Chapaqaylik nuqson emas, balki inson organizmining individual psixofiziologik xususiyati bo'lib, uni pedagogik jarayonda hisobga olish ta'lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, yozuvni muvaffaqiyatli egallash quyidagi omillarga bevosita bog'liq: ergonomik ta'lim muhiti; moslashtirilgan o'quv-metodik ta'minot; sensor-grafomotor mashqlar; differensial pedagogik texnologiyalar; interaktiv metodlar hamda sun'iy intellekt asosidagi raqamli vositalar.

Taklif etilgan metodik model chapaqay o'quvchilarning yozuv tezligini, grafik malakasini, yozuv aniqligini hamda o'quv motivatsiyasini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur modelni boshlang'ich ta'lim amaliyotiga joriy etish o'quvchilarning individual imkoniyatlarini to'liq namoyon etishga hamda inklyuziv ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Kelgusida ushbu yo'nalishda sun'iy intellekt asosidagi adaptiv grafomotor platformalar, elektron diagnostika tizimlari hamda milliy metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish istiqbolli ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Ayres J. Sensory Integration and Learning Disorders. Los Angeles: Western Psychological Services, 1972.
2. Azimov Y.Y. Husnixat (metodik qo'llanma). -Buxoro, 2012. -132 bet.
3. Azimov Y.Y., Qo'ldoshev R.A. Husnixatga o'rgatishning amaliy asoslari (Metodik qo'llanma). – Buxoro, GlobeEdit. 2020. -130 bet.

4. Azimov Y.Y., Qo‘ldoshev R.A. Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari (Metodik qo‘llanma). – Toshkent: Turon Zamin Ziya nashriyoti, 2017. -132 bet.
5. Azimov Y.Y., Yusufzoda Sh.Y. Husnixat o‘qitish texnologiyasi. Darslik. -Buxoro: Fan va ta’lim, 2022. -68 b.
6. Berninger V., Graham S. Language by Hand: A Synthesis of a Decade of Research on Handwriting. Handbook of Writing Research. New York: Guilford Press, 2006.
7. Безруких М. М. Психофизиология письма и формирование графических навыков у детей. – Москва: Просвещение, 2009. -320 с.
8. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва: Лабиринт, 1999. -352 с.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: Смысл, 2005. -431 с.
10. Эльконин Д. Б. Психология обучения младшего школьника. – Москва: Академия, 2007. -384 с.
11. Piaget J. The Child's Conception of Space. London: Routledge, 1956. -490 p.
12. Graham S., Harris K. R. Handbook of Writing Research. New York: The Guilford Press, 2006. -457 p.
13. Berninger V. W. (Ed.). Past, Present, and Future Contributions of Cognitive Writing Research to Cognitive Psychology. New York: Psychology Press, 2012. -388 p.
14. Feder K. P., Majnemer A. Handwriting Development, Competency, and Intervention. London: Mac Keith Press, 2007. -248 p.
15. Ishmuhamedov R. J., Abduqodirov A. A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste’dod, 2018. -304 b.
16. Mayer R. E. Multimedia Learning. (2nd ed.). New York: Cambridge University Press, 2009. -304 p.

TALABALARDA SUBLIMATSION COPING STRATEGIYALARINING SHAKLLANISHI VA SHAXSIY RIVOJLANISHGA TA’SIR ETUVCHI PSIXOLOGIK TAMOYILLAR

Fayzulloyeva Mohinur Sa’dulo qizi,

Buxoro davlat universiteti

Psixologiya kafedrası tayanch doktranti

mohinurfayzulloyeva@gmail.com

Orcid ID:0009-0005-7516-0716

Mazkur maqolada talabalarda sublimatsion coping strategiyalarining shakllanish mexanizmlari hamda ushbu strategiyalarning shaxsiy rivojlanishga ta’sir etuvchi psixologik omillari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda sublimatsiyaning salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga yo’naltirishdagi roli, coping strategiyalarining stressga chidamlilik, emotsional barqarorlik, motivatsiya va o’z-o’zini boshqarish bilan o’zaro bog’liqligi yoritilgan. Shuningdek, talabalarning individual-psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit, akademik faoliyat va shaxsiy qadriyatlarining sublimatsion coping strategiyalarini rivojlantirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Maqola natijalari oliy ta’lim muassasalarida talabalarning psixologik salomatligini mustahkamlash, moslashuvchan xulq-atvorni rivojlantirish hamda shaxsiy kamolotini qo’llab-quvvatlashga xizmat qiluvchi amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishga metodologik asos bo’lib xizmat qiladi.

Kalit so’zlar: sublimatsiya, coping strategiyalari, sublimatsion coping, shaxsiy rivojlanish, psixologik omillar, stress, emotsional barqarorlik, motivatsiya, o’z-o’zini boshqarish, talaba shaxsi, psixologik moslashuv.

ФОРМИРОВАНИЕ СУБЛИМАЦИОННЫХ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ У СТУДЕНТОВ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЛИЧНОСТНОЕ РАЗВИТИЕ

В данной статье рассматриваются особенности формирования сублимационных копинг-стратегий у студентов и психологические факторы, определяющие их влияние на личностное развитие. Особое внимание уделено роли сублимации как конструктивного механизма преобразования негативных эмоций в социально значимую деятельность, а также взаимосвязи копинг-стратегий с эмоциональной устойчивостью, стрессоустойчивостью, мотивацией и навыками саморегуляции. Проанализировано влияние индивидуально-психологических особенностей личности, образовательной среды, межличностных отношений и системы ценностей на развитие адаптивных способов преодоления трудностей. Полученные теоретические положения могут быть использованы при разработке программ психологического сопровождения студентов, направленных на укрепление психологического благополучия, повышение адаптационного потенциала и обеспечение гармоничного личностного развития.

Ключевые слова: сублимация, копинг-стратегии, сублимационный копинг, личностное развитие, психологические факторы, стрессоустойчивость, эмоциональная устойчивость, саморегуляция, мотивация, психологическая адаптация, студенты.

THE FORMATION OF SUBLIMATIVE COPING STRATEGIES IN UNIVERSITY STUDENTS AND PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING PERSONAL DEVELOPMENT

This article examines the formation of sublimative coping strategies among university students and explores the psychological factors that influence their personal development. The study emphasizes the role of sublimation as a constructive psychological mechanism that transforms negative emotional experiences into socially valuable and productive activities. It also analyzes the relationship between coping strategies and emotional resilience, stress tolerance, motivation, self-regulation, and adaptive functioning. Furthermore, the article highlights the contribution of individual psychological characteristics, academic environment, interpersonal relationships, and personal values to the development of effective sublimative coping strategies. The findings provide a theoretical basis for designing psychological support programs aimed at enhancing students' psychological well-being, strengthening adaptive capacities, and promoting sustainable personal growth within higher education institutions.

Key words: *sublimation, coping strategies, sublimative coping, personal development, psychological factors, emotional resilience, stress tolerance, self-regulation, motivation, psychological adaptation, university students.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatda yoshlarning psixologik salomatligini ta'minlash, ularning shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash hamda murakkab hayotiy vaziyatlarga moslashuvchanligini oshirish ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar yangi ijtimoiy muhitga moslashish, akademik yuklamalarning ortishi, kasbiy o'zini anglash, shaxslararo munosabatlarni shakllantirish va kelajakdagi faoliyat bilan bog'liq noaniqliklar kabi ko'plab psixologik omillar ta'sirida yashaydilar. Mazkur omillar ko'pincha stress, ichki ziddiyat, emotsional zo'riqish hamda psixologik diskomfortning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bunday vaziyatlarda shaxsning psixologik himoya mexanizmlari va coping strategiyalaridan samarali foydalanishi uning ruhiy barqarorligi hamda shaxsiy rivojlanish darajasini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Psixologiyada coping strategiyalari shaxsning murakkab vaziyatlarni baholashi, ularga moslashishi va mavjud muammolarni konstruktiv yo'l bilan hal etishga qaratilgan ongli xulq-atvor usullari sifatida talqin etiladi. Ushbu strategiyalar insonning ichki resurslarini safarbar etishga, emotsional zo'riqishni kamaytirishga va psixologik muvozanatni tiklashga xizmat qiladi. Biroq coping strategiyalarining samaradorligi nafaqat tashqi vaziyatlarga, balki shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, motivatsiyasi, qadriyatlar tizimi, emotsional intellekti hamda o'z-o'zini boshqarish darajasiga ham bevosita bog'liqdir.

Sublimatsiya psixoanalitik nazariyada eng yetuk va konstruktiv psixologik himoya mexanizmlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Uning mohiyati insonning salbiy his-tuyg'ulari, ichki ziddiyatlari yoki kuchli emotsional energiyasini ijtimoiy jihatdan maqbul va foydali faoliyatga yo'naltirishdan iborat. Talabalik davrida sublimatsiya ilmiy izlanishlar, ijodiy faoliyat, sport, volontyorlik, innovatsion loyihalar hamda ijtimoiy tashabbuslarda faol ishtirok etish orqali namoyon bo'lishi mumkin. Natijada salbiy kechinmalar destruktiv shaklda emas, balki shaxsning intellektual va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladigan konstruktiv energiyaga aylanishi kuzatiladi.

So'nggi yillarda psixologik tadqiqotlarda sublimatsiya va coping strategiyalarining o'zaro integratsiyalashgan modeli alohida ilmiy qiziqish uyg'otmoqda. Mazkur yondashuvga ko'ra, sublimatsion coping strategiyalari shaxsning salbiy emotsional tajribalarni konstruktiv faoliyat orqali boshqarish qobiliyatini ifodalaydi. Ushbu strategiyalar nafaqat stress oqibatlarini kamaytirishga, balki ijodkorlikni rivojlantirish, akademik muvaffaqiyatni oshirish, kasbiy motivatsiyani mustahkamlash hamda shaxsning psixologik yetukligini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli sublimatsion coping strategiyalarini shakllantiruvchi psixologik omillarni aniqlash zamonaviy psixologiya fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Talabalik yoshi shaxs rivojlanishining eng faol bosqichlaridan biri bo'lib, aynan shu davrda mustaqil qaror qabul qilish, o'z-o'zini anglash, kasbiy identifikatsiya, ijtimoiy mas'uliyat va hayotiy maqsadlarni belgilash jarayonlari jadallashadi. Ushbu davrda yuzaga keladigan psixologik qiyinchiliklarni samarali boshqarish ko'nikmalarining mavjudligi talabaning nafaqat akademik faoliyatiga, balki uning kelajakdagi kasbiy muvaffaqiyati va ijtimoiy moslashuviga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtai nazardan, sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishiga ta'sir etuvchi motivatsion, emotsional, kognitiv va ijtimoiy omillarni chuqur o'rganish ilmiy hamda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur maqolaning maqsadi talabalarda sublimatsion coping strategiyalarining shakllanish jarayonini ilmiy jihatdan tahlil qilish, ularning shaxsiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillarini aniqlash hamda oliy ta'lim tizimida talabalarining psixologik salomatligini mustahkamlashga xizmat qiluvchi nazariy va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, talabalarining stressga bardoshlilikini oshirish, emotsional barqarorligini rivojlantirish va shaxsiy kamolotini qo'llab-quvvatlash bo'yicha ilmiy asoslangan dasturlarni ishlab chiqishda muhim metodologik manba bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Sublimatsiya va coping strategiyalari psixologiya fanining turli nazariy yo'nalishlarida insonning stressli vaziyatlarga moslashuvi, emotsional holatini boshqarishi hamda shaxsiy rivojlanishini ta'minlovchi muhim psixologik mexanizmlar sifatida talqin etiladi. Ushbu tushunchalar dastlab mustaqil ravishda o'rganilgan bo'lsa-da, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ularning o'zaro integratsiyasi shaxsning adaptiv imkoniyatlarini izohlovchi istiqbolli konseptual yondashuv sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarining psixologik salomatligi va shaxsiy kamolotini tadqiq etishda sublimatsion coping strategiyalarining mazmuni hamda ularning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda.

Psixoanalitik maktab vakillari sublimatsiyani insonning instinktiv energiyasini ijtimoiy jihatdan maqbul va ijodiy faoliyatga yo'naltiruvchi eng yetuk psixologik himoya mexanizmlaridan biri sifatida tavsiflaydilar. Mazkur yondashuvga ko'ra, shaxs salbiy his-tuyg'ularni bostirish yoki inkor etish o'rniga ularni ilmiy izlanish, san'at, sport, kasbiy faoliyat yoki ijtimoiy foydali tashabbuslar orqali konstruktiv shaklga aylantiradi. Shu sababli sublimatsiya shaxsning ichki ziddiyatlarini kamaytirish bilan birga uning ijodiy salohiyatini, motivatsiyasini va o'zini namoyon etish imkoniyatlarini kengaytiruvchi psixologik resurs sifatida baholanadi [1].

Stressni yengib o'tish nazariyalari rivojlanishi bilan coping strategiyalariga bo'lgan ilmiy qiziqish yanada ortdi. Mazkur yondashuvlarda coping insonning murakkab vaziyatlarni baholashi, mavjud resurslarini safarbar etishi va muammolarni hal etishga qaratilgan ongli xatti-harakatlari majmui sifatida izohlanadi. Tadqiqotchilar coping strategiyalarini muammoga yo'naltirilgan, emotsiyaga yo'naltirilgan hamda qochishga asoslangan yo'nalishlarga ajratgan holda, konstruktiv strategiyalar psixologik moslashuvni kuchaytirishini, destruktiv strategiyalar esa stressning surunkali tus olishiga olib kelishini ta'kidlaydilar [2].

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda sublimatsiya coping strategiyalarining alohida tarkibiy elementi sifatida emas, balki salbiy emotsional tajribalarni ijobiy faoliyatga transformatsiya qilish imkonini beruvchi kompleks psixologik resurs sifatida qaralmoqda. Bunday yondashuv shaxsning emotsional zo'riqishlarini kamaytirish bilan birga akademik faollikni oshirish, kasbiy motivatsiyani kuchaytirish va psixologik farovonlikni ta'minlashda muhim omil ekanligini ko'rsatmoqda. Ayniqsa, talabalarda ilmiy faoliyat, ijodkorlik, volontyorlik va sport bilan shug'ullanish sublimatsion copingning samarali ko'rinishlari sifatida e'tirof etiladi [3].

Shaxsiy rivojlanish nazariyalarida esa insonning psixologik yetukligi uning o'z imkoniyatlarini anglay olishi, ichki resurslarini samarali boshqarishi hamda murakkab vaziyatlarda moslashuvchan qarorlar qabul qila olish qobiliyati bilan izohlanadi. Ushbu nuqtai nazardan sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishi shaxsning o'z-o'zini anglash darajasi, refleksiv fikrlashi, emotsional intellekti, motivatsion yo'nalganligi va hayotiy qadriyatlar bilan uzviy bog'liqdir. Mazkur psixologik omillar talabaga salbiy tajribalarni shaxsiy o'sish uchun rivojlantiruvchi resursga aylantirish imkonini beradi [4].

Talabalik davrini o'rgangan tadqiqotlar mazkur yosh bosqichida stress omillari ko'lamini sezilarli darajada kengayishini ko'rsatadi. Akademik yuklama, kasbiy tanlov, mustaqil hayotga moslashish, iqtisodiy muammolar hamda shaxslararo munosabatlardagi murakkabliklar psixologik bosimni kuchaytiradi. Shu sababli aynan ushbu davrda konstruktiv coping strategiyalarini shakllantirish talabalarning ruhiy salomatligini saqlash, emotsional barqarorligini mustahkamlash va akademik muvaffaqiyatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi [5].

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, sublimatsion coping strategiyalarining rivojlanishida faqat individual psixologik xususiyatlar emas, balki ta'lim muhiti, oilaviy qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy munosabatlar, pedagogik muloqot sifati hamda universitetdagi psixologik xizmat tizimi ham muhim rol o'ynaydi. Qo'llab-quvvatlovchi ijtimoiy muhitga ega bo'lgan talabalar salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyat orqali boshqarishga ko'proq moyillik namoyon etadilar. Natijada ularda psixologik moslashuv darajasi yuqori, stressga bardoshlilik kuchli hamda shaxsiy rivojlanish sur'ati barqaror bo'lishi kuzatiladi [6].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sublimatsiya va coping strategiyalariga oid tadqiqotlar xalqaro miqyosda keng rivojlangan bo'lsa-da, ularning integratsiyalashgan modeli, ayniqsa, talabalarda sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishi hamda ushbu jarayonga ta'sir etuvchi psixologik omillarni kompleks o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar hali yetarli emas. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham mazkur yo'nalish bo'yicha empirik tadqiqotlar soni cheklangan. Shu bois sublimatsion coping strategiyalarining rivojlanish mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish, ularning shaxsiy rivojlanish bilan o'zaro bog'liqligini aniqlash va amaliy psixologik dasturlar ishlab chiqish bugungi kunda dolzarb ilmiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot talabalarda sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishi hamda ularning shaxsiy rivojlanishga ta'sir etuvchi psixologik omillarini aniqlashga qaratilgan kompleks psixologik yondashuv asosida tashkil etildi. Tadqiqot metodologiyasini ishlab chiqishda shaxsning faoliyatga yo'naltirilgan rivojlanish konsepsiyasi, stressni yengib o'tishning zamonaviy nazariyalari, psixologik himoya mexanizmlari hamda shaxsning o'z-o'zini rivojlantirish haqidagi ilmiy qarashlar metodologik asos sifatida qabul qilindi. Tadqiqot davomida shaxsning emotsional boshqaruvi, motivatsion yo'nalganligi, refleksiv qobiliyati va moslashuvchanlik darajasining sublimatsion coping strategiyalarini shakllantirishdagi o'zni tizimli ravishda tahlil qilindi.

Nazariy bosqichda sublimatsiya, coping strategiyalari, psixologik himoya mexanizmlari, stressga bardoshlilik va shaxsiy rivojlanishga oid zamonaviy ilmiy manbalar qiyosiy tahlil qilindi. Mavzuga oid xorijiy va mahalliy ilmiy maqolalar, monografiyalar hamda dissertatsiyalar o'rganilib, sublimatsion coping

strategiyalarining mazmuni, tarkibiy komponentlari va rivojlanish mexanizmlariga oid ilmiy qarashlar umumlashtirildi. Nazariy tahlil natijasida sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillar sifatida emotsional barqarorlik, o'z-o'zini boshqarish, ichki motivatsiya, refleksiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash ajratib olindi.

Empirik tadqiqotda oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan 72 nafar talaba ixtiyoriy ravishda ishtirok etdi. Respondentlar turli ta'lim yo'nalishlari va kurslardan tanlab olindi, bu esa natijalarning nisbatan umumlashtirilishini ta'minladi. Tadqiqot ishtirokchilari bilan ishlashda ilmiy tadqiqot etikasi tamoyillariga qat'iy amal qilindi. Respondentlarning shaxsiy ma'lumotlari maxfiy saqlandi hamda ularning tadqiqotda ishtirok etishi ixtiyoriylik tamoyiliga asoslandi.

Ma'lumotlarni yig'ishda psixologik diagnostikaning bir nechta usullaridan kompleks tarzda foydalanildi. Jumladan, sublimatsion coping strategiyalarining namoyon bo'lish darajasini aniqlash uchun mualliflik diagnostik savolnomasi ishlab chiqildi. Shuningdek, emotsional barqarorlik, stressga bardoshlilik, o'z-o'zini boshqarish va shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlarini baholashga xizmat qiluvchi psixologik so'rovnoma hamda kuzatish metodidan foydalanildi. Tadqiqot jarayonida olingan ma'lumotlar o'zaro taqqoslanib, natijalarning ishonchliligi bir necha metodlar orqali tekshirildi.

Olingan empirik ma'lumotlar matematik-statistik usullar yordamida qayta ishlanib, tavsifiy statistika, o'rtacha qiymatlar, standart og'ish hamda guruhlararo farqlar tahlil qilindi. Natijalarning statistik ahamiyatligi tegishli mezonlar asosida baholanib, sublimatsion coping strategiyalari bilan shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlik aniqlashtirildi.

1-jadval.

**Talabalarda sublimatsion coping strategiyalari va shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlari
(n = 72)**

Ko'rsatkichlar	1–2-kurs (n=37) M±SD	3–4-kurs (n=35) M±SD	t	p
Sublimatsion coping darajasi	3,64 ± 0,48	4,18 ± 0,44	-3,21	0,002
Emotsional barqarorlik	3,51 ± 0,56	3,97 ± 0,51	-2,87	0,005
O'z-o'zini boshqarish	3,43 ± 0,50	4,02 ± 0,46	-3,74	0,001
Ichki motivatsiya	3,72 ± 0,47	4,21 ± 0,42	-3,18	0,002
Shaxsiy rivojlanish indeksi	3,58 ± 0,45	4,16 ± 0,41	-3,96	<0,001

Jadval natijalaridan ko'rinib turibdiki, yuqori kurs talabalari sublimatsion coping strategiyalaridan foydalanish, emotsional barqarorlik, o'z-o'zini boshqarish va shaxsiy rivojlanish ko'rsatkichlari bo'yicha quyi kurs talabalariga nisbatan yuqoriroq natijalarni namoyon etgan. Bu esa ta'lim jarayonida o'tirilgan psixologik tajriba, ijtimoiy moslashuv va hayotiy kompetensiyalarning rivojlanishi sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini anglatadi.

Metodologik yondashuvning muhim jihati shundan iboratki, sublimatsion coping strategiyalari faqat psixologik himoya mexanizmi sifatida emas, balki shaxsning rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi adaptiv resurs sifatida baholandi. Aynan shu yondashuv tadqiqot natijalarini nafaqat nazariy jihatdan, balki oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, profilaktik va rivojlantiruvchi dasturlar ishlab chiqishda amaliy jihatdan ham qo'llash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqot natijalari talabalarda sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishi shaxsning psixologik yetukligi va individual rivojlanish darajasi bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatdi. Empirik ma'lumotlar tahlili shuni aniqladiki, salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga yo'naltirish qobiliyati rivojlangan talabalarda emotsional barqarorlik, ichki motivatsiya, o'z-o'zini boshqarish hamda ijtimoiy moslashuv ko'rsatkichlari sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Bu holat sublimatsion coping strategiyalari shaxsning nafaqat psixologik himoyasini ta'minlashini, balki uning rivojlanish resurslarini faollashtirishini ham tasdiqlaydi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, yuqori kurs talabalarida sublimatsion coping strategiyalarining shakllanish darajasi quyi kurs talabalariga nisbatan ancha rivojlangan. Buning asosiy sababi sifatida universitet muhitiga moslashuv jarayonining yakunlanishi, mustaqil qaror qabul qilish tajribasining ortishi, kasbiy maqsadlarning aniqlashuvi va hayotiy tajribaning kengayishi bilan izohlanishi mumkin. Yuqori kurs talabalari stressli vaziyatlarni ko'proq tahlil qilish, ularga nisbatan moslashuvchan strategiyalarni tanlash va salbiy his-tuyg'ularni foydali faoliyatga yo'naltirishga moyillik ko'rsatdilar.

Tahlillar davomida emotsional barqarorlik sublimatsion coping strategiyalarining eng muhim psixologik prediktorlaridan biri ekanligi aniqlandi. Emotsional jihatdan barqaror talabalar murakkab vaziyatlarda impulsiv reaksiyalarni kamaytirib, vaziyatni mantiqiy baholash va konstruktiv yechim izlashga ko'proq intilishlari kuzatildi. Bunday talabalar salbiy kechinmalarni ilmiy izlanish, sport, san'at, ijodiy

loyihalar yoki ijtimoiy faoliyat orqali namoyon etishga moyilligi bilan ajralib turdi. Natijada psixologik zo‘riqish darajasi pasayib, ruhiy farovonlik ko‘rsatkichlari ortishi kuzatildi.

Shuningdek, ichki motivatsiyaning rivojlanganligi sublimatsion coping strategiyalarining samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Tadqiqot ishtirokchilari orasida o‘z oldiga aniq maqsad qo‘ya oladigan, kasbiy rivojlanishga intiladigan hamda shaxsiy yutuqlarni qadrlaydigan talabalar salbiy emotsional tajribalarni rivojlantiruvchi faoliyatga aylantirishda yuqori natijalarni ko‘rsatdilar. Bu esa motivatsiyaning shaxsning psixologik moslashuvi va rivojlanishida markaziy o‘rin tutishini tasdiqlaydi.

Muhokama jarayonida o‘z-o‘zini boshqarish ko‘nikmalari ham sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishida muhim determinant ekanligi aniqlandi. O‘z xatti-harakatlarini rejalashtirish, emotsiyalarni nazorat qilish va maqsad sari izchil harakatlana olish qobiliyati rivojlangan talabalarda stressli vaziyatlarning salbiy ta‘siri sezilarli darajada past bo‘ldi. Mazkur natijalar shaxsning o‘zini boshqarish kompetensiyasi kuchaygan sari uning adaptiv coping usullaridan foydalanish ehtimoli ham ortishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot davomida ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash omili ham alohida ahamiyat kasb etishi kuzatildi. Oila a‘zolari, do‘stlar, guruhdoshlari va professor-o‘qituvchilar bilan ijobiy munosabatlarga ega bo‘lgan talabalar salbiy emotsional tajribalarni yolg‘iz boshdan kechirish o‘rniga ularni ijtimoiy faoliyat, hamkorlik va ijodiy tashabbuslar orqali bartaraf etishga intildilar. Qo‘llab-quvvatlovchi muhit talabalar psixologik resurslarining faollashishiga hamda sublimatsion coping strategiyalarining barqaror rivojlanishiga xizmat qilishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari yana bir muhim jihatni namoyon etdi. Sublimatsion coping strategiyalarining rivojlanishi talabalarining akademik faolligi bilan ham bevosita bog‘liq ekanligi kuzatildi. Ilmiy izlanishlar, konferensiyalar, startap loyihalari, volontyorlik faoliyati, sport musobaqalari va madaniy tadbirlarda muntazam qatnashgan talabalar salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga yo‘naltirishda yuqori natijalarga erishganlar. Bu esa faol ta‘lim muhiti shaxsning psixologik rivojlanishiga bevosita ta‘sir ko‘rsatishini anglatadi.

Natijalarning kompleks tahlili sublimatsion coping strategiyalari shaxsiy rivojlanishning bir nechta tarkibiy qismlariga bir vaqtning o‘zida ijobiy ta‘sir qilishini ko‘rsatdi. Xususan, bunday strategiyalar talabalarining psixologik moslashuvchanligini kuchaytiradi, stressga bardoshlilikini oshiradi, emotsional intellektini rivojlantiradi, o‘z-o‘zini anglash darajasini chuqurlashtiradi hamda kasbiy o‘zini o‘zi belgilash jarayonini jadallashtiradi. Shu sababli sublimatsion copingni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar, rivojlantiruvchi dasturlar va psixoprofilaktik mashg‘ulotlarni oliy ta‘lim tizimiga joriy etish talabalar psixologik salomatligini mustahkamlashning samarali vositalaridan biri bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishi ko‘p omilli psixologik jarayon ekanligini tasdiqladi. Ushbu jarayon emotsional barqarorlik, ichki motivatsiya, o‘z-o‘zini boshqarish, refleksiya, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash va ta‘lim muhitining uyg‘un ta‘siri ostida rivojlanadi. Mazkur omillarning kompleks rivojlantirilishi talabalarining nafaqat psixologik farovonligini, balki ularning shaxsiy va kasbiy kamolotini ham ta‘minlovchi muhim shartlardan biri hisoblanadi.

Xulosa. O‘tkazilgan nazariy va empirik tahlillar talabalarda sublimatsion coping strategiyalarining shakllanishi shaxsiy rivojlanishning muhim psixologik shartlaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur strategiyalar salbiy emotsiyalar, ichki ziddiyatlar va stressli kechinmalarni ijtimoiy jihatdan maqbul, ijodiy hamda rivojlantiruvchi faoliyatga yo‘naltirish imkonini beradi. Natijada talaba o‘z ruhiy holatini barqarorlashtirish bilan birga, mavjud psixologik energiyani akademik, kasbiy va shaxsiy o‘zishga xizmat qiladigan konstruktiv resursga aylantiradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, sublimatsion coping strategiyalarining rivojlanishi emotsional barqarorlik, ichki motivatsiya, o‘z-o‘zini boshqarish, refleksivlik, stressga bardoshlilik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi bilan bevosita bog‘liqdir. Ushbu omillar uyg‘unlashgan sharoitda talaba murakkab vaziyatlarga moslashuvchanroq munosabat bildiradi, impulsiv va destruktiv reaksiyalarni nazorat qila oladi hamda muammoni shaxsiy rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qiladi.

Yuqori kurs talabalarida sublimatsion coping ko‘rsatkichlarining nisbatan yuqori bo‘lishi hayotiy va akademik tajribaning ortishi, kasbiy maqsadlarning aniqlashuvi, mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarining shakllanishi hamda universitet muhitiga moslashuv bilan izohlanadi. Bu holat sublimatsion coping strategiyalari faqat individual xususiyatlar asosida emas, balki ta‘lim jarayoni, ijtimoiy munosabatlar va rivojlantiruvchi muhit ta‘sirida ham shakllanishini ko‘rsatadi.

Sublimatsion coping strategiyalari shaxsiy rivojlanishning emotsional, motivatsion, kognitiv va ijtimoiy jihatlariga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Ular talabalarining o‘z imkoniyatlarini anglashiga, maqsadlarini aniqlashtirishiga, ijodiy salohiyatini namoyon etishiga va kasbiy o‘zini o‘zi belgilashiga yordam beradi. Shu bilan birga, ushbu strategiyalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi stressning kuchayishi, ichki ziddiyatlarning chuqurlashuvi, akademik passivlik va emotsional beqarorlikka olib kelishi mumkin.

Shu asosda oliy ta’lim muassasalarida talabalar uchun emotsiyalarni boshqarish, refleksiya, stressni konstruktiv yengish, ijodiy faoliyat va o’z-o’zini rivojlantirishga yo’naltirilgan psixologik treninglarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, sport, san’at, ilmiy izlanish, volontyorlik va jamoaviy loyihalarda ishtirok etish imkoniyatlarini kengaytirish sublimatsion coping strategiyalarining tabiiy shakllanishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, sublimatsion coping strategiyalarini rivojlantirish talabalarning psixologik salomatligini mustahkamlash, stressga chidamliligini oshirish, akademik faolligini qo’llab-quvvatlash va barkamol shaxs sifatida shakllanishiga yordam beradigan istiqbolli psixologik yo’nalish hisoblanadi. Mazkur strategiyalarni oliy ta’limdagi psixologik xizmat, tarbiyaviy ishlar va rivojlantiruvchi dasturlar bilan integratsiya qilish talabalar shaxsiy va kasbiy kamolotining barqarorligini ta’minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Vaillant G. E. Ego Mechanisms of Defense: A Guide for Clinicians and Researchers. – Washington, DC: American Psychiatric Press, 1992. – 306 p.
2. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984. – 445 p.
3. Carver C. S., Scheier M. F., Weintraub J. K. Assessing coping strategies: A theoretically based approach // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – Vol. 56, No. 2. – P. 267–283. – DOI: 10.1037/0022-3514.56.2.267.
4. Compas B. E., Jaser S. S., Bettis A. H. et al. Coping, emotion regulation, and psychopathology in childhood and adolescence: A meta-analysis and narrative review // Psychological Bulletin. – 2017. – Vol. 143, No. 9. – P. 939–991. – DOI: 10.1037/bul0000110.
5. Gross J. J. Emotion regulation: Current status and future prospects // Psychological Inquiry. – 2015. – Vol. 26, No. 1. – P. 1–26. – DOI: 10.1080/1047840X.2014.940781.
6. Ryan R. M., Deci E. L. Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions // Contemporary Educational Psychology. – 2020. – Vol. 61. – Article 101860. – DOI: 10.1016/j.cedpsych.2020.101860.
7. Connor K. M., Davidson J. R. T. Development of a new resilience scale: The Connor–Davidson Resilience Scale // Depression and Anxiety. – 2003. – Vol. 18, No. 2. – P. 76–82. – DOI: 10.1002/da.10113.
8. Ryff C. D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – Vol. 57, No. 6. – P. 1069–1081. – DOI: 10.1037/0022-3514.57.6.1069.
9. Barbayannis G., Bandari M., Zheng X., Baquerizo H., Pecor K. W., Ming X. Academic stress and mental well-being in college students: Correlations, affected groups, and COVID-19 // Frontiers in Psychology. – 2022. – Vol. 13. – Article 886344. – DOI: 10.3389/fpsyg.2022.886344.
10. Babicka-Wirkus A., Wirkus L., Stasiak K., Kozłowski P. University students’ strategies of coping with stress during the coronavirus pandemic: Data from Poland // PLOS ONE. – 2021. – Vol. 16, No. 7. – Article e0255041. – DOI: 10.1371/journal.pone.0255041.
11. Waterhouse P., Samra R., Lucassen M. University students’ coping strategies to manage stress: A scoping review // Educational Review. – 2024. – DOI: 10.1080/00131911.2024.2438888.
12. Freire C., Ferradás M. M., Regueiro B., Rodríguez S., Valle A., Núñez J. C. Coping strategies and self-efficacy in university students: A person-centered approach // Frontiers in Psychology. – 2020. – Vol. 11. – Article 841. – DOI: 10.3389/fpsyg.2020.00841.
13. Cheng C., Lau H. P. B., Chan M. P. S. Coping flexibility and psychological adjustment to stressful life changes: A meta-analytic review // Psychological Bulletin. – 2014. – Vol. 140, No. 6. – P. 1582–1607. – DOI: 10.1037/a0037913.
14. Skinner E. A., Zimmer-Gembeck M. J. The development of coping: Stress, neurophysiology, social relationships, and resilience during childhood and adolescence. – Cham: Springer, 2016. – 336 p.
15. Zimmer-Gembeck M. J., Skinner E. A. The development of coping and regulation: Implications for psychopathology and resilience // Development and Psychopathology. – 2016. – Vol. 28, No. 4. – P. 1349–1366. – DOI: 10.1017/S0954579416001069.

QOMAT BUZILISHINING KELIB CHIQISHIGA TA’SIR ETUVCHI PEDAGOGIK VA GIGIYENIK OMILLAR TAHLILI

G'afforova Durdona Bo'riqul qizi,

Termiz davlat pedagogika instituti

Jismoniy madaniyat kafedrası o'qituvchisi

Mazkur maqolada maktab yoshidagi bolalarda qomat buzilishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi pedagogik va gigiyenik omillar nazariy va tajriba-sinov nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning uzoq vaqt statik holatda o'tirishi, o'quv mebellarining antropometrik ko'rsatkichlarga har doim ham mos kelmasligi, og'ir maktab sumkalari, ekranli qurilmalardan noto'g'ri foydalanish, jismoniy faollikning yetishmasligi va pedagogik nazoratning izchil tashkil etilmasligi bilan izohlanadi. Maqolada qomat buzilishi faqat biologik yoki tibbiy muammo emas, balki maktab muhitining pedagogik-gigiyenik tashkil etilishi bilan bevosita bog'liq bo'lgan kompleks hodisa sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot jarayonida 30 nafar o'quvchi ishtirokida boshlang'ich va yakuniy pedagogik kuzatuv o'tkazilib, tajriba guruhi hamda nazorat guruhi natijalari qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar qomat gigiyenasi, o'z-o'zini nazorat qilish va xavf omillarini kamaytirishga qaratilgan tizimli pedagogik-gigiyenik ishlar ijobiy samara berganini ko'rsatdi. Ishda nazariy tahlil, qiyosiy taqqoslash, pedagogik kuzatuv, tajriba-sinov, umumlashtirish va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: qomat buzilishi, pedagogik omillar, gigiyenik omillar, maktab yoshidagi bolalar, statik yuklama, o'quv mebeli, maktab sumkasi, ekran gigiyenasi, jismoniy faollik, profilaktika.

АНАЛИЗ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ГИГИЕНИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА ВОЗНИКНОВЕНИЕ НАРУШЕНИЙ ОСАНКИ

В данной статье теоретически и опытно-экспериментально анализируются педагогические и гигиенические факторы, влияющие на возникновение нарушений осанки у детей школьного возраста. Актуальность исследования обусловлена длительным статическим сидением учащихся, несоответствием учебной мебели антропометрическим показателям детей, использованием тяжёлых школьных рюкзаков, неправильной организацией работы с экранными устройствами, недостаточным уровнем двигательной активности и отсутствием систематического педагогического контроля. Нарушение осанки рассматривается как комплексное явление, непосредственно связанное с педагогико-гигиенической организацией школьной среды. В ходе исследования с участием 30 учащихся были проведены исходное и итоговое педагогические наблюдения, а результаты экспериментальной и контрольной групп подвергнуты сравнительному анализу. Полученные данные показывают положительную динамику формирования гигиены осанки, самоконтроля и снижения факторов риска. В работе использованы методы теоретического анализа, сравнительного сопоставления, педагогического наблюдения, опытно-экспериментальной работы, обобщения и системного подхода.

Ключевые слова: нарушение осанки, педагогические факторы, гигиенические факторы, дети школьного возраста, статическая нагрузка, учебная мебель, школьный рюкзак, экранная гигиена, двигательная активность, профилактика.

ANALYSIS OF PEDAGOGICAL AND HYGIENIC FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF POSTURAL DISORDERS

This article provides a theoretical and experimental analysis of pedagogical and hygienic factors influencing the development of postural disorders in school-age children. The relevance of the study is determined by prolonged static sitting, frequent mismatch between school furniture and pupils' anthropometric characteristics, heavy school backpacks, improper use of screen-based devices, insufficient physical activity, and the lack of systematic pedagogical monitoring. Postural disorder is interpreted as a complex phenomenon directly related to the pedagogical and hygienic organization of the school environment. During the study, initial and final pedagogical observations were conducted with 30 pupils, and the results of the experimental and control groups were comparatively analyzed. The findings indicate positive dynamics in posture hygiene, self-control skills, and the reduction of risk factors. The study uses theoretical analysis, comparative review, pedagogical observation, experimental work, generalization, and a

systematic approach.

Keywords: postural disorder, pedagogical factors, hygienic factors, school-age children, static load, school furniture, school backpack, screen hygiene, physical activity, prevention.

Kirish. Maktab yoshidagi bolalarda qomatning to‘g‘ri shakllanishi jismoniy rivojlanish, sog‘lom harakat stereotiplari, mushak-skelet tizimi barqarorligi, nafas olish va qon aylanish tizimlarining funksional holati bilan uzviy bog‘liqdir. Qomat bolaning faqat tashqi ko‘rinishini emas, balki uning umumiy jismoniy tayyorgarligi, ish qobiliyati, charchoqqa chidamliligi, harakat koordinatsiyasi va o‘z tanasini boshqarish madaniyatini ham ifodalaydi. Shu sababli qomat buzilishining kelib chiqish sabablarini tahlil qilishda faqat anatomik yoki tibbiy yondashuv bilan cheklanib bo‘lmaydi. Bu jarayonni maktab ta‘limi, gigiyenik sharoit, o‘quv rejimi, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari, oila va kundalik hayot odatlari bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqish zarur [1, 2].

Zamonaviy maktab sharoitida o‘quvchi kun davomida ko‘p vaqtini o‘tirgan holatda o‘tkazadi. Dars jarayonida partada uzoq vaqt qimirlamasdan o‘tirish, uy vazifalarini bajarishda gavdani noto‘g‘ri tutish, ekranli qurilmalar bilan ishlaganda bosh va bo‘yinni oldinga egish, darslar oralig‘ida yetarli harakat qilmaslik, maktab sumkasini bir yelkada yoki haddan tashqari og‘ir ko‘tarish qomat buzilishiga olib keluvchi asosiy xavf omillaridan hisoblanadi. Bu omillar bir martalik ta‘sir ko‘rsatmaydi; ular takroriy va davomli bo‘lganda bolaning mushaklarida nomutanosib zo‘riqish, tana holatini noto‘g‘ri saqlash odati va tayanch-harakat apparatida funksional og‘ishlar yuzaga kelishi mumkin [3, 4].

Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti bolalar va o‘smirlarda jismoniy faollik suyak salomatligi, mushak rivojlanishi, motor va kognitiv rivojlanishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini qayd etadi [1]. Shu bilan birga, global miqyosda o‘smirlarning katta qismi tavsiya etilgan jismoniy faollik darajasiga yetmasligi harakat yetishmovchiligi muammosining dolzarbligini kuchaytiradi [1, 2]. Qomat buzilishining kelib chiqishida ham aynan harakat faolligining yetishmasligi, statik yuklamaning ortishi va pedagogik-gigiyenik profilaktikaning zaifligi muhim rol o‘ynaydi.

Mavzuning ilmiy muammosi shundaki, maktab amaliyotida qomat buzilishi ko‘pincha bolaning individual odati yoki fiziologik zaifligi bilan izohlanadi. Biroq qomatning buzilishiga olib keluvchi omillar tizimida o‘qituvchi faoliyati, darsning tashkil etilishi, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarining mazmuni, parta-stul ergonomikasi, tanaffuslarning harakatli tashkil qilinishi, gigiyenik nazorat va ota-onalar bilan hamkorlik alohida ahamiyat kasb etadi. Demak, qomat buzilishini faqat “bolaning noto‘g‘ri o‘tirishi” bilan tushuntirish yetarli emas; masalaning ildizi maktab muhitining qanday tashkil etilgani, o‘quvchiga qanday harakat rejimi yaratilgani va pedagogik nazoratning qanchalik izchil olib borilishiga borib taqaladi.

Mazkur maqolaning maqsadi qomat buzilishining kelib chiqishiga ta‘sir etuvchi pedagogik va gigiyenik omillarni nazariy hamda tajriba-sinov asosida tahlil qilish, ularning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash hamda maktab sharoitida profilaktik ishlarni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan yondashuvlarni belgilashdan iborat. Shu maqsadga muvofiq, maqolada pedagogik omillar, gigiyenik omillar, statik yuklama, o‘quv mebeli, maktab sumkasi, ekran gigiyenasi, jismoniy faollik, pedagogik monitoring va 30 nafar o‘quvchi ishtirokida olingan qiyosiy natijalar tizimli tahlil qilinadi.

Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Maqolada nazariy tahlil, qiyosiy taqqoslash, ilmiy manbalarni interpretatsion sharhlash, pedagogik umumlashtirish, pedagogik kuzatuv, tajriba-sinov va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Tahlil jarayonida qomat buzilishining kelib chiqishiga ta‘sir etuvchi omillar pedagogik va gigiyenik guruhlariga ajratildi, ularning maktab ta‘limi sharoitidagi o‘zaro bog‘liqligi aniqlashtirildi hamda profilaktik ishlarni tashkil etish bo‘yicha konseptual yondashuv ishlab chiqildi. Tajriba-sinov ishida 30 nafar o‘quvchi shartli ravishda tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi; boshlang‘ich va yakuniy kuzatuvda o‘tirish holati, sumka gigiyenasi, ekran bilan ishlash odati, harakat faolligi va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmalari baholandi.

1-jadval.

Tajriba-sinov ishining tashkiliy-metodik tavsifi

Tajriba parametri	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Baholash mezon
Ishtirokchilar soni	15 nafar o‘quvchi	15 nafar o‘quvchi	Jami 30 nafar o‘quvchi
Pedagogik ta‘sir mazmuni	Qomat gigiyenasi bo‘yicha tushuntirish, harakatli daqiqalar, sumka va ekran gigiyenasi nazorati, qisqa profilaktik mashqlar	An‘anaviy dars va umumiy kuzatuv	Tizimli pedagogik-gigiyenik yondashuv darajasi
Kuzatuv ko‘rsatkichlari	O‘tirish holati, tana nazorati, ekran gigiyenasi, sumka	Xuddi shu ko‘rsatkichlar	Boshlang‘ich va yakuniy diagnostika

Tajriba parametri	Tajriba guruhi	Nazorat guruhi	Baholash mezonlari
	ko'tarish, jismoniy faollik		
Natijani ifodalash	100 ballik integral ko'rsatkich	100 ballik integral ko'rsatkich	Ijoby dinamika va xavf omillarining kamayishi

Jadvalda ko'rsatilgan mezonlar tajriba jarayonida qomat buzilishi xavfini yuzaga keltiruvchi asosiy pedagogik va gigiyenik holatlarni aniqlash hamda ularga nisbatan ta'sir choralarini baholashga xizmat qildi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ilmiy adabiyotlarda qomat organizmning tik holatda, o'tirishda va harakat jarayonida gavda qismlarini fiziologik jihatdan muvozanatli saqlash qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Qomatning shakllanishi umurtqa pog'onasining fiziologik egriliklari, mushaklar tonusi, bog'lamlar holati, oyoq kafti tayanchi, vestibulyar apparat, ko'rish analizatori va markaziy asab tizimi boshqaruvi bilan bog'liqdir [5; 6]. Biroq qomatni faqat anatomik tuzilma natijasi deb qarash metodologik jihatdan tor yondashuv bo'ladi. Chunki bolaning kundalik o'quv faoliyati, harakat rejimi, sinf xonasi sharoiti, mashq bajarish madaniyati va tarbiyaviy muhit qomat shakllanishiga bevosita ta'sir qiladi.

Pedagogik adabiyotlarda jismoniy tarbiya o'quvchining jismoniy sifatleri, harakat ko'nikmalari, sog'lom turmush tarzi va shaxsiy intizomini rivojlantiruvchi jarayon sifatida qoraladi [7, 8]. Shu nuqtai nazardan qomat buzilishining pedagogik omillari deganda o'quv jarayonining noto'g'ri tashkil etilishi, harakat faoliyatining yetarli emasligi, darslarda tana holatiga e'tiborning sustligi, profilaktik mashqlarning muntazam qo'llanmasligi, o'quvchilarda o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasining shakllantirilmaligi va ot-onalar bilan profilaktik hamkorlikning yetarli emasligi tushuniladi.

Gigiyenik omillar esa bolaning o'quv va kundalik hayot muhitiga tegishli bo'lib, parta-stul balandligi, ish joyining yoritilishi, daftar va kitobning joylashuvi, o'quvchining stolda o'tirish holati, sumka og'irligi va uni ko'tarish usuli, ekran bilan ishlash davomiyligi, uyqu rejimi, tanaffusdagi harakat faolligi va sinf xonasining umumiy gigiyenik sharoitlarini qamrab oladi [3, 4, 9]. Bu omillar pedagogik jarayondan ajralgan holda mavjud emas. Masalan, parta-stul mos kelmasa, o'qituvchining faqat “to'g'ri o'tir” deb ogohlantirishi yetarli bo'lmaydi; yoki darslar oralig'ida harakatli tanaffuslar tashkil etilmasa, jismoniy tarbiya darslaridagi mashqlar ham qomat profilaktikasi uchun to'liq samara bermaydi.

So'nggi yillarda ekranli qurilmalar bilan ishlash qomat buzilishining muhim gigiyenik omillaridan biriga aylandi. Telefon yoki planshetga uzoq vaqt pastga qarab turish bo'yin va yelka mushaklarida statik zo'riqish hosil qiladi. Kompyuter oldida noto'g'ri masofada va noto'g'ri stulda o'tirish esa bel, yelka va bo'yin sohasida ortiqcha yuklama paydo qiladi. Bunday holat bolalarda tana holatining noto'g'ri stereotipga aylanishiga olib kelishi mumkin. Shu bois ekran gigiyenasi qomat profilaktikasining alohida yo'nalishi sifatida qaralishi kerak.

Tahlil va olingan natijalar. Nazariy tahlil qomat buzilishining kelib chiqishida pedagogik va gigiyenik omillar bir-biridan ajralgan holda emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Pedagogik omillar o'quvchining harakat faoliyatini, tana holatiga munosabatini, o'z-o'zini nazorat qilishini va jismoniy mashqlarni bajarish madaniyatini belgilasa, gigiyenik omillar ushbu faoliyat kechadigan muhitning organizm uchun qanchalik mos yoki nomosligini belgilaydi. Demak, qomat buzilishining oldini olishda faqat mashq tavsiya qilish emas, balki maktab muhitini sog'lomlashtirish, dars jarayonini harakatga moslashtirish va o'quvchilarda gigiyenik madaniyatni shakllantirish zarur.

Birinchi muhim omil – uzoq davom etuvchi statik o'tirishdir. O'quvchi dars davomida bir xil holatda uzoq o'tirganda bel, bo'yin, yelka kamari va qorin mushaklari bir xil ishlamaydi. Ayrim mushaklar doimiy tarang holatda qoladi, boshqalari esa yetarli faollashmaydi. Natijada mushaklar muvozanati buziladi, gavdaning oldinga egilishi, yelkaning bukilishi, boshning oldinga chiqishi kabi holatlar odat tusini olishi mumkin. Statik yuklamaning zararli ta'siri ayniqsa parta-stul mos bo'lmaganda, daftar va kitob noto'g'ri joylashganda yoki o'quvchi ko'rish qulayligi uchun gavdasini haddan tashqari egishga majbur bo'lganda kuchayadi.

Ikkinchi omil – o'quv mebellarining antropometrik mosligi bilan bog'liq. Maktab partasi va stuli bolaning bo'yi, oyoq uzunligi, gavda tuzilishi va o'tirish holatiga mos bo'lishi kerak. Stul baland bo'lsa, o'quvchining oyoqlari yerga to'liq tayanmaydi; past bo'lsa, tizza va son bo'g'imlarida noqulay burchak paydo bo'ladi. Parta juda baland bo'lsa, yelka kamari ortiqcha ko'tariladi; juda past bo'lsa, bola yozish jarayonida oldinga egiladi. Har ikki holatda ham qomatga salbiy ta'sir qiluvchi mexanik sharoit yuzaga keladi. Shu sababli o'quv mebellarini tanlash va joylashtirish pedagogik masala bilan birga gigiyenik talab sifatida ham ko'rinishi lozim.

Uchinchi omil – maktab sumkasi og'irligi va uni ko'tarish usulidir. Og'ir sumkani bir yelkada ko'tarish umurtqa pog'onasi va yelka kamariga asimmetrik yuklama beradi. Bola og'irlikni muvozanatlash uchun gavdasini bir tomonga egishi yoki oldinga bukilishi mumkin. Bunday holat muntazam takrorlansa,

qomatning noto‘g‘ri stereotipi shakllanishiga sharoit yaratadi. Shu sababli sumka ikki yelkaga taqiladigan, yelka tasmalari keng va yumshoq, orqa qismi qulay, ichki bo‘limlari yukni teng taqsimlashga imkon beradigan bo‘lishi kerak [9]. Maktab va oila hamkorligida darsliklar hajmini nazorat qilish, kerak bo‘lmagan buyumlarni olib yurmaslik, sumkani ikki yelkada ko‘tarish odatini shakllantirish zarur.

To‘rtinchi omil – ekran gigiyenasining buzilishidir. O‘quvchi telefon, planshet yoki kompyuter bilan ishlaganda boshini oldinga egib, yelkasini bukib va belini dumaloqlashtirib o‘tirs, bo‘yin-yelka sohasida statik zo‘riqish kuchayadi. Bunday holat nafaqat qomatga, balki ko‘z charchashi, bosh og‘rig‘i, diqqatning susayishi va umumiy charchoqqa ham ta‘sir qilishi mumkin. Shuning uchun raqamli qurilmalar bilan ishlashda ekran balandligi, ko‘z bilan masofa, o‘tirish holati, tanaffus va yengil harakat mashqlariga rioya qilish qomat profilaktikasining zamonaviy gigiyenik talabi hisoblanadi.

Beshinchi omil – jismoniy faollik yetishmasligidir. Harakat faolligi past bo‘lgan bolalarda mushak korseti yetarli darajada rivojlanmaydi, qorin va orqa mushaklari gavdani barqaror ushlab turishda sust ishtirok etadi. Natijada bola uzoq o‘tirganda tez charchaydi va gavdasini noto‘g‘ri holatda “qulaylashtirish”ga harakat qiladi. Jismoniy tarbiya mashg‘ulotlari, harakatli tanaffuslar, sport to‘garaklari va ochiq havodagi o‘yinlar mushaklar faolligini oshirib, qomatni ushlab turuvchi fiziologik mexanizmlarni mustahkamlaydi. Shu bois jismoniy faollikni qomat profilaktikasining asosiy sharti sifatida qarash lozim [1, 2].

Oltinchi omil – jismoniy tarbiya darslarida qomatga yo‘naltirilgan metodik ishlarning yetarli emasligidir. Agar darsda faqat normativ topshirish, yugurish yoki sport o‘yinlariga e‘tibor qaratilib, gavda holati, mushak muvozanati, nafas va harakat uyg‘unligi, cho‘zilish va bo‘shashtirish mashqlari muntazam qo‘llanmasa, jismoniy tarbiya qomat profilaktikasidagi to‘liq imkoniyatini namoyon qila olmaydi. Shu sababli har bir jismoniy tarbiya darsida qomatga xizmat qiluvchi kichik, lekin doimiy metodik komponent bo‘lishi kerak: to‘g‘ri saf turish, yurish texnikasi, yelka va bel holatini nazorat qilish, orqa-qorin mushaklarini faollashtirish, muvozanat va koordinatsiya mashqlari shular jumlasidandir.

Yettinchi omil – pedagogik nazoratning epizodik xarakteridir. O‘quvchilarga qomat haqida bir marta tushuntirish berish yoki vaqti-vaqti bilan ogohlantirish yetarli emas. Qomat madaniyati izchil kuzatuv, muntazam eslatma, individual yondashuv va ijobiy rag‘bat orqali shakllanadi. Sinf rahbari, fan o‘qituvchilari va jismoniy tarbiya o‘qituvchisi o‘quvchilarning partada o‘tirishi, tanaffusdagi harakati, sumkani ko‘tarishi va mashq bajarishdagi holatini kuzatib borishi kerak. Bunda pedagogik nazorat jazolash yoki tanbeh berish shaklida emas, balki sog‘lom odatni shakllantirishga xizmat qiluvchi tarbiyaviy jarayon sifatida olib borilishi muhim.

Sakkizinchi omil – ota-onalar bilan profilaktik hamkorlikning zaifligidir. Bola maktabda to‘g‘ri o‘tirishga o‘rgatilsa-yu, uyda dars tayyorlash uchun mos stol-stul bo‘lmasa, telefon bilan uzoq vaqt noto‘g‘ri holatda ishlasa yoki og‘ir sumkasini nazoratsiz olib yursa, maktabdagi profilaktik ishning samarasi pasayadi. Shu sababli ota-onalarga qomat gigiyenasi, uy sharoitida o‘quv joyini tashkil etish, ekran bilan ishlash me‘yorlari, sumka og‘irligini nazorat qilish va oddiy profilaktik mashqlar haqida aniq tavsiyalar berilishi kerak. Maktab va oila bu masalada yagona tarbiyaviy pozitsiyada bo‘lishi zarur.

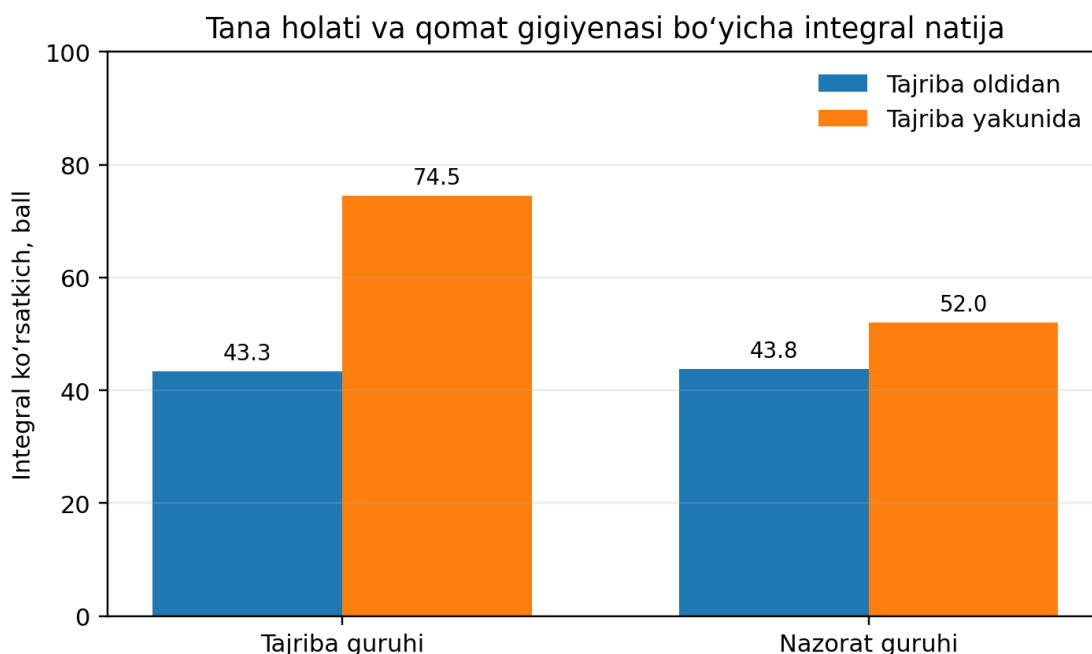
2-jadval.

30 nafar o‘quvchi bilan o‘tkazilgan tajriba-sinov natijalari

Ko‘rsatkichlar	TG oldin	TG keyin	NG oldin	NG keyin	Tahliliy izoh
Tana holatini sezish va nazorat qilish	46 ball	78 ball	47 ball	55 ball	Tajriba guruhida +32 ball ijobiy dinamika
To‘g‘ri o‘tirish va o‘quv joyi gigiyenasi	42 ball	74 ball	43 ball	51 ball	Statik o‘tirish odatlari sezilarli yaxshilandi
Mushak korseti va harakat faolligi	45 ball	76 ball	44 ball	53 ball	Qisqa profilaktik mashqlar samarasi kuzatildi
Ekran va sumka gigiyenasiga rioya qilish	40 ball	70 ball	41 ball	49 ball	Gigiyenik tavsiyalarga amal qilish kuchaydi
Integral ko‘rsatkich	43,3 ball	74,5 ball	43,8 ball	52,0 ball	Tajriba guruhida natija ancha yuqori

Quyidagi diagrammalarda tajriba guruhi va nazorat guruhi o‘rtasidagi farq, shuningdek tajriba guruhi o‘quvchilarida asosiy xavf omillarining kamayish dinamikasi aks ettirilgan.

To‘qqizinchi omil – o‘quvchining o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘nikmasining yetarli shakllanmaganligidir. Qomatni doimiy ravishda faqat o‘qituvchi nazorat qila olmaydi. O‘quvchi o‘z tanasini sezishi, noto‘g‘ri o‘tirganini anglay olishi, charchoq paytida qisqa tanaffus qilishni bilishi, sumkani to‘g‘ri taqishi va ekran bilan ishlaganda bo‘yin-yelka holatini nazorat qilishi kerak. Bu ko‘nikmalar pedagogik jarayonda bosqichma-bosqich shakllantiriladi. Masalan, “bosh-yelka-bel” nazorati, “oyoqlar polga tayanadi”, “daftar ko‘zga qulay masofada”, “har dars oralig‘ida yengil harakat” kabi oddiy qoidalar qomat gigiyenasini kundalik odatga aylantirishga yordam beradi.

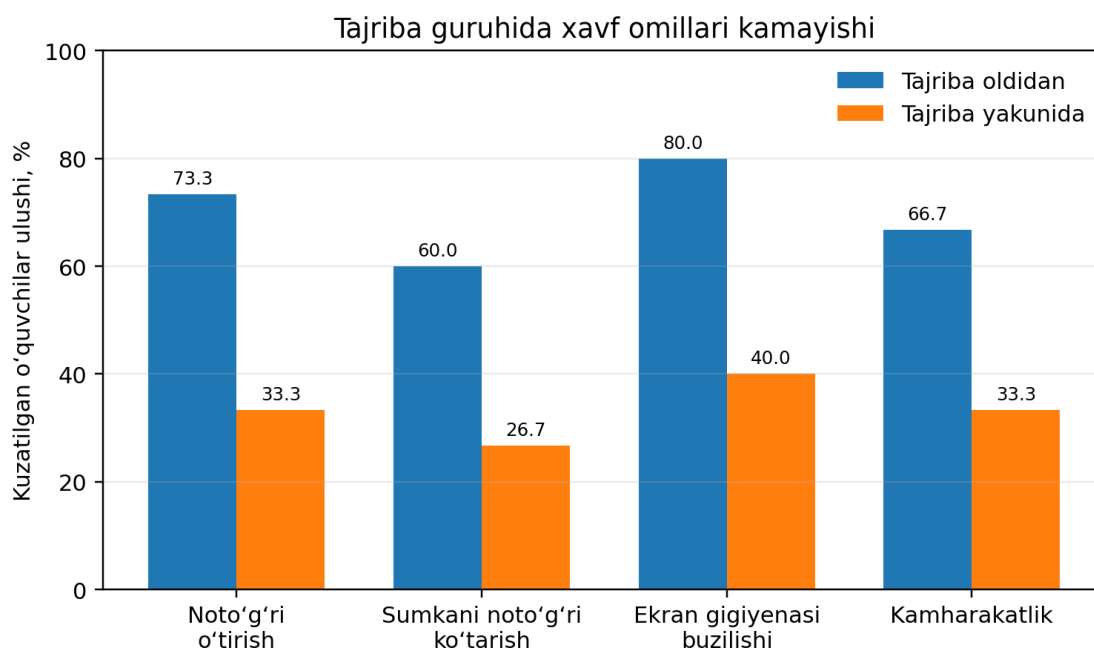

1-rasm. Tajriba va nazorat guruhlarida integral ko‘rsatkichlar dinamikasi

Diagrammalar shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhi o‘quvchilarida noto‘g‘ri o‘tirish, sumkani noto‘g‘ri ko‘tarish, ekran gigiyenasiga amal qilmaslik va kamharakatlik kabi xavf omillari kamaygan. Bu holat qomat buzilishining oldini olishda faqat nazariy tushuntirish emas, balki dars, tanaffus, oilaviy nazorat va o‘z-o‘zini baholashni birlashtirgan kompleks pedagogik-gigiyenik yondashuv zarurligini tasdiqlaydi.

Muhokama nuqtai nazaridan, qomat buzilishiga olib keluvchi omillarni alohida-alohida emas, balki kompleks mexanizm sifatida talqin qilish zarur. Masalan, jismoniy faolligi past o‘quvchi uzoq vaqt noto‘g‘ri partada o‘tirsa, sumkasi og‘ir bo‘lsa va bo‘sh vaqtida telefon bilan noto‘g‘ri holatda ishlasa, xavf omillari bir-birini kuchaytiradi. Aksincha, maktab mebellari mos bo‘lsa, darsda harakatli daqiqalar tashkil qilinsa, jismoniy tarbiya mashg‘ulotlarida mushak korsetini mustahkamlovchi mashqlar berilsa, oila ekran va sumka gigiyenasini nazorat qilsa, qomat buzilishi xavfi kamayadi.

Tajriba-sinov natijalari nazariy tahlilda ajratilgan pedagogik va gigiyenik omillar amaliyotda ham muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatdi. Tajriba guruhi o‘quvchilari bilan olib borilgan tizimli tushuntirish, harakatli daqiqalar, qomat gigiyenasini bo‘yicha o‘z-o‘zini nazorat algoritmlari va qisqa profilaktik mashqlar yakunida integral ko‘rsatkichlarda sezilarli ijobiy dinamika kuzatildi. Nazorat guruhida esa o‘z-o‘zini nazorat bo‘lsa-da, u asosan tabiiy moslashuv va umumiy pedagogik kuzatuv ta’siri bilan cheklangan holda namoyon bo‘ldi.

2-rasm. Tajriba guruhida qomat buzilishi xavf omillarining kamayishi

Munozara. Shundan kelib chiqib, qomat buzilishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi pedagogik va gigiyenik omillarni kamaytirishning bosqichli modeli taklif etiladi. Birinchi bosqich – aniqlash bosqichi bo'lib, bunda o'quvchilarning o'tirish holati, sumka ko'tarish usuli, jismoniy faolligi, ekran bilan ishlash odati va qomatdagi dastlabki og'ishlar pedagogik kuzatuv orqali o'rganiladi. Ikkinchi bosqich – muhitni moslashtirish bosqichi bo'lib, sinf mebellari, yoritish, dars va tanaffus rejimi, o'quv qurollari hajmi va jismoniy tarbiya mashg'ulotlari mazmuni gigiyenik talablar asosida takomillashtiriladi. Uchinchi bosqich – pedagogik ta'sir bosqichi bo'lib, o'quvchilarda qomat madaniyati, o'z-o'zini nazorat qilish, to'g'ri harakat qilish va gigiyenik odatlar shakllantiriladi. To'rtinchi bosqich – monitoring va korreksiya bosqichi bo'lib, profilaktik ishlarining natijalari kuzatilib, zarur hollarda individual tavsiyalar beriladi.

Ushbu modelning afzalligi shundaki, u qomat buzilishini faqat oqibat sifatida emas, balki maktab muhitida shakllanadigan xavf omillari tizimi sifatida ko'radi. Bunda asosiy e'tibor bolaning qomatidagi muammoni kech aniqlashga emas, balki uning kelib chiqishiga sharoit yaratadigan pedagogik va gigiyenik sabablarni erta bartaraf etishga qaratiladi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy va tajriba-sinov tahlili qomat buzilishining kelib chiqishiga ta'sir etuvchi pedagogik va gigiyenik omillar maktab yoshidagi bolalar salomatligi hamda jismoniy rivojlanishida muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. 30 nafar o'quvchi ishtirokida tashkil etilgan kuzatuv natijalariga ko'ra, tizimli pedagogik-gigiyenik ta'sir qo'llangan tajriba guruhida tana holatini nazorat qilish, to'g'ri o'tirish, sumka va ekran gigiyenasiga rioya qilish hamda harakat faolligi ko'rsatkichlari sezilarli yaxshilandi. Uzoq davom etuvchi statik o'tirish, o'quv mebellarining bola bo'yiga mos kelmasligi, og'ir va noto'g'ri taqilgan maktab sumkasi, ekranli qurilmalardan gigiyenik talablarga rioya qilmasdan foydalanish, jismoniy faollikning yetishmasligi, jismoniy tarbiya darslarida qomatga yo'naltirilgan mashqlarning kamligi, pedagogik nazoratning epizodikligi va ota-onalar bilan hamkorlikning sustligi qomat buzilishiga olib keluvchi asosiy xavf omillari sifatida ajratildi.

Maqolada qomat buzilishining oldini olish uchun pedagogik va gigiyenik omillarni yagona tizimda boshqarish zarurligi asoslandi. Tajriba natijalari maktab mebellarining mosligi, dars davomida harakatli daqiqalar, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida mushak korsetini mustahkamlovchi mashqlar, maktab sumkasi gigiyenasi, ekran bilan ishlash qoidalari, o'quvchilarning o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalari va oila-maktab hamkorligi amaliy samara berishini ko'rsatdi.

Shunday qilib, qomat buzilishining kelib chiqishini kamaytirish uchun maktab ta'limida profilaktik yondashuv kuchaytirilishi lozim. Asosiy vazifa qomat buzilishi yuzaga kelgandan keyin uni tuzatish emas, balki uning paydo bo'lishiga olib keluvchi pedagogik va gigiyenik sharoitlarni oldindan aniqlash, bartaraf etish va o'quvchilarda sog'lom tana holatini saqlash madaniyatini shakllantirishdan iboratdir.

Adabiyotlar:

1. World Health Organization. Physical activity. Fact sheet. 26 June 2024. Available from: WHO website.
2. Centers for Disease Control and Prevention. Child Activity: An Overview. Physical Activity Basics. Updated December 4, 2025. Available from: CDC website.
3. World Health Organization. WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. Geneva: WHO, 2020.
4. Guthold R., Stevens G.A., Riley L.M., Bull F.C. Global trends in insufficient physical activity among adolescents: a pooled analysis of 298 population-based surveys with 1.6 million participants. *The Lancet Child & Adolescent Health*, 2020, 4(1): 23–35.
5. Kendall F.P., McCreary E.K., Provance P.G., Rodgers M.M., Romani W.A. *Muscles: Testing and Function with Posture and Pain*. 5th ed. Baltimore: Lippincott Williams & Wilkins, 2005.
6. Neumann D.A. *Kinesiology of the Musculoskeletal System: Foundations for Rehabilitation*. 3rd ed. St. Louis: Elsevier, 2017.
7. Ашмарин Б.А. Теория и методика физического воспитания. Москва: Просвещение, 1990.
8. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Москва: Физкультура и спорт, 2008.
9. American Academy of Pediatrics. Backpack Safety. [HealthyChildren.org](https://www.healthychildren.org). Available from: AAP HealthyChildren resources.
10. Magee D.J. *Orthopedic Physical Assessment*. 7th ed. St. Louis: Elsevier, 2021.
11. Назаренко Л.Д. Оздоровительные основы физических упражнений. Москва: Академия, 2017.
12. Лях В.И. Физическая культура. Рабочие программы. Предметная линия учебников. Москва: Просвещение, 2016.

NUTQIY ETIKET TA'LIMINING PSIXOPEDAGOGIK ASOSLARI

Hikmatova Gulandom Ziyodulloyevna,
Buxoro davlat universiteti “Ta’lim va tarbiya
nazariyasi(O‘zbek tili)yo‘nalishi mustaqil izlanuvchisi
gulandomhikmatova86@gmail.com

Mazkur maqolada nutqiy etiket ta'limining psixopedagogik asoslari yoritilgan. Nutqiy etiketni shakllantirishda o'quvchilarning yosh va individual-psixologik xususiyatlari, pedagogik yondashuvlar hamda zamonaviy ta'lim texnologiyalarining o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, muloqot madaniyatini shakllantirish, odoq-axloq me'yorlariga rioya etish va samarali muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalari nutqiy etiketni o'qitish metodikasini takomillashtirish hamda ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: nutqiy etiket, psixopedagogik asoslar, kommunikativ kompetensiya, muloqot madaniyati, ta'lim jarayoni, pedagogik texnologiyalar, psixologik xususiyatlar, nutq madaniyati.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ РЕЧЕВОМУ ЭТИКЕТУ

В статье рассматриваются психолого-педагогические основы обучения речевому этикету. Анализируются возрастные и индивидуально-психологические особенности обучающихся, современные педагогические подходы и образовательные технологии, способствующие формированию культуры речевого общения. Особое внимание уделяется развитию коммуникативной компетентности, воспитанию культуры общения, соблюдению норм речевого этикета и совершенствованию навыков эффективной коммуникации. Результаты исследования могут быть использованы для совершенствования методики преподавания речевого этикета и повышения качества образовательного процесса.

Ключевые слова: речевой этикет, психолого-педагогические основы, коммуникативная компетентность, культура общения, образовательный процесс, педагогические технологии, речевая культура, психология обучения.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF TEACHING SPEECH ETIQUETTE

This article explores the psychological and pedagogical foundations of teaching speech etiquette. It examines learners' age-related and individual psychological characteristics, modern pedagogical approaches, and educational technologies that facilitate the development of communication culture. Particular attention is given to enhancing communicative competence, fostering polite communication, promoting adherence to speech etiquette norms, and developing effective communication skills. The findings contribute to improving speech etiquette teaching methodology and enhancing the quality and effectiveness of the educational process.

Keywords: speech etiquette, psychological and pedagogical foundations, communicative competence, communication culture, educational process, pedagogical technologies, speech culture, psychology of education.

Kirish. Nutq — inson tafakkurining tashqi ifodasi bo'lib, shaxsning ijtimoiylashuv jarayonida hal qiluvchi rol o'ynaydi. L.S. Vygotskiy ta'kidlaganidek, bolaning tafakkuri va nutqi bir-biridan ajralmas jarayon bo'lib, bola nutq orqali o'z fikrini shakllantiradi va anglaydi. Maktab davrida esa bu jarayon maqsadga yo'naltirilgan, ongli faoliyat tusini oladi. Psixopedagogika XIX asr tilshunosligida hukm surgan psixologik yo'nalishning mantiqiy davomidir. Shuning uchun ham, avvalo, psixolingvistikaning ildizi bo'lgan pedagogik nazariyasidagi psixologik yo'nalish haqida fikr yuritishga to'g'ri keladi[1;c.184]. Psixopedagogika metodikaning nutq jarayonini Psixopedagogika idrokning “reflektor” nazariyasiga tayanib, nutqni idrok qilishni miyaga informatsiya “quyilishi”ning bir tomonlama jarayoni sifatida qaraydi. Biz, reflektor nazariyasiga muvofiq, nutq idrok qilinishini xuddi nutqni harakatga keltiruvchi motor zvenosining majburiy ishtirokida sodir bo'ladigan faol dinamik jarayon sifatida qarashni tavsiya etamiz.A. Leontyevning

fikricha, bola maktab davrida til vositalaridan ijtimoiy muloqot uchun foydalanishni o‘rganadi va bu davr nutqiy faoliyatni ongli ravishda boshqarish davridir.[2,-c-368]

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Nutqiy etiketning nazariy asoslari, avvalo, pragmalingsvistika va nutq madaniyati bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlarda yoritilgan. Xususan, N. I. Formanovskaya nutqiy etiketni jamiyat tomonidan qabul qilingan muloqot me‘yorlari tizimi sifatida izohlab, salomlashish, xayrlashish, minnatdorchilik bildirish, uzr so‘rash, tabriklash, iltimos qilish kabi nutqiy formulalarning kommunikativ vazifalarini tahlil qilgan. Olimning tadqiqotlari nutqiy etiket birliklarini o‘qitishda vaziyatga mos nutqiy qoliplardan foydalanish zarurligini asoslaydi. Til va tafakkur munosabatlari hamda nutq faoliyatining psixologik asoslari L. S. Vygotskiy tomonidan ishlab chiqilgan madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida chuqur yoritilgan.

Olimning fikricha, bolaning nutqiy rivojlanishi ijtimoiy muloqot jarayonida shakllanadi. Uning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi o‘quvchilarni nutqiy etiket birliklaridan foydalanishga bosqichma-bosqich o‘rgatish metodikasini ishlab chiqishda muhim nazariy asos hisoblanadi. A.N. Leontevning faoliyat nazariyasida nutq inson faoliyatining alohida turi sifatida talqin etiladi. Olim nutqiy harakatlarning motiv, maqsad va natijaga asoslangan holda shakllanishini ta’kidlaydi. Mazkur yondashuv nutqiy etiketni o‘qitishda o‘quvchilarning real kommunikativ vaziyatlarda faol ishtirokini ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi[3;-c-514-522]. Psixolog J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, 11–15 yoshdagi o‘quvchilarda abstrakt tafakkur shakllanib boradi. Shu sababli 5–9-sinf o‘quvchilari nutqiy vaziyatlarni tahlil qilish, suhbatdoshning kommunikativ maqsadini anglash va etiket birliklarini ongli ravishda tanlay olish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu esa nutqiy etiketni faqat yodlash emas, balki mazmunan anglab qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi. O‘zbekiston tilshunosligida nutq madaniyati va adabiy til me‘yorlari masalalari A. G‘ulomov, B. O‘rinboyev, A. Madvaliyev, N. Mahmudov, A. Nurmonov kabi olimlarning ilmiy ishlarida yoritilgan. Ular adabiy til me‘yorlariga rioya qilish, muomala odobi, nutqning to‘g‘riligi, aniqligi, mantiqiyliigi va ta’sirchanligini shakllantirish masalalarini tadqiq etganlar.

Ushbu ilmiy qarashlar nutqiy etiket birliklarini ona tili ta’limiga integratsiya qilish uchun metodik asos bo‘lib xizmat qiladi. Pedagogika sohasida Sh. A. Amonashvili, V. A. Suxomlinskiy hamda K. D. Ushinskiy shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, axloqiy tarbiya va insonparvarlik tamoyillarini ilgari surganlar [4;-c-312-316]. Ularning ilmiy qarashlariga ko‘ra, o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki o‘quvchilarda muloqot madaniyatini shakllantiruvchi tarbiyachi hamdir. Shu sababli nutqiy etiket ta’limi o‘quvchilarning axloqiy va kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning ajralmas qismi hisoblanadi. Zamonaviy lingvodidaktik tadqiqotlarda kommunikativ yondashuv asosiy metodologik tamoyil sifatida e’tirof etiladi. Bu yondashuvga ko‘ra, til birliklari alohida qoida sifatida emas, balki real nutqiy vaziyatlarda qo‘llash orqali o‘zlashtiriladi. Nutqiy etiketni o‘qitishda dialoglar, rolli o‘yinlar, muammoli vaziyatlar, loyihaviy topshiriqlar va interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maktab yoshidagi o‘quvchilarning nutqiy rivojlanish jarayonining psixolingvistik asoslari, ularning tilni egallash bosqichlari hamda nutq madaniyatini shakllantirishda o‘qituvchi va oila omilining o‘rni yoritiladi. L.S. Vygotskiy, A.A. Leontyev, G‘. Shoumarov va olimlarning nazariyalariga tayangan holda, o‘quvchilarda nutqiy rivojlanishning bosqichma-bosqich shakllanishi tahlil qilib o‘tadigan bo‘lsak, bunda asosiy g‘oya jamiyatning oliy bo‘g‘ini oilaga borib taqalishini kuzatishimiz mumkin.[5;b-192]

G‘.Sh. Shoumarov maktab yoshidagi bolalarning nutqiy rivojlanishini uch bosqichga ajratadi:

1. **Boshlang‘ich bosqich (7–9 yosh):** grammatik shakllarni anglash boshlanadi;
2. **O‘rta bosqich (10–12 yosh):** mantiqiy izchillik kuchayadi, so‘z boyligi ortadi;
3. **Yuqori bosqich (13–14 yosh):** nutqda tahliliy fikrlash paydo bo‘ladi, yozma nutq faol rivojlanadi.

Bu davrda o‘quvchilarning til boyligi, grammatik tuzilmalardan foydalanish malakasi va ifodaviylik darajasi asta-sekin kengayib boradi[3;b.4-5]. Natijada o‘quvchilarda aynan shu davrdan nutqiy rivojlanishning psixologik va lingvistik asoslari shakllana boradi. Nutq rivoji bolaning psixologik faolligi va muloqot ehtiyoji bilan bevosita bog‘liq. Maktab yoshida o‘quvchilarda eshitish idroki, tafakkur tezligi va emotsional ifoda kuchayadi, bu esa nutqni mukammallashtirishga xizmat qiladi[6;-b.256].

Nutqiy rivojlanish quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

- **Fonetik rivojlanish** – tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish malakasi;
- **Leksik rivojlanish** – so‘z boyligini kengaytirish;
- **Grammatik rivojlanish** – til tizimini ongli qo‘llash;
- **Kommunikativ rivojlanish** – muloqotda maqsadga muvofiq nutq tuzish

Shu o‘rinda nutq madaniyatini shakllantirishda o‘qituvchi va oila roli alohida ahamiyatga ega. Nutq madaniyatining shakllanishi, avvalo, oiladagi nutq muhitiga bog‘liq. Bola ota-onasining nutqini kuzatish, takrorlash orqali til me‘yorlarini egallaydi. Maktabda esa o‘qituvchi o‘quvchilarning og‘zaki va yozma

nutqini adabiy me’yor asosida rivojlantirishga yo’naltiradi. Samarali metodlar sifatida quyidagilar tavsiya etiladi:

- Suhbat va savol-javoblar asosidagi darslar;
- Mustaqil yozma ishlar (insho, hikoya, tahliliy matnlar);
- Dramatizatsiya va rolli o’yinlar;
- O’qish va tahlil orqali lug’at boyligini kengaytirish.

O’quvchilarning nutqiy rivojlanishini aniqlashda diagnostik suhbat, matn tahlili, yozma ishlar, shuningdek, so’z boyligini hisoblash usullari qo’llaniladi. O’quvchining individual psixologik va ijtimoiy omillarini hisobga olish nutqiy kompetensiyani to’g’ri baholash imkonini beradi.

Maktab yoshidagi o’quvchilarning nutqiy rivojlanishi ularning fikrlash, muloqot va ijtimoiylashuv darajasini belgilovchi muhim mezonidir. Nutqni to’g’ri rivojlantirish orqali o’quvchida tafakkur kengayadi, ifodaviylik va kommunikativ madaniyat shakllanadi. Shu bois nutqiy rivojlanishni ta’lim jarayonining ajralmas qismi sifatida ko’rish zarur. Professor S. Mo’minov o’z ilmiy izlanishlarida o’zbek mulokot xulqini ilk bor ijtimoiy lisoniy aspektida o’zbek kommunikantlari faoliyatining kompozitsion bosqichlari, kommunikantlar o’rtasidagi munosabatning milliy o’ziga xos xususiyatlari, muloqot xulqining jins, yosh, sotsial va hudud jihatidan xoslanishini atroflicha tadqiq etdi.

Olimning ilmiy tadqiqotlari bevosita nutq madaniyati masalalariga bag’ishlangan bo’lib, asosan, muloqot bosqichlari, jarayonning maqsadli kechishi shartlari, muloqot ishtirokchilarining shaxs xususiyatlari haqidagi ilmiy qarashlari bayon etilgan [7; b-320]. H.Q.Turdiyeva O’zbek tillaridagi nutqiy etiket birliklarining lingvopragmatik tadqiqi shu jumladan, salomlashuv, xayrlashuv, mulozamat birliklari hamda murojaat shakllari aks etgan nutqiy aktlar lingvopragmatik nuqtayi nazardan tekshirilib, ikki til nutqiy etiket birliklaridagi universalisa, xarakterologiya, unikalialar hamda allomorf va izomorf larni keng tadqiq qilgan. O’zbek madaniyatini ko’rsatib beruvchi omillardan biri bu, mehmon kutish H.Turdiyevaning tadqiqotida o’zbek nutqiy etiketida mehmondorchilikda tanovul vaqtida mezbom tomonidan qo’llanadigan mulozamat birliklar nisbati va strategiyasi quyidagicha ko’rsatilgan: “Oling, oling” – pozitiv etiket (taklif qilish); “Dasturxonga qarang” – pozitiv va direktiv strategiyasi (taklif qilish + imperativ ohang); “O’z uyingizdagidek his qiling” – pozitiv (tinglovchini his qilish); “Uyalmang, Tortinmang” – pozitiv (tinglovchining holatiga yechim topish); “Yoqmadimi?” – negativ (savol berish, o’zini himoya qilish) – pozitiv etiket (taklif va sababni ko’rsatish); “Tortinmang, bu o’z uyingiz!” – nodirektiv / (mubolag’a); “Agar yemasangiz xafa bo’laman, buni siz uchun pishirganman!”

Xalqimizning azaldan o’z tarixini unutgan xalqning hech qachon kelajagi bo’lmaydi degan hikmatli gapi bor. Darhaqiqat, tarixga hurmat tuyg’usi, o’tmishni o’rganish xalqning o’zligini anglashidagi muhim omildir. Agar biz o’z ma’naviy ildizimizga, poydevorimizga suyanmasak, o’tmishimizdan kuch-quvvat, ruhiy-ma’naviy ozuqa olmasak, olg’a tomon rivojlanmaymiz, qaddi-bastimizni tiklay olmaymiz, g’ururli, oriyatli xalq bo’lolmaymiz. Zero, ma’naviyat insonga ona suti, ajdodlar o’giti bilan birga singadi. Buni, bir-biriga notanish bo’lgan insonlarning muloqotida foydalanilgan nutqiy etiketlarda ko’rishimiz mumkin:

— Zaynab opaning uylari shumi? — deb so’radi Tolibjon.

— Ha, shu. Keling tog’a (Said Ahmad “Jimjitlik” romani 4-b)

Misolda keltirilgan “Keling, tog’a” bir notanish inson ikkinchi bir insonga tog’a so’zi orqali murojaat qilinishi nutqiy etiketning o’zbek milliy madaniyatida ma’naviyatning yuqori ekanligini ko’rsatib kelgan.

Rus tilshunos olimi A.S. Chaushev nutq xulq-atvorining me’yoriyligini aniqlaydigan muloqot madaniyati dominantlari sifatida nutq odobi va xushmuomalalik toifalarini tahlil qilgan. Shuningdek, kommunikativ xatti-harakatlarning normativligi muammosiga, normativlikning ijtimoiy-madaniy va strategik parametrlariga alohida e’tibor qaratadi, xususan, odob va muloyimlikning pragmatik belgilarini ajratib, ularning verbal va noverbal amalga oshirilishini o’rgangan [8; c-47].

Darhaqiqat, odob-axloqqa doir dastlabki tushuncha va ta’limotlar Sharqda, to’g’rirog’i qadimgi Sharqda iste’molga kiritilgan. Ushbu ma’noda Sharqni axloqiy ta’limotlar beshigi deyish, ham mumkin. Bunga “Kalila va Dimna”, Konfutsiy o’gitlari, “Qobusnoma”dagi ibratli hikoya va rivoyatlar, xalq maqol va ertaklari, matallari misol bo’la oladi. O’zbek xalqida har bir oilaning o’ziga yarasha madaniyati-ma’naviyati mavjud va bu tarbiya orqali farzandga singdiriladi. Quyida keltirilgan asarda ona va bola o’rtasidagi muloqotga nazar solaylik:

— Bu dunyo shundoq, **bolam**. Olam yaralibdiki, birovga baxt, birovga alam keladi. Chidaysan. Chidamay ilojing qancha. Boyadan beri seni o’ylayman. Ichingda nimadir bo’layotganini ko’r bo’lsam ham ko’rib turibman. Baxtingni shamolga uchirib kepsan. Qandoq qilasan, bolam. (Said Ahmad “Jimjitlik” asari 8-b) O’zbeklarda onaning farzandiga **bolam** deb murojaat qilib berayotgan o’gitlari orqali nutqiy etiketning xushmuomalalik bilan o’z ta’sirini o’tkazishini ifodalab kelayotganligini ko’rishimiz mumkin. Nutqiy etiket muloqot madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo’lib, u nafaqat odamlar o’rtasidagi munosabatlarni tartibga

soladi, balki shaxsning kognitiv va affektiv rivojlanishiga chuqur ta'sir ko'rsatadi. Bu ayniqsa, maktab yoshidagi o'quvchilarning kognitiv va affektiv etikasiga ta'sir etadi. Kognitiv va affektiv etika - bu axloq falsafasining ikki asosiy yo'nalishi bo'lib, ular axloqiy qarorlar qabul qilishda aql va his-tuyg'ularning rolini turlicha baholaydi. Kognitiv etika axloqiy hukm va qarorlarning asoslari **aql-idrok, mantiq va fikrlash** jarayonlariga asoslanishi ta'kidlaydi. Bu yo'nalish bo'yicha:

- Axloqiy qarorlar mantiqiy fikrlash orqali
- To'g'ri va noto'g'ri aql orqali tekshirish mumkin
- Axloqlar universal va obyektiv bo'lishi kerak
- Immanuel Kant va uning kategorik imperativi bu ishlab chiqarishning namunasi

Misol: Yolg'on gapirish noto'g'ri, chunki agar hamma yolg'on gapiradigan bo'lsa, jamiyat ishlamay qoladi - bu mantiqiy ishlaydi.

Affektiv etika esa axloqiy qarorlarda **his-tuyg'ular, empatiya va shafqat** ning muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Bu yerda:

- His-tuyg'ular axloqiy intuitsiyaning manbasidir
- Empatiya va boshqalarga mehr-shafqat axloqiy harakatning asosi
- Hamdardlik va rahm-shafqat to'g'ri qaror chiqarishga yordam beradi
- David Hume va zamonaviy g'amxo'rlik etikasi (care ethics) bu yo'nalishga yaqin

Misol: Muhit odamga yordam berish axloqiy kasallik to'g'ri, chunki biz uning azob-uqubatini his qilamiz va yordam berishni sezamiz.

Zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlari inson rivojlanishini yaxlit jarayon sifatida ko'rib chiqadi, bunda nutqiy madaniyat markaziy o'rinni egallaydi. Kognitiv rivojlanish insoning kuzatish, tasavvur qilish, tasniflash, eslash, xulosa chiqarish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarining shakllanishi va takomillashuvi jarayonidir. Affektiv rivojlanish esa hissiyotlar, his-tuyg'ular, qiymatlar tizimi va ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarning rivojlanishini o'z ichiga oladi. Bu ikki soha o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, nutqiy etiket ularning har ikkalasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Har bir o'quvchi uchun nutqiy etiketning o'ziga xos shakllari mavjud. Masalan, kichik yoshdagi bolalar uchun oddiy, aniq va takrorlanadigan nutqiy formulalar tavsiya etiladi: “iltimos”, “rahmat”, “kechiring”. O'smir yoshda esa muloqotning yanada murakkab shakllari, turli kontekstlarda murojaat qilish usullari va hatto diplomatik nutq o'rganiladi. O'zbek tilida murojaat shakllari keng taraqqiy topgan. Kibernetika asoschisi Norbert Vinerning ta'kidlashicha: «Axborot almashinuvi—bu jamiyatni birlashtiruvchi kuch».

Ijtimoiy kommunikatsiya – insonlarning o'zaro munosabatlarga kirishishning o'ziga xos shakli bo'lib, unda axborot uzatish til va boshqa belgilar tizimlari yordamida amalga oshiriladi [8;c.-47]. Shu o'rinda muloqotda yoshga, ijtimoiy mavqeiga va qarindoshlik aloqalariga qarab turli murojaat usullari qo'llaniladi. “Siz” shaklidagi hurmatli murojaat, “aka”, “opa”, “amaki”, “xola” kabi qarindoshlik atamaları hatto qon qarindoshi bo'lmagan odamlarga nisbatan ham ishlatiladi, bu yaqinlik va hurmatni bildiradi. Taom marosimlaridagi nutqiy etiket ham alohida diqqatga sazovor. “Bismillah” deb boshlash, “Ofiyadan bo'lsin” deb tilak bildirish, “Rahmat” deb minnatdorchilik izhor etish – bularning barchasi madaniy an'analarning nutqiy shakllanishidir. Nutqiy etiket fikrlashni turli yo'llar bilan boyitadi. Birinchidan, u kategoriyalash va tasnifning rivojlanishiga xizmat qiladi. Bola turli muloqot vaziyatlarini ajrata bilishni o'rganadi: rasmiy va norasmiy, yaqin va begona odamlar bilan, turli yoshdagi kishilar bilan muloqot. Bu vaziyatlarning har biri o'zining nutqiy shakllarini talab qiladi. Bola bu farqlarni tushunib, qo'llashni o'rganganda, uning fikrlashida muhim kognitiv strukturalar – sxemalar va kategoriyalar shakllanadi. Nutqiy etiket kontekst bilan ishlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bola bir xil fikrni turli vaziyatlarda turlicha ifodalash kerakligini anglaydi. Masalan, biror narsani so'rash uchun do'stga “ber” desa bo'lishi mumkin, ammo notanish kattaga “iltimos, bera olasizmi?” deyishi zarur. Bu kontekstga qarab fikrni sozlash yuqori darajadagi kognitiv ko'nikma hisoblanadi. O'zbek tilidagi badiiy adabiyotlarda ham ushbu muloqotning keng o'rinlarda foydalanganligini ko'rishimiz mumkin:

-Tuzukmisiz, ota?

-Xudoga shukur, - dedi Hasanali, - boyagidan biroz yengilladim. Mazmuni is tekkan ekan.

-Ba'zi yumushlar buyursam...,

-Buyuringiz, o'g'lim.

-**Raxmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangizchi.**

-Xop, begim. (Abdulla Qodiriy “O'tkan kunlar” romani, 8-bet).

Demak, asardagi *Ba'zi yumushlar buyursam..., Buyuringiz, o'g'lim. Rahmat, ota, bo'lmasa bizga choy qaynatib bersangizchi* kabi xushmuomalalikning iltimos qilish shaklidan foydalanilgan bo'lib, ushbu usul interaktiv muloqot turi ya'ni individlar o'rtasidagi xarakterlar orqali ta'sir o'tkazishini ko'rishimiz mumkin. Badiiy asardagi so'zlashuv nutqi muloqotning qay holda ekanligini ko'rsatib turadi. Bu muloqot shakllari

yoshlar orasida ancha takomillashganini kuzatishimiz mumkin. Ingliz tilshunos olimi Brokeman “Baxtinning soʻzlashuv nutqi: oʻqitishga dialogik Shu oʻrinda, oʻquvchilar nutqida munosabatlarni chuqurlashtirishda ham nutqiy etiket rol oʻynaydi. Minnatdorchilik bildirish, kompliment qilish, qoʻllab-quvvatlash, tajriba bildirish munosabatlarni mustahkamlovchi vositalardir. “Rahmat, sen menga juda yordam berding”, “Sen ajoyib doʻstsan”, “Men seni tushunaman” – bu kabi soʻzlar doʻstlikni chuqurlashtiradi. Kelishmovchiliklar va nizolarni hal qilishda ham nutqiy etiket muhimdir.

Kechirim soʻrash qobiliyati, oʻz xatolarini tan olish, murosaga kelish ifodalari munosabatlarni saqlab qolishga yordam beradi. “Men notoʻgʻri qildim, kechiring”, “Kel, ikkalamizga ham qulay yechim topaylik” – bu munosabatlarni tiklovchi til vositalaridir yondashuv” asarida oʻqitishning dialogik jarayoni asosan talabalar va oʻqituvchi oʻrtasidagi oʻzaro muloqot ekanligini taʼkidlaydi. U kelajakda koʻrib chiqilishi kerak, degan xulosaga keladi, chunki bu talabaning bilim olishiga ajoyib taʼsir koʻrsatishi mumkin [11;b.-156-158]. Hissiyotlarni boshqarish zamonaviy metodikada muhim koʻnikma hisoblanadi. Nutqiy etiket bu koʻnikmani rivojlantirishning amaliy vositasidir. Salbiy hissiyotlarni ifodalash uchun madaniy usullar mavjud. “Men juda xafa boʻldim, chunki...” deb oʻz hissiyotlarini konstruktiv shaklda ifodalash mumkin. Bu boshqa odamga hujum qilmasdan, oʻz holatini tushuntirishga imkon beradi. Nutqiy etiket hissiyotlarni verballashtirish orqali ularning intensivligini kamaytirishga yordam beradi. Psixologlar bu jarayonni “affektiv yorliqlash” deb ataydi. Hissiyotni nomlash va ifodalash uning kuchini susaytiradi. “Men hozir juda gʻazabdaman, lekin buni boshqarishim kerak” deb oʻziga aytgan odam allaqachon oʻz holati ustidan nazorat oʻrnatishga boshlagan. Oʻzini tinchlantirish uchun ham nutqiy vositalar mavjud. Ichki nutq – oʻziga murojaat qilish – bu hissiyotlarni boshqarishning kuchli usulidir. “Tinch boʻl”, “Hammasi yaxshi boʻladi”, “Sen buni uddalay olasan” – bu kabi ichki monologlar emotsional holatni barqarorlashtiradi.

Olingan tahlil va natijalar. Nutq etikasida adabiy til talablariga toʻla amal qilmaydiganlar, maʼlum lahja yoki shevada ham chinakam notiqlik sanʼatini namoyish qiluvchilar uchraydi. Soʻzga chechanlik, notiqlik til materialining xarakteriga qarab emas, nutqning taʼsirchanligiga, nutqiy sanʼatga qarab belgilanadi. : a) tushunchalar mantiqiylikiga rioya qilish; b) uslubiy meʼyorga amal qilish; c) leksik-semantik va sintaktik meʼyorga rioya qilish. Mantiqiylikiga putur yetgan gaplarga misollar:

- Uch yillik davlatga suv sotish rejasi bajarildi.
- U ikki daftarga 10 soʻmdan qoʻyib sotmoqda.
- Baliqlar farzand koʻradi.
- Ayol paypoqlar narxi 40 foizga arzonlashdi.

Nutqda bayon etilgan fikrning qismlari va alohida fikrning oʻzaro mutanosibligi mantiqiylik deb yuritiladi. Mantiqli nutqda gaplardan fikrlar butun nutqdan kelib chiqadigan fikrning qismlari hisoblanadi. Ular orasida ziddiyat boʻlmaydi. Mantiqiylik aniqlikka suyanadi. Noaniq nutq mantiqiy boʻla olmaydi. Nutqda mantiqlikka erishish uchun unda qoʻllangan soʻzlar bilan ularning predmetlik maʼnolari mos boʻlishi lozim. Soʻzlar qatʼiy aniqlikda qoʻllanganda ham mantiqlik buzilishi mumkin.[10;-b.-344] Nutq madaniyatining shakllanishi va rivojlanishida adabiyot, sanʼat, radio, TV va davriy matbuotning alohida oʻrni bor. Ayniqsa, adabiy tilni meʼyorlashtirish va nutq madaniyati nazariyasini rivojlantirishda leksikografiya, xususan, izohli, imlo, talaffuz, oʻquv va boshqa maxsus lugʻatlar muhim ahamiyatga ega. XV asrdayoq oʻzbek adabiy tilining nutq madaniyati va uning oʻziga xos meʼyorlari boʻlgan. Alisher Navoiy hayotiy va ijodiy faoliyati bilan oʻz davri nutq madaniyatiga, nutq odobiga ulkan hissa qoʻshgan boʻlsa, keyinchalik Bobur, Gulxaniy, Nodira, Ogahiy, Furqat, Muqimiy kabi shoirlarning asarlari tilida ham oʻsha davr nutq madaniyati oʻz ifodasini topgan.

“Yaxshi soʻz – jon ozigʻi”, “Bugʻdoy noning boʻlmasa ham bugʻdoy soʻzing boʻlsin”, “Oʻynab gapirsang ham oʻylab gapir”, “Oldiga kelganni yemak – hayvonning ishi, ogʻziga kelganni demak – nodonning ishi” kabi maqol va hikmatli soʻzlarning paydo boʻlishi ham oʻzbek xalqida nutq madaniyatiga azaldan eʼtibor kuchli boʻlganidan darak beradi. Til nafaqat aloqa vositasi, balki insonning madaniy oʻziga xosligini koʻrsatuvchi belgi yoki koʻrsatkich sifatida ham qoʻllaniladi. Tilning ifodali vositalarini bilish, uning uslubiy va semantik boyligidan barcha tarkibiy xilma-xilligida foydalana olish - bir ona tili uchun harakat qilishi kerak. N.I.Tolstoyning fikricha, “Tilni madaniyatning tarkibiy qismi yoki madaniyat quroli sifatida qabul qilish mumkin (bu bir xil narsa emas), ayniqsa, adabiy til yoki folklor tili haqida gap ketganda. Biroq, til bir vaqtning oʻzida butun madaniyatga nisbatan avtonomdir va uni madaniyatdan alohida koʻrib chiqish mumkin (bu doimiy ravishda) yoki ekvivalent sifatida madaniyat bilan solishtirganda va teng hodisalar orqali amalga oshiriladi. Tilni ijtimoiy munosabatlarsiz, boshqa odamlar bilan muloqot qilmasdan egallash mumkin emas. Uning eng muhim xususiyatlaridan biri shundan iboratki, agar uning asosiy soʻz boyligi, nutq qoidalari, adabiy til meʼyorlariga amal qilib qoʻllash juda muhim. Bu ayniqsa, maktab yoshidagi oʻquvchilarning kognitiv va affektiv etikasiga taʼsir etadi. Kognitiv va affektiv etika - bu axloq falsafasining ikki asosiy yoʻnalishi boʻlib, ular axloqiy qarorlar qabul qilishda aql va his-tuygʻularning rolini turlicha

baholaydi. Kognitiv etika axloqiy hukm va qarorlarning asoslari **aql-idrok, mantiq va fikrlash** jarayonlariga asoslanishi ta’kidlaydi. Bu yo’nalish bo’yicha:

- Axloqiy qarorlar mantiqiy fikrlash orqali
- To’g’ri va noto’g’rini aql orqali tekshirish mumkin
- Axloqiylar universal va obyektiv bo’lishi kerak
- Immanuel Kant va uning kategorik imperativi bu ishlab chiqarishning namunasi

Misol: Yolg’on gapirish noto’g’ri, chunki agar hamma yolg’on gapiradigan bo’lsa, jamiyat ishlamay qoladi - bu mantiqiy ishlaydi.

Affektiv etika esa axloqiy qarorlarda **his-tuyg’ular, empatiya va shafqat** ning muhim rol o’ynashini ta’kidlaydi. Bu yerda:

- His-tuyg’ular axloqiy intuitsiyaning manbasidir
- Empatiya va boshqalarga mehr-shafqat axloqiy harakatning asosi
- Hamdardlik va rahm-shafqat to’g’ri qaror chiqarishga yordam beradi

Misol: Muhit odamga yordam berish axloqiy kasallik to’g’ri, chunki biz uning azob-uqubatini his qilamiz va yordam berishni sezamiz. Yoshlarni ta’lim-tarbiyalash bugungi kunda maktabgacha ta’lim tizimi xodimlari, tarbiyachi pedagoglarining zimmasiga yuklatilgan oliy vazifa sanalar ekan avvalo, ularning o’zlari ayni paytda nutqiy etikaga amal qilishi alohida ahamiyatga egadir[12;-b-320].

Muhokama. Nutqiy etiketni o’rgatish jarayoni nafaqat til me’yorlarini egallash, balki shaxsning psixologik rivojlanishi, ijtimoiylashuvi va kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish bilan ham uzviy bog’liqdir. Shu sababli nutqiy etiket ta’limining psixopedagogik asoslarini chuqur o’rganish zamonaviy ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Psixologik nuqtayi nazardan, o’quvchilarda nutqiy etiket ko’nikmalarining shakllanishi ularning yosh xususiyatlari, emotsional intellekti, empatiya darajasi, muloqotga bo’lgan ehtiyoji va motivatsiyasiga bevosita bog’liq. O’quvchi suhbatdoshning hissiy holatini anglay olgan, vaziyatni to’g’ri baholagan va nutqini kommunikativ vaziyatga mos ravishda tashkil eta olgan taqdirdagina nutqiy etiket me’yorlarini samarali qo’llaydi.

Demak, nutqiy etiketni o’qitishda faqat nazariy bilimlarni berish yetarli emas, balki psixologik tayyorgarlikni ham rivojlantirish talab etiladi. Pedagogik jihatdan esa nutqiy etiketni o’qitish interfaol metodlar, rolli o’yinlar, muammoli vaziyatlar, dialog va munozara texnologiyalari orqali tashkil etilganda yuqori samaradorlikka erishiladi. Bunday metodlar o’quvchilarning mustaqil fikrlashi, muloqot madaniyati, tinglash va fikrini odob doirasida ifodalash ko’nikmalarini rivojlantiradi. Shuningdek, o’qituvchining shaxsiy nutq madaniyati va pedagogik muloqoti o’quvchilar uchun muhim namuna vazifasini bajaradi. Bugungi globallashuv va raqamli kommunikatsiya sharoitida nutqiy etiket mazmuni yanada kengayib, an’anaviy og’zaki muloqot bilan bir qatorda elektron yozishmalar, ijtimoiy tarmoqlardagi muloqot va masofaviy ta’lim jarayonidagi kommunikativ me’yorlarni ham qamrab olmoqda.

Shu bois nutqiy etiket ta’limida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish dolzarb masala hisoblanadi. Tahlillar shuni ko’rsatadiki, psixologik va pedagogik omillarning uyg’unligi nutqiy etiket kompetensiyasini shakllantirishning asosiy shartlaridan biridir. O’quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan ta’lim jarayoni ularning kommunikativ faolligini oshiradi, shaxslararo munosabatlarni mustahkamlaydi hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, nutqiy etiket ta’limining psixopedagogik asoslari o’quvchilarda samarali muloqot madaniyatini shakllantirish, ijtimoiy moslashuvni kuchaytirish va kasbiy hamda shaxsiy kompetensiyalarni rivojlantirishning muhim omili sifatida namoyon bo’ladi. Kelgusidagi tadqiqotlarda turli yosh bosqichlari va ta’lim muassasalari kesimida nutqiy etiketni rivojlantirishning innovatsion metodlarini ishlab chiqish hamda ularning amaliy samaradorligini eksperimental asosda baholash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Nutqiy etiket ta’limining psixopedagogik asoslari shaxsning muloqot madaniyatini shakllantirish, axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash va samarali kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim o’rin tutadi. Nutqiy etiketni o’rgatish jarayonida yosh va individual psixologik xususiyatlarni, o’quvchilarning motivatsiyasi, ehtiyojlari hamda ijtimoiy tajribasini hisobga olish ta’lim samaradorligini oshiradi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va kommunikativ yondashuvlardan foydalanish o’quvchilarda odobli, hurmatga asoslangan hamda madaniyatli muloqot ko’nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, nutqiy etiketni o’zlashtirish nafaqat til me’yorlarini egallash, balki milliy va umuminsoniy qadriyatlarni anglash, bag’rikenglik, o’zaro hurmat va mas’uliyat hissini rivojlantirishning ham muhim omilidir. Shu bois, nutqiy etiket ta’limining psixopedagogik asoslarini ilmiy jihatdan takomillashtirish va uni ta’lim amaliyotiga tizimli ravishda joriy etish barkamol, madaniyatli hamda kommunikativ jihatdan kompetent shaxsni tarbiyalashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Сахарный Л. В. Введение в психолингвистику. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1989. – 184 с.
2. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
3. Eshmuradov O. E. Oiladagi rollar va ijtimoiy ustanovkalar oila mustahkamligining muhim omili sifatida // Inter education & global study. – 2024. – №. 9 (1). – С. 514-522.
4. Muhammadjonova M., Konstantin Dmitriyevich Ushinskiyning pedagogik qarashlarida insonparvarlik tamoyillari // Science and Education. – 2025. – Т. 6. – №. 5. – С. 312-316.
5. Shoumarov G‘. Sh. Bola nutqining rivojlanish bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2008. – 192 b.
6. Omonov O., G‘ulomova X. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2019. – 256 b.
7. Karimova V. M. Psixologiya: shaxs va faoliyat. – Toshkent: Fan, 2015. – 320 b.
8. Мўминов С. М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – 47 б.
9. Чаушев А. С. Коммуникативно-прагматические особенности речевого этикета в различных лингвокультурах (на материале карачаево-балкарского, русского и английского языков): дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2008. – 194 с.
10. Винер Н. Кибернетика, или Управление и связь в животном и машине. – М.: Советское радио, 1958. – 344 с.
11. Akbarova R. One of the Main Forms of Speech Communication Is Dialogic Speech // Молодой ученый. – 2019. – № 9. – С. 156–158.
12. Қўнғуров Р., ва бошқ. Нутқ маданияти ва услубиёти асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
13. Бегматов Э. А. Нотикнинг нодир бойлиги. – Тошкент: Ўзбекистон, 1980.
14. Scientific Progress. – 2023. – Vol. 4, Issue 5. – ISSN 2181-1601. – URL: <https://www.scientificprogress.uz>
15. Djanpeisova G. E., Rasulxo‘jayeva M. A. Tabiat bilan tanishtirish // Innovatsiya Ziyo. – 2020. – Т. 320.
16. Akbarova R. One of the Main Forms of Speech Communication Is Dialogic Speech // Молодой ученый. – URL: <https://moluch.ru/archive/243/55880>

ТРЕБОВАНИЯ К РАЗВИТИЮ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА НА ОСНОВЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Жуманов Лочинбек Хабибулла угли,

PhD исследователь Самаркандского

государственного педагогического института

lochinbek8828@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-4471-3195>

В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируются требования к развитию компетенций педагогического лидерства будущих учителей английского языка на основе компетентностного подхода. Исследованы современные интерпретации понятия «компетенция» (Хуторской, Зимняя, Зеер, Вейнерт, ОЭСР DeSeCo) и обоснована их применимость к компетенциям педагогического лидерства. Автором впервые в контексте Узбекистана предложена система из шести типов требований — когнитивно-рефлексивных, коммуникативных, креативно-инновационных, организационно-управленческих, социально-нравственных и метакогнитивных — с измеримыми показателями и средствами развития для каждого блока. Установлены возможности интеграции с Государственными образовательными стандартами Узбекистана 2022 г. Результаты исследования служат методологической основой для внедрения компетентностного подхода в программы подготовки будущих учителей английского языка.

Ключевые слова: компетентностный подход, педагогическое лидерство, компетенция, система требований, учитель английского языка, ГОС 2022, измеримые показатели, высшее образование, Узбекистан.

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK INGLIZ TILI O‘QITUVCHILARINING PEDAGOGIK YETAKCHILIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

Ushbu maqolada bo‘ljak ingliz tili o‘qituvchilarining pedagogik yetakchilik kompetensiyalarini kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishga qo‘yiladigan talablar ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Unda “kompetensiya” tushunchasining zamonaviy talqinlari (Xutorskoy, Zimnyaya, Zeyer, Vaynert, IHTT DeSeCo) tadqiq etilib, ularning pedagogik yetakchilik kompetensiyalariga nisbatan qo‘llanilishi asoslab berilgan. Muallif tomonidan O‘zbekiston sharoitida ilk bor har bir blok uchun o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar va rivojlantirish vositalariga ega bo‘lgan olti turdagi talablar tizimi — kognitiv-refleksiv, kommunikativ, kreativ-innovatsion, tashkiliy-boshqaruv, ijtimoiy-axloqiy va metakognitiv talablar taklif etilgan. O‘zbekistonning 2022-yildagi Davlat ta‘lim standartlari bilan integratsiya qilish imkoniyatlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari bo‘ljak ingliz tili o‘qituvchilarini tayyorlash dasturlariga kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish uchun metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik yetakchilik, kompetensiya, talablar tizimi, ingliz tili o‘qituvchisi, DTS 2022, o‘lchanadigan ko‘rsatkichlar, oliy ta‘lim, O‘zbekiston.

REQUIREMENTS FOR THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL LEADERSHIP COMPETENCIES IN FUTURE ENGLISH LANGUAGE TEACHERS BASED ON A COMPETENCY-BASED APPROACH

This article analyzes, from a scientific and theoretical perspective, the requirements for developing the pedagogical leadership competencies of future English language teachers based on a competency-based approach. It examines modern interpretations of the concept of "competence" (Khutorskoy, Zimnyaya, Zeer, Weinert, OECD DeSeCo) and substantiates their applicability to pedagogical leadership competencies. For the first time in the context of Uzbekistan, the author proposes a system of six types of requirements—cognitive-reflective, communicative, creative-innovative, organizational-managerial, social-moral, and metacognitive—with measurable indicators and means of development for each block. Opportunities for integration with the 2022 State Educational Standards of Uzbekistan have been identified. The research

results serve as a methodological basis for implementing the competency-based approach in training programs for future English language teachers.

Keywords: *competency-based approach, pedagogical leadership, competence, system of requirements, English language teacher, SES 2022, measurable indicators, higher education, Uzbekistan.*

Введение. В современной парадигме образования компетентностный подход занимает центральное место в определении целей, содержания и результатов образовательного процесса. Данный подход переориентирует образование с накопления знаний на формирование способности эффективно действовать в реальных профессиональных ситуациях. Применительно к развитию компетенций педагогического лидерства этот подход требует особого внимания: необходимо чётко определить, какие именно компетенции должен иметь будущий учитель и как эти компетенции могут быть измерены и развиты.

Однако в педагогической науке Узбекистана данный вопрос исследован недостаточно. Существующие программы высшего образования декларируют компетентностный подход, но конкретные требования к компетенциям педагогического лидерства, измеримые показатели и средства их развития во многих случаях остаются неопределёнными. Это создаёт разрыв между нормативными требованиями и образовательной практикой. Актуальность вопроса подтверждается и данными последнего международного обследования TALIS-2024, в котором приняли участие свыше 280 000 педагогов из 55 образовательных систем мира и которое зафиксировало значительную неоднородность практик распределения профессиональной автономии и лидерских полномочий среди учителей [13].

Цель настоящей статьи — научно обосновать требования к развитию компетенций педагогического лидерства будущих учителей английского языка на основе компетентностного подхода; определить содержание, измеримые показатели и средства развития этих требований; а также показать возможности их интеграции с Государственными образовательными стандартами Узбекистана 2022 г. [1]

Научная новизна исследования заключается в следующем: впервые в контексте Узбекистана требования к компетенциям педагогического лидерства предложены в виде системы из шести взаимосвязанных типов с конкретными измеримыми показателями и средствами развития; впервые проанализированы возможности интеграции этой системы с действующими ГОС.

Методология исследования и анализ литературы. Исследование носит теоретический характер и основано на сравнительно-сопоставительном анализе научных источников по проблеме компетентностного подхода и педагогического лидерства, а также на методе теоретического моделирования, применённом для разработки авторской системы требований.

Понятие «компетенция» в современной науке.

Понятие «компетенция» вошло в педагогическую науку с 1990-х годов, однако его определение по-прежнему не имеет единой научной формулировки. А.В. Хуторской определяет компетенцию как «единство знаний, умений, отношений и ценностей, проявляющихся в процессе деятельности» [2]. В этой трактовке компетенция предстаёт не как статическая, а как динамическая, личностно-ориентированная категория, проявляющаяся в реальной деятельности.

И.А. Зимняя характеризует компетенцию как «внутреннее, потенциальное психологическое новообразование, формирующееся через опыт и проявляющееся в результате решения реальных задач» [3]. Это определение подчёркивает, что компетенции педагогического лидерства не могут быть сформированы только теоретической подготовкой — необходим практический опыт. Э.Ф. Зеер рассматривает профессиональную компетентность как когнитивную основу профессионализма, утверждая, что широкий и системный профессиональный тезаурус является непременным условием эффективности профессионала [4].

В международной науке Ф.Е. Вейнерт определяет компетенции как «когнитивные, мотивационные и социальные способности, необходимые для успешного решения сложных задач» [5]. Проект DeSeCo Организации экономического сотрудничества и развития концептуализировал компетенцию как целостный результат, синтезирующий знания, умения, отношения и ценности [6]. Рамочная программа Европейской комиссии 2007 г. определила компетенции как универсальные способности, необходимые для непрерывного обучения и гражданской ответственности [7].

Применение компетентностного подхода к педагогическому лидерству.

Сравнительный анализ интерпретаций понятия «компетенция» позволяет выделить три общих признака, релевантных для педагогического лидерства: во-первых, компетенция проявляется в деятельности и поддаётся измерению; во-вторых, она включает не только когнитивные, но и

мотивационные, социальные и ценностные компоненты; в-третьих, она поддаётся целенаправленному развитию. На основе этих признаков компетенции педагогического лидерства должны определяться как наблюдаемые, измеримые и развиваемые способности будущего учителя осуществлять целенаправленное и ответственное педагогическое влияние.

У.К. Толипов отмечает, что в контексте образовательной практики Узбекистана наиболее продуктивный путь применения компетентного подхода — это рассмотрение компетенций не только как объекта оценки, но и как направляющего ориентира всего образовательного процесса [8]. Н.А. Муслимов в исследованиях профессионального становления педагогов подчёркивает, что компетенции формируются прежде всего в процессе практического опыта, который должен сочетаться с системными теоретическими знаниями [9].

Анализ и полученные результаты. На основе синтеза теоретических положений компетентного подхода и современных международных исследований педагогического лидерства автор выделяет шесть основных типов требований, предъявляемых к развитию компетенций педагогического лидерства будущих учителей английского языка. Данные требования не образуют иерархии — они равно значимы и взаимосвязаны: развитие одного типа создаёт благоприятные условия для развития других [10; 11; 12; 13].

Таблица 1. Система шести типов требований к компетенциям педагогического лидерства будущих учителей английского языка (авторская разработка)

№	Тип требования	Содержание	Измеримые показатели	Средство развития
1	Когнитивно-рефлексивные	Глубокие знания педагогики, психологии и языкового образования; способность анализировать педагогический процесс; рефлексивное мышление	Результаты теоретического тестирования; качество рефлексивных работ; содержание профессионального портфолио	Проблемно-ориентированное обучение; case-study; научный анализ литературы
2	Коммуникативные	Межкультурная коммуникативная компетенция; культура педагогического общения; способность активизировать слушателей	Индекс коммуникативной активности; уровень вовлечённости слушателей; экспертная оценка качества общения	Ролевые игры; дебаты; презентации и обсуждения
3	Креативно-инновационные	Дивергентное мышление; способность создавать и апробировать новые педагогические идеи; творческое использование цифровых средств	Индекс оригинальности; количество внедрённых инноваций; качество творческих заданий	Метод проектов; цифровой сторителлинг; творческие задания
4	Организационно-управленческие	Планирование образовательного процесса; координация групповой работы; управление ресурсами	Качество плана урока; результаты групповой работы; показатель тайм-менеджмента	Микроурок; симуляция; управление групповыми проектами
5	Социально-нравственные	Профессиональная этика и ответственность; осознание социального воздействия; интеграция национальных и общечеловеческих ценностей в образование	Анализ этических решений; оценка социального воздействия; чёткость профессиональной позиции	Обсуждение этических дилемм; общественные проекты; ценностно-ориентированные задания

№	Тип требования	Содержание	Измеримые показатели	Средство развития
6	Метакогнитивные	Саморегуляция; обучение учиться; стремление к непрерывному профессиональному росту	Точность самооценки; динамика развития; качество плана профессионального роста	Рефлексивный журнал; портфолио; листы самооценки

1. Когнитивно-рефлексивные требования. Эти требования формируют интеллектуальный фундамент педагогического лидерства. Будущий учитель должен обладать глубокими, системными и практически ориентированными знаниями в области педагогики, психологии и языкового образования. Однако с точки зрения компетентностного подхода знаний самих по себе недостаточно: если учитель не способен применять их в анализе реальных образовательных проблем и принятии решений, эти знания не превращаются в компетенцию. Поэтому ключевым показателем когнитивно-рефлексивных требований является рефлексивное мышление — способность учителя постоянно анализировать собственную деятельность через призму теоретических знаний.

2. Коммуникативные требования имеют особое значение для учителя английского языка, выступающего мостом между языками и культурами. Помимо собственно языковой компетенции, ему необходима межкультурная коммуникативная компетенция и культура педагогического общения. Дж.П. Спиллейн в теории распределённого лидерства подчёркивает, что эффективное распределение лидерских функций между членами команды возможно только в условиях высококачественной коммуникации [14]. Урок английского языка по своей природе создаёт идеальную среду для формирования таких коммуникативных лидерских компетенций.

3. Креативно-инновационные требования предъявляют к учителю способность создавать и внедрять педагогические инновации, использовать цифровые технологии и демонстрировать дивергентное мышление. Г. Гамрави, Т. Шал и А. Абу-Тинех (2025) в эмпирическом исследовании педагогического лидерства подчёркивают, что инновационная активность учителя и его лидерская эффективность находятся в сильной положительной взаимосвязи [11]. Развитие этой компетенции требует среды, в которой ошибка рассматривается как часть учебного процесса, а инициатива — как ценность.

4. Организационно-управленческие требования касаются способности учителя планировать, организовывать и координировать как урочную, так и внеурочную деятельность. Эти требования включают не только составление плана урока, но и проектирование целостного образовательно-воспитательного процесса, рациональное распределение ресурсов и руководство групповой работой. Н. Эгамбердиева в исследовании профессионально-инновационной подготовки будущих учителей подчёркивает, что в инновационной образовательной среде успешность педагога определяется именно высоким уровнем организационно-управленческих лидерских умений [15].

5. Социально-нравственные требования формируют ценностную основу педагогического лидерства, привнося в деятельность учителя этическое измерение. Ш. Шарипов в исследовании педагогического мастерства показывает, что профессиональная этика напрямую влияет на авторитет учителя и его влияние [16]. Н.С. Сайидахмедов отмечает, что современные педагогические технологии должны включать в себя ценностно-этический компонент, без которого профессиональная подготовка остаётся неполной [17]. Педагогический лидер — не только эффективный, но и нравственно зрелый человек: он осознаёт социальные последствия своей деятельности, органично интегрирует национальные и общечеловеческие ценности в образовательный процесс и служит гражданским образцом для обучающихся.

6. Метакогнитивные требования выступают в качестве «управляющего» блока всей системы, обеспечивающего развитие остальных компетенций. Б.М. Басс и Р.Е. Риджио в теории трансформационного лидерства выделяют непрерывное саморазвитие как ключевой признак эффективного лидера. М. Муляди и соавторы (2025) эмпирически продемонстрировали, что наиболее результативные педагогические лидеры — это учителя, регулярно и глубоко оценивающие собственную деятельность. Метакогнитивные требования включают: способность к точной самооценке, умение учиться и стремление к непрерывному профессиональному росту.

Возможности интеграции с Государственными образовательными стандартами Узбекистана 2022 г.

Анализ Государственных образовательных стандартов Узбекистана 2022 г. показывает, что они определяют общепрофессиональные, специально-направленные, социальные и цифровые компетенции для будущих учителей [1]. Однако компетенции педагогического лидерства не выделены в стандартах в виде отдельного блока. Это создаёт необходимость и одновременно возможность интеграции предложенной нами системы шести требований с действующими стандартами.

Конкретные шаги интеграции включают: внесение в ГОС блока компетенций педагогического лидерства с измеримыми показателями; создание специальных модулей в образовательных программах подготовки учителей английского языка; реструктуризацию системы педагогической практики для обеспечения студентам возможности выполнения лидерских ролей.

Г. Алхарби в исследовании TESOL подчёркивает, что подготовка учителей английского языка в современных условиях должна включать развитие лидерских знаний и навыков как обязательный компонент. П. Аккарапуттапонг и соавторы (2025) в валидационном исследовании модели педагогического лидерства показали, что институциональная поддержка является ключевым фактором развития лидерских компетенций [10].

Обсуждение. Полученные результаты в целом согласуются с международными данными: согласно результатам TALIS-2024, распределение управленческих и лидерских полномочий среди учителей существенно варьируется между образовательными системами и лишь в отдельных из них связано со стажем работы педагога [13], что подтверждает необходимость целенаправленного, а не стихийного развития лидерских компетенций уже на этапе вузовской подготовки.

Предложенная система шести типов требований расширяет известные международные модели педагогического лидерства — в частности, модель семи доменов Teacher Leadership Exploratory Consortium [12] и модель распределённого лидерства Дж.П. Спиллейна [14] — за счёт явного включения ценностно-этического и метакогнитивного компонентов, что отражает специфику подготовки педагогических кадров в Узбекистане и согласуется с выводами Н.А. Муслимова о неразрывности теоретической и практической составляющих профессионального становления педагога [9].

Вместе с тем следует признать, что предложенная система носит теоретический характер и нуждается в эмпирической апробации: необходима разработка и валидация диагностического инструментария (тестов, шкал, экспертных листов) для каждого из шести типов требований на выборке студентов и будущих учителей английского языка, что и определяет направление дальнейших исследований.

Выводы и рекомендации.

Первый вывод. Компетентностный подход является наиболее адекватной методологической основой для развития компетенций педагогического лидерства, поскольку позволяет рассматривать лидерские качества не как абстрактное понятие, а как наблюдаемый, измеряемый и развиваемый результат педагогической деятельности. Анализ современных интерпретаций понятия «компетенция» подтверждает применимость данного подхода к педагогическому лидерству.

Второй вывод. Требования к развитию компетенций педагогического лидерства будущих учителей английского языка должны быть классифицированы как система шести взаимосвязанных типов: когнитивно-рефлексивные, коммуникативные, креативно-инновационные, организационно-управленческие, социально-нравственные и метакогнитивные. Для каждого типа требований определены измеримые показатели и средства развития, что позволяет применять данную систему в практике высшего образования.

Третий вывод. Интеграция предложенной системы требований с Государственными образовательными стандартами Узбекистана 2022 г. возможна и необходима. Конкретными шагами такой интеграции являются: внесение блока компетенций педагогического лидерства в ГОС; создание специальных модулей в образовательных программах; реструктуризация системы педагогической практики.

Четвёртый вывод. Предложенная в статье система шести типов требований и механизм их интеграции с ГОС 2022 г. послужат концептуально-методологической основой для разработки в последующих исследованиях интегрированной методической системы развития компетенций педагогического лидерства будущих учителей английского языка, включая инструментарий её эмпирической диагностики.

Литература:

2. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. — 2003. — № 2. — С. 58–64.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции — новая парадигма результата образования // Высшее образование сегодня. — 2003. — № 5. — С. 34–42.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учебное пособие. — 4-е изд. — Москва: Академический проект, 2006. — 336 с.
5. Weinert F.E. Concept of Competence: A Conceptual Clarification // Defining and Selecting Key Competencies / Ed. D.S. Rychen, L.H. Salganik. — Göttingen: Hogrefe, 2001. — P. 45–65.
6. OECD. Definition and Selection of Competencies (DeSeCo). — Paris: OECD, 2002. — 43 p.
7. European Commission. Key Competences for Lifelong Learning. — Luxembourg: Publications Office of the EU, 2007. — 12 p.
8. Толипов У.К. Педагогика: теория и практика. — Ташкент: Фан и технологии, 2017. — 480 с.
9. Муслимов Н.А. Профессиональное становление будущих учителей профессионального образования. — Ташкент: ТГПУ, 2018. — 210 с.
10. Akkaraputtapong P., Nguyen H.T.M., Ngo H.T. A teacher leadership model validation for in-service teachers // Frontiers in Education. — 2025. — Vol. 10. — Art. 1503997. — doi: 10.3389/feduc.2025.1503997.
11. Ghamrawi N., Shal T., Abu-Tineh A. Unleashing the potential of teacher leadership for ESD // Frontiers in Education. — 2025. — Vol. 10. — Art. 1614623. — doi: 10.3389/feduc.2025.1614623.
12. Teacher Leadership Exploratory Consortium. Teacher Leader Model Standards. — [S.l.]: Teacher Leadership Exploratory Consortium, 2011. — 24 p.
13. OECD. Results from TALIS 2024: The State of Teaching. — Paris: OECD Publishing, 2025. — doi: 10.1787/90df6235-en.
14. Spillane J.P. Distributed Leadership. — San Francisco: Jossey-Bass, 2006. — 136 p.
15. Egamberdiyeva N. Будущие учителя: профессионально-инновационная подготовка. — Ташкент: ТГПУ, 2019. — 208 с.
16. Шарипов Ш. Педагогическое мастерство. — Ташкент: Фан и технологии, 2015. — 392 с.
17. Сайидахмедов Н.С. Современные педагогические технологии. — Ташкент: Учитель, 2016. — 320 с.

**PEDAGOGIK MADANIYAT KOMPONENTLARI ORQALI BO‘LAJAK
O‘QITUVCHILARDA AKSIOLOGIK YONDASHUV ASOSIDA PEDAGOGIK MADANIYATNI
RIVOJLANTIRISH**

Kamalova Dilorom Olimjon qizi,
*O‘zbekiston milliy pedagogika
universiteti “Pedagogika nazariyasi
va Pedagogik ta’limotlar tarixi” ixtisosligi
bo‘yicha PhD mustaqil izlanuvchisi
diloromkamalova858@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-5536-812X>*

Talaba yoshlarda aksiologik yondashuv asosida pedagogik madaniyatni rivojlantirishning asosiy jihatlaridan bo‘lgan pedagogik madaniyat komponentlari tarkib topishi kerakligi borasidagi ko‘plab tadqiqotchi olimlarning aksiologik yondashuvlari va pedagogik madaniyat komponentlari taklif etildi va talabalarda o‘tkazilgan tajriba-sinov asosida aniqlangan past ko‘rsatkichlarni bartaraf etishga qaratilgan, biz taklif etgan pedagogik madaniyatning asosiy komponentlarini maxsus metodika orqali rivojlantirish ko‘zda tutilgan. Bo‘lajak pedagogik hodimlarni pedagogik madaniyatini rivojlantirish va tayyorlashning aksiologik jihati pedagogik ta’lim tamoyillarini subyekt-obyekt va subyektlararo munosabatlar tizimi sifatida tushunishni nazarda tutadi, bunda o‘qituvchi va talabalarning qadriyat munosabati atrofda voqelikka qadriyat munosabati bilan birlashadi. Shu nuqtayi nazardan mavzuning muhim ahamiyati shundaki, qadriyatlar shaxs tuzilishining asosiy tarkibiy qismlari bo‘lib, ular umuman pedagogik faoliyatning yo‘nalishini, faolligini va ma’naviy tarkibiy qismini belgilab beradi va bu komponentlarning barchasi shaxsiy munosabatlarda, shaxsning jamiyat va uning tarkibiy hodisalari bilan munosabati orqali to‘liq aks ettirilishi kerak.

Kalit so‘zlar: qadriyat, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ijodiy tasavvur, evristik kompetensiya, pedagogik kompetensiya, konativ kompetensiya, pedagogik fikrlash, pedagogik improvizatsiya, kommunikativ va tashkiliy ko‘nikmalar, bag‘rikenglik, empatiya, axborot, texnologik, yumshoq va qattiq ko‘nikmalar, pedagogik madaniyat.

**РАЗВИТИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ОСНОВЕ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО
ПОДХОДА У БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ ПОСРЕДСТВОМ КОМПОНЕНТОВ
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ**

В статье представлены аксиологические подходы и компоненты педагогической культуры, предложенные многими учёными-исследователями. Они утверждают, что необходимо формировать компоненты педагогической культуры, которые являются основными аспектами её развития у студенческой молодёжи на основе аксиологического подхода. Предусматривается развитие основных компонентов педагогической культуры, предложенных нами, с помощью специальной методики, направленной на устранение низких показателей, выявленных в ходе эксперимента со студентами. Аксиологический аспект развития и формирования педагогической культуры у будущих педагогических работников предполагает понимание принципов педагогического образования как системы субъект-объектных и межсубъектных отношений, в которой ценностное отношение преподавателя и студентов сливается с ценностным отношением к окружающей действительности. С этой точки зрения, важность темы заключается в том, что ценности являются основными структурными компонентами личности, определяющими направленность, активность и духовную составляющую педагогической деятельности в целом. Все эти компоненты должны находить полное отражение в межличностных отношениях, а также в отношении личности к обществу и его структурным явлениям.

Ключевые слова: ценность, национальные и общечеловеческие ценности, творческое воображение, эвристическая компетенция, педагогическая компетенция, конативная компетенция, педагогическое мышление, педагогическая импровизация, коммуникативные и организаторские навыки, толерантность, эмпатия, информационные, технологические, гибкие и жесткие навыки, педагогическая культура.

DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL CULTURE BASED ON AN AXIOLOGICAL APPROACH IN FUTURE TEACHERS THROUGH COMPONENTS OF PEDAGOGICAL CULTURE

Numerous researchers have proposed axiological approaches and components of pedagogical culture, highlighting the necessity of forming these components as a key aspect of developing pedagogical culture in student youth. Based on the low indicators identified through experimental testing with students, this study aims to develop the main components of pedagogical culture through a special methodology designed to address these shortcomings. The axiological aspect of developing and preparing the pedagogical culture of future educators involves understanding the principles of pedagogical education as a system of subject-object and inter-subject relations, where the value orientation of teachers and students merges with a value-based attitude toward the surrounding reality. From this perspective, the topic's significance lies in the fact that values are fundamental components of an individual's personality structure; they determine the direction, activity, and spiritual dimension of pedagogical activity as a whole. All these components must be fully reflected in personal relationships and through the individual's interaction with society and its structural phenomena.

Keywords: value, national and universal values, creative imagination, heuristic competence, pedagogical competence, conative competence, pedagogical thinking, pedagogical improvisation, communicative and organizational skills, tolerance, empathy, information, technological, soft and hard skills, pedagogical culture.

Kirish. Jahon ta’lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida ta’limni axborotlashtirish sharoitida tarixiy ilmiy-pedagogik qadriyatlardan foydalanish tizimini takomillashtirish, bo’lajak o’qituvchilarning pedagogik tayyorgarligini takomillashtirish, fan madaniyat, ishlab chiqarish sohalarida rivojlanish tarixiy-ilmiy asarlarni pedagogik talqin etish bo’yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar bir biri bilan o’zaro bog’liq. Ularning har ikkalasi bir-biriga ta’sir etadi, biri ikkinchisini to’ldiradi va mazmungan boyitadi. Umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishlarining yaxlitligi va umumiylikini ifodalaydi. Milliy qadriyatlarning mazmun va mohiyatini bilish, ularga e’tiqod qo’yish yosh avlodda insonparvarlik va vatanparvarlik tuyg’ularini shakllantiradi.[1,49]

Milliy qadriyatlar turmush tarzimiz, ma’naviy qiyofamiz, an’analарimiz va o’zligimizni anglashga yordam beradi va bu borada xalqni- xalq, millatni- millat sifatida birlashtiradi. Zero, o’z qadriyatlarini va qadriyatini bilgan xalq olomonga aylanmaydi; buyuk ishlarga qodir ekanini his qiladi, istiqlolni omon saqlaydi, farzandlarning kamoloti uchun qayg’uradi va kurashadi. Aynan shuning uchun ham milliy qadriyatlar jamiyatni yangilashga xizmat qiluvchi muhim ma’naviy omil hisoblanadi.[2, 111]

Aksiologiya ta’lim sohasiga tatbiq etilganda, o’quv jarayonini qadriyatlar tizimi orqali tushunish va qurishni nazarda tutadi. P. Freire, J. Dewey, V. Suxomlinskiy kabi pedagog-olimlar ta’limning insonparvarlik va qadriyatga yo’naltirilgan xususiyatlariga urg’u berganlar. Zamonaviy pedagogikada L. Ruvinskiy, N.Nikandrov, Z.Ravkin, B.Lixachev hamda o’zbek professor olimlaridan B.Xodjayev, A.Kaldibekova, M.Umedjanova, N.Yuldasheva, Sh.Djumaqulov, N.Mamaraimovalar aksiologik yondashuvning pedagogik jarayondagi ahamiyatini atroflicha o’rganib, uning shaxsning ma’naviy-axloqiy shakllanishidagi rolini ko’rsatib o’tganlar. Ular qadriyatlarining inson xulq-atvorini va muloqotini tartibga soluvchi asosiy omil ekanligini ta’kidlashadi. Aksiologik yondashuv, ta’limda faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, balki o’quvchining ichki qadriyatlar dunyosini boyitishga, uning ma’naviy-axloqiy rivojlanishiga xizmat qilishini ifodalaydi.[3, 152]

X.Shodiyev o’zining “Milliy qadriyatlar yangi O’zbekiston yoshlari tarbiyasining o’zagidir”, deb nomlangan ilmiy maqolasida e’tirof qilishicha, Yangi O’zbekiston yoshlarini milliy qadriyatlar bilan doimo uzviy bog’langan holda tarbiyalash masalasi barchamizni birdek o’ylantiradi. Tarbiyaning dastlabki tayanchi bu milliy qadriyatlarimiz bo’lmog’i kerak. Qadriyatlar hamisha insonlarni mehr-oqibatga, o’zaro hamjihatlikka chorlovchi, asrlardan asrlarga o’tib xalq turmush tarzining ajralmas qismiga aylangan moddiy jarayonlarning sara namunalaridir.[4, 167]

Olamni o’rganish va voqelikning qonuniyatlarini tavsiflashda gnoseologik, sotsiologik va aksiologik yondashuvlarning uyg’unligi, zarur bo’lganda ulardan foydalanishda kompleks munosabat lozim. Koinotdagi hodisalarning sayyoramiz hayotiga, yer yuzida ro’y berayotgan jarayonlarning odamlar umri va turmush tarziga ta’sirini, ekologik halokat va urush xavfi natijasida insoniyatni saqlab qolish ehtiyojlari, odam zoti va

tiriklikning eng qadrlı ma'nollar sifatidagi ahamiyatini to'g'ri anglash uchun aksiologik yondashuvga tayangan ma'qul. [5, 15]

Pedagogik tajribalardan ma'lumki, pedagog faoliyati o'ziga xos murakkab jarayon bo'lib, u o'qituvchidan nafaqat oliy ma'lumotga, balki yetarli kasbiy tayyorgarlikka, pedagogik va kasbiy tayyorgarlik yo'nalishidagi bilim, ko'nikma va malakalarga, shuningdek, ma'lum tajribaga ham ega bo'lishni talab etadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchilarning eng asosiy va muhim ahamiyat kasb etuvchi funksiyalarini amalga oshirish jarayoni bir qancha vazifalarning bajarilishini, ya'ni pedagogik jarayon subyektlariga zaruriy shart-sharoitlarni yaratish, ularning faoliyatini tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish tahlil qilish va baholash, shuningdek, yangi pedagogik va axborot texnologiyalari bilan qurollantirish kabi qator vazifalarni ham amalga oshirishni nazarda tutadi. [6, 123] Zero, ta'lim tizimining samaradorligi pedagog kadrlarning tayyorgarlik darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Tadqiqot obyekti. Ilmiy tadqiqot obektimiz pedagogik ta'lim yo'nalishi talabalari bo'lib, ularni tayyorlashni takomillashtirish shu yo'nalish bitiruvchilarga ma'lum bir murakkablik darajasidagi qadriyatli yondashuv asosida kasbiy muammolarni muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beradigan umumiy madaniy, umumiy kasbiy va kasbiy kompetensiyalar majmuasini shakllantirish bilan bog'liq. Shu bilan birga, kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatli bajarilishi o'qituvchining pedagogik madaniyati, xususan, pedagogik fikrlash madaniyatining shakllanish darajasi bilan ham bog'liq. [7, 85]

Zamonaviy sharoitda oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy va pedagogik tayyorlashning asosiy maqsadi mustaqil ijodiy tafakkurga ega bo'lgan kadrlar tayyorlashdir. Faqatgina maxsus bilimlarga ega bo'lish yaxshi bitiruvchini tayyorlash uchun yetarli emas, shaxsning intellektual kompetentlikka ega bo'lishi, ijodiy salohiyatiga egalik darajasini hisobga olish kerak. [8, 35]

Uzluksiz ta'limda va ijtimoiy, oila muhitida aksiologik yondashuv asosida shakllangan talaba yoshlarda pedagogik madaniyatning o'ziga hos komponentlari yuqori darajada rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin. Pedagogik madaniyat talabalarining faolligi va motivatsiyasini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi ijobiy pedagogik madaniyat qo'llab-quvvatlovchi va inklyuziv ta'lim muhitini yaratadi o'quvchilar o'zlarini qadrlı, hurmatli va kuchli his qiladilar. Talabalar darslarda faol ishtirok etganlarida o'rganish, ular ko'proq motivatsiyaga ega bo'ladilar, o'rganishga bo'lgan ishtiyoqni rivojlantiradilar va erishadilar bu esa akademik muvaffaqiyatning yuqori darajasi. Pedagogik madaniyat talabalarga yo'naltirilgan foydalanishga ta'sir qiluvchi yondashuvlar, hamkorlikda o'rganish va real dunyo kontekstlarining integratsiyasi, bularning barchasi talabalarining faolligi va motivatsiyasini oshirishga hissa qo'shadi. [9, 66]

Bo'lajak o'qituvchilarda rivojlantiriladigan ijtimoiy ahamiyatli qadriyatlar tizimi atrof-muhit va o'z-o'ziga nisbatan munosabat tavsifini aks ettiruvchi va kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonida namoyon bo'ladigan, pedagogik tayyorgarlikning o'zaro aloqador aksiologik komponentlarida sifat o'zgarishlarini hosil qilishga yo'naltirilgan obyektiv jarayon ekanligi aniqlashtirildi. [10, 67]

Pedagogik madaniyat N.V Basova asarlarida ko'rib chiqilgan. E.V. Bondarevskaya, I.F. Isaev, V.A. Slstenina, N.E. Shchurkova. [11, 48] Olimlarning fikricha, pedagogik madaniyat - bu pedagogik faoliyatning barcha tarkibiy qismlarining yuqori darajadagi rivojlanishi va takomillashuvi va o'qituvchining muhim shaxsiy kuchli tomonlari, uning qobiliyatlari va imkoniyatlarini bir xil darajada rivojlantirish va amalga oshirishning kombinatsiyasi. Bu shaxsning o'ziga xos xususiyati bo'lib, o'quvchi bilan samarali o'zaro munosabatda o'quv faoliyatini qat'iyatli va muvaffaqiyatli amalga oshirish qobiliyatini aks ettiradi. Bu tadqiqotlarda o'qitish madaniyati o'qituvchining umumiy madaniyatining muhim qismi sifatida qaraladi; aksiologik va texnologik jihatdan ajralib turadi va ular kasbiy pedagogik madaniyatning mantiqiy tarkibiy qismlaridir.

Qo'llanilgan metodlar. Universitet ta'limi bosqichida olingan nazariy bilimlar amaliy tasdiqni oladi va keyingi kasbiy faoliyat uchun mustahkam poydevorga aylanadi. Bo'lajak pedagogik xodimlarni kasbiy tayyorlashning aksiologik jihati pedagogik ta'lim tamoyillarini sub'ekt-ob'ekt va sub'ektlararo munosabatlar tizimi sifatida tushunishni nazarda tutadi, bunda o'qituvchi va talabalarining qadriyat munosabati atrof-dagi voqelikka qadriyat munosabati bilan birlashadi. Shu nuqtayi nazardan, qadriyatlar shaxs tuzilishining asosiy tarkibiy qismlari bo'lib, ular umuman pedagogik faoliyatning yo'nalishini, faolligini va ma'naviy tarkibiy qismini belgilaydi. Bu komponentlarning barchasi shaxsiy munosabatlarda, shaxsning jamiyat va uning tarkibiy hodisalari bilan munosabati orqali to'liq aks ettirilishi kerak. Universitet ta'limi bosqichida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashni rejalashtirishda kelajakdagi o'qituvchilarda talabalar bilan o'zaro munosabat ko'nikmalarini shakllantirish uchun ushbu komponentlarni hisobga olish kerak, bu esa talabalarining ma'naviy, yuqori darajada rivojlangan shaxsning asosini tashkil etuvchi fazilatlarini rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida yetarli darajada o'zaro tushunishni yaratishni anglatadi. 1-jadvalda pedagogik universitetlar talabalarining kasbiy tayyorgarlik bosqichidagi qadriyatlar tizimi ko'rsatilgan. [12, 2480]

1-jadval. Pedagogika universitetlari talabalarining kasbiy tayyorgarlik bosqichidagi qadriyatlar tizimi

№	1-Gumanitar qadriyatlar	2 -Kasbiy qadriyatlar	3-Intellectual qadriyatlar
1	Kasbga muhabbat	Kasbiy ko‘nikmalarni takomillashtirish	Haqiqatga intilish
2	Bolalarga muhabbat	O‘qitiladigan fan	Ijodiy rivojlanish
3	Talabaning qadrini tushunish	O‘qituvchining sha’ni va qadr-qimmati	Bilishning jihati
4	Bolalikka hurmat	Vazifalarni bajarish majburiyati	Axborotga kirish erkinligi
5	Talabaning shaxsiyatiga hurmat	Bilimlarni baholashda adolatlilik	Talabalarining intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishga intilish
6	Talabaga ishonch	Kasbiy burch	Vatanparvarlik

Oborotova S.A. va boshqalar tomonidan o‘tkazilgan quydagi so‘rov natijalari shuni ko‘rsatdiki, ishtirokchilarning 73% dan ortig‘i “Sizningcha, nizolar qayerda tez-tez yuzaga keladi?” degan savolga javob bergan. Mos ravishda 36% va 47% respondentlar “ish joyida” variantini tanladilar, 87% dan ko‘prog‘i konfliktni hal qilish uchun individual ruhiy xususiyatlar va ta‘lim sifati deb hisoblaydi; taraf - vositachi (mustaqil shaxs) nizoli vaziyatlarni hal qilishda samarali yordam ko‘rsatishi mumkin. Tajriba davomida respondentlarning 85% muloqot madaniyati yaxshilanganini, vositachilik usullarini amalda qo‘llash nafaqat ta‘lim tizimidagi turli nizolarni yanada samaraliroq hal qilish, bolalar, o‘smirlar va yoshlarning g‘ayriijtimoiy xulq-atvori, balki tajovuzkor va tajovuzkor vaziyatlarning oldini olish bo‘yicha profilaxborat kommunikatsiya texnologiyalariika va tuzatish ishlarini tashkil etish imkonini berishini ta‘kidlaydi. [13, 515] Ushbu tadqiqot orqali ham ko‘rinib turibdiki, ta‘lim jarayonida pedagogning umumiy madaniyat doirasi yuqori darajada rivoj topishi kerakligi hamda ularni muntazam ravishda pedagogik madaniyatini aniqlash borasidagi tadqiqotlarga ehtiyoj katta ekanligi va o‘tkazilgan pedagogik diagnostik tekshiruvlardan so‘ng shaxsiy va kasbiy yetishmovchiliklarni aniq tuzilgan metodikalar orqali korreksiyalash, profilaktika qilish hamda aksiologik yondashuv asosida pedagogik madaniyatni rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Inamov Qning Innovative, educational, natural and social sciences jurnalida “Qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi” nomli maqolasida milliy qadriyatlar turmush tarzimiz, ma‘naviy qiyofamiz, an‘analimiz va o‘zligimizni anglashga yordam berishini va bu borada xalqni- xalq, millatni-millat sifatida birlashtira olishi [2,111] hamda N. Norovning Osiyo Universitetida chop etilgan “Aksiologik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish” nomli maqolasida aksiologik yondashuv, ta‘limda faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, balki o‘quvchining ichki qadriyatlar dunyosini boyitishga, uning ma‘naviy-axloqiy rivojlanishiga xizmat qilishini ifodalashini aytgan [3,152]. Shodiyev X. “Milliy qadriyatlar - Yangi O‘zbekiston yoshlari tarbiyasining o‘zagidir” nomli ilmiy -nazariy va metodik jurnalida, tarbiyaning dastlabki tayanchi bu milliy qadriyatlarimiz bo‘lmog‘i kerakligi borasida asosli fikrlarni bildirib o‘tganlar [4,167] A.Kaldibekova, Sh. Mardonov, B.Xodjayev, Sh.Taylanova, D.Xojimuhamedovalar “Pedagogik aksiologiya” o‘quv qo‘llanmasida odam zoti va tiriklikning eng qadrli ma‘nollar sifatidagi ahamiyatini to‘g‘ri anglash uchun aksiologik yondashuvga tayangani ma‘qulligini tushuntirib o‘tadilar. [5,15]

Ch.Abduraxmonov esa “O‘qituvchilarning pedagogik mahoratini takomillashtirish shartlari” nomli maqolasida Ta‘limda innovatsiyalar: strategiya, nazariya va amaliyot xalqaro ilmiy maqolalar to‘plamida shunday ta‘kidlaydi, pedagog faoliyati o‘ziga xos murakkab jarayon bo‘lib, u o‘qituvchidan nafaqat oliy ma‘lumotga, balki yetarli kasbiy tayyorgarlikka, pedagogik va kasbiy tayyorgarlik yo‘nalishidagi bilim, ko‘nikma va malakalarga, shuningdek, ma‘lum tajribaga ham ega bo‘lishni talab etishi kerakligi borasida fikr yuritadi.[6,123] Kosolapova L.A va boshqalar o‘zining maqolasida kasbiy faoliyatning muvaffaqiyatli bajarilishi o‘qituvchining pedagogik madaniyati, xususan, pedagogik fikrlash madaniyatining shakllanish darajasi bilan ham bog‘liqligiga alohida e‘tibor qaratish muhimligini aytib o‘tadi. [7, 85] Mamatqulov A.Bo‘lajak kasb ta‘limi o‘qituvchilarning ijodkorligini rivojlantirish orqali kasbiy faoliyatga tayyorlashning o‘ziga xos xususiyatlari. Faqatgina maxsus bilimlarga ega bo‘lish yaxshi bitiruvchini tayyorlash uchun yetarli emas, shaxsning intellektual kompetentlikka ega bo‘lishi, ijodiy salohiyatiga egalik darajasini hisobga olish kerak ta‘kidlaydi [8, 35] N.Yunusaliyeva. “Pedagogical culture exploring its significance in education” nomli maqolasida pedagogik madaniyatni talabalarda rivojlantirishning qanchalik muhimligini aytib o‘tadilar ya‘ni pedagogik madaniyat talabalarining faolligi va motivatsiyasini oshirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi

ijobiy pedagogik madaniyat qo'llab-quvvatlovchi va inklyuziv ta'lim muhitini yaratadi o'quvchilar o'zlarini qadrli, hurmatli va kuchli his qilishlariga yuqori darajada ta'sir qilishini aytadilar.[9,66] Taylanova Sh.Z. “Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalarida qadriyatlar tizimini rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish” Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferatida yoritilishicha bo'lajak o'qituvchilarda rivojlantiriladigan ijtimoiy ahamiyatli qadriyatlar tizimi atrof-muhit va o'z-o'ziga nisbatan munosabat tavsifini aks ettiruvchi va kasbiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonida namoyon bo'ladigan, pedagogik tayyorgarlikning o'zaro aloqador aksiologik komponentlarida sifat o'zgarishlarini hosil qilishga yo'naltirilgan obyektiv jarayon ekanligiga alohida urg'u berib o'tdilar.[10, 67] I.F.Isayev, E.V. Bondarevskaya, L.G. Korchaginaning V.I. Maksakova E.S. Golovinalar va ko'plab xorijiy olimlar fikricha qadriyatga asoslangan o'ziga xoslik, qadriyat yo'nalishlari, ijodiy tasavvur va aksiologik, kognitiv kabi komponentlarni bo'lajak o'qituvchilarda mustahkam tarkib toptirish borasida alohida tavsiyalar aytib o'tishgan.

Muhokama. B.S. Abdullayeva va boshqalar “Umumiy pedagogika” darsligida tarbiyalanganlik negizida milliy qadriyatlar rivojlanishi borasida o'z qarash va fikr mulohazalarini aytib o'tishgan bo'lib ya'ni tarbiyalanganlikning eng asosiy negizini milliy urf-odatlar, qadriyatlarga e'tiqod bilan rioya qiladigan, noqonuniy ishlardan o'zini tiya oladigan, o'z xatti-harakatlari bilan o'zgarlar nafratini qo'zg'amaydigan xulq-atforligi borasida faoliyat jarayonida hosil bo'lgan malaka va odatlar axloq me'yorlariga rioya qilishni yengillashtiradi.[19, 129] Xo'sh bugungi kunda talaba yoshlarda milliy qadriyatlar qanday holatda ularda aksiologik komponentlar rivojlanayaptimi? aynan ushbu masalani alohida yondashgan holatda ta'lim va tarbiyaviy jarayonda qolaversa darsdan tashqari holatda ham maqsadli, faoliyatli tashkil etilishi borasida maqolamizda yoritib o'tamiz.

G.Sh.Shirbacheevaning “Oliy ta'lim tashkilotlari talabalarining kasbiy-pedagogik madaniyatini rivojlantirish” “Oliy ta'lim tashkilotlari talabalarining kasbiy-pedagogik madaniyatini rivojlantirish” nomli (PhD) dissertatsiya ishida 10 ta pedagogik madaniyat komponentlari ajratib ko'rsatib o'tilgan bo'lib ular, motivatsion, muommoni sezuvchanlik, information, fikrlash, o'zidan ko'ngli to'qligi (o'z-o'zini qondirish), kommunikativ, alturistik, analitik, konstruktiv, innovatsion kabi muhim pedagogik madaniyat komponentlarini talabalarda rivojlantirishgan bo'lib respondentlarda yaxshi o'zgarishlar kuzatilgan. [18, 93]

Biz tadqiqotimizni o'tkazishdan avval amaliy-metodik faoliyatni olib borishda quydagilarga ahamiyat berdik. Ya'ni har qanday faoliyat singari amaliy-metodik faoliyatning natijasi, haqqoniyligi, maqsadga muvofiqligi, tajriba-sinov ishlari orqali aniqlanishi ma'lum. Demak, tadqiqotimiz maqsadi, vazifalarini amalga oshirish va belgilangan ilmiy yangilikni amalda tasdiqlash uchun tajriba-sinov ishlarini aniq tashkil etishga e'tibor qaratildi. Bunda pedagogik faoliyatni yo'lga qo'yishda quyidagi holatlari inobatga olindi: a) tajriba-sinov ishlarining obyektlarini tanlash va vazifalarini aniq belgilashda o'quv yurtining pedagogik shart-sharoitlarini hisobga olish; b)ixtiyoriy tanlash asosida respondent-talabalar tarkibini belgilash; d)tajriba ishlarini o'tkazishda namunali, barqaror pedagogik madaniyatning barcha fazilatlarini tarkib topgan yuqori malakali fan o'qituvchilarini pedagogik faoliyatga jalb etish;

e) talaba-yoshlarga milliy qadriyat, pedagogik faoliyat eng oliy qadriyat ekanligi, ta'lim markazida ta'lim oluvchilarni faol tarzda har tarflama rivojlantirish va ular kelajak bunyodkori ekanligini anglagan holda ta'lim jarayonini tashkil etish, sog'lom pedagogik muhitni shakllantirish, kasbiy-shaxsiy aksiologik tizimini tartibga solish, pedagogik madaniyatini rivojlantirishda aksiologik yondashuv to'g'risida ma'lumot beruvchi hamda bu yo'nalishda imkoniyatlari katta bo'lgan o'quv fanlarini aniqlash va amalda ulardan foydalanish; f) ishlab chiqilgan metodikani samaradorligini muntazam tahlil qilib borish va korreksiyalash

Olingan natijalar va ularning tahlili. Talaba yoshlarda aksiologik yondashuv asosida pedagogik madaniyatni rivojlantirishning asosiy tashkil etuvchisi bo'lgan pedagogik madaniyat komponentlari tarkib topishi kerakligi borasidagi ko'plab tadqiqotchi olimlarning taklif etgan ushbu asosiy komponentlarni tahlil etildi ya'ni bular, I.F.Isayev va boshqalarning tavsiyalari asosiy komponentlari; aksiologik, kognitiv, innovatsion- texnologik, shaxsiy-ijodiy va funksional komponentlari bo'lgan gnosiologik, gumanitar, ta'limiy, kommunikativ, normativ, informatsion, [14, 208] E.V. Bondarevskaya pedagogik madaniyatning asosiy tizimli komponentlari sifatida quyidagilarni belgilaydi: [15, 76] Jo'qituvchining bolalarga nisbatan gumanistik pozitsiyasi va ularning tarbiyachi bo'lish qobiliyati; orginal ta'lim loyihasini ishlab chiqish qobiliyati; psixologik va pedagogik kompetensiya, rivojlangan pedagogik fikrlash; o'qitiladigan fan bo'yicha ta'lim va pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish; professional xulq-atvor madaniyati, o'zini rivojlantirish usullari, o'z faoliyati va muloqoti, o'zini-o'zi tartibga solish qobiliyati; ijodiy faoliyat tajribasi. O'zining pedagogik faoliyatini tizim sifatida asoslash qobiliyati (didaktik, ta'limiy, metodologik), tadqiqotchilar shuningdek, pedagogik madaniyatning tarkibiy komponentlarini yuqorida sanab o'tilganlarni o'z ichiga olgan umumiyroq to'plam sifatida tasnifladilar: aksiologik komponent, texnologik komponent, shaxsiy komponent, evristik komponent kabilar, L.G. Korchaginaning tadqiqotida pedagogik madaniyatning asosiy

tarkibiy qismlari sifatida quyidagilar aniqlangan; shaxsiy-ijodiy (qadriyatga asoslangan oʻziga xoslik, qadriyat yoʻnalishlari, ijodiy tasavvur), evristik (pedagogik kompetensiya, pedagogik fikrlash, pedagogik improvizatsiya), faoliyatga asoslangan (kommunikativ va tashkiliy koʻnikmalar, bagʻrikenglik, empatiya) va V.I. Maksakova esa uchta oʻzaro bogʻliq komponentni asoslaydi: axborot, texnologik va aksiologik qolaversa E.S. Golovina kasbiy va pedagogik madaniyatning tarkibiy qismlarini tuzadi va ularga quyidagilarni kiritadi bular mafkuraviy komponent, qadriyatga asoslangan motivatsion va qadriyatga asoslangan komponent, kognitiv komponent, konativ komponentlardir.

L.V.Ilyazovning “Oliy taʼlim tashkilotlarining refleksiv taʼlimiy muhitida talabalarning kasbiy-pedagogik madaniyatini shakllantirish” nomli tuzilmaviy-funksional modelida 4 ta asosiy motivatsion, kognitiv, faoliyatli va hissiy-baholash komponentlari kiritilgan. [16, 76]

Ushbu komponentlar Y.K.Pomeranstevaning “Jismoniy tarbiya oliy taʼlim tashkilotining taʼlimiy-refleksiv muhitida talabaning kasbiy-pedagogik madaniyatini rivojlantirish” nomli tadqiqot ishining funksional- mazmunli modelidagi quyidagi pedagogik kasbiy-madaniyat komponentlari ajratib koʻrsatilgan: yaʼni pedagogik muloqat madaniyati, hulq-atvor va nutq madaniyati, pedagogik hislar madaniyati, kasbiy-refleksiv madaniyat, kasbiy-pedagogik fikrlash madaniyati komponentlari taʼkidlanib oʻtilgan.[17, 210] G.Sh.Shirbacheevaning “Oliy taʼlim tashkilotlari talabalarining kasbiy-pedagogik madaniyatini rivojlantirish” nomli (PhD) dissertatsiya ishida 10 ta pedagogik madaniyat komponentlari ajratib koʻrsatib oʻtilgan boʻlib ular, motivatsion, muommoni sezuvchanlik, information, fikrlash, oʻzidan koʻngli toʻqligi (oʻz-oʻzini qondirish), komunikativ, alturistik, analitik, konstruktiv, innovatsion kabi muhim pedagogik madaniyat komponentlarini talabalarda rivojlantirishga harakat qilishgan. [18, 93]

Jumladan, zamonaviy pedagogik madaniyatli oʻqituvchi quyidagi sifatlarga ega boʻlishi zarur: aqlli, bilimdon, ilmiy va zamonaviy bilimlarni oʻzlashtirishga tayyorligi, ijtimoiy munosabatlarga ochiq boʻlishi, har bir oʻquvchiga individual yondashishi va ularda oʻziga hos qobiliytni aniqlashi va uni rivojlantira olishi, oʻqitish metodikasi jihatidan zamonaviyligi, taʼlim oluvchilarni material ustida mustaqil ishlashga va yangi bilimlarni izlashni oʻrgatishi natijasida oʻquvchilarning ochilmagan qirralari ochiladi va eng asosiysi ularda ilm manbai boyib koʻnikma va malaka shakllanadi.[20, 1117]

Xulosa. Yuqoridagi xorijiy va mahalliy olimlarning talabalarni pedagogik madaniyati rivojlanishda aksiologik yondashgan holatda turli qarashlarini bayon etganlar va uni rivojlantirish bilan talabalarni kasbiy tayyorgaliklarini yaʼni insonlarni his qila olish ularni hurmat qila olish yuzasidan qimmatli fikrlar aytib oʻtganlar. Biz yuqoridagi fikr va muohazalarni inobatga olgan holda aniq metodik chora tadbirlar ishlab chiqdik sababi bugun aynan pedagog kasb egalarida oʻz faoliyatlari davomida qadriyatli munosabat va faoliyat buzilish holatlari kuzatilayotgani uchun har qachongidan dolzarbdir. Pedagogik madaniyatning oʻziga xos komponentlarini inobatga olgan holda, tadqiqotimiz jarayonida ijtimoiy zaruratdan kelib chiqib, pedagogik talab, konseptual asos, tashkiliy-mazmunli va pedagogik madaniyatning asosiy komponentlari boʻlgan aksiologik, evristik, motivatsion, texnologik, shaxsiy-ijodiy, konativ komponentlari baholash mezonlari, pedagogik tashxis natijali-samarali komponentni qamrab olgan pedagogik faoliyatning “Boʻlajak oʻqituvchilarda aksiologik yondashuv asosida pedagogik madaniyatni rivojlantirish” ning oʻziga xos metodik dasturlariga asoslangan holda barcha jarayonlarni qamrab oladi va tadqiqot ishimizning maqsadi vazifalarini toʻla bajarilishini taʼminlashi mumkin. Talabalarda oʻtkazilgan diagnostik metodikalar orqali maʼlum boʻldiki quyidagi aksiologik, everistik, motivatsion, texnologik, shaxsiy-ijodiy, konativ kabi komponentlarni rivojlantirish zarur boʻlib va bu orqali talaba yoshlarni eng dastlabki umumiy madaniyati, kasbiy, axloqiy, metodik, kreativ, tanqidiy, izlanuvchanlik kabi muhim sifatlarini tarkib toptirish orqali aksiologik yondashuv asosida pedagogik madaniyatni rivojlantirish muhim deb hisoblaymiz.

Aksiologik yondashuv asosida pedagogik madaniyatni uzluksiz rivojlantirish mazmunini joriy etish:

- 1.Aksiologik-pedagogik madaniyatni rivojlantirishga motivatsiya uygʻotish;
- 2.Aksiologik-pedagogik madaniyatga oid tushunchalarni oʻzlashtirish;
- 3.Pedagogik everistik rivojlanishni taʼminlab beruvchi metod va vositalarni qoʻllay olish;
- 4.Aksiologik yondashuv asosida boʻlajak oʻqituvchilarni texnologik taraflama rivojlantirishda bugungi kunning raqamli taʼlim texnologiyalari IoT, MOOC, AR va VR kabi texnologiyalar, ChatGPT va katta til modellari (LLM), talabalar axborot tizimlari (SIS), oʻqishni boshqarish tizimlari (LMS) kabilarning imkoniyatlaridan samarali foydala olish malakasini rivojlantirish;

5.Shaxsiy-ijodiy pedagogik madaniyatini namoyon etishga oid treninglarni uyushtirish hamda bugungi ishga qabul qiluvchilar talablari darajasidagi qattiq va yumshoq koʻnikmalarni rivojlantiruvchi tadbir oʻtkazildi;

6.Pedagogik faoliyatni milliy va zamonaviy yoʻnalishlarini uygʻunlashtira olish koʻnikmasini rivojlantirishga qaratilgan manbalardan doimiy faoliyatga tadbir etish koʻnikmasini oshirish. 7.Amaliy ishlar bosqichlar: 1.Nazariy; 2.Tayyorlov; 3.Eksperimental; 4.Talqin etish; 5.Joriy etish; 6.Baholash kabilardir.

Mashg‘ulotlardan ma’ruza va amaliy mashg‘ulotlar pedagogik masala va vaziyatlar amaliy topshiriqlar mustaqil ishlar treninglar, mezonlar, aksiologik yondashuv asosidagi bo‘lajak o‘qituvchilarni pedagogik madaniyatni rivojlanganlik darajasi (yuqori, o‘rta, past) Natija: Aksiologik yondashuv asosida pedagogik madaniyati rivojlangan pedagogik jarayonga tayyor bo‘lajak o‘qituvchi sifatida namoyon bo‘lishlarini ta’minlashga erishish.

Adabiyotlar:

1. Abdullayeva Sh.A., Axatova D.A., Sobirov B.B, Saitov S.S. Pedagogika. -Toshkent. 2014. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Fan nashriyoti.-506 b. (49-50 betlar)
2. Inamov Q. Qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Toshkent. №4.2021 www.oriens.uz (111-116)
3. Norova N. “Aksiologik yondashuv asosida bo‘lajak o‘qituvchilarning nutq madaniyatini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish”. Osiyo Universiteti. Buxoro. Tom-3. №1, 2026 <https://ojs.renaissance.com.uz/index.php/nrj/article/view/152-b>
4. Shodiyev X.H. “Milliy qadriyatlar- Yangi O‘zbekiston yoshlari tarbiyasining o‘zagidir”. Ilmiy - nazariy va metodik jurnal. Toshkent. 2024, №2.167-b.
5. Kaldibekova A., Mardonov Sh, Xodjayev B., Taylanova Sh., Xojimuhamedovalar D. “Pedagogik aksiologiya” (o‘quv qo‘llanma) – T.: “Fan va Texnologiya”, 2013, 184-bet.
6. Abduraxmonov Ch. “O‘qituvchilarning pedagogik mahoratini takomillashtirish shartlari” Ta’limda innovatsiyalar: strategiya, nazariya va amaliyot /Xalqaro ilmiy maqolalar to‘plami. Samarqand – 2018. 173-176.
7. Косолапова Л.А., Корчагина Г.В. «Сформированность культуры педагогического мышления как проявление компетентности педагога»// Современные проблемы науки и образования.–2014.– №5.; URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=1B-4557>
8. Mamatqulov A. “Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarning ijodkorligini rivojlantirish orqali kasbiy faoliyatga tayyorlashning o‘ziga xos xususiyatlari”. Zamonaviy ta’lim jurnali. Toshkent. 2020, 1(86) 35-41 betlar.
9. Yunusalieva N. “Pedagogical culture exploring its significance in education”. Qoqon shahar Pedagogika insitituti. “Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar”. Nazariya va amaliyot nomli ilmiy, amaliy, masofaviy konferensiya jurnali. Qo‘qon.2024 y.66-bet.
10. Taylanova Sh.Z. Pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarida qadriyatlar tizimini rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish / Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand – 2019. 67-b
11. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя : учеб. пособ. для вузов. - 2-е изд. Москва.: Академия, 2004. – 207 с.
12. Volodymyr Z. Antoniuk1; Nadiya I. Alendar2; Oksana S. Bartkiv3; Olha V. Honcharuk4; Oksana L. Durmanenko “Axiological Aspect of Professional Training of Future Pedagogues” ISSN: 2237-0722 Vol. 11 No. 4 (2021) Received: 02.06.2021 – Accepted: 30.06.2021, page – 2488
13. Оборотова С.А, Мерзликина, И.В, Фарниева М.Г и Сенатор С.Ю Современные аспекты формирования профессиональной культуры учителя: информационная и коммуникативная составляющая. Европейские труды социальных и поведенческих наук Европейский издатель. <https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.12.03.51>.стр.515-526.
14. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя: Учебное пособие. - М.: Издательский центр "Академия", 2004. - 208 с
15. Аметова Земине Казимовна “Структура педагогической культуры и компоненты педагогической культуры преподавателя в современном мире”: Государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования Республики Крым Крымский инженерно-педагогический университет имени Февзи Якубова.XIII Международная студенческая научная конференция. Студенческий научный форум – 2021, 71-с
16. Ильязова М.Д. Формирование инвариантов профессиональной компетентности студента: ситуационно-контекстный подход: Дис... д-ра пед. наук. - Москва 2010 г, 210-с
17. Померанцева Ю.К. Развитие профессионально-педагогической культуры студентов в образовательно-рефлексивной среде физкультурного вуза: диссертация ... кандидата педагогических наук : 13.00.01, 13.00.08 / Померанцева Ю. К.; - Челябинск, 2009.- 46-с

18. Shirbacheevaning G.Sh.“Oliy ta’lim tashkilotlari talabalarining kasbiy-pedagogik madaniyatini rivojlantirish” nomli (PhD) dissertatsiya.Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti. T-2022 yil,152b

19. Abdullayeva B.S, Xoliqov A.A, Farsaxonova D.R, Muhammadiyeva S.V, Sherxanova M.B lar “Umumiy pedagogika 1-qism”. Pedagogika nazariyasi.Pedagogika oliy ta’lim muassasasi barcha bakalavriat ta’lim yo’nalishi talabalari uchun darslik. U-9871/1. Toshkent. Innovatsiya Ziya. 2021.265b

20. Kamalova D.O. “Zamonaviy o’qituvchining kasbiy faoliyatida pedagogik madaniyatni o’rganishning dolzarbligi nomli maqolasi” // Namangan Davlat universiteti ilmiy xabarnomasi jurnalining 2025-yil 4-sonli,1288 b.

ONALARNING PSIXOLOGIK FAROVONLIGIDA YOSH OMILINING DIFFERENSIAL NAMOYON BO‘LISH XUSUSIYATLARI

Kasimova Xulkar Atabayevna,

Ma'mun universiteti

Psixologiya kafedrası dotsenti, PhD

x.a.kasimova@gmail.com

Mazkur maqolada nogiron farzandli turli yoshdagi onalarning psixologik farovonligi K. Riffning “Psixologik farovonlik shkalasi” metodikasi asosida qiyosiy tahlil qilingan. Empirik natijalar avtonomiya, muhitni boshqarish va shaxsiy o‘shish omillari bo‘yicha yosh guruhlari o‘rtasida statistik ahamiyatli farqlar mavjudligini ko‘rsatdi. Shu bilan birgalikda maqolada mavzu bo‘yicha xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlar keng tahlil qilinib, olingan natijalar psixologik farovonlik nazariyalari bilan qiyoslangan.

Kalit so‘zlar: psixologik farovonlik, yosh xususiyati, avtonomiya, muhitni boshqarish, shaxsiy o‘shish.

ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ВОЗРАСТНОГО ФАКТОРА В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ БЛАГОПОЛУЧИИ МАТЕРЕЙ

В данной статье представлен сравнительный анализ психологического благополучия матерей разных возрастов, имеющих детей с инвалидностью, на основе методики К. Рифф “Шкала психологического благополучия”. Эмпирические результаты показали наличие статистически значимых различий между возрастными группами по таким факторам, как автономия, управление окружающей средой и личностный рост. Наряду с этим, в статье проведён широкий анализ зарубежной и отечественной научной литературы по данной теме, а полученные результаты сопоставлены с теориями психологического благополучия.

Ключевые слова: психологическое благополучие, возрастные особенности, автономия, управление окружающей средой, личностный рост.

DIFFERENTIAL MANIFESTATIONS OF THE AGE FACTOR IN THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF MOTHERS

This article presents a comparative analysis of the psychological well-being of mothers of different ages who have children with disabilities, based on C. Ryff's “Psychological Well-being Scale” methodology. Empirical results showed statistically significant differences between age groups in the factors of autonomy, environmental mastery, and personal growth. In parallel, the article extensively analyzes foreign and domestic scientific literature on the topic and compares the obtained results with theories of psychological well-being.

Keywords: psychological well-being, age-related characteristics, autonomy, environmental mastery, personal growth.

Kirish. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotlariga ko‘ra, dunyo aholisining qariyb 16% muayyan darajadagi nogironlik holati bilan yashaydi, UNICYEF hisobotlarida esa dunyo bo‘yicha 240 million nafardan ortiq bola nogironligi bo‘lgan bolalar toifasiga mansub ekanligi qayd etilgan. Ushbu ko‘rsatkichlar nogiron farzand tarbiyalayotgan onalarning psixologik farovonligini o‘rganish masalasini dolzarb ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biriga aylantirmoqda.

O‘zbekiston Respublikasida «Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida»gi Qonun hamda aholi ruhiy salomatligini saqlash bo‘yicha qabul qilingan me‘yoriy-huquqiy hujjatlar nogiron farzandli oilalarga psixologik va ijtimoiy yordam ko‘rsatishni davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilaydi.

Onalik tajribasi, hissiy yuklama va farzand parvarishi bilan bog‘liq ma’suliyat yosh davrlar kesimida turlicha kechishi mumkin. Zamonaviy psixologiyada shaxsning yosh bosqichi nafaqat biologik, balki ijtimoiy-psixologik tajriba to‘planishi bilan ham belgilanadigan omil sifatida qaraladi, biroq bu jarayonning nogiron farzandli onalarda qanday farqlanishi milliy tadqiqotlarda hali yetarlicha yoritilmagan. Shu sababli mazkur maqolada nogiron farzandli 30–35 va 36–40 yoshdagi onalarning psixologik farovonlik ko‘rsatkichlarini qiyosiy tahlil qilish, ular o‘rtasidagi statistik ahamiyatli farqlarni aniqlash va bu farqlarning psixologik mazmunini mavjud ilmiy nazariyalar asosida ochib berish maqsad qilib olindi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Psixologik farovonlik tushunchasini ilmiy jihatdan asoslashda amerikalik psixolog K. Riffning tadqiqotlari markaziy o‘rin tutadi. U psixologik farovonlikni o‘zini qabul qilish, ijobiy munosabatlar, avtonomiya, muhitni boshqarish, hayotiy maqsadlar va shaxsiy o‘sish kabi olti tarkibiy qismdan iborat ko‘p o‘lchovli konstrukt sifatida ta’riflab, buni faqat kayfiyat yoki vaqtinchalik xursandchilik bilan tenglashtirib bo‘lmashini asoslab berdi [1]. K. Riffning yondashuvi psixologiyada keng tarqalgan gedonistik (E. Diener asos solgan subyektiv farovonlik) an’adan farqli ravishda, eudaymonik, yani shaxsning o‘z imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarishiga asoslangan farovonlik tushunchasini ilgari suradi. E. Diener o‘z tadqiqotlarida farovonlikni insonning hayotidan umumiy qoniqishi, ijobiy va salbiy affektlar nisbati orqali izohlab, subyektiv baholashning farovonlik tuzilishidagi rolini ilmiy jihatdan asoslagan edi [2]. K. Riff va K. Keyesning keyingi qo‘shma tadqiqotlarida psixologik farovonlikning olti omilli tuzilishi turli yosh guruhlarida empirik tekshirilgan bo‘lib, natijalar avtonomiya va muhitni boshqarish ko‘rsatkichlari yoshning ortishi bilan birga o‘sish tendensiyasiga ega ekanligini, shaxsiy o‘sish va hayotiy maqsadlar esa aksincha, yosh ulg‘ayishi bilan birga pasayish tendensiyasini namoyon qilishini ko‘rsatgan [3]. K. Riffning o‘zi ham alohida ta’kidlaganidek, psixologik farovonlikning darajasi va tuzilishi nafaqat jinsga, balki turli yosh davrlariga ko‘ra ham sezilarli farqlanadi, bu esa yosh omilini farovonlikni tahlil qilishda mustaqil o‘zgaruvchi sifatida ko‘rib chiqish zarurligini asoslaydi [3]. Ushbu natijalar mazkur tadqiqotning yosh kesimidagi taqqoslash uslubiyoiga bevosita nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Psixologik farovonlikning yosh bilan bog‘liqligini nazariy jihatdan tushuntirishga xizmat qiluvchi yana bir muhim konseptual asos amerikalik sosiolog L. Pearlin va hammualiflari tomonidan ishlab chiqilgan “stress jarayoi” modelidir. Ushbu model g‘amxo‘rlik ko‘rsatuvchi shaxsning (masalan, nogiron farzand tarbiyalayotgan onaning) holatini fon xususiyatlari, birlamchi va ikkilamchi stressorlar hamda ularga qarshi turuvchi psixologik resurslar jumladan, vaziyatni nazorat qila olish, boshqara olish hissi o‘rtasidagi bog‘liqlik zanjiri orqali izohlaydi [4]. Model bo‘yicha g‘amxo‘rlik tajribasining davomiyligi ortishi bilan shaxsda vaziyatni boshqarish resurslari asta-sekin shakllanib, mustahkamlanib boradi, bu esa nazariy jihatdan K. Riffning “muhitni boshqarish” konstruktiga bevosita yaqin turadi va tajribali (kattaroq yoshdagi) onalarda ushbu ko‘rsatkichning nisbatan yuqoriroq bo‘lishini oldindan taxmin qilish imkonini beradi.

So‘nggi yillarda rossiyalik psixolog A.B. Eydelman o‘zining 2022-yilda himoya qilingan dissertatsion tadqiqotida psixologik farovonlikning yosh bilan bog‘liqligini yangi burchakdan — subyektiv yosh tushunchasi orqali — o‘rgangan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, insonning o‘zini qanday yoshda his qilishi, xususan, ijtimoiy subyektiv yosh (shaxs o‘z xatti-harakatlarini qaysi yosh me’yoriga mos deb baholashi) psixologik farovonlikka xronologik yoshning o‘ziga qaraganda ko‘proq ta’sir ko‘rsatishi, bunda bu bog‘liqlik ayniqsa yetuk yosh davrida (40–50 yosh) eng yuqori ahamiyat kasb etishi aniqlangan [5]. Bu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, onalarning psixologik farovonligidagi yosh farqlari nafaqat tashqi, xronologik yosh bilan, balki shaxsning o‘z yoshi va unga mos ijtimoiy rollarni qanday ichki baholashi bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Sankt-Peterburg davlat universitetida L.V. Jukovskaya tomonidan o‘tkazilgan yirik empirik tadqiqotda turli yoshdagi ayollarning psixologik farovonligi K. Riff shkalasi asosida keng qamrovli tahlil qilingan. Natijalar shuni ko‘rsatganki, ayollar namunasida eng yuqori ko‘rsatkichlar shaxsiy o‘sish va ijobiy munosabatlar shkalalari bo‘yicha, eng past ko‘rsatkichlar esa kompetentlik (muhitni boshqarish) va avtonomiya shkalalari bo‘yicha qayd etilgan [6]. Shuningdek, ayollarning ota-onalik munosabatlari ham yosh bilan birga o‘zgarib borishini, bu o‘zgarish psixologik farovonlik tuzilishiga bevosita ta’sir qilishini ko‘rsatgan [6]. Bu natijalar nogiron farzandli onalar namunasida yosh omilining o‘xshash yoki farqli tarzda namoyon bo‘lishini tekshirish zaruratini kuchaytiradi.

Nogiron farzandli ota-onalarning farovonligi yosh kesimida qanday farqlanishini bevosita tekshirgan yirik miqyosli tadqiqotlardan biri sifatida AQSHning umummilliy “MIDUS” dasturi doirasida J. Ha va hammualiflari tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotni keltirish mumkin. Ushbu tadqiqotda rivojlanish yoki ruhiy salomatlik muammosiga ega farzand tarbiyalayotgan ota-onalarning holati yosh guruhlar kesimida qiyoslanib, kattaroq yoshdagi ota-onalarda farzand nogironligi bilan bog‘liq salbiy affekt va psixologik farovonlikning pasayishi yoshroq ota-onalarga nisbatan sezilarli darajada kuchsizroq namoyon bo‘lishi, ya’ni yosh ortishi bilan ushbu stress ta’sirining yumshashi kuzatilishi aniqlangan [7]. Ushbu umummilliy tadqiqot natijasi mazkur maqolada 36–40 yoshdagi onalarning avtonomiya va muhitni boshqarish ko‘rsatkichlari bo‘yicha yoshroq guruhdan ustun bo‘lishini tushuntirishga qo‘shimcha empirik asos bo‘lib xizmat qiladi.

U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi shaxs rivojlanishini mikrotizim (oila), mezotizim (oila va boshqa institutlar o‘rtasidagi aloqa), ekzotizim va makrotizim (madaniy-ijtimoiy muhit) darajalarida ko‘rib chiqishni taklif etadi [8]. Ushbu nazariya nogiron farzandli onalar tadqiqotida alohida ahamiyatga ega, chunki u onaning psixologik holatini faqat individual xususiyat sifatida emas, balki yosh davri bilan birga o‘zgaruvchi ijtimoiy tajriba va qo‘llab-quvvatlash tarmog‘i kontekstida tahlil qilish zaruratini asoslaydi. M.

Seligman tomonidan ishlab chiqilgan PERMA modeli psixologik farovonlikni ko‘p qirrali, vaqt o‘tishi bilan rivojlanadigan jarayon sifatida ko‘rish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi [9].

Ijtimoiy qo‘llab-quvvatlashning himoya vazifasi S. Koyen va T. Uillsning klassik "buferlik gipotezasi"da ilmiy asoslangan bo‘lib, unga ko‘ra stress omillari ta’siri ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi yuqori bo‘lgan shaxslarda nisbatan yumshoq kechadi [10]. Bu qonuniyat, ayniqsa, hayotiy tajribasi ortgan, kengroq ijtimoiy tarmoqqa ega bo‘lgan kattaroq yoshdagi onalar uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Mahalliy tibbiy psixologiya sohasida Z. Ibodullayev tadqiqotlarida shaxsning ruhiy salomatligi va moslashuv jarayonlari hayotiy tajriba va yosh bilan bog‘liq dinamikada o‘rganilib, bu qarashlar o‘zbek onalari namunasida psixologik farovonlikni tahlil qilishning nazariy-uslubiy zaminini kengaytiradi [11].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda jami 80 nafar ($n=80$) nogiron farzandli ona ishtirok etdi. Tanlanma yosh kesimiga ko‘ra ikki guruhga ajratildi: 30–35 yoshdagi onalar ($n=35$) va 36–40 yoshdagi onalar ($n=45$). Tadqiqot qiyosiy tarzda tashkil etilib, ikki yosh guruhi o‘rtasidagi psixologik farovonlik ko‘rsatkichlarini taqqoslashga qaratildi.

Psixodiagnostik vosita sifatida K. Riffning “Psixologik farovonlik shkalasi” metodikasi qo‘llanildi [1]. Ushbu metodika psixologik farovonlikni olti tarkibiy omil o‘zini qabul qilish, ijobiy munosabatlar, avtonomiya, muhitni boshqarish, hayotiy maqsadlar va shaxsiy o‘rish bo‘yicha baholashga imkon beradi.

Olingan empirik ma’lumotlar Styudent t-mezoni yordamida statistik qayta ishlendi, bunda har bir omil bo‘yicha yosh guruhlari o‘rtasidagi o‘rtacha ko‘rsatkich (M), standart chetlanish (σ), t-qiymati va ahamiyatlilik darajasi (p) hisoblab chiqildi. Farqlar $p<0,05$ darajasida statistik ahamiyatli deb qabul qilindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. K. Riffning “Psixologik farovonlik shkalasi” orqali yosh kesimida olingan natijalarning Styudent t-mezoni bo‘yicha ko‘rsatkichlari quyidagi jadvalda keltirilgan ($n=80$).

1-jadval.

№	Omilar	Yosh guruhlari	N	o‘rtacha (M)	σ	t	p
1	O‘zini qabul qilish	30–35 yosh	35	23,91	5,12	-1,44	0,154
		36–40 yosh	45	25,60	5,33		
2	Ijobiy munosabatlar	30–35 yosh	35	24,63	5,18	-1,73	0,087
		36–40 yosh	45	26,60	4,88		
3	Avtonomiya	30–35 yosh	35	25,80	4,60	-2,30	0,024
		36–40 yosh	45	28,15	4,45		
4	Muhitni boshqarish	30–35 yosh	35	22,45	5,23	-2,18	0,032
		36–40 yosh	45	25,05	5,31		
5	Hayotiy maqsadlar	30–35 yosh	35	25,10	5,15	-1,93	0,057
		36–40 yosh	45	23,32	5,02		
6	Shaxsiy o‘rish	30–35 yosh	35	29,35	4,52	-2,19	0,031
		36–40 yosh	45	27,64	4,77		

Jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, olti omildan uchta avtonomiya, muhitni boshqarish va shaxsiy o‘rish bo‘yicha yosh guruhlari o‘rtasida statistik ahamiyatli farqlar aniqlangan ($p<0,05$), qolgan uchta omil o‘zini qabul qilish, ijobiy munosabatlar va hayotiy maqsadlar bo‘yicha esa ahamiyatli farq qayd etilmagan ($p>0,05$).

“Avtonomiya” omili bo‘yicha guruhlar o‘rtasida statistik ahamiyatli farq aniqlandi ($t=-2,30$; $p=0,024$): 36–40 yoshdagi onalarda ko‘rsatkich 28,15 ball, 30–35 yoshdagi onalarda esa 25,80 ballni tashkil etdi, ya’ni katta yosh guruhida avtonomiya ko‘rsatkichi yuqoriroq bo‘ldi.

“Muhitni boshqarish” omili bo‘yicha ham ahamiyatli farq qayd etildi ($t=-2,18$; $p=0,032$): 36–40 yoshdagi onalarda 25,05 ball, 30–35 yoshdagi onalarda 22,45 ball, bunda ham katta yosh guruhi yuqoriroq ko‘rsatkichga ega bo‘ldi.

“Shaxsiy o‘shish” omili bo‘yicha esa teskari yo‘nalishdagi farq aniqlandi ($t=-2,19$; $p=0,031$): 30–35 yoshdagi onalarda 29,35 ball, 36–40 yoshdagi onalarda 27,64 ball, ya‘ni bu omil bo‘yicha kichik yosh guruhi yuqoriroq ko‘rsatkichga ega bo‘ldi.

“O‘zini qabul qilish” ($t=-1,44$; $p=0,154$), “ijobiy munosabatlar” ($t=-1,73$; $p=0,087$) va “hayotiy maqsadlar” ($t=-1,93$; $p=0,057$) omillari bo‘yicha guruhlar o‘rtasida statistik ahamiyatli farq aniqlanmadi, garchi “hayotiy maqsadlar” omili bo‘yicha farq ahamiyatlilik chegarasiga yaqin ($p=0,057$) bo‘lsada.

Muhokama. Avtonomiya omili bo‘yicha aniqlangan farq katta yoshdagi onalarda mustaqil qaror qabul qilish, tashqi ta’sirlarga nisbatan ichki pozitsiyani saqlash va farzand parvarishiga oid masalalarda shaxsiy fikrga tayanish darajasi yuqoriroq ekanligidan dalolat beradi. Yoshroq onalarda esa farzandining holati bilan bog‘liq qarorlarni qabul qilishda tashqi maslahat va mutaxassislar tavsiyasiga ko‘proq tayanish kuzatiladi, bu ularning ichki mustaqil pozitsiyasini nisbatan zaiflashtiradi. Ushbu natija K. Ryff va K. Keyesning umumiy populyasiyada avtonomiyaning yosh bilan birga kuchayishi haqidagi tadqiqotsi bilan to‘liq mos keladi [3], bu esa yosh bilan bog‘liq psixologik qonuniyatlarning nogiron farzand tarbiyasi sharoitida ham saqlanib qolishini ko‘rsatadi.

Muhitni boshqarish bo‘yicha aniqlangan farq shuni ko‘rsatadiki, katta yoshdagi onalar farzand parvarishi, davolanish va oilaviy vazifalarni muvofiqlashtirish borasida ko‘proq tajriba to‘plagani sababli, kundalik hayotni tartibga solish va tashqi sharoitlarni boshqarish salohiyati yuqoriroq namoyon bo‘ladi. Bu natija S. Koyen va T. Uillsning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash “Buferlik gipotezasi” [10] bilan, shuningdek L. Pearlin va hammualliflarining “Stress jarayoni” modelida ilgari surilgan “Mastery” (vaziyatni boshqara olish resursi) tushunchasi [4] bilan uyg‘undir: katta yoshdagi onalar kengroq ijtimoiy tarmoq va amaliy tajribaga tayangan holda muhitni nazorat qilish salohiyatini oshiradi. Bu natija, shuningdek, A.B. Eydelmanning ijtimoiy subyektiv yosh aynan yetuk davrda (40–50 yosh) farovonlikka eng kuchli ta’sir ko‘rsatishi haqidagi tadqiqoti [5] bilan ham uyg‘un bo‘lib, 36–40 yosh guruhi aynan shu yetuklik bosqichiga yaqinlashayotganini ko‘rsatadi. Yoshroq onalar esa tibbiy muassasalar, mutaxassislar va moddiy yuklama bilan bog‘liq vazifalarni muvofiqlashtirishda ko‘proq qiyinchilikka duch keladi, bu L.V. Jukovskaya tadqiqotida ham kompetentlik shkalasining ayollarda nisbatan past ko‘rsatkichga ega ekanligi bilan tasdiqlangan [6]. Olingan natija so‘nggi yillarda o‘tkazilgan xalqaro tadqiqotlar bilan ham uyg‘undir: xususan, autistik spektr buzilishi bo‘lgan bolalar onalari o‘rtasida o‘tkazilgan tadqiqotda 40 yosh va undan katta onalarda muammoni bevosita hal qilish strategiyasidan foydalanish darajasi 40 yoshgacha bo‘lgan onalarga nisbatan statistik ahamiyatli darajada yuqori ekanligi aniqlangan ($t=2,093$; $p=0,037$), bu esa yosh va amaliy tajribaning muammoni boshqarish ko‘nikmalariga ijobiy ta’sirini yana bir bor tasdiqlaydi [12].

Shaxsiy o‘shish bo‘yicha aniqlangan teskari yo‘nalishdagi farq shuni ko‘rsatadiki, yoshroq onalarda o‘z ustida ishlash, yangi bilim va tajribalarga ochiqlik, reabilitasion imkoniyatlarni izlashga intilish nisbatan faolroq namoyon bo‘ladi, katta yoshdagi onalarda esa hayotiy vazifalar ko‘proq barqaror mas’uliyat va mavjud tartibni saqlash bilan bog‘lanadi. Bu natija ham K. Ryff va K. Keyesning shaxsiy o‘shishning yosh bilan birga pasayishi haqidagi umumiy qonuniyati [3] bilan, ham L.V. Jukovskaya tadqiqotida ayollarda shaxsiy o‘shish shkalasi eng yuqori ko‘rsatkichlardan biri sifatida qayd etilgani [6] bilan mos keladi, biroq bu yerda o‘ziga xoslik shundaki, nogiron farzandli yoshroq onalarda shaxsiy o‘shishga intilish ayni paytda farzand parvarishi bilan bog‘liq yangi bilim va ko‘nikmalarni egallashga qaratilgan bo‘lishi mumkin, bu esa M. Seligmanning “chuqur singish” tushunchasiga yaqin turadi [9].

O‘zini qabul qilish, ijobiy munosabatlar va hayotiy maqsadlar omillari bo‘yicha ahamiyatli farqning aniqlanmaganligi alohida izohga muhtoj. U. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi nuqtayi nazaridan qaraganda [8], bu natija mazkur omillarning yosh davriga qaraganda ko‘proq mezotizim va ekzotizim darajasidagi omillar masalan, oilaviy qo‘llab-quvvatlash sifati, hudud va ijtimoiy sharoit bilan bog‘liq ekanligidan dalolat beradi, yani ular yosh o‘zgarishidan ko‘ra kengroq kontekstual omillarga sezgirroqdir. Bu, shuningdek, J. Ha va hammualliflarining umummilliy tadqiqotida qayd etilgan yosh bilan bog‘liq stress ta’sirining tekis emas, balki farovonlikning turli tarkibiy qismlariga tanlab ta’sir ko‘rsatishi haqidagi xulosasi [7] bilan ham izohlanishi mumkin.

Xulosa. O‘tkazilgan tadqiqot nogiron farzandli 30–35 va 36–40 yoshdagi onalarning psixologik farovonligini K. Riffning “Psixologik farovonlik shkalasi” asosida qiyosiy tahlil qilish, ular o‘rtasidagi statistik ahamiyatli farqlarni aniqlash va bu farqlarning psixologik mazmunini ochib berish maqsadida olib borildi. Student t-mezoni yordamida amalga oshirilgan statistik tahlil natijasida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, olti tarkibiy omildan uchasi avtonomiya ($t=-2,30$; $p=0,024$), muhitni boshqarish ($t=-2,18$; $p=0,032$) va shaxsiy o‘shish ($t=-2,19$; $p=0,031$) bo‘yicha yosh guruhlar o‘rtasida statistik ahamiyatli farqlar mavjudligi aniqlandi, bu esa tadqiqotning boshlang‘ich gipotezasini tasdiqladi. Bunda 36–40 yoshdagi onalarda avtonomiya va muhitni boshqarish ko‘rsatkichlari 30–35 yoshdagi onalarnikiga nisbatan yuqoriroq,

shaxsiy o‘rinish ko‘rsatkichi esa, aksincha, kichik yosh guruhida yuqoriroq bo‘ldi. o‘zini qabul qilish, ijobiy munosabatlar va hayotiy maqsadlar omillari bo‘yicha esa yosh guruhlari o‘rtasida statistik ahamiyatli farq aniqlanmadi ($p > 0,05$), bu psixologik farovonlikning ushbu tarkibiy qismlari yosh omiliga nisbatan oilaviy va ijtimoiy omillarga ko‘proq bog‘liq ekanligidan dalolat beradi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, psixologik farovonlikning yosh kesimidagi umumiy qonuniyatlari birinchi marta aynan nogiron farzandli onalar namunasida, milliy sharoitda empirik tekshirilib, umumiy yosh psixologiyasi qonuniyatlarining maxsus ehtiyojli farzand tarbiyasi sharoitida ham saqlanib qolishi isbotlandi. Bu mavzu bo‘yicha mahalliy ilmiy adabiyotlardagi bo‘shliqni to‘ldirishga xizmat qiladi va nogiron farzandli onalarga psixologik yordam ko‘rsatish amaliyotini ilmiy asoslash imkonini beradi.

Tadqiqotning cheklovi sifatida tanlanmaning nisbatan tor yosh oralig‘i (30–40 yosh) va faqat ikki yosh guruhi bilan chegaralanganini alohida ta’kidlash lozim. Kelgusi tadqiqotlarda yosh diapazonini kengaytirish, nogironlik turi va og‘irlik darajasi kabi qo‘shimcha o‘zgaruvchilarni hisobga olish hamda longitudinal (davomiy kuzatuv) tadqiqot dizaynidan foydalanish nogiron farzandli onalarning psixologik farovonligidagi yosh dinamikasini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Ryff C.D. Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. Vol. 57(6). P. 1069–1081.
2. Diener E. Subjective well-being // *Psychological Bulletin*. 1984. № 95. P. 542–575.
3. Ryff C.D., Keyes C.L.M. The structure of psychological well-being revisited // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. Vol. 69(4). P. 719–727.
4. Pearlin L.I., Mullan J.T., Semple S.J., Skaff M.M. Caregiving and the stress process: An overview of concepts and their measures // *The Gerontologist*. 1990. Vol. 30(5). P. 583–594.
5. Эйдельман А.Б. Субъективный возраст как фактор психологического благополучия: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. М.: Институт психологии РАН, 2022. 199 с.
6. Жуковская Л.В. Психологическое благополучие и родительские установки женщин: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.13. СПб.: СПбГУ, 2011. 242 с.
7. Ha J., Hong J., Seltzer M.M., Greyenber J.S. Age and gender differences in the well-being of midlife and aging parents with children with mental health or developmental problems: Report of a national study // *Journal of Health and Social Behavior*. 2008. Vol. 49(3). P. 301–316.
8. Bronfenbrenner U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge: Harvard University Press, 1979. 330 p.
9. Seligman M.E.P. *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being*. New York: Free Press, 2011. 349 p.
10. Cohen S., Wills T.A. Stress, social support, and the buffering hypothesis // *Psychological Bulletin*. 1985. Vol. 98(2). P. 310–357.
11. Ibodullayev Z. *Tibbiyot psixologiyasi*. Toshkent, 2019. 502 b.
12. Al Eid N.A., Alshehri S.M., Arnout B.A. The predictability of stress coping strategies and psychological capital on the psychological well-being of autistic spectrum children’s mothers in the Kingdom of Saudi Arabia // *Behavioral Sciences*. 2024. Vol. 14(12). Art. 1235. <https://doi.org/10.3390/bs14121235>
13. Sharifian P., Kuchaki Z., Shoghi M. Effect of resiliency training on stress, hope and psychological toughness of mothers living with mentally and physically disabled children // *BMC Pediatrics*. 2024. Vol. 24. <https://doi.org/10.1186/s12887-024-04828-6>

**YOSHLARDA MEDIA-AXBOROTNI IDROK ETISH VA PSIXOLOGIK HIMOYA
MEKANIZMLARINING EMPIRIK TAHLILI**

Muxtarov Otabek Shuxratjanovich,

Andijon davlat universiteti

Psixologiya va pedagogika kafedrası dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

o.muxtarov88@mail.ru

ORCID ID: 0009-0003-2996-0099

Mazkur maqolada uyushmagan yoshlarda media-axborotni idrok etish xususiyatlari va ularning virtual makondagi psixologik himoya mexanizmlari empirik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarga tobelik darajasini psixodiagnostika qilish hamda axborot iste'molida kognitiv filtrlash qobiliyatlarini baholashdan iborat. Tadqiqotda Farg'ona, Andijon va Toshkent viloyatlaridan jami 485 nafar uyushmagan yoshlar hamda 32 nafar ekspert ishtirok etdi. Respondentlarning holatini aniqlash uchun K.Yangning "Internetga tobelik darajasini aniqlash" testi, Sh.Frederikning "Kognitiv refleksiya testi" (CRT) va TRIZ tamoyillariga asoslangan maxsus kognitiv ssenariylar qo'llanildi. Olingan natijalar SPSS 26.0 dasturi yordamida Styudentning t-mezoni va Pirson korrelyatsiya koeffitsiyenti orqali statistik qayta ishlandi. Natijalarga ko'ra, uyushmagan yoshlarning 82 foizida o'rtacha va yuqori darajadagi virtual tobelik mavjudligi aniqlandi. Shuningdek, respondentlarning 62 foizida kognitiv refleksiya darajasi past ekanligi, bu esa feyk va manipulyativ axborotlarga nisbatan impulsiv ishonuvchanlikni keltirib chiqarishi isbotlandi. Korrelyatsion tahlillar virtual tobelik va ma'naviy qadriyatlar o'rtasida kuchli teskari bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Tadqiqotda yoshlar xarakteridagi dangasalik, mas'uliyatsizlik va kreativlik kabi xislatlarning media iste'moliga ta'siri ham dispersion tahlil (ANOVA) yordamida o'rganildi. Xulosa o'rnida, yoshlarda axborot xurujlariga qarshi avtonom psixologik himoya bloklarini (Kognitiv qalqon) shakllantirish uchun TRIZ va mnemotexnika usullaridan foydalanish zarurati ilmiy asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: uyushmagan yoshlar, mediasavodxonlik, kognitiv refleksiya, virtual tobelik, psixologik himoya, TRIZ, mnemotexnika, empirik tahlil.

**ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВОСПРИЯТИЯ МЕДИА-ИНФОРМАЦИИ И
МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ У МОЛОДЁЖИ**

В данной статье эмпирически проанализированы особенности восприятия медиа-информации неорганизованной молодёжью и механизмы их психологической защиты в виртуальном пространстве. Основная цель исследования – психодиagnostika уровня зависимости молодёжи от социальных сетей и оценка их способностей к когнитивной фильтрации при потреблении информации. В исследовании приняли участие 485 представителей неорганизованной молодёжи и 32 эксперта из Ферганской, Андижанской и Ташкентской областей. Для определения состояния респондентов использовались тест К. Янга на интернет-зависимость, тест когнитивной рефлексии (CRT) Ш. Фредерика и специальные когнитивные сценарии, основанные на принципах ТРИЗ. Полученные результаты были статистически обработаны в программе SPSS 26.0 с использованием t-критерия Стьюдента и коэффициента корреляции Пирсона. По результатам выявлено, что 82% неорганизованной молодёжи имеют средний и высокий уровень виртуальной зависимости. Также доказано, что у 62% респондентов наблюдается низкий уровень когнитивной рефлексии, что приводит к импульсивной доверчивости к фейковой и манипулятивной информации. Корреляционный анализ показал наличие сильной обратной связи между виртуальной зависимостью и духовными ценностями. Кроме того, с помощью дисперсионного анализа (ANOVA) было изучено влияние таких черт характера, как лень, безответственность и креативность, на медиапотребление. В заключение научно обоснована необходимость использования методов ТРИЗ и мнемотехники для формирования блоков автономной психологической защиты (Когнитивный щит) от информационно-атак у молодёжи.

Ключевые слова: неорганизованная молодёжь, медиаграмотность, когнитивная рефлексия, виртуальная зависимость, психологическая защита, ТРИЗ, мнемотехника, эмпирический анализ.

EMPIRICAL ANALYSIS OF MEDIA-INFORMATION PERCEPTION AND PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS IN YOUTH

This article empirically analyzes the characteristics of media-information perception among unorganized youth and their psychological defense mechanisms in the virtual space. The main purpose of the study is the psychodiagnostics of the level of youth addiction to social networks and the assessment of their cognitive filtering abilities in information consumption. A total of 485 unorganized youth and 32 experts from the Fergana, Andijan, and Tashkent regions participated in the study. To determine the respondents' condition, K. Young's Internet Addiction Test, S. Frederick's Cognitive Reflection Test (CRT), and special cognitive scenarios based on TRIZ principles were used. The obtained results were statistically processed in the SPSS 26.0 software using Student's t-test and Pearson's correlation coefficient. According to the results, 82% of unorganized youth were found to have a medium to high level of virtual addiction. It was also proven that 62% of the respondents have a low level of cognitive reflection, which leads to impulsive gullibility towards fake and manipulative information. Correlation analysis showed a strong inverse relationship between virtual addiction and spiritual values. Furthermore, the impact of character traits such as laziness, irresponsibility, and creativity on media consumption was studied using analysis of variance (ANOVA). In conclusion, the necessity of using TRIZ and mnemotechnic methods to form autonomous psychological defense blocks (Cognitive shield) against information attacks in youth is scientifically substantiated.

Keywords: unorganized youth, media literacy, cognitive reflection, virtual addiction, psychological defense, TRIZ, mnemotechnics, empirical analysis.

Kirish. Bugungi kunda jahon miqyosida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va sun'iy intellekt tizimlarining jadal taraqqiy etishi inson psixologiyasini, xususan, yoshlarning kognitiv, emotsional va xulq-atvor reaksiyalarini axborot makoniga chuqur bog'lab qo'ydi [1]. Global tarmoqlarda manipulyativ axborotlar, interaktiv vizual kontentlar hamda feyk (yolg'on) xabarlarining ko'payishi insonning obyektiv reallikni idrok etishiga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli, jamiyatning kelajagi bo'lgan yoshlarning, xususan, uyushmagan yoshlarning virtual makonda ijtimoiy-psixologik xavfsizligini ta'minlash, ularda mantiqiy filtrlash va avtonom psixologik himoya mexanizmlarini yaratish davrning o'tkir zaruratiga aylangan [2].

O'zbekiston Respublikasida yoshlarning axborot-psixologik xavfsizligini ta'minlash, ularni halol hayot tarziga yo'naltirish bo'yicha mustahkam huquqiy-me'yoriy asoslar yaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmonida yoshlarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasini kuchaytirish, ularni zararli axborot xurujlaridan himoya qilish va mafkuraviy immunitetini mustahkamlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [3]. Ushbu hujjatlar yoshlar mediasavodxonligini ijtimoiy-psixologik va kognitiv texnologiyalar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi [4].

Yoshlarda media-axborotni idrok etish va psixologik himoya mexanizmlarini tadqiq etishda empirik yondashuvning ahamiyati beqiyosdir. Ushbu muammoni hal qilishda faqat nazariy xulosalar yoki quruq nasihatlar emas, balki shaxsning virtual tobelik darajasini aniqlovchi psixodagnostik metodikalar, kognitiv refleksiya testlari (CRT), raqamli izlar auditi (Digital Footprint) hamda statistik tahlil asosida olingan real ma'lumotlarga tayanish lozim [5]. Shuningdek, islomiy axloq me'yorlariga (vaqt qadri, so'z mas'uliyati, lag'vdan uzoqlashish) va sof tafakkurga tayangan holda yoshlarning ongida axborotni filtrlash ko'nikmalarini empirik jihatdan o'rganish kiber-qaramlikni bartaraf etishning eng samarali yo'li hisoblanadi [6]. Aynan empirik ma'lumotlar yoshlarning kognitiv dangasaligi, xarakter xususiyatlari va dofamin qaramligini obyektiv baholashga xizmat qiladi hamda yaratiladigan psixologik korreksiya modellarning ishonchliligini oshiradi [7].

Xalqaro ilmiy tajribada ham (Amerika Psixologiya Assotsiatsiyasi, Oksford Internet Instituti kabi nufuzli markazlarda) axborot manipulyatsiyalariga qarshi shaxsda avtonom psixologik himoya bloklarini yaratish, mediasavodxonlik darajasini aniqlash va feyklarga qarshi intellektual immunitetni shakllantirish jarayonlari qat'iy standartlashtirilgan empirik va matematik-statistik metodlar yordamida o'lanishi eng muhim mezon sifatida qaraladi [8], [9]. Shu nuqtayi nazardan, yoshlarda media-axborotni idrok etish jarayonlarini va ularning psixologik himoya mexanizmlarini empirik asoslarda tahlil qilish hamda tashkil etish nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki bugungi kunning kechiktirib bo'lmaydigan ustuvor amaliy muammosi hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi. Yoshlarda media-axborotni idrok etish va psixologik himoya mexanizmlarini takomillashtirish bugungi kunda jamiyatimizning ijtimoiy-psixologik xavfsizligini ta'minlovchi eng muhim

va dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Chunki jadal taraqqiy etayotgan axborot makonida shaxsning kognitiv jarayonlari, emotsional barqarorligi, xulq-atvor reaksiyalari hamda voqelikni idrok etish qobiliyatini to‘g‘ri baholash feyk (yolg‘on) va manipulyativ axborotlarga qarshi mustahkam immunitetni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, jamiyatning eng ta‘sirchan qatlami bo‘lgan, doimiy bandlikka yoki ta‘lim jarayoniga jalb etilmagan – uyushmagan yoshlar ishtirokidagi axborot iste‘moli jarayonlarida psixologik himoya mexanizmlarining barqarorligi ularning real hayotga moslashuviga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. **“E’tibor iqtisodiyoti”** (Attention Economy) va algoritmik manipulyatsiyalar avj olgan hozirgi davrda yoshlarni virtual qaramlikdan saqlab qolish tizimli psixologik yondashuvni talab etmoqda.

O‘smirlik va yoshlik davri shaxs taraqqiyotining murakkab va mas‘uliyatli bosqichi bo‘lib, uyushmagan yoshlar toifasi aynan ijtimoiy va shaxsiy identifikatsiya inqirozini boshdan kechirayotgan qatlam sanaladi. Bu davrda ularda barqaror ijtimoiy rolning yo‘qligi “identifikatsiya diffuziyasi” holatini keltirib chiqaradi va virtual makon ular uchun yagona muqobil kompensator zonaga aylanadi. Shu sababli uyushmagan yoshlarning psixologik holatini va virtual makondagi tobeligini baholashda birgina nazariy yoki yuzaki kuzatuv natijasiga tayanish yetarli emas. Ularning ichki kechinmalari, axborot makonidagi **“dofamin qaramligi”**, emotsional barqarorligi, kognitiv dangasaligi va irodaviy nazorat darajasi maxsus psixodagnostik metodikalar, jumladan Kognitiv refleksiya testlari (CRT) va raqamli izlar auditi (Digital Footprint) asosida aniqlanishi lozim. Bu esa yoshlarni virtual makondagi turli manipulyatsiyalardan himoya qilishda ularning kognitiv va psixologik holatini har tomonlama, chuqur hamda ilmiy asosda baholash imkonini beradi.

Bugungi kunda yoshlarda mediasavodxonlik va psixologik himoya mexanizmlarini empirik asoslarda tashkil etishning dolzarbligi ijtimoiy-psixologik xizmatlarning ishonchliliigi hamda ta‘sirchanligini oshirish zarurati bilan ham bevosita bog‘liq. Empirik ma‘lumotlar, ya‘ni internetga tobelik darajasini aniqlash testlari, raqamli xulq-atvor tahlili, klaster va dispersion (ANOVA) tahlil natijalari mutaxassislariga yoshlarning psixologik holatini va axborotni mantiqiy filtrlash qobiliyatini aniqroq baholash imkonini beradi. Bunday yondashuv mediasavodxonlikni oshirishda an‘anaviy nasihatbozlikdan voz kechib, ixtirochilik masalalarini hal qilish (TRIZ) va mnemotexnika kabi ilg‘or usullarga asoslangan “Kognitiv Qalqon” modelining ilmiy dalillarga tayanishini ta‘minlaydi. Qolaversa, ushbu axborot filtrlash jarayoniga islomiy-axloqiy qadriyatlar (Tabayyun tamoyili va lag‘vdan saqlanish) integratsiyasi orqali yoshlarning ongli qarorlar qabul qilishiga, ularni daromadli, amaliy kasblarga yo‘naltirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqola uyushmagan yoshlarda media-axborotni idrok etish va psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirishda empirik ma‘lumotlardan foydalanishning ilmiy-amaliy ahamiyatini yoritishga qaratilgan. Unda yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarga tobeligi, kognitiv refleksiya darajasi va xarakteridagi ijobiy hamda salbiy xislatlarning (dangasalik, e‘tiborsizlik, qiziquvchanlik, yashirin kreativlik) axborot iste‘moliga ta‘siri muhim psixologik mezonlar sifatida tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari yoshlarni feyk va zararli kontentlardan himoya qilish, ularning kognitiv resurslarini real amaliy faoliyatga burish maqsadida empirik yondashuvdan keng foydalanish zarurligini ilmiy asoslashga xizmat qiladi.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi. Yoshlarda media-axborotni idrok etish va ularning psixologik himoya mexanizmlarini takomillashtirish masalasi zamonaviy kognitiv psixologiya, kiberpsixologiya va ijtimoiy psixologiya sohalarida keng o‘rganilgan ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Xorij olimlaridan A.Bandura, J.Bruner, U.Neisser, M.Castells, A.Toftler, H.Jenkins va D.Rushkoff tomonidan mediasavodxonlik nazariyasi, axborotning kognitiv filtrlash mexanizmlari, shuningdek, shaxsning ommaviy kommunikatsiya va axborot manipulyatsiyasi sharoitidagi xulq-atvori bilan bog‘liq muammolar fundamental darajada ilmiy tadqiq etilgan. Jahon tajribasida D.Kanemanning **“Ikki tizimli tafakkur”** modeli, J.Svellerning **“Kognitiv yuklama nazariyasi”** hamda L.Festingerning **“Kognitiv dissonans”** kabi yondashuvlari yoshlarning feyk xabarlarini idrok etishi va manipulyatsiyalarga beriluvchanligini baholashda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, xalqaro tadqiqot markazlari tomonidan e’tibor iqtisodiyoti (attention economy) va dofamin tuzoqlarining shaxs ongiga ta‘siri chuqur tahlil qilingan.

Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligi mamlakatlari olimlari B.G.Ananyev, A.G.Asmolov, L.S.Vigotskiy, P.Ya.Galperin, A.E.Voyskunskiy, G.V.Grachev va I.K.Melnik kabi tadqiqotchilar axborot-psixologik xavfsizlik, kiberpsixologiya hamda kognitiv jarayonlarning axborot jamiyatida transformatsiyasi masalalarini keng ko‘lamda o‘rganishgan. Ular o‘z ishlarida tarmoqdagi muloqotning shaxs xarakteriga ta‘siri, ijtimoiy moslashuv fenomenlari hamda virtual muhitda shaxsiy identifikatsiyaning o‘zgarishi kabi masalalarni yoritib berishgan. J.Sulerning **“Internetda ongli tormozlanishning yo‘qolishi”** (Online Disinhibition Effect) va E.Parizerning **“Filtr pufakchalari”** (Filter Bubbles) kabi fenomenlari shaxsning virtual makonda mas‘uliyatsiz xulq-atvorni shakllantirishini tushuntirishda alohida ilmiy qimmatga ega.

O‘zbekiston psixologiya maktabida ham shaxs psixologiyasi, uning ijtimoiylashuvi, yoshlarning ma‘naviy-axloqiy tarbiyasi hamda turli sohalarida psixologik xizmat faoliyatini tashkil etishning nazariy va

amaliy jihatlar E.G‘oziyev, B.R.Qodirov, V.M.Karimova, Z.T.Nishanova, Sh.R.Barotov, N.A.Sog‘inov, G‘.B.Shoumarov, F.A.Akramova kabi olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. Xususan, E.G‘oziyev maktabi vakillari shaxsning axborotni idrok etish xususiyatlarini, B.Qodirov intellektual salohiyat va axborotni qayta ishlash tezligi o‘rtasidagi bog‘liqliklarni asoslab bergan. Sh.Barotov ilgari surgan **“Psixologik xizmat”** konsepsiyasi doirasida yoshlarning axborot makonidagi xavfsizligini ta‘minlashning profilaktik modellari hamda **“Mahalla psixologi”** institutining o‘rni yoritilgan. F.Akramova o‘z tadqiqotlarida oilaviy munosabatlarning mediasavodxonlikka ta‘sirini, Z.Nishanova esa axborotni idrok etishda **“mustaqil ijodiy fikrlash”** tamoyillarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan.

Mavjud ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, garchi psixologik xavfsizlik va mediasavodxonlik keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, respublikamiz psixologiya fanida aynan uyushmagan yoshlarning o‘ziga xos xarakter xususiyatlariga (dofaminga moyillik, dangasalik va shu bilan birga yashirin kreativlikka) asoslangan mediasavodxonlikning individual psixologik himoya mexanizmlari yetarlicha tadqiq etilmagan. Shuningdek, axborot makonida feyk va manipulyativ xabarlardan himoyalanişda ixtirochilik masalalarini hal qilish (TRIZ) mantiqiy algoritmlari hamda mnemotexnika (xotira saroyi) usullarini zamonaviy islomiy axloq prinsiplari bilan uyg‘unlashtirib, empirik jihatdan o‘rganish alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishga e‘tibor qaratilib, yoshlarda mediasavodxonlikni oshirishning kognitiv va axloqiy filtrlash mexanizmlari empirik ko‘rsatkichlar asosida tahlil qilinadi.

Metodologiya. Tadqiqot uyushmagan yoshlar mediasavodxonligini takomillashtirish va ularning virtual makondagi axborot iste‘moli xulq-atvorini empirik jihatdan o‘rganishga qaratildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi yoshlarda media-axborotni idrok etish, feyk xabarlarni kognitiv filtrlash va virtual tobeklik ko‘rsatkichlarini aniqlash hamda ushbu ko‘rsatkichlarning avtonom psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirishdagi amaliy ahamiyatini yoritishdan iborat.

Tadqiqot obyekti sifatida Farg‘ona, Andijon va Toshkent viloyatlaridan tasodifiy tanlash usuli asosida jalb qilingan 18-30 yosh oralig‘idagi 485 nafar uyushmagan yoshlar tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida ishtirokchilarning shaxsiy ma‘lumotlari va raqamli izlari maxfiy saqlandi. Respondentlar bilan ishlashda psixologik tadqiqotning etik tamoyillariga, xususan, ixtiyoriylik, maxfiylik va raqamli daxlsizlik prinsiplariga qat‘iy amal qilindi.

Tadqiqotda K.Yangning “Internetga tobeklik darajasini aniqlash” testi (moslashtirilgan varianti), Sh.Frederikning “Kognitiv refleksiya testi” (CRT) hamda mualliflik asosida ishlab chiqilgan “Feyk va manipulyativ axborotlarni identifikatsiya qilish” kognitiv ssenariylari qo‘llanildi. Ushbu metodikalar majmuasi shaxsning axborot makoniga bo‘lgan munosabatini va mantiqiy filtrlash qobiliyatini turli psixologik parametrlar orqali aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotda quyidagi asosiy shkalalar tahlil qilindi:

“Kognitiv filtrlash va ziddiyatlarni toppish” (KFZ);

“Impulsiv emotsional reaksiya” (IER);

“Lag‘v iste‘moli va eskapizm” (LIE);

“Kognitiv mas‘uliyat va zuhd” (KMZ).

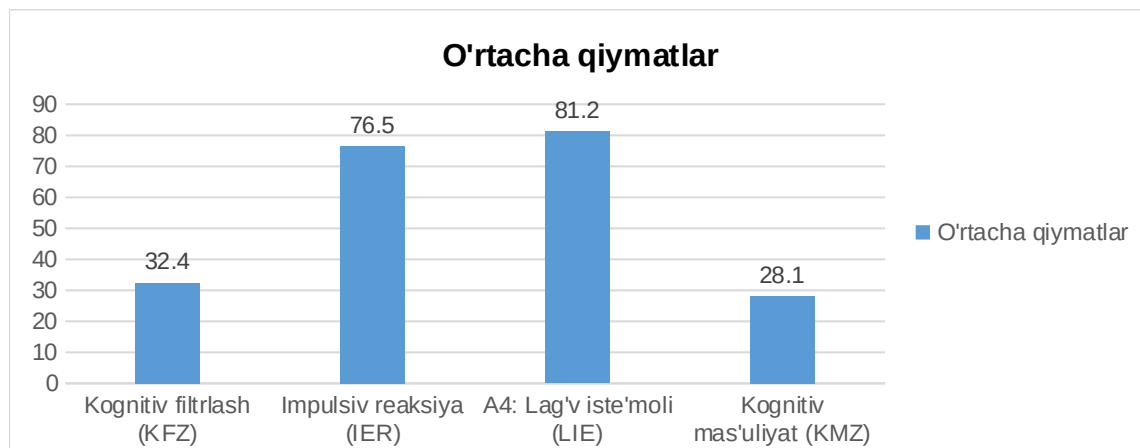
Olingan natijalar **SPSS 26.0** dasturida qayta ishlandi. Statistik tahlil jarayonida deskriptiv statistika, ya‘ni o‘rtacha qiymat, standart og‘ish, minimal va maksimal ko‘rsatkichlar hisoblandi. Korrelatsion va dispersiyaviy (**ANOVA**) tahlil natijalari mazkur maqolada alohida berilmagani sababli, asosiy e‘tibor uyushmagan yoshlarning virtual makondagi holatini aks ettiruvchi deskriptiv tahlilga qaratildi.

1-jadval. Kognitiv va emotsional parametrlar asosida uyushmagan yoshlarning media-axborotni idrok etish ko‘rsatkichlari bo‘yicha deskriptiv statistik tahlil (100 ballik shkalada), N = 485

Shkala nomi	O‘rtacha qiymat, Mean	Standart og‘ish, SD	Minimal	Maksimal
“Kognitiv filtrlash va ziddiyatlarni toppish” (KFZ)	32.4	4.2	14	46
“Impulsiv emotsional reaksiya” (IER)	76.5	5.1	52	98
“Lag‘v iste‘moli va eskapizm” (LIE)	81.2	6.3	58	100
“Kognitiv mas‘uliyat va zuhd” (KMZ)	28.1	3.8	10	44

1-jadval natijalaridan ko‘rinadiki, uyushmagan yoshlar orasida “Lag‘v iste‘moli va eskapizm” (LIE) hamda “Impulsiv emotsional reaksiya” (IER) shkalalari eng yuqori o‘rtacha ko‘rsatkichlarga ega bo‘ldi (mos ravishda Mean = 81.2 va Mean = 76.5). Bu holat respondentlarda axborot makoniga nisbatan kuchli qaramlik, reallikdan virtual olamga qochish tendensiyasi va shov-shuvli axborotlarga darhol (tanqidiy tahlilsiz) emotsional munosabat bildirish holati mavjudligini ko‘rsatadi.

“Kognitiv filtrlash va ziddiyatlarni topish” shkalasi bo'yicha Mean = 32.4 va “Kognitiv mas'uliyat va zuhd” shkalasi bo'yicha Mean = 28.1 natijalari uyushmagan yoshlarda feyk xabarlarining yashirin ziddiyatlarini ilg'ash qobiliyati va axloqiy-qadriyatli filtrlari o'ta past darajada ekanini bildiradi. Bu ko'rsatkichlar yoshlik davriga xos bo'lgan psixologik o'zgaruvchanlik, dofamin qaramligi va emotsional o'zini tartibga solish jarayoni oqsab, yoshlar axborot manipulyatsiyalarining eng zaif nishoniga aylanib qolayotganini ko'rsatadi.

1-rasm. Uyushmagan yoshlarning media-axborotni idrok etish va psixologik himoya ko'rsatkichlari bo'yicha o'rtacha qiymatlar diagrammasi

1-rasmda empirik metodikalar asosida uyushmagan yoshlarning kognitiv va emotsional ko'rsatkichlari bo'yicha olingan o'rtacha qiymatlar ifodalangan. Diagramma natijalariga ko'ra, eng yuqori ko'rsatkichlar “Lag'v iste'moli va eskapizm” hamda “Impulsiv emotsional reaksiya” shkalalarida kuzatildi. Bu holat yoshlarning o'z vaqtlarini mazmunsiz kontentlarga sarflashi, feyk axborotlarga nisbatan tanqidiy immuniteti yo'qligi va ularda dofamin qaramligi kuchli shakllanganligini yaqqol namoyon etadi.

“Kognitiv filtrlash” va “Kognitiv mas'uliyat” kabi himoya bloklarini ifodalovchi shkalalarning keskin pastligi esa respondentlarda shaxsiy qadr-qimmatni axborot orqali to'g'ri anglash, o'z kognitiv imkoniyatlarini baholash hamda axloqiy mezonlarga tayangan holda mantiqiy qarorlar qabul qilish layoqati yetarli darajada emasligidan dalolat beradi. Yoshlarning katta qismi “Tizim-1” (tezkor, intuitiv tafakkur) asiri bo'lib, mantiqiy suzgichdan o'tkazishni ortiqcha kognitiv yuklama sifatida qabul qilmoqda.

Umuman olganda, diagramma va jadval natijalari uyushmagan yoshlarning media-axborotga munosabat tizimi asosan passiv-iste'molchilik va emotsional-reaktiv darajada ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu ko'rsatkichlar kelgusida yoshlarning mediasavodxonligi, irodaviy nazorati, emotsional yetukligi va feyklarga qarshi kurashish xususiyatlarini TRIZ hamda mnemotexnika usullari orqali kompleks baholash va amaliy korreksiya qilish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari yoshlarda media-axborotni idrok etish jarayonlarida empirik metodlardan foydalanish muhimligini tasdiqlaydi. “Lag'v iste'moli va eskapizm” hamda “Impulsiv emotsional reaksiya” ko'rsatkichlarining o'ta yuqori bo'lishi yoshlarning virtual makonga kuchli tobeligini va feyk xabarlariga darhol ishonish moyilligini bildiradi. Biroq “Kognitiv filtrlash” va “Kognitiv mas'uliyat” shkalalarining keskin pastligi yoshlarda emotsional barqarorlik va axborotni mantiqiy suzgichdan o'tkazish layoqati hali to'liq shakllanmaganini, ularning xulq-atvorida kognitiv dangasalik ustuvor ekanligini ko'rsatadi.

D.Kanemanning “Ikki tizimli tafakkur” yondashuviga ko'ra, axborot iste'molida tezkor, intuitiv (Tizim-1) tafakkurning ustunligi shaxsni manipulyatsiyalarning oson qurboniga aylantiradi. Tadqiqotda qo'llanilgan Kognitiv refleksiya (CRT) natijalari, xususan, respondentlarning 62 foizida kognitiv tahlilning past ko'rsatkich qayd etishi, ushbu yondashuvni amalda tasdiqlab, uyushmagan yoshlarning media-xulq-atvorini baholashda empirik diagnostika naqadar ahamiyatli ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, J.Svellerning kognitiv yuklama nazariyasiga muvofiq, tartibsiz axborot oqimi miyaning tahliliy markazlarini ishdan chiqarishi mazkur tadqiqotdagi tungi skrolling va raqamli izlar auditi ko'rsatkichlari orqali o'z isbotini topdi.

Mahalliy va xorijiy olimlar shaxsning psixologik xavfsizligini ta'minlashda birgina taqiq yoki ma'rifiy tadbirlarga emas, balki kompleks psixologik baholash va kognitiv qurollarga tayanish zarurligini ta'kidlaydi. Mazkur tadqiqot natijalari ham ushbu yondashuvni to'liq qo'llab-quvvatlaydi. Chunki yoshlarning psixologik holatini tahlil qilishda ularning virtual tobeligi, xarakter xislatlari (dangasalik, mas'uliyatsizlik,

kreativlik) va ma'naviy qadriyatlari (islomiy axloq) birgalikda, korrelatsion bog'liqlikda o'rganilishi lozim bo'lib, tadqiqotda tobelik va qadriyatlar o'rtasida kuchli teskari bog'liqlik ekanligi empirik dalillangan.

G.S.Altshullarning ixtirochilik masalalarini hal qilish (TRIZ) va mnemotexnika (xotira saroyi) tamoyillari mediasavodxonlikda quruq mulohazalar emas, balki axborotni filtrlash uchun aniq mantiqiy algoritmlar bo'lib xizmat qilishini tadqiqotning amaliy natijalari asoslab berdi. Ushbu fikr yoshlarda obyektivlikni va raqamli daxlsizlikni oshirish uchun faqat nazariy mulohazalar emas, balki statistik asoslangan real natijalar ham o'ta muhim ekanini tasdiqlaydi. Shu nuqtayi nazardan, tadqiqot natijalari uyushmagan yoshlarning emotsional va kognitiv yetukligini baholash, ularning voqelikni idrok etish imkoniyatlarini aniqlash hamda feyk xabarlariga qarshi avtonom "Kognitiv qalqon"ni shakllantirishda empirik ma'lumotlar muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilishini ko'rsatadi.

Xulosa. Uyushmagan yoshlarda media-axborotni idrok etish va psixologik himoya mexanizmlarining empirik asoslarini o'rganish natijalari mazkur yo'nalishning zamonaviy psixologiya va axborot xavfsizligi tizimida muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Tadqiqot xulosalarining obyektivligi, validligi va ishonchliligi bevosita empirik metodlardan (CRT testlari, K.Yang diagnostikasi, raqamli izlar auditi) foydalanish darajasi bilan bog'liq. Ayniqsa, psixodiagnostik vositalar va statistik tahlil (ANOVA, Styudent t-mezoni, Pirson korrelyatsiyasi) usullaridan foydalanish yoshlarning kognitiv holatini baholash aniqligini oshiradi hamda subyektiv omillar ta'sirini kamaytiradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, uyushmagan yoshlarning virtual makondagi ko'rsatkichlari asosan passiv-iste'molchi va emotsional yo'nalishda shakllangan. “Lag‘v iste‘moli va eskapizm” hamda “Impulsiv emotsional reaksiya” ko'rsatkichlari nisbatan yuqori bo'lib, bu yoshlarda dofamin qaramligi va reallikdan qochish jarayoni faol kechayotganini ko'rsatadi. “Kognitiv filtrlash va ziddiyatlarni toppish” hamda “Kognitiv mas'uliyat va zuhd” komponentlarining nisbatan pastroq namoyon bo'lishi esa yoshlarda mantiqiy tahlilning zaifligi, kognitiv dangasalik va mediasavodxonlikdagi o'zgaruvchanlik bilan izohlanadi.

Axborot manipulyatsiyasi sharoitida bunday natijalar shaxsni kompleks baholash va innovatsion ta'sir o'tkazish zarurligini ko'rsatadi. Psixologik amaliyotda birgina ma'rifiy nasihatga tayanmasdan, TRIZ (ixtirochilik masalalarini hal qilish), mnemotexnika va islomiy-axloqiy qadriyatlarni (Tabayyun) uyg'unlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv yoshlarda avtonom “Kognitiv qalqon”ning ilmiy asoslanganligini oshiradi, ularning ruhiy xavfsizligini himoya qilishga xizmat qiladi va axborotni filtrlash orqali real kasblarga yo'naltirishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Amaliy tavsiyalar. Uyushmagan yoshlarning psixologik holati va mediasavodxonligini baholashda faqat bitta diagnostik metodika natijasiga tayanmaslik, balki raqamli izlar auditi, kognitiv refleksiya testlari, psixodiagnostik so'rovnomalalar va statistik tahlil natijalarini kompleks qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Psixologik xizmat jarayonida yoshlarning “kognitiv filtrlash”, “ziddiyatlarni toppish”, “kognitiv mas'uliyat” va “raqamli zuhd” ko'rsatkichlariga alohida e'tibor qaratish lozim, chunki ushbu omillar shaxsning emotsional yetukligi, irodaviy nazorati, feyk xabarlarini fosh etish va manipulyatsiyalarga qarshi mustaqil qaror qabul qilish xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, profilaktika samaradorligini va ishonchliligini oshirish uchun diagnostik natijalar empirik ma'lumotlar asosida qayta ishlanishi, doimiy asinxron monitoring (KIRI va Msys indeksleri) orqali kuzatilishi, zarur hollarda deskriptiv, dispersion va korrelatsion statistik tahlillar bilan asoslanishi tavsiya etiladi.

Yoshlar bilan ishlashda quruq didaktikadan voz kechib, 3D vizualizatsiya va mantiqiy simulyatorlardan foydalanish, yashirin kreativlikni IT-muhandislik kabi real daromadli sohalariga burish kiberpsixologik xavfsizlik sifatini oshirishga xizmat qiladi. O'smirlar va yoshlar bilan ishlashda raqamli daxlsizlik, maxfiylik va psixologik xavfsizlik tamoyillariga qat'iy rioya etish ulardagi ijtimoiy ishonchsizlikni yo'qotishga yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son “2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar.
2. Altshuller G.S. Ixtirochilik masalalarini hal qilish nazariyasi (TRIZ) asoslari va kognitiv algoritmlar.
3. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow (Ikki tizimli tafakkur modeli va kognitiv tahlil).
4. Sweller J. Cognitive Load Theory (Kognitiv yuklama nazariyasi).
5. Yang K. Internetga tobelik darajasini aniqlash psixodiagnostikasi.
6. Frederick S. Cognitive Reflection Test (Kognitiv refleksiya testi).
7. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya va kognitiv jarayonlar. Toshkent.
8. Barotov Sh.R. O'zbekistonda psixologik xizmat tizimining ilmiy-amaliy asoslari.

9. Nishanova Z.T. Mustaqil ijodiy fikrlash va intellektual salohiyat psixologiyasi.
10. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya va oila munosabatlarining zamonaviy muammolari.
11. Center for Humane Technology. Attention Economy (E'tibor iqtisodiyoti) va dofamin qaramligi bo'yicha xalqaro hisobotlar. AQSh.
12. Muxtorov O. Uyushmagan yoshlar mediasavodxonligini ijtimoiy-psixologik va kognitiv mexanizmlar asosida takomillashtirish: psixologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. Toshkent, 2026.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHISINING KASBIY FAOLIYATIDA KOMPETENSIYA MUAMMOSI

Qo‘chqorova Nurxon Ulug‘bekovna,

*Xorazm viloyati pedagogik mahorat markazi o‘qituvchisi
qochqorovanurxon@gmail.com*

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy faoliyatida kompetensiya muammosining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil qilingan. Zamonaviy ta‘lim tizimida o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish zarurati, uning tarkibiy komponentlari hamda ta‘lim sifati va o‘qituvchilarning tayanch kompetensiyalarini shakllantirishdagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasini takomillashtirishga ta‘sir etuvchi omillar hamda kompetensiyaviy yondashuv asosida pedagogik faoliyatni samarali tashkil etish masalalari tahlil etilgan. Tadqiqot natijalari o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish va ta‘lim jarayonini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kasbiy kompetensiya, kompetentlik, boshlang‘ich ta‘lim, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi, kompetensiyaviy yondashuv, pedagogik mahorat, kasbiy rivojlanish, ta‘lim sifati, tayanch kompetensiyalar.

ПРОБЛЕМА КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

В данной статье проанализированы теоретические и практические аспекты проблемы профессиональной компетентности учителя начальных классов в его профессиональной деятельности. Освещены необходимость развития профессиональной компетентности педагога в условиях современной системы образования, её структурные компоненты, а также роль в обеспечении качества образования и формировании ключевых компетенций учащихся. Кроме того, рассмотрены факторы, влияющие на совершенствование профессиональной компетентности учителя начальных классов, а также вопросы эффективной организации педагогической деятельности на основе компетентностного подхода. Результаты исследования могут служить научно-практической основой для разработки рекомендаций по повышению профессионального мастерства учителей и совершенствованию образовательного процесса.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, компетентность, начальное образование, учитель начальных классов, компетентностный подход, педагогическое мастерство, профессиональное развитие, качество образования, ключевые компетенции.

THE PROBLEM OF COMPETENCE IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A PRIMARY SCHOOL TEACHER

This article analyzes the theoretical and practical aspects of the problem of professional competence in the professional activity of primary school teachers. It highlights the necessity of developing teachers' professional competence within the modern education system, its structural components, and its role in ensuring the quality of education and fostering students' key competencies. Furthermore, the study examines the factors influencing the improvement of primary school teachers' professional competence and discusses the effective organization of pedagogical activities based on the competency-based approach. The findings of the research can serve as a scientific and practical foundation for developing recommendations aimed at enhancing teachers' professional skills and improving the educational process.

Keywords: professional competence, competence, primary education, primary school teacher, competency-based approach, pedagogical mastery, professional development, quality of education, key competencies.

Kirish. Bugungi kunda jahon ta‘lim makonida bo‘lajak va faoliyat ko‘rsatayotgan pedagoglarning kasbiy mahoratini doimiy oshirib borish, ularning raqamli va zamonaviy ta‘lim muhitiga moslashuvchanligini ta‘minlash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. O‘zbekiston Respublikasida uzluksiz ta‘lim tizimini tubdan isloh qilish, xususan, boshlang‘ich ta‘lim sifati yangi bosqichga ko‘tarish bevosita o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligi va kompetentlik darajasiga bog‘liq. Zero, boshlang‘ich sinflarda ta‘lim

oluvchilarda mantiqiy, tanqidiy va kreativ fikrlash, mustaqil bilim olish hamda hayotiy ko‘nikmalarning poydevori qo‘yiladi.

Biroq amaldagi pedagogik jarayon tahlili shuni ko‘rsatadiki, zamonaviy axborot texnologiyalarining shiddatli kirib kelishi va ilg‘or xalqaro ta‘lim standartlari PIRLS, TIMSS kabi talablari sharoitida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini tizimli rivojlantirishda muayyan metodik va amaliy muammolar ko‘zga tashlanmoqda. An‘anaviy dars berish qoliplaridan voz kechish, ta‘lim jarayoniga interaktiv metodlarni va modulli tizimlarni integratsiya qilishda o‘qituvchilarning kasbiy ehtiyojlarini qondirish mexanizmlari mukammal emas.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kompetensiya va kasbiy kompetensiyani rivojlantirish muammolari uzoq yillardan buyon xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o‘rganib kelinmoqda.

G‘arb va MDH pedagogikasida jamoaviy va individual kompetensiyalar tabiati John Dewey, J.Raven, N.V.Kuzmina, A.K.Markova, V.A.Adolf kabi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Respublikamizda pedagoglarning kasbiy mahorati va kompetentligini oshirish masalalari R.X.Djurayev, S.T.Turg‘unov, N.A.Muslimov, U.I.Inoyatov, O.Musurmonova, Sh.S.Sharipov kabi yetakchi pedagog-olimlar tomonidan o‘rganilgan. Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi va bu jarayonda o‘qituvchi tayyorgarligi muammolariga K.Qosimova, M.Jumayev, B.Tojiyev va boshqalarning ishlarida alohida e‘tibor qaratilgan. Biroq, zamonaviy uzluksiz ta‘lim talablari doirasida aynan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish muammolarini yaxlit pedagogik model asosida tizimli tadqiq etish ehtiyoji saqlanib qolmoqda.

Xususan, 1960-1970-yillarda amerikalik tilshunos N.Xomskiy kompetensiyani shaxsning muayyan faoliyatni bajarishga asos bo‘ladigan ichki bilimlar tizimi sifatida talqin qiladi. Uning fikricha, kompetensiya insonning nazariy bilimlari va imkoniyatlarini ifodalasa, faoliyat (performance) ushbu bilimlarning amaliy namoyon bo‘lishidir. Mazkur yondashuv keyinchalik pedagogikada kasbiy kompetensiya konsepsiyasining shakllanishiga nazariy asos bo‘lib xizmat qilgan. N.Xomskiy tomonidan til o‘rganish konseptualizatsiyasida “lingvistik kompetensiya” tushunchasining ilmiy muomalaga kiritilishi, keyinchalik J.Raven tomonidan “Zamonaviy jamiyatda kompetentlik” asarida uning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining ochib berilishi ta‘limda kompetensiyaviy yondashuvning metodologik asosi bo‘lib xizmat qildi.

J.Raven kompetentlikni shunchaki bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi emas, balki “shaxsning motivatsion va hissiy (emotsional) sohalarini qamrab oluvchi, murakkab tarkibiy qismlardan iborat bo‘lgan hamda inson o‘zi uchun qadrlı bo‘lgan maqsadlarga erishishini ta‘minlovchi xususiyatlar majmui” [1] sifatida ta‘riflaydi.

Pedagogik tizimda esa kasbiy-pedagogik kompetensiya o‘qituvchining pedagogik voqelikni chuqur tahlil qila olishi, nostandart ta‘limiy vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilishi va ta‘lim sub‘yektlari rivojlanishini samarali boshqara olish imkoniyatini belgilaydi. J. Dewey ta‘lim samaradorligini nazariy bilimlarning amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashuvi orqali ta‘minlash mumkinligini asoslaydi. Shu sababli pedagog o‘quvchilarning tajriba orttirishiga va olgan bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qo‘llashiga ko‘maklashishi zarur deya ta‘kidlaydi. Ya‘ni kompetentlik tushunchasiga alohida yondashiladi.[2]

Olimlarning qarashlariga ko‘ra, pedagogning kasbiy kompetensiya darajasi ta‘lim sifatini belgilab beruvchi asosiy omil sanaladi. Rossiyalik pedagog-psixolog olim Kuzmina pedagogning professionalligi kasbiy bilim, pedagogik mahorat, ijodkorlik hamda shaxsiy fazilatlarining uzviy birligiga asoslanishini qayd etadi. Muallifning fikricha, o‘qituvchi faoliyatining samaradorligi aynan ushbu komponentlarning uyg‘un rivojlanishi bilan belgilanadi [3]

O‘qituvchining kasbiy kompetensiyasi faqat bilim va ko‘nikmalar majmui emas, balki pedagogik faoliyat, pedagogik muloqot, o‘qituvchi shaxsi hamda o‘quvchilarning ta‘lim-tarbiyasi natijalarining o‘zaro uyg‘unligidir. Pedagogning professionalligi aynan ushbu tarkibiy qismlarning birligi orqali namoyon bo‘ladi. Kasbiy kompetentlik atamasiga quyidagicha ta‘rif bilan yondashadi taniqli olim A.K. Markova “Kasbiy kompetentlik – bu o‘qituvchining pedagogik faoliyatni samarali amalga oshirish imkonini beruvchi kasbiy bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy sifatlar tizimidir”[4]. Ya‘ni samarali pedagogik jarayon yuqori darajada bilim kasbiy mahoratni talab qiladi.

Yurtimizda pedagogning kasbiy kompetentlik darajasini yuqori ssaviyaga olib chiqish masalasi bugungi kunda o‘qituvchilar tayyorlash markazlari hamda ta‘lim jarayonining asosiy bo‘g‘ini hisoblanadi. Professor olimlar R.X. Djurayev va S.T. Turg‘unovning ta‘kidlashicha, ta‘lim muassasasini samarali boshqarish menejmentning ilmiy tamoyillariga tayangan holda rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish va tahlil etish jarayonlarining uzviy bog‘liqligini ta‘minlashni talab etadi. Boshqaruv samaradorligi rahbarning kasbiy kompetensiyasi, innovatsion yondashuvi va jamoani umumiy maqsad sari yo‘naltira olish qobiliyatiga bog‘liq [5]. Pedagogik kompetentlik tushunchasini mazmunini yoritir ekanmiz Inoyatov U.I., Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Ro‘ziyevlar Pedagogika darsligida berilgan ta‘rif mazkur tushuncha haqiada soda tilda tushuntirib beradi. Pedagogik kompetentlik o‘qituvchining nazariy bilimlarni amaliyotda samarali qo‘llashi, ta‘lim jarayonini tashkil etishi hamda o‘quvchilar shaxsini har

tomonlama rivojlantirishga qaratilgan kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish qobiliyatidir. [6] B.R. Adizovning fikricha, boshlang'ich ta'limni samarali tashkil etish o'qituvchining kasbiy mahorati va metodik tayyorgarligiga bevosita bog'liq. Pedagog ta'lim mazmunini o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga mos ravishda tashkil eta olishi zarur. Professor olim boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning ijodiy fikrlashi va mustaqil bilish faoliyatini rivojlantirish o'qituvchining kasbiy mahoratiga bevosita bog'liq ekanligini asoslaydi. Olimning fikricha, boshlang'ich sinf o'qituvchisi nafaqat fan mazmunini mukammal bilishi, balki uni o'quvchilarga sodda, tushunarli va qiziqarli tarzda yetkaza olishi ham kerak. Pedagogik mahorat aynan bilimni o'quvchi ehtiyojiga moslashtirish, darsni samarali tashkil etish va ta'lim natijadorligini ta'minlash qobiliyatida namoyon bo'ladi.[7] Ya'ni kompetentlik darajasi yuqori pedagog darsni qiziqarli tarzda tashkil eta bilishi ijodiy yondasha olishi bilan baholanadi.

Kompetensiya muammolarini bartaraf etishning konseptual-metodologik yo'llari. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyatida kuzatilayotgan tizimli didaktik uzilishlar, metodik-texnologik bo'shliqlar, baholash tizimidagi qiyinchiliklar hamda “Alfa” avlodi bilan ishlashdagi psixologik-emotsional nomuvofiqliklarni bartaraf etish faqatgina yuzaki choralar yoki epizodik (qisqa muddatli) malaka oshirish kurslari orqali amalga oshmaydi. Bu muammoni hal etish pedagogik andragogika va maktab ichki metodik muhitini tubdan transformatsiya qilishni talab etuvchi, yaxlit konseptual-metodologik yondashuvlarga tayanishi lozim. Zamonaviy tadqiqotlar va ilg'or tajribalar asosida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini tizimli rivojlantirishning quyidagi strategik yo'nalishlari taklif etiladi: Andragogik yondashuv asosida uzluksiz kasbiy rivojlanishni transformatsiya qilish. An'anaviy ma'ruza va tayyor axborotni uzatishga asoslangan malaka oshirish modellaridan voz kechib, kattalar ta'limining o'ziga xos qonuniyatlariga andragogik prinsiplarga asoslangan amaliy-metodik muhitni yaratish zarur.

Metodik transfer va amaliy ustaxonalar: O'qituvchilarga ilg'or didaktik modellarni (masalan, 5E instructional model yoki Blum taksonomiyasi) shunchaki nazariy ta'riflash emas, balki ularni boshlang'ich sinf ona tili, matematika va tabiiy fanlar darsliklaridagi aniq mavzular kesimida dars ssenariylariga aylantirish (didaktik loyihalashtirish) ko'nikmasi amaliy mashg'ulotlarda o'rgatilishi shart.

Keys-stadi (Case-study) va muammoli simulyatsiyalar: Dars jarayonida yuzaga keladigan real metodik inqirozlar, kriterial baholashdagi xatoliklar yoki “Alfa” avlodi o'quvchilari bilan bog'liq psixologik nizoli vaziyatlar (keysarlar) tahlil qilinib, o'qituvchilarda muqobil va konstruktiv yechimlar modellarini loyihalash layoqati shakllantiriladi.

Maktab ichki refleksiv hamkorlik muhitini joriy etish. Kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishning eng samarali o'zagi — bu o'qituvchining real ish joyida, hamkasblari bilan bevosita muloqot va amaliy hamkorlik sharoitida o'sib borishidir. Lesson Study Darsni o'rganish metodologiyasi: Boshlang'ich sinf o'qituvchilari jamoasi hamkorlikda darslarni rejalashtiradi, guruh bo'lib kuzatadi va dars jarayonida o'quvchining kognitiv faoliyatini tahlil qiladi. Bu yondashuv o'qituvchining shaxsiy faoliyatidagi yopiq ko'rinmas metodik xatolarni korreksiyalash imkonini beradi. Action Research Amaliyotdagi tadqiqot: O'qituvchi o'z sinfidagi aniq bir muammoni masalan, “Nima uchun o'quvchilar formativ baholash deskriptorlarini tushunmayapti?” yoki “Matematika darsida differensial topshiriqlar qanchalik samara beryapti?” aniqlaydi, u bo'yicha mikrotadqiqot o'tkazadi va o'z amaliyotini o'zi o'zgartirib boradi.

Aksiyologik yondashuv va kasbiy refleksiyani faollashtirish. Kasbiy kompetentlik — bu faqat ko'nikmalar yig'indisi emas, balki o'qituvchining o'z faoliyatiga nisbatan qadriyatli va refleksiv munosabatidir. Refleksiv kompetensiyani rivojlantirish: O'qituvchini tashqi ma'muriy nazorat tekshiruvlar, reytinglar, majburiy hisobotlar orqali ishlashga majburlash tizimidan voz kechib, unda ichki professional monitoring ko'nikmalarini rivojlantirish lozim. O'qituvchi “Men darsni qanday o'tdim?” degan savoldan, “Bugun darsda o'quvchilarim nimalarni o'rgandi, men ularga qanday fasilitatorlik qildim va qaysi bosqichda xatoga yo'l qo'ydim?” degan chuqur refleksiv tahlil darajasiga o'tishi kerak.

Lifelong learning Hayot davomida uzluksiz o'qish aksiyologiyasi: Kasbiy rivojlanishni majburiyat emas, balki shaxsiy ehtiyojga aylantirish, o'qituvchida yangi avlod pedagogik texnologiyalariga nisbatan ijobiy motivatsiyani uyg'otish konseptual yo'nalish hisoblanadi. Integratsiyalashgan psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash.

“Alfa” avlodi bilan yuzaga kelayotgan psixologik-emotsional ziddiyatlarni bartaraf etish uchun o'qituvchilarning psixologik tayyorgarligi tarkibini yangilash zarur.

Neyropedagogik yondashuv: O'qituvchilarga boshlang'ich sinf o'quvchilarining bosh miya kognitiv funksiyalari (diqqat, xotira, klipcha fikrlash) sharoitida axborotni qanday qabul qilishi, raqamli charchash sindromining oldini olish mexanizmlari o'rgatiladi. Emotsional intellekt treninglari: Pedagoglarning o'z emotsional holatini boshqarish stressga chidamlilik, kasbiy charchash (burnout) sindromidan chiqish hamda sinfda avtoritarizm o'rniga empatiyaga asoslangan konstruktiv pedagogik muloqotni shakllantirish ko'nikmalari tizimli ravishda rivojlantiriladi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatidagi

kompetensiya muammolarini bartaraf etish — bu faqat pedagogning individual mas’uliyati bo’lmay, balki maktabdagi uslubiy boshqaruv, andragogik qo’llab-quvvatlash va ta’limiy qadriyatlarining yaxlit yangilanishini taqozo etuvchi tizimli jarayondir. Taklif etilayotgan konseptual-metodologik yo’llar o’qituvchini shunchaki dasturni bajaruvchi ijrochidan, o’z darsini ilmiy-metodik asosda loyihalashtiruvchi, o’z-o’zini rivojlantiruvchi “pedagog-dizayner” va “tadqiqotchi” darajasiga ko’tarishga xizmat qiladi.

Muhokama va natijalar. Pedagogik ta’lim paradigmasining tubdan o’zgarishi va milliy o’quv dasturlarining joriy etilishi boshlang’ich sinf o’qituvchisining kasbiy faoliyatida o’ziga xos konseptual va amaliy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu faslda boshlang’ich ta’lim amaliyotida ko’zga tashlanayotgan kompetensiya etishmovchiligi, uning sabablari va tizimli ziddiyatlari atroflicha tahlil qilinadi. Kompetensiya muammosini yuzaga keltiruvchi tizimli didaktik ziddiyatlar. Boshlang’ich ta’lim tizimini xalqaro andozalar asosida modernizatsiyalash va ta’lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv poydevoriga qurish jarayonlari o’qituvchining amaliy faoliyatida bir qator obyektiv va subyektiv xarakterdagi tizimli didaktik ziddiyatlarni yuzaga keltirmoqda.

Pedagogik voqelikda kompetensiya muammosining vujudga kelishi statik hodisa bo’lmay, balki jamiyatning ta’lim sifatiga nisbatan dinamik ravishda o’sib borayotgan innovatsion talablari bilan amaldagi o’qitish metodikasi va o’qituvchilarning professional tayyorgarlik darajasi o’rtasidagi nomuvofiqliklar mahsulidir. Ilmiy-pedagogik tahlillar boshlang’ich sinf o’qituvchilarining kasbiy faoliyatida kompetensiya inqirozini keltirib chiqaruvchi quyidagi fundamental didaktik ziddiyatlarni guruhlashtirish imkonini beradi: Ilmiy-nazariy ma’lumotlar ko’lami va amaliy-metodik transfer didaktik uzilish o’rtasidagi ziddiyat.

Zamonaviy pedagogik andragogika kattalar ta’limi va malaka oshirish tizimida o’qituvchilarga ilg’or ta’limiy konsepsiyalar, xalqaro baholash dasturlari PIRLS, TIMSS prinsiplari hamda tizimli modellar 5E instructional model, Blum taksonomiyasi haqida keng qamrovli nazariy ma’lumotlar yetkazilmoqda. Biroq amaliyotda “nazariy bilish” darajasidan “funksional qo’llash” darajasiga o’tishda jiddiy metodik uzilish (didaktik transfer muammosi) ko’zga tashlanadi. Muammoning epistemologik mohiyati: O’qituvchi yangi pedagogik kategoriyalarning mazmunini terminologik jihatdan bilsa-da, uni boshlang’ich sinf darsliklaridagi aniq mavzular (masalan, matematika darsida kasrlar yoki ona tili darsida so’z turkumlari) kesimida qanday ssenariylashtirish, darsning qaysi daqiqasida qaysi kognitiv operatorni ishga tushirish mexanizmini mustaqil loyihalashtira olmaydi. Natijada, nazariy bilim amaliy faoliyatni transformatsiya qila olmaydigan o’lik mezon (ballast) bo’lib qolaveradi.

An’anaviy “metodik inersiya” shablonli o’qitish va innovatsion darsliklar paradigmasi o’rtasidagi ziddiyat. Yangi avlod milliy o’quv dasturlari va zamonaviy darsliklar majmuasi o’quvchiga tayyor bilimlarni berishni emas, balki ularda 4K ko’nikmalarini kreativlik, tanqidiy fikrlash, kollaboratsiya va kommunikatsiya hamda muammoli-tadqiqotchilik layoqatini rivojlantirishni maqsad qilgan. Bu paradigma o’qituvchidan darsda monologik nutqdan voz kechishni, o’quvchini dars subyektiga aylantirishni talab etadi. Biroq uzoq yillik reproduktiv axborotni shunchaki uzatish, mexanik yodlatish va qayta so’rash tizim ta’sirida shakllangan “metodik inersiya” o’qituvchilar faoliyatida saqlanib qolmoqda. O’qituvchi o’quvchidan mustaqil fikrlashni talab qiluvchi topshiriqni ham an’anaviy tushuntirish metodi yordamida “tushuntirib” tayyor yechimni ko’rsatib beradi. Bu vaziyat ta’lim vositalarining modernizatsiyalashuv darajasi bilan ularni hayotga tatbiq etuvchi pedagogning metodik tafakkuri va harakatlar strategiyasi o’rtasidagi chuqur ziddiyatni keltirib chiqaradi.

Polifunksional ko’p tarmoqli faoliyat me’yori va shaxsiy-refleksiv resurslar muvozanati o’rtasidagi ziddiyat. Yuqori sinf o’qituvchilaridan farqli o’laroq, boshlang’ich sinf pedagogi polifunksional faoliyat tabiati bilan ajralib turadi. U bir vaqtning o’zida ham filologik, ham matematik, ham tabiiy-ilmiy, ham ijtimoiy-madaniy kompetensiyalarni o’zida birlashtirishi va har bir fanning o’qitish metodikasini mukammal egallashi shart. Shu bilan birga, u kichik maktab yoshidagi bolalarning murakkab inklyuziv va psixologik iqlimini boshqarishi, ota-onalar bilan tizimli muloqot qilishi hamda turli me’yoriy-pedagogik hujjatlarni yuritishi lozim. Ushbu polifunksionallik (ko’p vazifalilik) talabi bilan o’qituvchining ichki psixofiziologik resurslari, emotsional intellekti va refleksiv nazorati o’rtasida nomuvofiqlik yuzaga kelmoqda. Refleksiv kompetensiyasi tizimli rivojlanmagan o’qituvchi kasbiy faoliyatdagi yuklamani to’g’ri taqsimlay olmaydi. Bu esa o’z navbatida o’qituvchi shaxsida kasbiy charchash sindromini, faoliyatga nisbatan stereotipik munosabatni va ijodiy tashabbuskorlikning so’nishini keltirib chiqaradi.

Unifikatsiyalangan bir xillashtirilgan didaktik muhit va o’quvchilarning individual bilish traektoriyalari o’rtasidagi ziddiyat. Zamonaviy didaktika har bir o’quvchini individual xususiyatlarga, turlicha bilish sur’atlariga va kognitiv uslublarga vizual, auditorial, kinestetik ega bo’lgan mustaqil shaxs sifatida ko’radi. Kompetensiyaviy yondashuv darsni differensiallashgan tabaqalashtirilgan shaklda tashkil etishni taqozo qiladi. Biroq boshlang’ich sinf o’qituvchilarining amaliy faoliyatida darsni hamon unifikatsiyalangan, ya’ni barcha o’quvchi uchun bir xil murakkablikdagi topshiriq va bir xil o’qitish sur’ati

asosida (yalpi/frontal shaklda) o‘tish tendensiyasi hukmronlik qilmoqda. Mazkur didaktik ziddiyat natijasida: Intellektual salohiyati yuqori (iqtidorli) bolalar darsda zerikib, bilish motivatsiyasini yo‘qotadi; O‘zlashtirish sur‘ati past yoki adaptatsiyasi qiyin kechayotgan bolalar tizimli ravishda dasturdan orqada qolib, pedagogik qarovsizlik holatiga tushadi.

Biz shuni alohida ta’kidlashimiz lozimki, pedagog shaxsining kasbiy kompetentligini muntazam oshirib borish lozim. Bu o‘ziga xos tizimli jarayon hisoblanadi. Musurmonova fikricha, pedagogik kompetentlik o‘qituvchining kasbiy faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishini ta'minlaydigan bilim, ko‘nikma, malaka, shaxsiy fazilat va refleksiv qobiliyatlar tizimidir. Mazkur kompetensiyalar uzluksiz kasbiy rivojlanish va pedagogik mahoratning muhim asosi hisoblanadi.[8]

Xulosa. Kasbiy kompetensiya atamasining yillar davomida sayqallanib kelishi va har bir sohaga tegishli tarzda yangi yo‘nalish va yondashuv sifatida tatbiq etilayotgani ularning barchasida o‘z-o‘zini tashkil etish, ochiqchilik tizimi ekanligi katta ahamiyat kasb etadi. Boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish zamonaviy interaktiv texnologiyalar, orqali shakllantirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

O‘qituvchining yetarlicha bilim, malaka, ko‘nikmaga ega bo‘lishi jamiyatning taraqqiy topishida muhimligi va shaxsning jamiyatda munosib o‘rin topishi masalasi batafsil yoritilgan. Demak, kasbiy kompetensiya muammosi bu kasbiy bilim, kasbiy kompetentlik mazkur bilimni amaliy jarayonda qo‘llay olish darajasi bo‘lib, pedagog shaxsida kasbiy kompetentlik darajasini yuqori bosqichga olib chiqishlik masalasi eng muhim masala hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. John C. Raven. Competence in Modern Society: Its Identification, Development and Release. London: H. K. Lewis & Co. Ltd., 1984. – B. 37–58.
2. John Dewey. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. New York: The Macmillan Company, 1916. – B. 77–95.
3. Nina V. Kuzmina. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. Москва: Высшая школа, 1990. – С. 7–25.
4. A.K. Markova. Психология труда учителя. Москва: Просвещение, 1993. – С. 45–67.
5. R. X. Djurayev, S.T. Turg‘unov. Ta’lim muassasalarini boshqarishda menejmentning asosiy tushunchalari. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 18–35
6. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Ro‘ziyeva D.I. Pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 327 b.
7. Musurmonova O. Pedagogik kompetentlik va professional mahorat asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2019. – 224 b.
8. Adizov B.R. Boshlang‘ich ta’limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari: pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2003. – 276 b.

SHAXMAT SPORTCHILARINING EMOTSIONAL HOLATLARI

Saidmurodov Hojiakbar Salim o'g'li,

Buxoro davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Ushbu maqolada shaxmat sportchilarining musobaqa va mashg'ulot jarayonlaridagi emotsional holatlari psixologik nuqtayi nazardan atroflicha tahlil qilinadi. Shaxmat nafaqat intellektual, balki yuqori darajadagi emotsional zo'riqishni talab qiluvchi sport turi hisoblanadi. Maqolada sportchilarning musobaqa oldi, musobaqa davri va musobaqadan keyingi emotsional kechinmalari, ularning faoliyat samaradorligiga ta'siri, shuningdek, emotsional holatni boshqarishning psixologik mexanizmlari yoritilgan. Shuningdek, shaxmat sportchilarining emotsional barqarorligini shakllantirish va optimal psixik holatga erishish yo'llari bo'yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: shaxmat sportchilari, emotsional holat, psixik barqarorlik, musobaqa stressi, emotsional boshqaruv, sport psixologiyasi.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ СОСТОЯНИЯ ШАХМАТИСТОВ

В данной статье с психологической точки зрения всесторонне анализируются эмоциональные состояния шахматистов в процессе соревнований и тренировок. Шахматы считаются видом спорта, требующим не только интеллектуальных, но и высоких эмоциональных нагрузок. В статье освещаются предстартовые, соревновательные и постсоревновательные эмоциональные переживания спортсменов, их влияние на эффективность деятельности, а также психологические механизмы управления эмоциональным состоянием. Даны практические рекомендации по формированию эмоциональной стабильности шахматистов и достижению оптимального психического состояния.

Ключевые слова: шахматисты, эмоциональное состояние, психическая стабильность, соревновательный стресс, эмоциональный контроль, спортивная психология.

EMOTIONAL STATES OF CHESS PLAYERS

This article comprehensively analyzes the emotional states of chess players during competitions and training from a psychological perspective. Chess is considered a sport that requires not only intellectual but also high emotional tension. The article covers pre-competition, competition, and post-competition emotional experiences of athletes, their impact on performance efficiency, as well as psychological mechanisms for managing emotional states. Practical recommendations are given for developing emotional stability in chess players and achieving optimal mental states.

Keywords: chess players, emotional state, mental stability, competition stress, emotional control, sports psychology.

Kirish. Shaxmat – bu nafaqat intellektual kurash, balki chuqur emotsional kechinmalar bilan boyitilgan sport turidir. Har bir partiya sportchi uchun o'ziga xos psixologik sinov bo'lib, unda g'alaba quvonchi ham, mag'lubiyat alam ham o'z ifodasini topadi. Zamonaviy sport psixologiyasida shaxmatchilarning emotsional holatlarini o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi, chunki aynan emotsional omillar ko'pincha o'yin natijasini hal qiluvchi omilga aylanadi [1].

Emotsiyalar inson faoliyatining barcha jabhalarida muhim rol o'ynaydi, ammo sportda, xususan, shaxmatda ularning ahamiyati yanada ortadi. Ma'lumki, sport faoliyatida musobaqada emotsional barqarorlik – sportchi shaxsining yuqori ahamiyatli maxsus xususiyati hisoblanadi. Emotsional barqarorlik o'z navbatida, faoliyat natijalarini yaxshilashga xizmat qiladi [7]. Shaxmat o'yinida har bir noto'g'ri qadam, har bir yo'qotilgan imkoniyat sportchining emotsional holatiga bevosita ta'sir qiladi va bu ta'sir keyingi harakatlar sifatiga o'z aksini topadi.

Bugungi kunda shaxmat musobaqalarining jadalligi va raqobatning kuchayishi sportchilarning psixologik tayyorgarligiga bo'lgan talablarni yanada oshirmoqda. Ayniqsa, yosh shaxmatchilarning emotsional holatini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish ularning kelajakdagi sport faoliyati samaradorligining muhim omili bo'lib xizmat qiladi. Mazkur maqolaning maqsadi shaxmat sportchilarining emotsional holatlarini psixologik jihatdan tahlil qilish, ularning faoliyat samaradorligiga ta'sirini o'rganish va emotsional holatni boshqarishning samarali usullarini ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Shaxmat sporti psixologiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sportchilarning emotsional holati ularning kognitiv faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Emotsiyalar qaror qabul qilish jarayonida muhim rol o'ynab, variantlarni baholash va eng maqbul yechimni tanlashda yordam beradi [2]. Ayniqsa, murakkab pozitsiyalarda tez-tez emotsional holatning o'zgarishi kuzatiladi va bu o'zgarishlar qaror qabul qilish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi.

Abdirayimova M.B. [1] o'z tadqiqotida sportchilarda mashq va musobaqa jarayonida yurak faoliyati, nafas olish, turli xil og'riqlarga chidamsizlik, noxush tuyg'ular, ko'p terlash kabi fiziologik o'zgarishlar kuzatilishini ta'kidlab, bunday o'zgarishlar sportchining emotsional holatining fiziologik ifodasi bo'lib, ularning faoliyat samaradorligiga bevosita ta'sir qilishini qayd etgan. Shuningdek, musobaqadan oldin sportchilarda xavotirlanish va hayajonlanish holati kuzatilishi, bu holatning darajasi sportchining individual psixologik xususiyatlariga, musobaqa ahamiyatiga va raqibning kuchiga bog'liq ekanligi aniqlangan. Juda yuqori reaktiv xavotirlik diqqatning buzilishiga va nozik koordinatsiyaning izdan chiqishiga olib kelishi mumkin [3].

V.E.Milmaning “Sportchining psixik barqarorligi” anketasi bo'yicha Urunova Z.N. va Zanidinov S.S. [6] tomonidan olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sportchilarning emotsional barqarorlik darajasi ularning musobaqadagi muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qiladi. Tadqiqotda qatnashgan sportchilarning 45,71 foizi musobaqada yuqori emotsional barqarorlikka ega ekanligi aniqlangan. Shuningdek, sportchilarning 52,86 foizi o'zini boshqarish qobiliyati yuqori darajada shakllanganligini ko'rsatgan.

Markov-Glazer A. va boshqalar [4] tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda sportchilarning musobaqa davomida emotsional holatini boshqarishda vaqt omili muhim rol o'ynashi, vaqt bosimi sharoitida to'g'ri qaror qabul qilish uchun sportchi o'zining emotsional holatini boshqarishi va vaziyatga moslashishi kerakligi ta'kidlangan. Shuningdek, Sobiecka J. [5] shaxmat orqali ko'zi o'jiz shaxslarning reabilitatsiyasi jarayonida emotsional holatni boshqarishning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratgan.

Sport psixologiyasi bo'yicha o'zbek olimlarining tadqiqotlarida [7] musobaqa motivatsiyasi sportchini musobaqaga to'liq yo'naltiruvchi ichki uyg'otuvchi kuch sifatida ta'riflanib, musobaqada omad – motivlarning umumiy intensivligi, omadga erishish va omadsizlikdan qochish motivatsiyalarining o'zaro aloqadorligiga bog'liq ekanligi qayd etilgan. Shuningdek, sport psixologiyasida sportchi ruhiy holatining optimal darajasi uning musobaqadagi muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri sifatida qaraladi [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda shaxmat sportchilarining emotsional holatlarini o'rganish uchun quyidagi psixodiagnostik metodlardan foydalanildi:

V.E.Milmaning “Sportchining psixik barqarorligi” anketasi – sportchilarning emotsional barqarorlik darajasini va o'zini boshqarish qobiliyatini aniqlash uchun;

Ch.D.Spilberger va Y.L.Xaninning “Reaktiv va shaxsiy xavotirlikni o'rganish” metodikasi – sportchilarning musobaqa oldi va musobaqa davridagi xavotirlik darajasini baholash uchun;

Kuzatuv usuli – sportchilarning musobaqa jarayonidagi emotsional namoyon bo'lishlarini bevosita kuzatish orqali ma'lumot to'plash;

Suhbat usuli – sportchilar va ularning murabbiylari bilan emotsional holat va uni boshqarish usullari yuzasidan intervyu o'tkazish.

Tadqiqotda Buxoro viloyatidagi shaxmat sport maktablari va klublarida shug'ullanuvchi 15 yoshdan 35 yoshgacha bo'lgan 72 nafar (48 nafar erkak va 24 nafar ayol) shaxmat sportchisi ishtirok etdi. Ularning sport malakasi – 1-toifadandan xalqaro grossmeystergacha. Tadqiqot 2025-yil yanvar–mart oylarida o'tkazildi.

Tadqiqotning asosiy bosqichlari:

Birinchi bosqich (tayyorgarlik) – metodikalarni tanlash va tadqiqot rejasini ishlab chiqish;

Ikkinchi bosqich (amaliy) – psixodiagnostik tekshiruvlar o'tkazish va kuzatuvlar olib borish;

Uchinchi bosqich (yakuniy) – olingan natijalarni statistik qayta ishlash va tahlil qilish.

Olingan ma'lumotlarni statistik qayta ishlashda tavsifiy statistika (o'rtacha arifmetik, standart og'ish), korrelyatsion tahlil (Pearson koeffitsienti) va guruhlararo taqqoslash uchun t-student mezonini qo'llanildi. Ma'lumotlarni qayta ishlashda SPSS 26.0 dasturi yordamida ish olib borildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijalariga ko'ra, shaxmat sportchilarining emotsional holati quyidagi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

Emotsional barqarorlik ko'rsatkichlari

V.E.Milman metodikasi bo'yicha olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, respondentlarning 46,2 foizi (33 nafar) yuqori darajadagi emotsional barqarorlikka ega. Ushbu sportchilar musobaqa davomida o'z psixik holatini samarali boshqarib, qiyin vaziyatlarda ham diqqatni jamlash qobiliyatini saqlab qolishgan. O'rtacha

darajadagi emotsional barqarorlik 38,7 foiz sportchida (28 nafar) qayd etilgan bo'lsa, past darajadagi emotsional barqarorlik 15,1 foiz sportchida (11 nafar) aniqlangan.

O'zini boshqarish qobiliyati bo'yicha esa yuqori daraja 50,6 foiz sportchida (36 nafar), o'rtacha daraja 34,2 foiz sportchida (25 nafar), past daraja 15,2 foiz sportchida (11 nafar) kuzatildi. Qizig'i shundaki, yuqori malakali sportchilar (grossmeyster va xalqaro masterlar) orasida emotsional barqarorlik va o'zini boshqarish ko'rsatkichlari sezilarli darajada yuqori bo'ldi ($p < 0,05$).

Xavotirlik darajasi

Spilberger-Xanin metodikasi bo'yicha olingan natijalarga ko'ra, shaxmat sportchilarining shaxsiy xavotirlik darajasi o'rtacha $42,3 \pm 4,1$ ballni tashkil etdi (me'yor 45 ballgacha). Reaktiv (vaziyatli) xavotirlik esa musobaqa oldi holatida $48,7 \pm 5,3$ ballgacha ko'tarilib, bu sportchilarning musobaqa oldi hayajonlanish darajasi o'rtachadan biroz yuqori ekanligini ko'rsatadi. Musobaqa davomida tajribali sportchilarda reaktiv xavotirlik darajasi $35,4 \pm 3,8$ ballgacha pasaygan bo'lsa, yosh va tajribasiz sportchilarda bu ko'rsatkich $52,1 \pm 4,9$ ball darajasida qolgan.

Musobaqa bosqichlari bo'yicha emotsional holat dinamikasi

Kuzatuv va so'rov natijalari shaxmat sportchilarining emotsional holati musobaqa bosqichlariga qarab o'zgarib borishini ko'rsatdi:

Musobaqa oldi bosqichida – sportchilarning 61,2 foizida hayajon va xavotir kuchayishi, 28,6 foizida o'ziga ishonch va musobaqa motivatsiyasining oshishi, 10,2 foizida esa apatiya va loqaydlik kuzatildi.

Musobaqa davrida – partiyaning boshlanish bosqichida emotsional keskinlik yuqori bo'lib (57,3%), o'yin o'rtasiga kelib bu ko'rsatkich 38,6% gacha pasaygan, partiya so'nggida esa yana 49,8% gacha ko'tarilgan. Ayniqsa, vaqt bosimi vaziyatida emotsional zo'riqish keskin ortgan.

Musobaqadan keyingi bosqichda – g'olib sportchilarda quvonch va ko'tarinki kayfiyat (82,4%), mag'lub bo'lganlarda esa tushkunlik va umidsizlik hissi (76,9%) ustunlik qilgan.

Emotsional holat va o'yin natijasi o'rtasidagi bog'liqlik

Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, emotsional barqarorlik va o'yin natijasi (to'plangan ochkolar) o'rtasida ijobiy o'rtacha bog'liqlik mavjud ($r = 0,48$; $p < 0,01$). Reaktiv xavotirlikning yuqori darajasi esa o'yin natijasi bilan salbiy bog'langan ($r = -0,42$; $p < 0,01$). O'zini boshqarish qobiliyati va o'yin sifati (qo'pol xatolar soni) o'rtasida ham salbiy bog'liqlik aniqlangan ($r = -0,53$; $p < 0,001$), ya'ni o'zini boshqarish qobiliyati qanchalik yuqori bo'lsa, qo'pol xatolar soni shunchalik kam bo'lgan.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shaxmat sportchilarining emotsional holati murakkab va dinamik tuzilishga ega ekanligini ko'rsatdi. Emotsional barqarorlikning yuqori darajasi sportchilarning musobaqadagi muvaffaqiyati bilan ijobiy bog'langan bo'lsa, yuqori reaktiv xavotirlik salbiy ta'sir ko'rsatgan. Bu holat sport psixologiyasidagi “optimal zo'riqish” nazariyasiga mos keladi, unga ko'ra har bir sportchi uchun ma'lum darajadagi psixik zo'riqish eng maqbul hisoblanadi va undan oshib ketish yoki kamayishi faoliyat samaradorligiga salbiy ta'sir qiladi [3].

Shaxmatning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda emotsiyalarning namoyon bo'lishi odatda tashqi ko'rinishda sezilmaydi, ammo ichki psixik jarayonlar juda intensiv kechadi. Sportchi o'z his-tuyg'ularini yashirishga majbur bo'ladi, bu esa emotsional zo'riqishning yanada kuchayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun shaxmatchilarda emotsiyalarni ifoda etish va boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish alohida ahamiyatga ega.

Tadqiqotda aniqlangan yana bir muhim jihat shundaki, musobaqa davomida sportchilarning emotsional holati partiya bosqichlariga qarab o'zgarib boradi. Ayniqsa, partiyaning boshida va oxirida emotsional keskinlik yuqori bo'lishi, o'rta qismida esa nisbatan barqarorlashishi kuzatildi. Bu holat shaxmat partiyasining tuzilishi bilan bog'liq bo'lib, debutda yangi variantlardan foydalanish va endshpilda aniq natijaga erishish uchun mas'uliyatning oshishi bilan izohlanadi.

Tajribali sportchilarning emotsional barqarorlik ko'rsatkichlari yosh va tajribasiz sportchilarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ekanligi sport faoliyati davomida emotsional boshqaruv ko'nikmalari takomillashib borishini ko'rsatadi. Bu esa shaxmatchilarni tayyorlash jarayonida maxsus psixologik treninglarni joriy etish zarurligini tasdiqlaydi.

O'zini boshqarish qobiliyatining qo'pol xatolar soni bilan salbiy bog'lanishi shuni ko'rsatadiki, emotsional holatni boshqara oladigan sportchilar murakkab vaziyatlarda ham to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini saqlab qoladilar. Bu, ayniqsa, vaqt bosimi sharoitida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki vaqt bosimi sportchining emotsional zo'riqishini keskin oshiradi va uning kognitiv faoliyatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin [4].

Shuningdek, tadqiqot natijalari musobaqadan keyingi emotsional holatning sportchining keyingi faoliyatiga ta'sirini ham ko'rsatdi. Mag'lubiyatdan so'ng tushkunlikka tushgan sportchilarning keyingi

partiyalardagi natijalari sezilarli darajada past bo‘lgan. Bu esa musobaqa davomida emotsional holatni nafaqat partiya ichida, balki partiyalar orasida ham boshqarish muhimligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Shaxmat sportchilarining emotsional holatlari ularning musobaqadagi muvaffaqiyatiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, emotsional barqarorlik, o‘zini boshqarish qobiliyati va musobaqa motivatsiyasining optimal darajasi sportchining yuqori natijalarga erishishining asosiy omillari hisoblanadi. Shaxmat nafaqat intellektual, balki yuqori darajadagi emotsional tayyorgarlikni talab qiluvchi sport turi bo‘lib, unda emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalari alohida ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotda emotsional barqarorlik darajasi va o‘yin natijasi o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik, reaktiv xavotirlikning yuqori darajasi va o‘yin natijasi o‘rtasida esa salbiy bog‘liqlik aniqlangan. Shuningdek, o‘zini boshqarish qobiliyati qanchalik yuqori bo‘lsa, qo‘pol xatolar soni shunchalik kam bo‘lishi kuzatilgan. Musobaqa bosqichlari bo‘yicha emotsional holat dinamikasi partiyaning boshlanish va tugash bosqichlarida emotsional keskinlik yuqori bo‘lib, o‘rta qismida nisbatan barqarorlashishi aniqlangan.

Amaliy tavsiyalar sifatida quyidagilarni taklif qilish mumkin:

Shaxmatchilarni tayyorlash jarayonida emotsional holatni boshqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e‘tibor qaratish zarur. Buning uchun maxsus psixologik treninglar, nafas olish mashqlari, vizualizatsiya va autogen mashqlardan foydalanish tavsiya etiladi.

Musobaqa oldi davrda sportchilarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ularning xavotirlik darajasini optimallashtirish bo‘yicha ishlar olib borish lozim.

Musobaqa jarayonida partiyalar orasidagi tanaffuslarda sportchilarning emotsional holatini tiklash va tartibga solishga yordam beruvchi psixologik usullarni qo‘llash maqsadga muvofiq.

Yosh shaxmatchilarni tayyorlashda erta bosqichlardanoq emotsional barqarorlik va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga alohida e‘tibor qaratish kerak.

Kelajakda shaxmat sportchilarining emotsional holatlarini o‘rganish bo‘yicha tadqiqotlarni davom ettirish, ayniqsa, yosh sportchilarda emotsional barqarorlikni shakllantirishning yoshga oid xususiyatlari, turli malakali sportchilar guruhlarida emotsional boshqaruv strategiyalarining farqlari va emotsional holatni optimallashtirishning innovatsion usullarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. Abdirayimova M.B. Musobaqalardan oldin sportchilardagi xavotir va hayajonlarni yengishda psixologik yordam. – Toshkent: Tadqiqotlar.uz, 2024. – 45 b.
2. Guntz T., Rolland J.-P., Barthélemy M. The Role of Emotion in Problem Solving: First Results from Observing Chess. – arXiv preprint arXiv:1810.11094, 2018. – 15 p.
3. Mikhaylova I. Pedagogical concept of technical and tactical training of persons with disabilities in chess sport // Human. Sport. Medicine. – 2020. – Vol. 19, No. 4. – P. 111–116.
4. Markov-Glazer A., Elbe A.-M., Schliermann R. From their eyes: Deaflympic athletes' and coaches' perspectives on mental training // Frontiers in Sports and Active Living. – 2025. – Vol. 7. – 12 p.
5. Sobiecka J. Recollections of lectures delivered by Jerzy Brycki: Chess as a form of rehabilitation of the blind // Disability Sport curriculum. – 2021. – P. 34–42.
6. Urunova Z.N., Zanidinov S.S. The results of the study of the influence of chess games on the cognitive development of children with hearing impairment // International Educators Conference. – 2025. – P. 78–85.
7. Sport psixologiyasi: O‘quv qo‘llanma / Tahrir hay‘ati: A.A. Karimov va boshq. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2022. – 320 b.

MILLIY O‘YINLAR VOSITASIDA O‘QUVCHILARDA DO‘STONA ALOQALARGA ASOSLANGAN IJTIMOY HAMKORLIK KO‘NIKMALARINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Saparbaev Esen Tajibaevich,

*Nukus davlat pedagogika instituti “Umumta’lim fanlari va masofaviy ta’lim” kafedrası assistent-o‘qituvchisi
saparbaevesen0@gmail.com*

Muallif bu maqolasida jismoniy tarbiya bo‘yicha turli ilmiy manbalardan foydalangan holda harakatli oyinlarni obrazli tushintirish – asosiysi tasirchan amallarning biri ekanligini dalillab, bu ishlar asosan mazmunli obrazlarni so‘zlab berishda juda zarur bo‘lib, o‘yin qatnashchilarning o‘z vaziyfalarini to‘g‘ri bajarilishiga yordam beradi. O‘quvchilar o‘yinning mazmunini yaxshi o‘zlashtirishi uchun yetakchi og‘zaki tushintirishni amalda qollashi bilan uning ayrim harakatlarini bajarib ko‘rsatish zarur ekanligi haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: jismoniy tarbiya, o‘yinlar, harakat, sport, rivojlanish, texnika, yosh avlod.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАВЫКОВ СОЦИАЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ, ОСНОВАННОГО НА ДРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ, СРЕДСТВАМИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР

В данной статье автор, опираясь на различные научные источники по физическому воспитанию, доказывает, что образное объяснение подвижных игр является одним из основных и наиболее эффективных приёмов. Эта работа особенно важна при передаче содержательных образов и помогает участникам игры правильно выполнять свои задачи. Приводятся сведения о том, что для лучшего усвоения учащимися содержания игры ведущему необходимо подкреплять устное объяснение практической демонстрацией отдельных движений.

Ключевые слова: физическая культура, игры, движение, спорт, развитие, техника, молодое поколение.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' SOCIAL COLLABORATION SKILLS THROUGH NATIONAL GAMES BASED ON FRIENDLY RELATIONS

Drawing on various scientific sources in physical education, the author of this article substantiates that the figurative explanation of active games is one of the most effective methods. This approach is particularly crucial for conveying meaningful concepts and helps participants perform their roles correctly within the game. The article also provides information on the necessity for the instructor to supplement verbal explanations with practical demonstrations of specific movements, ensuring students better grasp the game's content.

Keywords: physical education, games, movement, sport, development, technique, young generation..

Kirish. Bugungi kunda milliy o‘yinlarning pedagogik salohiyati zamonaviy ta’limning muhim didaktik resurslaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Chunki milliy o‘yinlar o‘quvchilarni nafaqat faol bilish jarayoniga jalb etadi, balki ular o‘rtasida do‘stona muloqot, o‘zaro hurmat, hamjihatlik va ijtimoiy hamkorlik muhitini shakllantirishning samarali vositasi hisoblanadi. Ayniqsa, 5-6-sinf o‘quvchilarida shaxslararo munosabatlar endigina barqarorlashayotgan davrda milliy o‘yinlardan maqsadli foydalanish ularning birgalikdagi faoliyatga moslashuvi, jamoada ishlash madaniyati hamda ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirish uchun qulay pedagogik shart-sharoit yaratadi.

Milliy o‘yinlarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilishning muhim pedagogik shartlaridan biri – ularning mazmunini o‘quvchilarda do‘stona aloqalar va ijtimoiy hamkorlikni rivojlantirish maqsadiga yo‘naltirishdir. Bunday o‘yinlarda har bir ishtirokchi muayyan vazifani bajaruvchi jamoa a’zosi sifatida faoliyat olib boradi. Natijada o‘quvchilar o‘zaro kelishish, vazifalarni taqsimlash, sheriklariga yordam berish, umumiy maqsad yo‘lida hamkorlik qilish va jamoaviy qaror qabul qilish tajribasini egallaydilar. Aynan shu jihatlar milliy o‘yinlarning ijtimoiy-pedagogik imkoniyatlarini belgilaydi [1].

Milliy o‘yinlar jarayonida o‘quvchilar xalqning tarixiy turmush tarzi, urf-odatlar, milliy qadriyatlari va axloqiy me’yorlarini amaliy faoliyat orqali o‘zlashtiradilar. O‘yin davomida shakllanadigan tabiiy muloqot muhiti ularda bir-birining fikrini tinglash, o‘z nuqtayi nazarini madaniyatli ifodalash, kelishmovchiliklarni tinch yo‘l bilan hal etish hamda o‘zaro ishonchni mustahkamlash ko‘nikmalarini

rivojlantiradi. Shu sababli milliy o'yinlar nafaqat didaktik vosita, balki o'quvchilarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantiruvchi pedagogik mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi.

Milliy o'yinlarning samaradorligini ta'minlovchi muhim pedagogik shartlardan yana biri – o'yin jarayonining aniq maqsad, qoidalar va hamkorlikka yo'naltirilgan vazifalar asosida tashkil etilishidir. Har bir o'yin o'quvchilarning yosh xususiyatlari, psixologik tayyorgarligi va jamoadagi o'zaro munosabatlari hisobga olingan holda loyihalashtirilgandagina kutilgan natijaga erishish mumkin. Bunda o'qituvchi faqat boshqaruvchi emas, balki o'quvchilar o'rtasidagi ijobiy muloqot va hamkorlikni qo'llab-quvvatlovchi pedagogik moderator sifatida faoliyat yuritadi [2].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ayniqsa, milliy o'yinlarni o'quvchilarda do'stona aloqalarga asoslangan ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini takomillashtirishning muhim pedagogik vositasi sifatida qo'llash imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan ilmiy izlanishlarga mutaxassislar alohida e'tibor qaratib kelmoqdalar. Jumladan, respublikamiz olimlaridan M.Abdullajonova, B.R.Adizov, A.Y.Bobomurodova, M.G.Davletshin, O.Jamoldinova, B.Ziyomuhamedov, G.Ibragimova, R.Ishmuhammedov, U.I.Mahkamov, M.H.Mahmudov, O.Musurmonova, Z.T.Nishonova, R.G.Safarova, D.Sharipova, Sh.Sharipov, N.M.Egamberdiyeva, T.G'afforova, E.G'oziyev kabilarning ishlarida bu o'z ifodasini topgan.

Mutaxassislar o'yinlarning turli belgilariga asoslangan holda tasniflaganlar. Jumladan, o'yinning maqsadi, unda o'quvchilarning ishtirok etish miqdori, obyektiv borliqni ifodalash xarakteriga ko'ra xorijlik olimlardan A.Yolanda, N.Nicotera, A.Christopher; L.Botcheva, J.Shih, L.C.Huffman; L.D.Breeman, Van Lier, Theo Wubbels, R.Sears, J.L.Spilt, E.Vervoort, A.Koenen; F.Clemente, A.Amutio, L.Gonzalezlar ularni syujetli, rolli, ishchan, imitatsion hamda dramatik o'yinlarga ajratib o'rgananlar.

Shunday qilib, milliy o'yinlardan ta'lim jarayonida tizimli va maqsadli foydalanish quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni ta'minlaydi: o'quvchilar o'rtasida ijobiy psixologik muhitni yaratish; o'zaro ishonch va hurmatga asoslangan do'stona munosabatlarni rivojlantirish; jamoaviy faoliyat madaniyatini shakllantirish; hamkorlikda muammolarni hal etish tajribasini boyitish; milliy qadriyatlarni amaliy faoliyat orqali o'zlashtirish hamda o'quvchilarning ijtimoiy faolligini oshirish. Mazkur pedagogik shart-sharoitlar o'zaro uyg'un holda tashkil etilgandagina milliy o'yinlarning didaktik imkoniyatlari to'liq namoyon bo'ladi va o'quvchilarda do'stona aloqalarga asoslangan ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarining barqaror rivojlanishi ta'minlanadi [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Milliy o'yinlar vositasida tashkil etiladigan didaktik faoliyatning pedagogik samaradorligi bugungi kunda ilmiy jihatdan asoslangan haqiqat sifatida e'tirof etilmoqda. Chunki milliy o'yinlar o'quvchilarning o'zaro muloqotga kirishishi, jamoaviy faoliyatni tashkil etishi, bir-birini tushunishi va do'stona aloqalar asosida hamkorlikni yo'lga qo'yishini ta'minlaydigan eng tabiiy pedagogik vositalardan biridir. Ayniqsa, ta'lim jarayonida maqsadli tashkil etilgan milliy o'yinlar o'quvchilarning bilish faolligini oshirish bilan bir qatorda, ularning ijtimoiy tajribasini boyitish, milliy qadriyatlarni amaliy faoliyat orqali o'zlashtirish hamda jamoada ishlash kompetensiyalarini rivojlantirish uchun qulay pedagogik shart-sharoit yaratadi.

Milliy o'yinlarning didaktik imkoniyatlarini to'liq ro'yobga chiqarish, avvalo, ularni ta'lim maqsadlariga mos holda tanlash va pedagogik jihatdan puxta loyihalashtirishni talab etadi. Mazkur jarayonda o'qituvchi har bir o'yinning tarbiyaviy, rivojlantiruvchi va ijtimoiylashtiruvchi imkoniyatlarini hisobga olib, o'quvchilarni umumiy maqsad sari hamkorlikda harakat qilishga yo'naltirishi zarur. Shu jihatdan milliy o'yinlar o'quvchilarda birgalikda qaror qabul qilish, vazifalarni taqsimlash, sheriklariga ko'maklashish, o'zaro mas'uliyatni his etish va jamoa manfaatini ustuvor qo'yish kabi muhim ijtimoiy fazilatlarini shakllantiradi.

Pedagogik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, milliy o'yinlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda o'quvchilar o'zaro ishonch, hurmat va hamjihatlikka asoslangan munosabatlarni tabiiy ravishda egallaydilar. O'yin davomida yuzaga keladigan hamkorlik muhiti har bir ishtirokchining faolligini rag'batlantiradi, ularning o'z fikrini erkin ifodalashi, boshqalarning fikrini tinglashi hamda umumiy natijaga mas'uliyat bilan yondashishiga xizmat qiladi. Natijada sinf jamoasida ijobiy psixologik muhit qaror topib, do'stona aloqalar mustahkamlanadi.

Tahlil va natijalar. Milliy o'yinlarni tashkil etishda o'qituvchining pedagogik rahbarligi alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'yin jarayonida nafaqat tashkilotchi, balki hamkorlikni muvofiqlashtiruvchi, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi va tarbiyaviy vaziyatlarni boshqaruvchi subyekt sifatida faoliyat olib boradi. U o'quvchilarga o'yin mazmunini tushuntiradi, milliy qadriyatlarning mohiyatini izohlaydi, o'zaro hurmat va hamkorlik tamoyillariga rioya etishni nazorat qiladi hamda zarur vaziyatlarda pedagogik maslahatlar beradi. Bunday yondashuv o'quvchilarning o'zaro muloqot madaniyati va jamoaviy faoliyat tajribasini izchil rivojlantirish imkonini yaratadi.

5–9-sinf o‘quvchilari bilan tashkil etiladigan milliy o‘yinlar yosh va psixologik xususiyatlardan kelib chiqib bosqichma-bosqich murakkablashtirilishi maqsadga muvofiqdir. Jumladan, 5–7-sinflarda ko‘proq jamoaviy harakat, o‘zaro yordam, ishonch va hamjihatlikni rivojlantiruvchi milliy harakatli o‘yinlarga ustuvorlik berilishi lozim. 7–9-sinflarda esa muammoli vaziyatlarni hal etish, jamoaviy qaror qabul qilish, liderlik, mas‘uliyat va ijtimoiy faollikni rivojlantiruvchi milliy o‘yinlardan foydalanish samarali natija beradi. Bunday ketma-ketlik o‘quvchilarda do‘stona aloqalar negizida ijtimoiy hamkorlik ko‘nikmalarining izchil va uzluksiz rivojlanishini ta‘minlaydi [4].

Tadqiqot davomida milliy o‘yinlarga asoslangan hamkorlik mashg‘ulotlari uch bosqichli pedagogik model asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq deb topildi. Ushbu model bilish bosqichi, faoliyatni modellashtirish bosqichi hamda hamkorlikni baholash bosqichlaridan iborat bo‘lib, har bir bosqich o‘quvchilarda ijtimoiy hamkorlik kompetensiyalarini izchil shakllantirishga yo‘naltiriladi.

Birinchi bosqich – bilish va motivatsiyani shakllantirish bosqichi hisoblanadi. Mazkur bosqichda o‘quvchilarga milliy o‘yinlarning mazmun-mohiyati, ularning xalq pedagogikasidagi o‘rni, jamoaviylik, hamjihatlik va do‘stona munosabatlarni rivojlantirishdagi ahamiyati tushuntiriladi. O‘qituvchi o‘yin qoidalarini izohlaydi, o‘yin davomida amal qilinadigan axloqiy meyorlar, o‘zaro hurmat va hamkorlik tamoyillarini muhokama qiladi. O‘quvchilar o‘yin jarayonida qanday vazifalarni bajarishlari, sheriklari bilan qanday munosabat o‘rnatishlari va umumiy natijaga qanday erishishlari yuzasidan dastlabki tasavvurlarga ega bo‘ladilar.

Ikkinchi bosqich – hamkorlik faoliyatini modellashtirish bosqichi bo‘lib, unda milliy o‘yinlarning mazmuni asosida real hayotga yaqin ijtimoiy vaziyatlar yaratiladi. Jumladan, “Oq terakmi – ko‘k terak”, “Arqon tortish”, “Chillak”, “Qiz quvdi”, “Besh tosh”, “Kim chaqqon?” kabi milliy o‘yinlar jarayonida o‘quvchilar kichik jamoalarga bo‘linib, umumiy maqsad sari birgalikda harakat qiladilar. Har bir ishtirokchi jamoaning muvaffaqiyati uchun mas‘ul ekanligini his qiladi. O‘yin davomida vazifalarni taqsimlash, bir-birini qo‘llab-quvvatlash, umumiy qaror qabul qilish, nizoli vaziyatlarni bartaraf etish va o‘zaro yordam ko‘rsatish kabi hamkorlik elementlari tabiiy ravishda namoyon bo‘ladi.

Mazkur bosqichda qisqa vaqt ichida o‘quvchilar tomonidan quyidagi kompetensiyalar izchil rivojlantiriladi:

- jamoaviy faoliyatni rejalashtirish va tashkil etish;
- umumiy maqsad sari birgalikda harakat qilish;
- sheriklarning fikrini tinglash va hurmat qilish;
- vazifalarni adolatli taqsimlash;
- muammoli vaziyatlarda birgalikda yechim topish;
- o‘zaro ishonch va mas‘uliyatni mustahkamlash;
- milliy qadriyatlar asosida do‘stona muloqot madaniyatini shakllantirish.

Milliy o‘yinlar jarayonida jamoalar o‘rtasida sog‘lom raqobat muhiti vujudga kelsa-da, asosiy e‘tibor g‘olibni aniqlashga emas, balki hamkorlik orqali umumiy natijaga erishishga qaratiladi. Shu jihatdan o‘yin ishtirokchilari bir-birini qo‘llab-quvvatlash, o‘zaro maslahatlashish, sheriklariga yordam berish va jamoa manfaatini shaxsiy manfaatdan ustun qo‘yishga odatlanadilar.

Uchinchi bosqich – refleksiya va baholash bosqichi hisoblanadi. Ushbu bosqichda o‘yin yakunlari tahlil qilinadi, jamoalarning faoliyati baholanadi hamda o‘quvchilarning hamkorlik darajasi muhokama etiladi. O‘qituvchi faqat o‘yin natijasini emas, balki o‘quvchilarning bir-biri bilan muloqoti, o‘zaro hurmati, mas‘uliyatni taqsimlashi, nizolarni hal etishi va jamoaviy birdamlikni namoyon etishini ham pedagogik mezonlar asosida baholaydi.

Refleksiya jarayonida o‘quvchilar quyidagi savollar yuzasidan fikr yuritadilar: jamoada ishlash davomida qanday qiyinchiliklarga duch kelindi; hamkorlikni kuchaytirish uchun nimalarga e‘tibor berish zarur; umumiy maqsadga erishishda qaysi harakatlar samarali bo‘ldi; o‘yin davomida do‘stona munosabatlarni saqlashda kim qanday hissa qo‘shdi. Mazkur tahlil o‘quvchilarda o‘z-o‘zini baholash, o‘zaro baholash va refleksiv fikrlash kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Shunday qilib, etilgan pedagogik faoliyat o‘quvchilarning faqat bilish faolligini emas, balki ularning ijtimoiy hamkorlik tajribasini ham izchil boyitadi. O‘yin davomida o‘quvchilar jamoada ishlash, do‘stona munosabatlarni rivojlantirish, o‘zaro yordam ko‘rsatish, mas‘uliyatni bo‘lishish va umumiy natija uchun javobgarlikni his etish kabi hayotiy kompetensiyalarni tabiiy pedagogik muhitda egallaydilar. Shu sababli milliy o‘yinlar o‘quvchilarda do‘stona aloqalarga asoslangan ijtimoiy hamkorlik ko‘nikmalarini takomillashtirishning muhim pedagogik shart-sharoitlaridan biri sifatida e‘tirof etiladi.

Shunday qilib, milliy o‘yinlarni pedagogik jihatdan maqsadli tashkil etish o‘quvchilarda ijobiy muloqot madaniyatini, hamkorlik kompetensiyasini, o‘zaro ishonch va hurmatni, milliy qadriyatlarga sadoqatni hamda jamoaviy faoliyat tajribasini shakllantirishning muhim sharti hisoblanadi. Aynan ushbu

pedagogik shart-sharoitlarning tizimli ta'minlanishi milliy o'yinlar vositasida o'quvchilarda do'stona aloqalarga asoslangan ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini samarali takomillashtirish imkonini beradi.

Zamonaviy ta'lim sharoitida milliy o'yinlarni tashkil etishda ularni o'quvchilarning real hayotiy tajribasi, jamiyatda yuz berayotgan ijtimoiy jarayonlar hamda milliy qadriyatlar bilan uzviy bog'lash muhim pedagogik shartlardan biri hisoblanadi. Bunday yondashuv o'quvchilarga o'yin jarayonida nafaqat milliy an'analarni amaliy faoliyat orqali o'zlashtirish, balki turli hayotiy vaziyatlarni modellashtirish, jamoaviy qaror qabul qilish va o'zaro hamkorlik asosida muammolarni hal etish tajribasini egallash imkonini beradi.

Milliy o'yinlar asosida yaratiladigan pedagogik vaziyatlar o'quvchilarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishga xizmat qiladigan muhim didaktik vosita hisoblanadi. O'yin davomida ishtirokchilar umumiy maqsadga erishish yo'lida vazifalarni taqsimlaydi, o'zaro maslahatlashadi, fikr almashadi va jamoaviy qarorlar qabul qiladi. Mazkur jarayonda har bir o'quvchi o'z harakatining natijasi jamoa muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qilishini anglay boshlaydi. Aynan shu omil ularda mas'uliyat, tashabbuskorlik, o'zaro ishonch va hamkorlik madaniyatining shakllanishiga zamin yaratadi.

Milliy o'yinlarning mazmunini zamonaviy ijtimoiy hayot bilan uyg'unlashtirish o'quvchilarda ijtimoiy jarayonlarga nisbatan ongli munosabatni rivojlantiradi. O'yin davomida yuzaga keladigan shartli vaziyatlar orqali ular jamiyatdagi turli ijtimoiy rollar, jamoaviy faoliyat tamoyillari, o'zaro yordam va hamjihatlikning ahamiyatini amaliy jihatdan idrok etadilar. Natijada o'quvchilarda ijtimoiy voqelikni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda to'g'ri yo'l tanlash hamda umumiy manfaatni ko'zlagan holda hamkorlik qilish kompetensiyalari rivojlanadi.

Milliy o'yinlarni tashkil etishda o'qituvchi o'quvchilarga faqat o'yin qoidalarini tushuntiribgina qolmay, balki ularning mazmun-mohiyatini hayotiy misollar bilan boyitishi, jamoada ishlash madaniyatini shakllantiruvchi pedagogik vaziyatlarni maqsadli ravishda yaratishi lozim. Bunda o'qituvchi hamkorlikni muvofiqlashtiruvchi, do'stona muloqotni qo'llab-quvvatlovchi hamda o'quvchilarning ijtimoiy faolligini rag'batlantiruvchi pedagogik rahbar sifatida namoyon bo'ladi [5].

Milliy o'yinlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar davomida o'quvchilar o'z imkoniyatlarini sinab ko'rish, tengdoshlari bilan hamkorlikda faoliyat yuritish, o'zaro kelishuvga erishish va jamoa oldidagi mas'uliyatni his qilish tajribasini egallaydilar. Shu bilan birga, ular o'z kuchli va rivojlantirilishi zarur bo'lgan jihatlarini anglab, o'z-o'zini baholash hamda shaxsiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilash ko'nikmalarini ham shakllantiradilar. Mazkur jarayon o'quvchilarning do'stona aloqalar asosida ijtimoiy hamkorlik qilish madaniyatini izchil rivojlantirishning muhim pedagogik sharti hisoblanadi.

Xulosa. Shunday qilib, milliy o'yinlarni hayotiy vaziyatlar bilan uyg'unlashtirish, ularni jamoaviy faoliyat va hamkorlik tamoyillari asosida tashkil etish, o'quvchilarning ijtimoiy faolligini qo'llab-quvvatlash hamda refleksiv tahlilni yo'lga qo'yish do'stona aloqalarga asoslangan ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini takomillashtirishning eng muhim pedagogik shart-sharoitlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз. – Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 488 б.
2. Сафарова Р.Ғ., Иноятова М.Э., Акрамова Г.Р., Нуржанова Р.Ў., Нейматов Ш.Э., Юсупова Х.И., Қаландарова М.К., Шакирова С.Қ., Қосимова Д.Ҳ. Истикболдаги таълим мазмунини модернизациялашнинг дидактик асослари. – Т.: Фан, 2009. – 240 б.
3. Галиев Ш. Ўзбек болалари ўйин фольклори. – Т.: Фан, 1998. -141 б.
4. Хошимов К., Нишонов С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1996. - 446 б.
5. Усмонхўжаев Т.С., Мелиев Ҳ.А. Миллий ҳаракатли ўйинлар. Т.: Ўқитувчи, 2000.- 191б.
6. Шарипов Ш. Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти: Пед. фан. док. ... дис. автореф. –Т., 2012. – 46 б.;
7. Шарипова Д. Научные основы гигиенического воспитания обучающихся: Автореф. ... дисс. док. наук. – Т., 1990. – 47 с.;
8. Шермухаммадов Б.Ш. Узлуксиз таълим тизими субъектлари орасида миллий ғоя тарғиботи самарадорлигини ривожлантиришнинг ижтимоий-педагогик шарт-шароитлари: Пед.ф.н. ...дис. Т.: 2013. - 151 б.
9. Миронова Р.М. Игра в развитии активности детей. – Минск: Народная асвета, 1989. – 176 с.
10. Назаренкова Г.Н. Игра как средство развития творческой активности подростков: Дис. канд. пед. наук. – М., 1994. – 225 с.

ELEKTRON TA'LIM RESURLARINI YARATISHNING PEDAGOGIK-DIDAKTIK ASOSLARI

*Sapayeva Shahodat Raximbayevna,
Ranch texnologiya universiteti magistranti*

Mazkur maqolada elektron ta'lim resurslarini yaratishning pedagogik va didaktik asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Elektron ta'lim resurslarining zamonaviy ta'lim tizimidagi o'rni, ularni ishlab chiqishda didaktik tamoyillar, pedagogik yondashuvlar hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, elektron ta'lim resurslarini loyihalash, ishlab chiqish va ta'lim jarayoniga integratsiya qilish bosqichlari, ularning o'quvchilarning bilish faolligi, mustaqil ta'lim kompetensiyasi va raqamli savodxonligini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil etilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, elektron ta'lim resurslarini pedagogik-didaktik talablar asosida yaratish ta'lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: elektron ta'lim resurslari, raqamli ta'lim, pedagogik asoslar, didaktik tamoyillar, kompetensiyaviy yondashuv, multimedia, interfaol ta'lim, LMS, masofaviy ta'lim, pedagogik texnologiyalar.

ПЕДАГОГИКО-ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЗДАНИЯ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ

В данной статье с научной и теоретической точки зрения анализируются педагогические и дидактические основы создания электронных образовательных ресурсов. Рассматривается роль электронных образовательных ресурсов в современной системе образования, дидактические принципы, педагогические подходы и возможности информационно-коммуникационных технологий в их разработке. Также анализируются этапы проектирования, разработки и интеграции электронных образовательных ресурсов в образовательный процесс, их значение для развития познавательной деятельности учащихся, компетенций самостоятельного обучения и цифровой грамотности. По результатам исследования выявлено, что, создание электронных образовательных ресурсов на основе педагогических и дидактических требований является одним из важных факторов повышения качества и эффективности образования.

Ключевые слова: электронные образовательные ресурсы, цифровое образование, педагогические основы, дидактические принципы, компетентностный подход, мультимедиа, интерактивное образование, LMS, дистанционное обучение, педагогические технологии.

PEDAGOGICAL AND DIDACTIC FOUNDATIONS FOR CREATING ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES

This article analyzes the pedagogical and didactic foundations of creating electronic educational resources from a scientific and theoretical perspective. The role of electronic educational resources in the modern education system, didactic principles, pedagogical approaches and the capabilities of information and communication technologies in their development are highlighted. The stages of designing, developing and integrating electronic educational resources into the educational process, their importance in developing students' cognitive activity, independent learning competence and digital literacy are also analyzed. According to the results of the study, the creation of electronic educational resources based on pedagogical and didactic requirements is one of the important factors in improving the quality and efficiency of education.

Key words: electronic educational resources, digital education, pedagogical foundations, didactic principles, competency-based approach, multimedia, interactive education, LMS, distance learning, pedagogical technologies.

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, raqamli iqtisodiyotning shakllanishi va jamiyat hayotining barcha sohalarida raqamlashtirish jarayonlarining kengayishi ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'ymoqda. Zamonaviy ta'limning asosiy maqsadi faqat nazariy bilimlarni yetkazish emas, balki o'quvchilarda mustaqil ta'lim olish, tanqidiy va ijodiy fikrlash, axborotni izlash, tahlil qilish hamda amaliy faoliyatda qo'llash kompetensiyalarini rivojlantirishdan iborat. Ushbu maqsadlarga erishishda elektron ta'lim resurslari (Electronic Educational Resources – EER) muhim

pedagogik vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Elektron ta'lim resurslari o'quv materiallarini raqamli shaklda taqdim etish, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida interfaol muloqotni tashkil etish, ta'lim jarayonini individuallashtirish hamda uzluksiz ta'limni ta'minlash imkonini beradi. So'nggi yillarda dunyo ta'lim tizimida yuz berayotgan tub o'zgarishlar elektron ta'lim resurslarining pedagogik ahamiyatini yanada oshirdi. Xususan, COVID-19 pandemiyasi davrida masofaviy ta'limning ommalashuvi elektron darsliklar, videoma'ruzalar, virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, elektron kutubxonalar, mobil ilovalar va onlayn ta'lim platformalaridan foydalanishni keskin jadallashtirdi. Natijada elektron ta'lim resurslari an'anaviy ta'limni to'ldiruvchi vositadan zamonaviy ta'limning asosiy komponentlaridan biriga aylandi. Bu esa elektron ta'lim resurslarini yaratish, ularning sifatini ta'minlash va pedagogik-didaktik asoslarini ilmiy jihatdan takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirdi.

Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'quvchilarning individual ta'lim ehtiyojlarini qondira oladigan, moslashuvchan, interfaol va yuqori sifatli elektron ta'lim resurslarini yaratishdan iboratdir. Zamonaviy elektron resurslar nafaqat matnli axborotni, balki grafik tasvirlar, animatsiyalar, audio va video materiallar, uch o'lchamli modellar, virtual laboratoriyalar, sun'iy intellekt elementlari hamda avtomatlashtirilgan baholash tizimlarini o'z ichiga oladi. Bunday resurslar o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, murakkab ilmiy tushunchalarni vizuallashtirish imkonini yaratadi va o'quv materialining samarali o'zlashtirilishiga xizmat qiladi.

Elektron ta'lim resurslari tushunchasi pedagogika fanida keng qamrovli mazmunga ega bo'lib, u elektron darsliklar, elektron o'quv qo'llanmalar, multimedia kurslari, virtual laboratoriyalar, elektron test tizimlari, masofaviy ta'lim platformalari, interfaol simulyatorlar, raqamli kutubxonalar va mobil ta'lim ilovalarini o'z ichiga oladi. Ushbu resurslarning umumiy xususiyati shundaki, ular axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida ishlab chiqiladi hamda ta'lim oluvchilarning mustaqil va interfaol o'quv faoliyatini tashkil etishga xizmat qiladi. Shu sababli elektron ta'lim resurslarini yaratishda nafaqat texnik imkoniyatlar, balki pedagogik va didaktik talablarni ham hisobga olish zarur. Pedagogik nuqtayi nazardan elektron ta'lim resurslari shaxsga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirishning samarali vositalaridan biri hisoblanadi. Ular o'quvchilarning qobiliyati, qiziqishi, tayyorgarlik darajasi va individual ta'lim ehtiyojlariga mos ravishda o'quv materialini moslashtirish imkonini beradi. Bu esa differensial va individual yondashuvni ta'minlab, har bir ta'lim oluvchining o'z sur'atida bilim egallashiga sharoit yaratadi. Bundan tashqari, elektron resurslar o'quvchilarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish, refleksiya qilish va o'z-o'zini baholash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Didaktik jihatdan elektron ta'lim resurslari ilmiylik, tizimlilik, izchillik, ko'rgazmalilik, tushunarlilik, interfaollik, moslashuvchanlik va amaliy yo'naltirilganlik tamoyillariga asoslanishi zarur. Mazkur tamoyillar elektron resurslarning mazmuni va tuzilishini belgilaydi hamda ularning ta'lim samaradorligini ta'minlaydi. Elektron resurslarni yaratishda Bloom taksonomiyasi, konstruktivistik yondashuv, kompetensiyaviy ta'lim konsepsiyasi, multimedia ta'lim nazariyasi va kognitiv yuklama nazariyasining asosiy qoidalariga amal qilish ularning didaktik sifatini oshirishga xizmat qiladi. Multimedia texnologiyalarining rivojlanishi elektron ta'lim resurslarini yaratishda yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Richard Mayerning multimedia ta'lim nazariyasiga ko'ra, matn, tasvir, animatsiya va ovozning ilmiy asosda uyg'unlashtirilishi o'quvchilarning axborotni qabul qilish va uzoq muddatli xotirada saqlash samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, John Sweller tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv yuklama nazariyasi elektron resurslarni loyihalashda ortiqcha vizual va matnli axborotdan qochish, axborotni mantiqiy bloklarga ajratish va foydalanuvchining e'tiborini asosiy mazmunga yo'naltirish zarurligini ta'kidlaydi [1-4].

Bu nazariyalar elektron ta'lim resurslarini pedagogik-didaktik jihatdan asosli yaratishda muhim metodologik poydevor hisoblanadi. Bugungi kunda sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data), bulutli texnologiyalar (Cloud Computing), virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), adaptiv ta'lim tizimlari hamda ta'lim analitikasi elektron ta'lim resurslarini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Sun'iy intellekt asosidagi tizimlar o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini avtomatik tahlil qilish, individual tavsiyalar ishlab chiqish va shaxsiylashtirilgan ta'lim yo'nalishlarini taklif etish imkonini bermoqda. Natijada elektron ta'lim resurslari nafaqat axborot manbayi, balki o'quv jarayonini boshqaruvchi va optimallashtiruvchi intellektual tizimga aylanmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham raqamli ta'limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun, “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi, Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda ta'limni raqamlashtirishga oid Prezident farmon va qarorlarida elektron ta'lim resurslarini yaratish va ulardan samarali foydalanishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlar ta'lim muassasalarida zamonaviy elektron o'quv materiallarini ishlab chiqish, masofaviy ta'limni rivojlantirish va raqamli pedagogik texnologiyalarni keng joriy etishni ustuvor vazifa sifatida belgilaydi. Xalqaro miqyosda ham UNESCO, OECD, Yevropa

Komissiyasi va boshqa nufuzli tashkilotlar tomonidan qabul qilingan strategik hujjatlarda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, elektron ta’lim resurslarining sifatini oshirish va ochiq ta’lim resurslari (Open Educational Resources – OER) ni keng joriy etish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ushbu hujjatlarda elektron ta’lim resurslari ta’lim sifati, inklyuzivlik, uzluksiz ta’lim va barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishning muhim vositasi sifatida baholanadi. Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlar tahlili elektron ta’lim resurslarini yaratish bo’yicha ko’plab tadqiqotlar mavjud bo’lishiga qaramay, ularning pedagogik-didaktik asoslarini kompleks yondashuv asosida takomillashtirish, kompetensiyaviy ta’lim talablari bilan uyg’unlashtirish hamda sun’iy intellekt va adaptiv texnologiyalar imkoniyatlaridan foydalanish bo’yicha ilmiy izlanishlarni yanada chuqurlashtirish zarurligini ko’rsatmoqda.

Ayniqsa, elektron ta’lim resurslarining metodik sifati, didaktik dizayni, interfaollik darajasi, o’quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mosligi hamda ularning ta’lim natijalariga ta’sirini baholash bugungi pedagogika fanining dolzarb ilmiy muammolaridan biri bo’lib qolmoqda. Mazkur maqolaning maqsadi elektron ta’lim resurslarini yaratishning pedagogik va didaktik asoslarini ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, ularni loyihalashning asosiy tamoyillarini aniqlash, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli vositalarning elektron ta’lim resurslari sifatiga ta’sirini yoritish hamda ta’lim amaliyotida ulardan samarali foydalanish bo’yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat [5, 6].

Adabiyotlar tahlili. Elektron ta’lim resurslarini (Electronic Educational Resources – EER) yaratish va ulardan samarali foydalanish masalasi XXI asr pedagogika fanining eng dolzarb ilmiy yo’nalishlaridan biri hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar rivojlanishi, masofaviy ta’limning keng joriy etilishi hamda sun’iy intellekt asosidagi o’quv tizimlarining paydo bo’lishi elektron ta’lim resurslarini yaratishning pedagogik va didaktik asoslarini chuqur ilmiy tadqiq etishni talab etmoqda.

Elektron ta’lim resurslari bugungi kunda faqat o’quv materiallarini raqamli shaklda taqdim etuvchi vosita emas, balki ta’lim oluvchilarning bilish faoliyatini boshqaruvchi, individual o’quv trayektoriyasini shakllantiruvchi va kompetensiyalarni rivojlantiruvchi kompleks pedagogik tizim sifatida qaralmoqda. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko’rsatadiki, elektron ta’lim resurslarining nazariy asoslari bir necha ilmiy yo’nalishlar – pedagogika, didaktika, psixologiya, axborot texnologiyalari, multimedia dizayni va ta’lim menejmenti fanlari kesishgan nuqtada shakllangan. Shu bois elektron ta’lim resurslarini yaratish jarayoni nafaqat texnik loyihalashni, balki ta’lim maqsadlari, didaktik tamoyillar, o’quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni chuqur hisobga olishni talab qiladi. Elektron ta’lim resurslari tushunchasi ilk bor 1980–1990-yillarda kompyuter texnologiyalarining ta’lim tizimiga kirib kelishi bilan ilmiy muomalaga kiritilgan.

Dastlab elektron darsliklar va avtomatlashtirilgan o’qitish tizimlari ko’proq axborotni elektron shaklda uzatishga xizmat qilgan bo’lsa, internet texnologiyalari va multimedia vositalarining rivojlanishi natijasida elektron ta’lim resurslari interfaol, adaptiv va shaxsga yo’naltirilgan pedagogik tizimga aylandi. Hozirgi davrda elektron ta’lim resurslari elektron darsliklar, multimedia kurslari, virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, video ma’ruzalar, elektron test tizimlari, mobil ilovalar, masofaviy ta’lim platformalari va ochiq ta’lim resurslarini o’z ichiga oluvchi keng qamrovli tushuncha sifatida talqin qilinadi. Elektron ta’lim resurslarining pedagogik asoslarini shakllantirishda konstruktivistik ta’lim nazariyasi muhim o’rin egallaydi.

Mazkur nazariya asoschilaridan biri bo’lgan Jean Piaget bilimlar tayyor holda berilmasligini, balki o’quvchi tomonidan faol bilish jarayonida shakllantirilishini ta’kidlaydi. Piagetning fikricha, yangi bilimlar avvalgi bilimlar bilan integratsiyalashgan holda o’zlashtiriladi. Shu sababli elektron ta’lim resurslari o’quvchini passiv tinglovchi emas, balki faol tadqiqotchi sifatida ishtirok etishga undashi lozim. Ushbu yondashuv elektron resurslarni loyihalashda interfaol topshiriqlar, muammoli vaziyatlar va mustaqil izlanishga yo’naltirilgan o’quv materiallarini yaratish zarurligini asoslaydi. Lev S. Vygotskiyning ijtimoiy-konstruktivistik nazariyasi elektron ta’lim resurslarini ishlab chiqishda alohida metodologik ahamiyatga ega. Olimning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasiga ko’ra, bilimlar ijtimoiy hamkorlik jarayonida samaraliroq o’zlashtiriladi. Shu nuqtayi nazardan zamonaviy elektron ta’lim resurslari forumlar, videokonferensiyalar, virtual sinflar, onlayn guruhli loyihalar va hamkorlikdagi topshiriqlar orqali ta’lim oluvchilarning kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo’lishi kerak.

Elektron ta’lim resurslarining didaktik asoslarini ilmiy jihatdan yoritishda amerikalik olim Benjamin Bloom tomonidan ishlab chiqilgan ta’lim maqsadlari taksonomiyasi muhim nazariy asos bo’lib xizmat qiladi. Bloom bilimlarni o’zlashtirishni bilish, tushunish, qo’llash, tahlil qilish, baholash va yaratish bosqichlariga ajratadi. Zamonaviy elektron ta’lim resurslari ushbu bosqichlarning barchasini qamrab olishi, ayniqsa, yuqori darajadagi kognitiv faoliyatni rivojlantirishga xizmat qilishi lozim.

Masalan, elektron testlar bilim va tushunishni baholash imkonini bersa, virtual laboratoriyalar, simulyatorlar va loyiha topshiriqlari tahlil qilish, baholash hamda yaratish ko’nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Elektron ta’lim resurslarini yaratishning ilmiy asoslarini rivojlantirishda Richard E. Mayerning

multimedia ta’lim nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Mayerning tadqiqotlariga ko’ra, inson axborotni ikkita asosiy kanal – vizual va verbal kanallar orqali qabul qiladi. Matn, tasvir, animatsiya va audio materiallarning ilmiy asoslangan uyg’unligi o’quvchilarning o’zlashtirish darajasini sezilarli oshiradi. Mayer tomonidan ishlab chiqilgan multimedia tamoyillari – koherensiya (ortiqcha axborotni cheklash), signalizatsiya (asosiy elementlarni ajratish), segmentatsiya (materialni qismlarga bo’lish), modalitet (audio va vizual uyg’unligi) hamda shaxsiylashtirish tamoyillari elektron ta’lim resurslari dizaynida keng qo’llaniladi. Multimedia nazariyasi bilan uzviy bog’liq bo’lgan John Swellerning kognitiv yuklama nazariyasi ham elektron ta’lim resurslarini loyihalashda muhim ilmiy asos hisoblanadi. Sweller insonning ishchi xotirasi cheklanganligini asoslab, elektron resurslarni yaratishda ortiqcha vizual elementlar, keraksiz matn va murakkab navigatsiya foydalanuvchining kognitiv yuklamasini oshirishini ta’kidlaydi. Shu sababli elektron ta’lim resurslari sodda interfeysga, mantiqiy tuzilishga va foydalanuvchiga qulay navigatsiya tizimiga ega bo’lishi lozim.

Elektron ta’lim resurslarining zamonaviy rivojlanishida George Siemens va Stephen Downes tomonidan ishlab chiqilgan konnektivizm (Connectivism) nazariyasi muhim o’rin tutadi. Mazkur nazariyaga ko’ra, bilimlar faqat inson xotirasida emas, balki raqamli tarmoqlar, ma’lumotlar bazalari va internet resurslari orqali ham shakllanadi. Ta’lim oluvchi zarur axborotni izlash, saralash, baholash va tarmoqlar orqali almashish kompetensiyalariga ega bo’lishi kerak. Konnektivizm elektron ta’lim resurslarini bulutli texnologiyalar, ochiq ta’lim platformalari va ijtimoiy tarmoqlar bilan integratsiya qilishning nazariy asoslarini belgilaydi. Elektron ta’lim resurslarini yaratishda kompetensiyaviy yondashuv ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. John Raven, Philippe Perrenoud va Franz E. Weinert kompetensiyani bilim, ko’nikma, tajriba va shaxsiy fazilatlarining integratsiyalashgan tizimi sifatida talqin qiladilar. Mazkur yondashuv asosida yaratilgan elektron ta’lim resurslari nafaqat nazariy bilimlarni o’zlashtirish, balki muammolarni hal qilish, tanqidiy fikrlash, jamoada ishlash va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qilishi zarur.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan strategik hujjatlar ham elektron ta’lim resurslarini yaratishning ilmiy asoslarini belgilashda muhim manba hisoblanadi. UNESCOning «ICT Competency Framework for Teachers» hujjatida pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish hamda elektron ta’lim resurslarini yaratish va ulardan samarali foydalanish bo’yicha metodik tavsiyalar berilgan. Mazkur hujjatda o’qituvchi nafaqat tayyor elektron resurslardan foydalanuvchi, balki ularni ishlab chiquvchi va takomillashtiruvchi mutaxassis sifatida qaraladi. OECD tomonidan e’lon qilingan «Digital Education Outlook» hisobotlarida esa raqamli ta’limning istiqbollari, elektron ta’lim resurslari sifati, sun’iy intellekt, adaptiv ta’lim va ta’lim analitikasi masalalari keng yoritilgan. Hisobotlarda elektron resurslarning sifati ularning texnik mukammalligidan ko’ra, pedagogik qiymati va ta’lim natijalariga ta’siri bilan baholanishi zarurligi alohida ta’kidlanadi.

So’nggi yillarda elektron ta’lim resurslarini yaratishda Learning Management System (LMS) platformalari keng qo’llanilmoqda. Moodle, Canvas, Blackboard, Google Classroom, Microsoft Teams, Schoology kabi platformalar elektron kurslarni boshqarish, o’quv materiallarini joylashtirish, topshiriqlarni nazorat qilish va teskari aloqani tashkil etishda samarali vosita hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlar ushbu platformalardan samarali foydalanish o’quvchilarning motivatsiyasi, mustaqil ishlash ko’nikmalari va akademik natijalariga ijobiy ta’sir ko’rsatishini tasdiqlaydi. Elektron ta’lim resurslarini yaratishda didaktik dizayn (Instructional Design) konsepsiyasi ham alohida o’rin tutadi. Robert Gagnéning “Nine Events of Instruction”, ADDIE modeli (Analysis, Design, Development, Implementation, Evaluation), SAM (Successive Approximation Model) va Dick & Carey modeli elektron kurslarni loyihalashning ilmiy-metodik asoslarini tashkil etadi. Mazkur modellar ta’lim maqsadlarini aniqlash, o’quvchilarning ehtiyojlarini tahlil qilish, o’quv materiallarini tizimli ishlab chiqish va elektron resurslarning samaradorligini baholash imkonini beradi. Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda ham elektron ta’lim resurslarini yaratish, masofaviy ta’limni rivojlantirish, multimedia vositalaridan foydalanish va raqamli pedagogik texnologiyalarni joriy etish masalalari keng o’rganilgan.

O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonuni, “Raqamli O’zbekiston – 2030” strategiyasi, Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi hamda ta’limni raqamlashtirishga oid normativ-huquqiy hujjatlarda elektron ta’lim resurslarini yaratish va ulardan samarali foydalanish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Mazkur hujjatlar ta’lim jarayonini raqamlashtirish, ochiq ta’lim resurslarini rivojlantirish, masofaviy ta’limni kengaytirish va pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini oshirishga alohida e’tibor qaratadi. Ilmiy manbalar tahlili shuni ko’rsatadiki, elektron ta’lim resurslarini yaratish bo’yicha ko’plab nazariy va amaliy tadqiqotlar mavjud bo’lsa-da, sun’iy intellekt texnologiyalarini elektron resurslarga integratsiya qilish, adaptiv ta’lim algoritmlarini takomillashtirish, o’quvchilarning individual o’quv trayektoriyasini avtomatik shakllantirish, ta’lim analitikasi asosida

resurslar sifatini baholash hamda inklyuziv ta'lim uchun universal elektron resurslar yaratish bo'yicha ilmiy izlanishlarni yanada chuqurlashtirish zarur.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili elektron ta'lim resurslarini yaratish pedagogika, didaktika, psixologiya va axborot texnologiyalarining o'zaro integratsiyasiga asoslangan murakkab ilmiy-metodik jarayon ekanligini ko'rsatadi. Elektron ta'lim resurslarining samaradorligi ularning texnik imkoniyatlaridan ko'ra, pedagogik maqsadlarga mosligi, didaktik tamoyillarga asoslanganligi, interfaolligi, multimedia elementlarining ilmiy asoslangan qo'llanilishi hamda ta'lim oluvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olishi bilan belgilanadi. Shu bois zamonaviy elektron ta'lim resurslarini ishlab chiqishda pedagogik-didaktik yondashuvlarni raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt imkoniyatlari bilan uyg'unlashtirish ta'lim sifatini oshirishning eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Natija va muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari elektron ta'lim resurslarini yaratish jarayoni faqat dasturiy mahsulot ishlab chiqish yoki o'quv materiallarini elektron formatga o'tkazish bilan cheklanmasligini ko'rsatdi. Elektron ta'lim resurslari samaradorligi, avvalo, ularning pedagogik maqsadlarga mosligi, didaktik tamoyillar asosida loyihalashtirilganligi va ta'lim oluvchilarning yosh hamda individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilganligi bilan belgilanadi. Shu sababli elektron ta'lim resurslarini yaratish pedagogika, didaktika, psixologiya, axborot texnologiyalari va multimedia dizaynining o'zaro integratsiyasiga asoslangan murakkab ilmiy-metodik jarayon sifatida qaralishi lozim. Ilmiy manbalar tahlili va tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy ta'lim tizimida elektron ta'lim resurslari o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi an'anaviy munosabatlarni tubdan o'zgartirmoqda.

An'anaviy ta'lim modelida o'qituvchi asosiy axborot manbayi hisoblangan bo'lsa, raqamli ta'lim muhitida u ta'lim jarayonini tashkil etuvchi, yo'naltiruvchi va maslahat beruvchi fasilitator vazifasini bajaradi. O'quvchi esa tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki mustaqil izlanadigan, axborotni tanqidiy tahlil qiladigan va yangi bilimlarni faol ravishda shakllantiradigan subyektga aylanadi. Elektron ta'lim resurslari aynan mana shu transformatsiyani ta'minlovchi muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Muhokama natijalari konstruktivistik ta'lim nazariyasining elektron ta'lim resurslarini yaratishdagi ahamiyatini tasdiqlaydi. Piaget va Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan g'oyalar asosida ishlab chiqilgan elektron resurslar o'quvchini faol bilish jarayoniga jalb qiladi, muammoli vaziyatlarni mustaqil tahlil qilishga undaydi va yangi bilimlarni avvalgi tajribalar bilan bog'lash imkonini beradi.

Bunday yondashuv bilimlarning chuqurroq o'zlashtirilishiga, uzoq muddatli xotirada saqlanishiga va ularni amaliy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Richard Mayerning multimedia ta'lim nazariyasi va John Swellerning kognitiv yuklama nazariyasi elektron ta'lim resurslarini loyihalashda alohida metodologik ahamiyatga ega ekanligi ham tadqiqot davomida o'z tasdig'ini topdi. Elektron resurslarda matn, grafika, animatsiya, audio va videomateriallarning o'zaro uyg'unligi o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish samaradorligini oshiradi. Biroq multimedia elementlarining haddan tashqari ko'pligi yoki noto'g'ri joylashtirilishi foydalanuvchining ishchi xotirasiga ortiqcha yuklama berishi va o'quv jarayonining samaradorligini pasaytirishi mumkin. Shu sababli elektron ta'lim resurslarini ishlab chiqishda minimalizm, mantiqiy tuzilish, qulay navigatsiya va axborotni bosqichma-bosqich taqdim etish tamoyillariga amal qilish muhim hisoblanadi. Tadqiqot natijalari kompetensiyaviy yondashuv elektron ta'lim resurslarining asosiy metodologik negizi bo'lishi zarurligini ko'rsatdi. Zamonaviy elektron resurslar faqat nazariy bilimlarni yetkazishga emas, balki o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish, kommunikativ, axborot va raqamli kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qilishi lozim [7-9].

Shu jihatdan elektron ta'lim resurslari interfaol topshiriqlar, loyiha ishlari, virtual laboratoriyalar, keyslar, simulyatsiyalar va amaliy vazifalar bilan boyitilgandagina o'zining pedagogik funksiyasini to'liq bajaradi. Bloom taksonomiyasi asosida olib borilgan tahlillar elektron ta'lim resurslari barcha kognitiv bosqichlarni qamrab olishi zarurligini ko'rsatadi. Amaliyotda ayrim elektron kurslar faqat bilimlarni eslab qolish va qayta aytib berishga yo'naltirilgan bo'lib, bu ularning didaktik imkoniyatlarini cheklaydi. Elektron resurslar tahlil qilish, taqqoslash, baholash, ijodiy yechim ishlab chiqish va yangi bilim yaratishga yo'naltirilgan topshiriqlar bilan boyitilgandagina o'quvchilarning yuqori darajadagi tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirish mumkin. Muhokama natijalari shuni ham ko'rsatadiki, elektron ta'lim resurslarini yaratishda didaktik dizayn (Instructional Design) modellaridan foydalanish ularning sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Xususan, ADDIE, Dick & Carey, SAM va Gagné modellaridan foydalanish o'quv maqsadlarini aniq belgilash, kontentni tizimli ishlab chiqish, multimedia elementlarini pedagogik maqsadga muvofiq tanlash va resurs samaradorligini baholash imkonini beradi. Shu sababli elektron resurslarni yaratishda didaktik dizayn yondashuvi majburiy metodik bosqich sifatida qaralishi lozim. Tahlillar elektron ta'lim resurslarining samaradorligi ularning interfaollik darajasiga ham bevosita bog'liqligini ko'rsatadi. Interfaol resurslar foydalanuvchining faol ishtirokini ta'minlaydi, darhol teskari aloqa beradi va o'zlashtirish natijalarini avtomatik monitoring qilish imkonini yaratadi. Elektron testlar, virtual laboratoriyalar, simulyatorlar,

gamifikatsiya elementlari, adaptiv mashqlar va refleksiya modullari o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirib, ularni mustaqil ta’lim faoliyatiga jalb etadi.

So‘nggi yillarda sun‘iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi elektron ta’lim resurslarini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Adaptiv o‘qitish tizimlari foydalanuvchining bilim darajasini avtomatik tahlil qiladi, individual ta’lim trayektoriyasini shakllantiradi va shaxsiy tavsiyalar ishlab chiqadi. Chatbotlar, virtual yordamchilar va generativ sun‘iy intellekt vositalari elektron ta’lim resurslarining interaktivligini oshirish bilan birga, o‘quvchilarga 24/7 rejimida maslahat va yordam ko‘rsatish imkonini yaratmoqda. Shu bilan birga, sun‘iy intellektidan foydalanishda axborotning ishonchliligini tekshirish, akademik halollik tamoyillariga rioya qilish va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish masalalari ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Elektron ta’lim resurslarini yaratishda ochiq ta’lim resurslari (Open Educational Resources – OER) konsepsiyasi ham alohida e’tiborga loyiqdir. Ochiq resurslar ta’lim materiallaridan bepul foydalanish, ularni moslashtirish va qayta ishlash imkonini beradi. Ushbu yondashuv ta’limning ochiqligi va inklyuzivligini ta’minlash, pedagoglar o‘rtasida tajriba almashish hamda sifatli o‘quv materiallarini keng ommaga yetkazishda muhim vosita hisoblanadi. Tadqiqot natijalari elektron ta’lim resurslarini yaratishda inklyuziv ta’lim tamoyillariga qat’iy rioya etish zarurligini ham ko‘rsatdi. Elektron resurslar imkoniyati cheklangan ta’lim oluvchilar uchun ham qulay bo‘lishi kerak. Jumladan, ekran o‘quvchilari bilan moslik, subtitrlar, audio tavsiflar, shrift o‘lchamini o‘zgartirish imkoniyati, rang kontrasti va universal dizayn tamoyillaridan foydalanish resurslarning barcha foydalanuvchilar uchun ochiqligini ta’minlaydi [10,11].

O‘zbekiston ta’lim tizimida amalga oshirilayotgan raqamli transformatsiya elektron ta’lim resurslarini yaratish va ulardan foydalanish bo‘yicha yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda. Mamlakatda elektron kutubxonalar, milliy ta’lim platformalari, masofaviy ta’lim tizimlari, raqamli universitetlar va elektron darsliklarni yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar olib borilmoqda. Biroq tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ayrim hollarda elektron resurslarning pedagogik sifati texnik imkoniyatlar bilan bir xil sur’atda rivojlanmayapti. Ba’zi elektron kurslarda interfaollik darajasi past, didaktik dizayn yetarli darajada ishlab chiqilmagan yoki baholash mexanizmlari zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv talablariga to‘liq javob bermaydi. Shuningdek, elektron ta’lim resurslarini joriy etishda pedagoglarning raqamli kompetensiyasi hal qiluvchi omillardan biri hisoblanadi. Elektron resurslardan samarali foydalanish uchun o‘qituvchilar nafaqat texnik ko‘nikmalarga, balki didaktik dizayn, multimedia pedagogikasi, ta’lim analitikasi va sun‘iy intellekt vositalaridan foydalanish bo‘yicha ham yetarli bilim va malakaga ega bo‘lishlari zarur. Shu bois pedagoglarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimida elektron ta’lim resurslarini yaratish metodikasiga alohida e’tibor qaratilishi maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, olib borilgan tahlillar elektron ta’lim resurslarini yaratishning pedagogik-didaktik asoslari zamonaviy ta’lim tizimini rivojlantirishning strategik omillaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Elektron resurslar pedagogik maqsadlarga muvofiq loyihalashtirilganda, zamonaviy didaktik tamoyillar asosida ishlab chiqilganda hamda sun‘iy intellekt, multimedia va adaptiv texnologiyalar imkoniyatlari bilan uyg‘unlashtirilganda ta’lim sifati, o‘quvchilarning bilish faolligi, mustaqil ta’lim kompetensiyasi va akademik natijalari sezilarli darajada oshadi. Shu bois elektron ta’lim resurslarini yaratish metodologiyasini takomillashtirish, ularning sifatini baholash mezonlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi [12].

Xulosa. Mazkur tadqiqotda elektron ta’lim resurslarini yaratishning pedagogik va didaktik asoslari zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida kompleks tahlil qilindi. Ilmiy manbalar, xalqaro tajribalar hamda pedagogik nazariyalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, elektron ta’lim resurslari zamonaviy ta’lim tizimining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, ularning sifati faqat texnik imkoniyatlari bilan emas, balki pedagogik maqsadlarga mosligi, didaktik tamoyillarga asoslanganligi va ta’lim oluvchilarning ehtiyojlariga yo‘naltirilganligi bilan belgilanadi. Tadqiqot natijalari elektron ta’lim resurslarini yaratishda ilmiylik, tizimlilik, izchillik, ko‘rgazmalilik, interfaollik, individuallashtirish, differensiallashtirish va kompetensiyaviy yondashuv tamoyillariga qat’iy amal qilish zarurligini tasdiqladi.

Mazkur tamoyillar asosida yaratilgan elektron resurslar o‘quvchilarning bilish faoliyatini faollashtiradi, mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantiradi, tanqidiy va kreativ fikrlashni shakllantiradi hamda nazariy bilimlarni amaliyot bilan integratsiyalash imkonini beradi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, konstruktivistik ta’lim nazariyasi, kompetensiyaviy yondashuv, multimedia ta’lim nazariyasi va kognitiv yuklama nazariyasi elektron ta’lim resurslarini loyihalashning muhim metodologik asoslarini tashkil etadi. Ayniqsa, Richard Mayerning multimedia tamoyillari va John Swellerning kognitiv yuklama nazariyasi elektron resurslarni didaktik jihatdan samarali ishlab chiqishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan elektron resurslar o‘quv materialining yaxshiroq o‘zlashtirilishini, uzoq muddatli xotirada saqlanishini hamda o‘quvchilarning bilish faolligini oshirishni ta’minlaydi.

Tadqiqot davomida elektron ta’lim resurslarini yaratishda ADDIE, Dick & Carey, SAM hamda Gagné modellaridan foydalanish pedagogik loyihalash sifatini sezilarli darajada oshirishi aniqlandi. Mazkur modellar ta’lim ehtiyojlarini aniqlash, o’quv maqsadlarini belgilash, didaktik dizaynni ishlab chiqish, multimedia vositalarini tanlash, baholash tizimini yaratish va resurslarning samaradorligini monitoring qilish imkonini beradi. Shuningdek, elektron ta’lim resurslarining samaradorligi ularning interfaollik darajasi bilan bevosita bog’liq ekanligi tasdiqlandi. Virtual laboratoriyalar, simulyatorlar, interfaol testlar, gamifikatsiya elementlari, adaptiv mashqlar, loyiha topshiriqlari va refleksiya modullari o’quvchilarning motivatsiyasini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda o’quv faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, elektron ta’lim resurslarini pedagogik-didaktik asoslarda yaratish zamonaviy ta’lim tizimining innovatsion rivojlanishini ta’minlovchi muhim omil bo’lib, u ta’lim sifati, akademik natijalar, o’quvchilarning mustaqil ta’lim kompetensiyasi va raqamli savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. Mazkur yo’nalishda ilmiy asoslangan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish raqamli ta’limning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’limni raqamlashtirishga oid farmon va qarorlari. – Toshkent, 2019–2025.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Umumiy o‘rta ta’limning Davlat ta’lim standartlari. – Toshkent, 2022.
4. Raqamli O‘zbekiston – 2030 strategiyasi. – Toshkent, 2020.
5. Mayer R. E. Multimedia Learning. 3rd ed. Cambridge University Press, 2021.
6. Clark R. C., Mayer R. E. E-Learning and the Science of Instruction. 5th ed. Wiley, 2023.
7. Horton W. E-Learning by Design. 3rd ed. Wiley, 2023.
8. Sweller J., Ayres P., Kalyuga S. Cognitive Load Theory. Springer, 2019.
9. Siemens G. Knowing Knowledge. Lulu Press, 2006.
10. Downes S. Connectivism and Connective Knowledge. National Research Council Canada, 2012.
11. Bates A. W. Teaching in a Digital Age. 3rd ed., 2022.
12. Moore M. G., Kearsley G. Distance Education: A Systems View of Online Learning. Cengage Learning, 2022.

BO‘LAJAK BIOLOGIYA O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK TAMOYILLARI

Shamsiyeva Shaxrizabonu Rustamovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti, Buxoro shahri, O‘zbekiston
shamsiyevashaxrizabonu@gmail.com

Maqolada bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonini tashkil etuvchi pedagogik tamoyillar nazariy jihatdan asoslangan. O‘zbekiston va xorijiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, tizimlashtirish, pedagogik modellash va kompetensiyaviy xaritalash asosida ilmiylik va predmetga xoslik, kasbiy yo‘naltirilganlik, integrativlik, faoliyat-tadqiqotchilik, uzluksizlik, individuallashtirish, hamkorlik, refleksiv baholash va raqamli mas‘uliyat tamoyillari aniqlashtirilgan. Har bir tamoyilning mazmuni, amalga oshirish mexanizmi va kutiladigan kasbiy natijasi ko‘rsatilgan. Taklif etilgan tamoyillar majmuyi biologik bilimlarni metodik harakat, tadqiqotchilik tajribasi va mas‘uliyatli pedagogik qarorga aylantirishga xizmat qiladigan yaxlit nazariy asos sifatida tavsiflangan. Ular ta‘lim mazmuni va kasbiy faoliyat o‘rtasidagi uzviy bog‘lanishni ta‘minlaydi.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak biologiya o‘qituvchisi, kasbiy kompetentlik, pedagogik tamoyil, ilmiylik, kasbiy yo‘naltirilganlik, integrativlik, tadqiqotchilik faoliyati, individuallashtirish, refleksiv baholash, raqamli mas‘uliyat.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ БИОЛОГИИ

В статье теоретически обоснованы педагогические принципы организации процесса развития профессиональной компетентности будущих учителей биологии. На основе сравнительного анализа узбекских и зарубежных источников, систематизации, педагогического моделирования и компетентностного картирования уточнены принципы научности и предметной специфики, профессиональной направленности, интегративности, деятельностно-исследовательской ориентации, непрерывности, индивидуализации, сотрудничества, рефлексивного оценивания и цифровой ответственности. Раскрыты содержание каждого принципа, механизмы его реализации и ожидаемые профессиональные результаты. Предлагаемая совокупность принципов рассматривается как целостная теоретическая основа преобразования биологических знаний в методические действия, исследовательский опыт и ответственное педагогическое решение будущего специалиста в условиях современного высшего образования. Принципы обеспечивают связь содержания обучения с будущей профессиональной деятельностью.

Ключевые слова: будущий учитель биологии, профессиональная компетентность, педагогический принцип, научность, профессиональная направленность, интегративность, исследовательская деятельность, индивидуализация, рефлексивное оценивание, цифровая ответственность.

PEDAGOGICAL PRINCIPLES FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF PROSPECTIVE BIOLOGY TEACHERS

The article theoretically substantiates pedagogical principles for organizing the development of prospective biology teachers' professional competence. Comparative analysis of Uzbek and international sources, systematization, pedagogical modelling, and competency mapping were used to clarify the principles of scientific and subject specificity, professional orientation, integration, activity and inquiry, continuity, individualization, cooperation, reflective assessment, and digital responsibility. The content, implementation mechanism, and expected professional outcome of each principle are described. The proposed system is presented as a coherent theoretical foundation for transforming biological knowledge into teaching actions, research experience, reflective practice, and responsible professional decisions within contemporary university-based teacher education.

Keywords: prospective biology teacher, professional competence, pedagogical principle, scientific character, professional orientation, integration, inquiry activity, individualization, reflective assessment, digital responsibility.

Kirish. Ta’lim tizimining natijadorligi o’qituvchining faqat fan mazmunini bilishi bilan emas, balki mazkur bilimni pedagogik vaziyatda qo’llashi, o’quvchi faoliyatini tashkil etishi, dalillarga asoslangan qaror qabul qilishi va o’z amaliyotini muntazam takomillashtirishi bilan belgilanadi. Biologiya o’qituvchisi tirik tizimlar haqidagi ilmiy bilimni yosh xususiyatiga mos tushuntirishi, biologik tajribalarni xavfsiz tashkil qilishi, ekologik va bioetik qadriyatlarni shakllantirishi zarur. Hozirgi sharoitda ushbu vazifalarga raqamli manbalarni tanqidiy baholash va o’quvchilarni mustaqil tadqiqot olib borishga yo’naltirish ham qo’shilmoqda. Shu bois uning kasbiy kompetentligi bilim, ko’nikma, qadriyat, tajriba va refleksiyaning integrativ birligini ifodalaydi.

O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi Qonunida ta’limning uzluksizligi va izchilligi, ta’lim olish shakllarini tanlash erkinligi, kamsitishga yo’l qo’ymaslik, insonparvarlik va demokratik xususiyat kabi asosiy prinsiplar belgilangan [1]. Oliy ta’limni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalar va zamonaviy o’qitish usullarini joriy etish, nazariy bilimni amaliy ko’nikma bilan bog’lash hamda xalqaro tajribadan foydalanish vazifalari ilgari surilgan [2]. Pedagogik ta’lim sifatini oshirishga doir qarorda esa pedagog kadrlarni tayyorlashning amaliy yo’nalishini kuchaytirish va ta’lim dasturlarini zamonaviy talablar bilan uyg’unlashtirish ko’zda tutilgan [3]. Mazkur hujjatlarning mazmunidan pedagogik ta’lim nazariya, amaliyot va zamonaviy texnologiyalar birligida tashkil etilishi kerakligi kelib chiqadi.

Normativ hujjatlarda belgilangan vazifalarni pedagogik amaliyotga tatbiq etish uchun alohida metod yoki texnologiyalardan foydalanishning o’zi yetarli emas. Bo’lajak o’qituvchini tayyorlash jarayoni muayyan pedagogik tamoyillarga asoslangan holda yaxlit tashkil etilishi kerak. Bunday tamoyillar o’quv mazmunini tanlash, talaba faoliyatini rejalashtirish va erishilgan natijalarni baholashda umumiy yo’nalish vazifasini bajaradi. Ayniqsa, biologiya ta’limida nazariy bilim, laboratoriya tajribasi, o’qitish metodikasi va raqamli vositalardan foydalanish bir-biridan ajralgan holda shakllantirilmasligi lozim. Ular o’zaro bog’lanmaganda talaba biologik jarayonni bilishi mumkin, biroq uni o’quvchiga tushuntirish, tajriba orqali ko’rsatish yoki pedagogik maqsadga mos raqamli vositani tanlashda qiyinchilikka duch keladi.

Tadqiqotning maqsadi – bo’lajak biologiya o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik tamoyillar majmuyini nazariy jihatdan asoslash, ularning mazmuni, o’zaro aloqasi, amalga oshirish mexanizmi va kutiladigan kasbiy natijalarini aniqlashtirish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Milliy pedagogik tadqiqotlarda kasbiy kompetentlik mutaxassisning bilim va ko’nikmalarini amaliy faoliyatda samarali qo’llashga tayyorligi bilan izohlanadi. N.A. Muslimov rahbarligidagi tadqiqotlarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish jarayoni maqsad, mazmun, metod, vosita va natijani birlashtiruvchi texnologik tizim sifatida ko’riladi [4]. “Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari” qo’llanmasida maxsus, metodik, kommunikativ, axborot, kreativ va refleksiv sifatlarning o’zaro bog’liqligi ta’kidlanadi [5]. Bu qarashlar kompetentlikning faqat bilimlar miqdori emas, balki ularni pedagogik vaziyatda safarbar qilish qobiliyati ekanini ko’rsatadi.

J.O. Tolipova va A.T. G’ofurov biologiya o’qitish metodikasida biologik tushunchalarni tizimli shakllantirish, kuzatish va tajriba, muammoli vaziyat, mustaqil faoliyat hamda ekologik tarbiyaning birligini muhim deb hisoblaydi [6]. Mazkur yondashuv biologiya o’qituvchisini tayyorlashda umumiy pedagogik tamoyillarni fan xususiyatlariga moslashtirish zarurligini ko’rsatadi. Tirik obyektning o’zgaruvchanligi, tajribaning vaqt va muhitga bog’liqligi, tabiatga ehtiyotkor munosabat hamda biologik xulosaning dalilga tayanishi predmetga xos mezonlardir.

Xorijiy adabiyotlarda o’qituvchining predmetni bilishi va uni o’rgatish usulini bilishi o’rtasidagi aloqani Shulman pedagogik mazmun bilimi tushunchasi orqali asoslagan [7]. Keyinchalik Mishra va Koehler mazkur aloqaga texnologik bilimni kiritib, texnologik-pedagogik-predmet bilimlari – TPACK modelini taklif qilgan [8]. Bu modellar integrativlik va kasbiy yo’naltirilganlik tamoyillarining nazariy poydevorini tashkil qiladi: biologik mazmun pedagogik vazifa va mos vosita bilan birlashgandagina kasbiy kompetensiyaga aylanadi.

Pedagoglarning raqamli kompetensiyasi bo’yicha Yevropa modeli – DigCompEdu (*Digital Competence Framework for Educators*) pedagogning raqamli kompetensiyasini kasbiy hamkorlik, raqamli resurslardan foydalanish, o’qitish va o’rganishni tashkil etish, baholash, ta’lim oluvchilar imkoniyatlarini kengaytirish hamda ularning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish kabi yo’nalishlarda tavsiflaydi [9]. Birlashgan Millatlar Tashkilotining Ta’lim, fan va madaniyat masalalari bo’yicha tashkiloti – UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan o’qituvchilar uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) kompetensiyalari doirasi texnologiyalarni o’quv dasturi, pedagogik faoliyat, ta’lim jarayonini tashkil etish va uzluksiz kasbiy rivojlanish bilan uyg’unlashtirishni nazarda tutadi [10]. Ushbu yondashuvlardan kelib chiqib, raqamlashtirishni alohida texnik yo’nalish sifatida emas, balki ilmiylik, faoliyat, hamkorlik, baholash va mas’uliyat tamoyillarini raqamli muhitda amalga oshirish vositasi sifatida baholash mumkin.

Darling-Hammond, Hyler va Gardner samarali kasbiy rivojlanish mazmun markaziyliigi, faol o'rganish, hamkorlik, model va namunalar, murabbiylik, teskari aloqa va refleksiya hamda davomiylik bilan bog'liqligini ko'rsatgan [11]. Biologiya o'qituvchilarini tayyorlashda raqamli texnologiyani real dars vaziyatida qo'llash bo'yicha tadqiqotlar esa texnik bilimning o'zi yetarli emasligi, talaba biologik mazmun uchun asoslangan pedagogik yechim tanlashi kerakligini tasdiqlaydi [12].

Manbalar tahlili milliy tadqiqotlarda kasbiy tayyorgarlikning tizimliliigi va predmet metodikasi, xorijiy tadqiqotlarda esa pedagogik mazmun bilimi, raqamli integratsiya, faol o'rganish va refleksiya kuchli yoritilganini ko'rsatdi. Biroq mazkur g'oyalarni aynan bo'lajak biologiya o'qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirish uchun o'zaro bog'langan pedagogik tamoyillar majmui sifatida aniqlashtirish zarurati saqlanib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot obyekti oliy pedagogik ta'limda bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayoni hisoblanadi. Tadqiqot predmeti ushbu jarayonni tashkil etish va boshqarishga asos bo'ladigan pedagogik tamoyillarning mazmuni, funksiyasi va o'zaro bog'liqligidan iborat.

Tadqiqotda O'zbekistonning ta'limga oid normativ hujjatlari, milliy pedagogik adabiyotlar hamda xorijiy kompetensiyaviy yondashuvlar qiyosiy tahlil qilindi. Nazariy tahlil orqali “kompetentlik”, “kasbiy faoliyat”, “pedagogik bilim”, “raqamli kompetensiya” va “tadqiqotchilik faoliyati” tushunchalari o'rtasidagi aloqalar ochib berildi. Tizimlashtirish metodi yordamida turli manbalarda uchraydigan qoidalar mazmuniy guruhlariga birlashtirildi. Pedagogik modellashirish asosida tamoyil – amalga oshirish mexanizmi – talaba faoliyati – kasbiy natija zanjiri tuzildi. Kompetensiyaviy xaritalashda har bir tamoyil biologiya o'qituvchisining predmet, metodik, tadqiqotchilik, kommunikativ, raqamli va refleksiv kompetensiyalariga bog'landi.

Tamoyillarni tanlashda to'rtta mezon qo'llanildi: birinchidan, tamoyil bo'lajak biologiya o'qituvchisining real kasbiy harakatiga ta'sir qilishi; ikkinchidan, fan mazmuni, pedagogik metod va baholashni o'zaro bog'lashi; uchinchidan, auditoriya, laboratoriya, pedagogik amaliyot va raqamli muhitda qo'llanishi; to'rtinchidan, kuzatiladigan faoliyat yoki mahsul orqali tekshirilishi lozim. Mazkur maqola nazariy-loyihalash bosqichini ifodalaydi va tajriba-sinov natijalarini da'vo qilmaydi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. O'rganilgan manbalarni qiyoslash natijasida bo'lajak biologiya o'qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga ta'sir qiluvchi pedagogik tamoyillar uchta mazmuniy guruhga ajratildi. Birinchi guruh ta'lim mazmunining qanday tanlanishi va kasbiy faoliyat bilan bog'lanishini belgilaydi. Ikkinchi guruh talabani o'quv va tadqiqotchilik faoliyatini tashkil etishga xizmat qiladi. Uchinchi guruh esa erishilgan natijalarni baholash, faoliyatni tahlil qilish hamda raqamli va bioetik mas'uliyatni ta'minlashga yo'naltirilgan. Bunday guruhlash tamoyillarni bir-biridan ajratib ko'rsatishdan ko'ra, ularning kasbiy tayyorgarlik jarayonida qanday hamkorlikda ishlashini tushuntirish imkonini beradi.

Ta'lim mazmunini belgilashda, avvalo, ilmiylik va biologiya fanining o'ziga xos xususiyatlari hisobga olinishi lozim. Biologik jarayonlar haqidagi ma'lumotlar ishonchli manbalar va tajriba dalillariga tayanishi, model bilan real obyekt o'rtasidagi farq esa talabaga tushuntirilishi kerak. Masalan, fotosintez yoki transpiratsiyani o'rganishda tayyor ta'rifni eslab qolishning o'zi yetarli emas. Talaba tajriba sharoitining natijaga qanday ta'sir qilganini aniqlashi va o'z xulosasini kuzatilgan dalillar bilan asoslay olishi zarur. Ilmiy mazmun kelajakdagi pedagogik faoliyat bilan bog'lanmasa, u talabani nazariy bilimlari doirasida qolib ketishi mumkin. Shu sababli biologik mavzularni o'zlashtirish davomida talaba mazkur bilimni maktab darsida qanday tushuntirish, qaysi tajribadan foydalanish va o'quvchilarda uchrashi mumkin bo'lgan noto'g'ri tasavvurlarni qanday aniqlash haqida ham fikr yuritishi kerak. Masalan, fotosintezni bilish bilan uni turli yoshdagi o'quvchilarga tushunarli tarzda izohlash bir xil faoliyat emas. Birinchisi predmet bilimini, ikkinchisi esa shu bilimdan pedagogik vaziyatda foydalanish mahoratini talab qiladi.

Biologiya o'qituvchisining tayyorgarligi faqat biologik va metodik bilimlarning yig'indisidan iborat emas. Muayyan dars yoki laboratoriya mashg'ulotini tashkil etishda biologiya, pedagogika, psixologiya va raqamli texnologiyalarga oid bilimlar bir vaqtda qo'llanadi. Transpiratsiyani o'rganish bunga misol bo'la oladi: talaba jarayonning fiziologik mexanizmini tushunishi, tajribani to'g'ri tashkil qilishi, natijalarni jadval yoki grafikda ifodalashi hamda ularni o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga mos sharhlashi kerak. Demak, integrativlik turli fanlarga oid ma'lumotlarni shunchaki jamlash emas, ularni aniq pedagogik vazifani bajarishga yo'naltirishni anglatadi. Kasbiy kompetentlikning shakllanishi talabani faol ishtirokisiz yuz bermaydi. Biologik obyektni kuzatish, muammo va gipotezani shakllantirish, tajriba o'zgaruvchilarini aniqlash, natijalarni qayd etish va xatolik sabablarini izohlash tadqiqotchilik tayyorgarligining asosiy qismlaridir. Biroq bo'lajak o'qituvchi uchun tajribani bajarishning o'zi kifoya qilmaydi. U o'tkazilgan ishni maktab laboratoriya mashg'ulotiga moslashtirish, xavfsizlik talablarini belgilash va o'quvchilar natijasini baholashni ham bilishi kerak.

Bu ko‘nikmalar bir mashg‘ulot davomida to‘liq shakllanmaydi. Dastlab talaba tayyor yo‘riqnoma asosida ishlashi, keyinchalik tajribaning ayrim bosqichlarini mustaqil rejalashtirishi, undan so‘ng esa muammoli vaziyat uchun tadqiqot usulini o‘zi tanlashi mumkin. Pedagogik amaliyotga kelganda undan biologik tajribani mustaqil loyihalash va o‘quvchilar faoliyatini boshqarish talab etiladi. Vazifalarning shu tarzda murakkablashib borishi kasbiy tayyorgarlikda uzluksizlik va izchillikni ta‘minlaydi. Bunda barcha talabalardan bir xil sur‘at va usulda natija kutish maqsadga muvofiq emas. Ularning biologik tayyorgarligi, laboratoriya tajribasi va raqamli ko‘nikmalari o‘zaro farq qiladi. Shuning uchun ayrim talabaga batafsil yo‘riqnoma kerak bo‘lsa, boshqasiga mustaqil tajriba rejasini tuzish taklif etilishi mumkin. Bunday individuallashtirish yakuniy talablarni kamaytirmaydi; u umumiy kasbiy natijaga yetib borish yo‘llarini talabning tayyorgarligiga moslashtiradi.

Biologik tajriba va pedagogik faoliyat hamkorlikni ham talab qiladi. Guruhiy laboratoriya ishida vazifalarni taqsimlash, olingan ma‘lumotlarni solishtirish va turlicha xulosalarni dalillar asosida muhokama qilish mumkin. Mikroo‘qitish jarayonida esa talabalar navbat bilan o‘qituvchi va kuzatuvchi vazifasini bajarib, bir-birining metodik qarorlarini tahlil qiladi. Shu tariqa hamkorlik faqat guruhda ishlash shakli bo‘lib qolmay, kasbiy muloqot va jamoaviy mas‘uliyatni rivojlantiradi. Kasbiy rivojlanishning yana bir muhim tomoni talabning o‘z faoliyatiga baho bera olishidir. Laboratoriya yoki mikroo‘qitishdan keyin faqat bajarilgan ish natijasi emas, qaror qabul qilish jarayoni ham tahlil qilinishi kerak. Talaba nima sababdan muayyan usulni tanlagani, qaysi bosqichda qiyinchilik yuzaga kelgani va keyingi mashg‘ulotda nimani o‘zgartirishi kerakligini izohlasa, baholash rivojlantiruvchi xususiyat kasb etadi. Buning uchun biologik aniqlik, metodik maqsadga muvofiqlik, tajriba xavfsizligi va dalillash sifati oldindan belgilangan mezonlar asosida baholanadi.

Zamonaviy biologiya ta‘limida raqamli vositalardan foydalanish ham kasbiy mas‘uliyat bilan bog‘liq. Elektron manbadagi ma‘lumot yoki sun‘iy intellekt tomonidan yaratilgan javob tayyor ilmiy xulosa sifatida qabul qilinmasdan, boshqa ishonchli manbalar bilan tekshirilishi lozim. Shu bilan birga, mualliflik huquqi, shaxsiy ma‘lumotlar himoyasi va turli ta‘lim ehtiyojlariga ega talabalar uchun resurslarning qulayligi hisobga olinadi. Tirik obyektlar bilan tajriba o‘tkazishda esa biologik xavfsizlik va organizmga ehtiyotkor munosabat birinchi o‘rinda turadi. Raqamli mas‘uliyat, inklyuzivlik va bioetika shu jihatdan bir-biridan ajratib bo‘lmaydigan kasbiy talablar hisoblanadi. Shunday qilib, aniqlashtirilgan tamoyillar alohida qoidalar ro‘yxati emas, balki o‘zaro bog‘langan tizimni tashkil etadi. Ilmiy va integrativ mazmun kasbiy faoliyat uchun asos yaratadi; tadqiqotchilik, izchillik, individuallashtirish va hamkorlik talaba faoliyatini tashkil etadi; refleksiv baholash, raqamli mas‘uliyat va bioetika esa mazkur faoliyatning sifati hamda kasbiy yo‘nalishini nazorat qiladi.

1-jadval. Pedagogik tamoyillar, ularni amalga oshirish mexanizmlari va kasbiy natijalar

Tamoyil	Amalga oshirish mexanizmi	Talaba faoliyati	Kutiladigan kasbiy natija
Ilmiylik va predmetga xoslik	Ishonchli manba, dalil, model chegarasi va tajriba shartini ko‘rsatish	Ma‘lumotni tekshiradi, dalil asosida biologik xulosa qiladi	Predmet va ilmiy-tahliliy kompetensiya
Kasbiy yo‘naltirilganlik	Fan mazmunini dars loyihasi, o‘quvchi xatosi va baholash bilan bog‘lash	Biologik bilimni pedagogik vaziyatga ko‘chiradi	Metodik kompetensiya va pedagogik transfer
Integrativlik	Biologiya, pedagogika, psixologiya va texnologiyani bitta vazifada uyg‘unlashtirish	Kompleks muammo uchun asoslangan yechim tanlaydi	Tizimli kasbiy fikrlash
Faoliyat-tadqiqotchilik	Muammo, gipoteza, tajriba, ma‘lumot va xulosa sikli	Tadqiqot o‘tkazadi va uni darsga moslashtiradi	Tadqiqotchilik va laboratoriya kompetensiyasi
Uzluksizlik va izchillik	Kasbiy vazifani bosqichma-bosqich murakkablashtirish, portfolio	O‘z rivojlanish dalillarini jamlaydi va yangi vaziyatda qo‘llaydi	Barqaror kasbiy rivojlanish
Individuallashtirish	Darajali topshiriq, tanlov, yo‘naltiruvchi yordam va mos sur‘at	Shaxsiy ta‘lim yo‘lini rejalashtiradi	Mustaqillik va o‘zini boshqarish

Tamoyil	Amalga oshirish mexanizmi	Talaba faoliyati	Kutiladigan kasbiy natija
Hamkorlik va muloqot	Guruhiy tajriba, mikroo‘qitish, o‘zaro tahlil	Vazifani taqsimlaydi, fikrni dalillaydi va kelishadi	Kommunikativ va jamoaviy kompetensiya
Refleksiya va mezonli baholash	Rubrika, o‘zini/o‘zaro baholash, rivojlantiruvchi teskari aloqa	Qarorini tahlil qiladi va keyingi qadamni belgilaydi	Refleksiv-baholash kompetensiyasi
Raqamli mas’uliyat va bioetika	Manba tekshiruv, maxfiylik, mualliflik huquqi, inklyuziv dizayn	Texnologiyani xavfsiz, etik va maqsadli qo‘llaydi	Raqamli, etik va inklyuziv kompetensiya

Jadval tamoyillarni mavhum shiorlardan kuzatiladigan pedagogik mexanizmga o‘tkazadi. Har bir tamoyil talaba bajaradigan faoliyat va undan olinadigan kasbiy natija orqali namoyon bo‘ladi. Shu sababli ularni o‘quv dasturiga kiritishda faqat tamoyil nomini ko‘rsatish yetarli emas; topshiriq, dars shakli, resurs va baholash mezonlari tamoyilga muvofiq qayta loyihalanishi kerak.

Tamoyillarni amalga oshirishning didaktik birligi sifatida “kasbiy yo‘naltirilgan biologik vazifa” taklif etiladi. Bunday vazifa biologik mazmun, amaliy yoki tadqiqot harakati, pedagogik vaziyat, aniq mahsul va baholash mezonidan tarkib topadi. Masalan, talaba mineral element yetishmovchiligi belgilarini aniqlaydi, ehtimoliy sabablarni farqlaydi, xavfsiz tajriba rejasini tuzadi, keyin shu material asosida maktab o‘quvchisiga mo‘ljallangan diagnostik topshiriq ishlab chiqadi. Mazkur vazifada ilmiylik, faoliyat, kasbiy transfer, integratsiya, muloqot va refleksiya birgalikda ishlaydi.

Pedagogik tamoyillar majmuining ichki mantiqi uchta funksional qatlamda namoyon bo‘ladi. Birinchi qatlam mazmunning ishonchligini ta‘minlaydi: ilmiylik va predmetga xoslik. Ikkinchi qatlam rivojlantiruvchi faoliyatni tashkil qiladi: kasbiy yo‘naltirilganlik, integrativlik, tadqiqotchilik, uzluksizlik, individuallashtirish va hamkorlik. Uchinchi qatlam jarayonning sifatini boshqaradi: refleksiv baholash, raqamli mas’uliyat, inklyuzivlik va bioetika. Qatlamlarning birligi kompetentlikni bilimdan faoliyatga, faoliyatdan esa mas’uliyatli kasbiy pozitsiyaga olib o‘tadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi bo‘lajak biologiya o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik tamoyillar mazmuni fan xususiyatiga mos ravishda aniqlashtirilgani bilan belgilanadi. Ilmiylik va predmetga xoslik, kasbiy yo‘naltirilganlik va pedagogik transfer, integrativlik, faoliyat-tadqiqotchilik, uzluksizlik, individuallashtirish, hamkorlik, refleksiv baholash hamda raqamli mas’uliyat-bioetika tamoyillari yagona tizimga birlashtirildi. Har bir tamoyil “mexanizm – talaba faoliyati – kasbiy natija” aloqasi orqali operatsionlashtirildi va ularni kompleks amalga oshiruvchi “kasbiy yo‘naltirilgan biologik vazifa” didaktik birligi taklif etildi.

Muhokama. Taklif etilgan tamoyillar umumiy didaktik qoidalarni inkor etmaydi, balki ularni bo‘lajak biologiya o‘qituvchisi kasbiy faoliyatining xususiyatlari bilan aniqlashtiradi. Ilmiylik biologiyada faqat to‘g‘ri ma’lumot berishni emas, dalil, o‘zgaruvchi, ehtimollik va model chegarasini anglashni bildiradi. Faoliyat tamoyili oddiy topshiriq bajarish emas, tirik tizimni kuzatish va pedagogik qaror chiqarishni birlashtiradi. Integrativlik esa fanlararo ma’lumot yig‘ishdan ko‘ra biologik mazmunni o‘qitish vazifasiga xizmat qildirishni nazarda tutadi.

Milliy manbalarda belgilangan uzluksizlik, innovatsion faoliyat va amaliy tayyorgarlik talablari xorijiy modellardagi pedagogik mazmun bilimi, texnologik integratsiya va refleksiv kasbiy rivojlanish g‘oyalari bilan mazmunan uyg‘un. Farq shundaki, taklif etilgan tizim ushbu g‘oyalarni biologiya ta’limining tajriba, ekologik mas’uliyat va tirik obyekt bilan ishlash xususiyatlari asosida birlashtiradi. Shu tariqa xorijiy model tayyor holda ko‘chirilmaydi, balki milliy pedagogik vazifa va fan xususiyatiga moslashtiriladi.

Tamoyillar tizimining cheklovi shundan iboratki, u hozirgi bosqichda nazariy tahlil va pedagogik modellashtirish natijasidir. Uning amaliy samaradorligi o‘quv modullari, laboratoriya mashg‘ulotlari, raqamli topshiriqlar va pedagogik amaliyot ssenariylariga joriy etilgandan so‘ng tajriba-sinov orqali aniqlanishi kerak. Bunda faqat test ballari emas, biologik xulosaning dalilliligi, tajriba loyihasi sifati, dars fragmentining metodik muvofiqligi, raqamli mahsulotning mas’uliyatli qo‘llanishi va refleksiya chuqurligi baholanishi maqsadga muvofiq.

Xulosa. Bo‘lajak biologiya o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirish alohida bilim, metod yoki texnologiyalarni ketma-ket o‘rgatishdan ko‘ra murakkabroq tizimli jarayondir. Uning samaradorligi biologik mazmunning ilmiyligi, talaba faoliyatining kasbiy yo‘nalishi, fanlararo integratsiya, tadqiqot

tajribasi, individual va hamkorlikdagi faoliyat, refleksiv baholash hamda raqamli-etik mas’uliyatning birligiga bog’liq.

Aniqlashtirilgan pedagogik tamoyil o’quv dasturi, ma’ruza, laboratoriya, mustaqil ta’lim, raqamli resurs va pedagogik amaliyotni yagona kasbiy natijaga yo’naltirish imkonini beradi. Tamoyillarni amalda qo’llash uchun har bir ta’lim birligi kuzatiladigan kasbiy harakat, aniq mahsul va mezonli baholash bilan bog’lanishi zarur.

Adabiyotlar.

1. O’zbekiston Respublikasining “Ta’lim to’g’risida”gi qonuni, Toshkent sh., 2020-yil 23-sentabr, O’RQ-637-son.
2. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli “O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to’g’risida”gi Farmoni.
3. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi PQ-289-sonli “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi Qarori.
4. Muslimov N.A. va boshq. Kasb ta’limi o’qituvchilarining kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi: monografiya. Toshkent: Fan va texnologiya, 2013.
5. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To’rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari: o’quv-metodik qo’llanma. Toshkent: Sano-standart, 2015. 120 b.
6. Tolipova J.O., G’ofurov A.T. Biologiya o’qitish metodikasi: pedagogika oliy o’quv yurtlari talabalari uchun darslik. Toshkent: Moliya-iqtisod, 2007.
7. Shulman L.S. Those Who Understand: Knowledge Growth in Teaching // Educational Researcher. 1986. Vol. 15, No. 2. P. 4–14. DOI: 10.3102/0013189X015002004.
8. Mishra P., Koehler M.J. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. 2006. Vol. 108, No. 6. P. 1017–1054. DOI: 10.1111/j.1467-9620.2006.00684.x.
9. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / Y. Punie (ed.). Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. 95 p. DOI: 10.2760/159770.
10. UNESCO. UNESCO ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. Paris: UNESCO, 2018. 64 p.
11. Darling-Hammond L., Hyler M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017. 76 p.
12. Aumann A., Schnebel S., Weitzel H. Teaching Biology Lessons Using Digital Technology: A Contextualized Mixed-Methods Study on Pre-Service Biology Teachers’ Enacted TPACK // Education Sciences. 2024. Vol. 14, No. 5. Art. 538. DOI: 10.3390/educsci14050538.

UZLUKSIZ TA'LIM MAZMUNINI INTEGRATIV MODELLASHTIRISH METODOLOGIYASI

Umarov Lutfillo Murodilloyevich,
Qashqadaryo viloyati PMM,
Pedagogika, psixologiya va ta'lim menejmenti
kafedrası mudiri, PhD, dotsent
Lutfulla77@gmail.com

Ushbu maqolada uzluksiz ta'lim (UT) makonida innovatsion rivojlanish asosida integratsiyalashgan mazmunni modellashtirish metodologiyasi ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi. Integrativ mazmunni modellashtirish uchun bosqichma-bosqich mexanizm taklif etiladi. Innovatsion modul, innovatsion jarayon va integrativ ta'lim trayektoriyasi tushunchalari aniqlanadi. UT makonida innovatsion faoliyatning uch darajali kompetentlik modeli – umumiy madaniy, umumkasb va maxsus kasb kompetensiyalari – asoslanadi. Parallel o'qitishda integrativ mazmunni shakllantirish modeli va uning tuzilmasi ko'rsatiladi. Metodologiyaning metodologik, tashkiliy va didaktik komponentlari bayon etiladi. Raqamli texnologiyalarning UT makoniga ta'siri va rivojlanish istiqbollari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, integrativ mazmun, modellashtirish metodologiyasi, innovatsion faoliyat, innovatsion modul, integrativ ta'lim trayektoriyasi, kompetentlik, parallel o'qitish, individual innovatsion trayektoriya.

МЕТОДОЛОГИЯ ИНТЕГРАТИВНОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ СОДЕРЖАНИЯ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье представлено научно-теоретическое обоснование методологии моделирования интегрированного содержания на основе инновационного развития в пространстве непрерывного образования (НО). Предлагается поэтапный механизм моделирования интегративного содержания. Даются определения понятиям “инновационный модуль”, “инновационный процесс” и “интегративная образовательная траектория”. Обосновывается трёхуровневая модель компетентности инновационной деятельности в пространстве НО, включающая общекультурные, общепрофессиональные и специальные профессиональные компетенции. Показана модель формирования интегративного содержания и её структура при параллельном обучении. Излагаются методологические, организационные и дидактические компоненты методологии. Рассматриваются влияние цифровых технологий на пространство НО и перспективы его развития.

Ключевые слова: непрерывное образование, интегративное содержание, методология моделирования, инновационная деятельность, инновационный модуль, интегративная образовательная траектория, компетентность, параллельное обучение, индивидуальная инновационная траектория.

METHODOLOGY FOR INTEGRATIVE MODELING OF CONTINUOUS EDUCATION CONTENT

This article provides a scientific and theoretical foundation for the methodology of modeling integrated content based on innovative development within the continuous education (CE) space. A step-by-step mechanism for modeling integrative content is proposed. The concepts of the innovative module, innovative process, and integrative educational trajectory are defined. A three-level competency model for innovative activity in the CE space - comprising general cultural, general professional, and specialized professional competencies - is substantiated. The model for forming integrative content in parallel teaching and its structure are presented. The methodological, organizational, and didactic components of the methodology are described. The impact of digital technologies on the CE space and its development prospects are also examined.

Keywords: continuous education, integrative content, modeling methodology, innovative activity, innovative module, integrative educational trajectory, competency, parallel teaching, individual innovative trajectory.

Kirish. Uzluksiz ta'lim makonini yaratish innovatsion muhit, innovatsion ta'lim mazmuni va innovatsion texnologiyalar uyg'unligini talab qiladi. Tuzilish, mazmunga boylik va innovatsion yo'nalganlik samaradorlikning asosiy pedagogik shartlari hisoblanadi. Uzluksiz ta'limning integratsiyalashgan mazmunini

amalga oshirish har tomonlama o‘quv va metodologik qo‘llab-quvvatlash, o‘quv muhitini tashkil etishning moslashuvchan tizimini talab qiladi. Zamonaviy ta‘lim paradigmasi sharoitida integrativ mazmun nafaqat bilimlar yig‘indisi, balki o‘rganuvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ta‘minlovchi yaxlit tizim sifatida qaraladi.

Integrativ mazmunni ishlab chiqishga integrativ yondashuvning asosiy tamoyillari bo‘lib uzluksizlik, yaxlitlik va izchillik xizmat qiladi. Mazmunni boyitish va strukturalash uning innovatsion yo‘nalganlik mezonini asosida amalga oshiriladi. Uzluksiz ta‘limda mazmuniy integratsiya turli ta‘lim bosqichlari o‘rtasidagi mantiqiy izchillikni ta‘minlaydi va bilimlarning takrorlanishini bartaraf etadi. Ushbu maqolada integrativ mazmunni modellashirish metodologiyasi va uning amaliyotdagi ko‘rinishlari tizimli tahlil qilinadi.

Muammoning dolzarbligi shundaki, an‘anaviy o‘quv dasturlari ko‘pincha fanlar o‘rtasidagi mazmuniy bog‘liqlikni yetarli darajada ta‘minlamaydi, natijada o‘rganuvchida yaxlit ilmiy dunyoqarash shakllanishi qiyinlashadi. Integrativ yondashuv aynan shu muammoni bartaraf etishga xizmat qilib, turli fan sohalaridagi bilimlarni o‘zaro uyg‘unlashtirish orqali o‘quv jarayonining amaliy yo‘nalganligini kuchaytiradi. Shu bois integrativ mazmunni ilmiy asoslangan metodologiya asosida modellashirish uzluksiz ta‘lim tizimini takomillashtirishning ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Muallif tomonidan integrativ mazmunni modellashirish uchun bosqichma-bosqich mexanizm taklif etiladi. Birinchi bosqich – mazmun integratsiyasining tuzilishi va maqsadini tanlash. Ikkinchi bosqich – integratsiyaning maqsadga muvofiqligini dastlabki baholash va integratsiyaning maqbul turini belgilash. Uchinchi bosqich – integratsiyalashgan o‘quv dasturlari mazmunini SWOT-tahlil qilish. To‘rtinchi bosqich – integratsiyalashgan o‘quv dasturini shakllantirish. Beshinchi bosqich – integrativ modulni sinovdan o‘tkazish. Oltinchi bosqich – innovatsion faoliyat doirasini kengaytirish va natijalarni nazorat qilish.

Maqsadlarni belgilash, ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonlari metodologiyaning ketma-ket bosqichlarini tashkil etadi. Asosiy metodologik yondashuvlar bo‘lib qiyosiy-taqqoslov, tizimli-integrativ, fundamental-yaxlit va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvlar xizmat qiladi. Tadqiqotda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish, modellashirish, umumlashtirish va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi. Manba bazasi sifatida uzluksiz ta‘lim va integrativ o‘qitish sohasidagi mahalliy hamda xorijiy ilmiy tadqiqotlar o‘rganildi.

Tadqiqot davomida integrativ mazmunni baholashning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlari ham inobatga olindi. Xususan, o‘quv dasturlarining integratsiyalashganlik darajasi, fanlararo bog‘lanishlar soni, o‘rganuvchilarning bilim va ko‘nikmalarni amaliyotga tatbiq eta olish qobiliyati kabi ko‘rsatkichlar tahlil predmeti sifatida qaraldi. Bunday kompleks yondashuv metodologiyaning nazariy asoslarini amaliy natijalar bilan bog‘lab, uning ishonchliligini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Asosiy tushunchalar ta‘rifi. Muallif tomonidan quyidagi asosiy tushunchalar aniqlanadi. Innovatsion jarayonlar – bu pedagogik innovatsiyalarni yaratish, idrok etish, baholash, o‘zlashtirish va qo‘llashning boshqariladigan jarayonidir. Innovatsion modul – bu asosiy uzluksiz ta‘lim dasturining bir qismi bo‘lib, u amaldagi ta‘lim standartlariga nisbatan zamonaviy bilimlar, ko‘nikma va malakalar majmuini taqdim etadi. UT makonidagi innovatsiyalar quyidagi turlarni qamrab oladi: tashkiliy modellardagi tuzilish innovatsiyalari; ko‘p yo‘nalishli va ko‘p darajali mazmundagi innovatsiyalar; integrativ mazmunni amalga oshirishning aniq usul va uslublaridagi innovatsiyalar; o‘quv-uslubiy ta‘minotni ishlab chiqish mexanizmlaridagi innovatsiyalar.

Integrativ ta‘lim trayektoriyasi tushunchasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Muallif bu tushunchani mutaxassisning UT makoni shartlarida kompetentlik darajasini oshirishga, individual innovatsion ta‘lim faoliyati mazmunini ishlab chiqishga yo‘naltirilgan ta‘lim faoliyatining yaxlit tizimi deb talqin qiladi. Individual innovatsion ta‘lim trayektoriyasi quyidagi tarkibiy qismlarni o‘z ichiga oladi: ta‘lim mazmuni, yo‘naltiruvchi, tartibga soluvchi, nazorat qiluvchi hamda motivatsion komponentlar.

Innovatsion jarayonlarning yana bir muhim xususiyati ularning sikllik xarakterga ega ekanligidir: g‘oyaning paydo bo‘lishidan tortib uni ommalashtirishgacha bo‘lgan yo‘l bir necha bosqichdan – ishlab chiqish, sinovdan o‘tkazish, joriy etish va monitoring qilishdan – iborat bo‘ladi. Innovatsion modulning tarkibiy qismlari sifatida maqsadli blok, mazmuniy blok, texnologik blok hamda nazorat-baholash bloki ajratiladi, bu esa modulni yaxlit va boshqariladigan tizim sifatida loyihalash imkonini beradi.

Integrativ mazmun tuzilmasi va xususiyatlari. Uzluksiz ta‘lim mazmunining uzluksizligi va innovatsionligi barcha integratsiyalashgan darajalarda uchta yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: uzluksiz ta‘limning har bir darajasida standart talablariga muvofiq an‘anaviy ta‘lim tuzilmasi; barcha darajalarda integratsiya asosida konsentrik va spiral tuzilish; sikllar va o‘quv materiallari mazmuni murakkabligining ortishiga qarab darajali tuzilish.

Modellashtiriladigan UT makonining innovatsion yo‘nalganligi asosi integratsiyalashgan o‘quv rejalari bo‘lib, u quyidagilarni ta‘minlaydi: o‘quv jarayonining innovatsion yo‘nalganligi yaxlitligi; ta‘lim maqsadlari, integratsiyalashgan mazmun va didaktik birliklar uzluksiz komponentining birligi; UT makonining tizimli xarakterining o‘sishi; talabani bo‘ljak ta‘lim faoliyatiga innovatsion yo‘nalganlikni izlashga undaydigan baholash reytingi tizimi. Integrativ mazmunning ushbu ko‘p qatlamli tuzilmasi o‘rganuvchining bilimlarni chuqur o‘zlashtirishi va ularni amaliyotga tatbiq eta olishi uchun zamin yaratadi.

Integrativ mazmunning konsentrik tuzilishi bir xil mavzuning turli ta‘lim bosqichlarida tobora chuqurlashtirilgan holda qaytarilishini nazarda tutadi, bu esa bilimlarning barqaror o‘zlashtirilishini ta‘minlaydi. Spiral tuzilish esa mavzularning nafaqat chuqurlashishi, balki fanlararo aloqalarning kengayishi hisobiga yangi mazmuniy qirralar bilan boyitilishini anglatadi. Amaliyotda ushbu ikki tuzilish turining uyg‘unlashtirilgan qo‘llanilishi integrativ dasturlarning moslashuvchanligini oshiradi va turli toifadagi o‘rganuvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish imkonini beradi.

Innovatsion faoliyat uchun kompetentlik modeli. Tadqiqot natijasida UT makonida innovatsion faoliyat uchun uch darajali kompetentlik modeli ishlab chiqildi. Birinchi daraja – umumiy madaniy kompetensiyalar: o‘z innovatsion faoliyatining maqsadini asoslash, milliy va jahon ilmiy-madaniy merosidan samarali foydalanish, innovatsion tafakkur madaniyatiga ega bo‘lish. Ikkinchi daraja –umumkasb kompetensiyalari: kasbiy sohadagi muammolarni innovatsion usullar orqali hal etish, innovatsion loyiha ishlab chiqish va amalga oshirish, texnologik innovatsiyalar jarayonlarini boshqarish va baholash qobiliyati. Uchinchi daraja – maxsus kasb kompetensiyalari: innovatsion (ilmiy-tadqiqot) faoliyatni amalga oshirish ko‘nikmalari hamda muayyan kasb sohasi bo‘yicha innovatsion mahsulot yaratish qobiliyati.

Ushbu uch darajali model o‘zaro iyerarxik bog‘langan bo‘lib, har bir keyingi daraja avvalgisiga tayanadi: umumiy madaniy kompetensiyalarsiz umumkasb ko‘nikmalarini shakllantirish qiyin, umumkasb tayyorgarliksiz esa maxsus kasb kompetensiyalariga erishib bo‘lmaydi. Kompetentlik darajalarini baholashda portfolio usuli, loyihaviy topshiriqlar va reflektiv hisobotlar kabi vositalardan foydalanish tavsiya etiladi, bu esa har bir o‘rganuvchining innovatsion faoliyatga tayyorgarlik darajasini individual tarzda kuzatib borish imkonini yaratadi.

Metodologiyaning uch komponentli tuzilmasi. Integrativ mazmunni modellashtirish metodologiyasi uchta o‘zaro bog‘langan komponentni o‘z ichiga oladi. Metodologik komponent – maqsadlar, vazifalar, tamoyillar, mazmun, usullar, ta‘lim faoliyati shartlari va faoliyat natijalari ko‘rsatkichlarini belgilaydi. Tashkiliy komponent –uzluksiz ta‘limni tashkiliy-uslubiy ta‘minlaydi. Didaktik komponent –o‘qituvchi va talaba faoliyatining shakllari, usullari va vositalarini belgilaydi.

Metodologiyani joriy etish bir qator o‘zaro bog‘liq vazifalarni hal etishga qaratilgan: tayyorlashning har bir bosqichida bo‘ljak mutaxassisning shaxsiy va kasbiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga ta‘sir qiluvchi xususiyatlarni aniqlash; o‘qitish davrini optimallashtirish va innovatsion qobiliyatlarni rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash; zamonaviy talablarga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash sifatini oshirish. Ushbu uch komponentning o‘zaro uyg‘unligi metodologiyaning yaxlitligi va amaliy samaradorligini ta‘minlaydi.

Metodologik komponent doirasida belgilangan maqsad va vazifalar tashkiliy komponent orqali aniq amaliy chora-tadbirlarga aylantiriladi, didaktik komponent esa ushbu chora-tadbirlarning o‘quv jarayonida real amalga oshirilishini ta‘minlaydi. Uch komponent o‘rtasidagi bunday funksional bog‘liqlik metodologiyani nafaqat nazariy jihatdan asoslangan, balki amaliyotga tatbiq etish uchun ham qulay vositaga aylantiradi, chunki har bir komponent aniq va o‘lchanadigan natijalarga yo‘naltirilgan.

Innovatsion faoliyatga tayyorlashning ilmiy-metodologik omillari. Uzluksiz ta‘lim makonida innovatsion faoliyatga muvaffaqiyatli tayyorgarlikning ilmiy-metodologik omillari innovatsion ta‘lim muhitini, strukturalash metodologiyasini va didaktik ta‘minotni o‘z ichiga oladi. Variativ ta‘lim modellarida UT makonida integrativ mazmunni modellashtirish uchun quyidagi algoritmgaga rioya qilish lozim: tayanch fundamental bilimlarni aniqlash; mazmun tuzilmasini qurish tamoyillarini tanlash (insonparvarlashtirish, demokratlashtirish, amaliyotga yo‘naltirilganlik, integrativlik); strukturalash usullarini tanlash (an‘naviy, konsentrik, spiral).

UT makonida innovatsion kompetentlik ko‘rsatkichlari quyidagilarni o‘z ichiga oladi: o‘z innovatsion faoliyati maqsadining dolzarbligini shakllantirish va asoslash qobiliyati; ta‘lim faoliyati turlari va usullarining xilma-xilligini anglab yetish; innovatsion muammolarni hal etishda ijodiy yondashuvni qo‘llash. Innovatsion kompetentlikni parallel shakllantirish bosqichma-bosqich, talabalarning mustaqil tayyorgarlik mashg‘ulotlari, innovatsion vazifalarni hal etishi va ilmiy-pedagogik seminarlarda ishtiroki orqali amalga oshiriladi.

Innovatsion faoliyatga tayyorgarlikning muvaffaqiyati ko‘p jihatdan pedagog kadrlarning o‘zi ham innovatsion tafakkurga ega bo‘lishiga bog‘liq. Shu sababli o‘qituvchilarni malaka oshirish tizimida integrativ

va innovatsion metodikalarni o'rgatishga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, innovatsion muhitni shakllantirishda nafaqat texnologik, balki tashkiliy-psixologik omillar – jamoada ochiqlik, xatolardan qo'rqmaslik va tajriba almashish madaniyati – ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Raqamli texnologiyalarning UT makoniga ta'siri. Hozirgi zamon ta'lim makonini yangicha talqin etishda raqamli texnologiyalar alohida o'rin tutadi. UT makonini modellashtirish metodologiyasiga raqamli komponentni kiritish quyidagi imkoniyatlarni ochadi: masofaviy ta'lim formatida uzluksiz ta'limni tashkil etish; ta'lim platformalari orqali individual trayektoriyadagi natijalarni real vaqt rejimida kuzatib borish; sun'iy intellekt asosida moslashuvchan ta'lim dasturlarini avtomatik ravishda yaratish. Raqamli texnologiyalar integrativ mazmunni interaktiv, ko'rgazmali va o'rganuvchiga moslashuvchan shaklda taqdim etish imkonini beradi.

Kelgusida UT makonining raqamli platformalar bilan integratsiyasini ta'minlash, innovatsion ta'lim monitoringini joriy etish va ushbu metodologiyani boshqa mutaxassislik yo'nalishlari hamda mintaqaviy ta'lim tizimlariga kengaytirish taklif etiladi. Bundan tashqari, bitiruvchilarning ta'lim trayektoriyalarini uzoq muddatli kuzatish orqali metodologiyaning ta'sirini baholash zarur bo'ladi.

Raqamli texnologiyalar, jumladan katta ma'lumotlar tahlili (Big Data) va o'qitish analitikasi (learning analytics), integrativ mazmunni modellashtirish jarayonini yanada aniqroq va shaxsga yo'naltirilgan qilishga xizmat qiladi. Ushbu vositalar yordamida har bir o'rganuvchining o'zlashtirish dinamikasi, qiyinchilik uchraydigan mavzular va kuchli tomonlari real vaqt rejimida aniqlanib, integrativ modullarning mazmuni shunga mos ravishda moslashtirilishi mumkin. Bu, o'z navbatida, UT makonida raqamli va pedagogik komponentlarning uzviy uyg'unlashuviga zamin yaratadi.

Xulosa va takliflar. Taqdim etilgan integrativ mazmunni modellashtirish metodologiyasi innovatsion faoliyat uchun mezonlarga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi. Faoliyatga asoslangan texnologiyalar talabalarni muammolarni hal qilishning yangi yondashuvlarini o'zlashtirishga undaydi va o'qitishning innovatsion yo'nalganligini ta'minlaydi.

Integrativ mazmun integratlar (modullar) orqali tarkib topib, ularga bir-biriga yaqin fanlar va modullarning tobora murakkablashib boruvchi tizimi kirib boradi. O'zaro bog'langan (integrativ) o'quv rejalarini amalga oshirish ta'lim faoliyatiga sifatli amaliy tayyorgarlikni ta'minlaydi. Kelgusida ushbu metodologiyani raqamli ta'lim platformalariga integratsiyalash va uning samaradorligini keng ko'lamli tajriba-sinov asosida empirik tekshirishni davom ettirish zarur. Umuman olganda, integrativ modellashtirish metodologiyasi uzluksiz ta'lim mazmunini zamonaviy talablarga muvofiq takomillashtirishning samarali ilmiy-amaliy vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Amaliy nuqtai nazardan, taklif etilgan metodologiyani ta'lim muassasalari amaliyotiga joriy etishda quyidagi yo'nalishlarga ustuvor e'tibor qaratish tavsiya etiladi: integrativ o'quv dasturlarini ishlab chiqish bo'yicha metodik qo'llanmalar tayyorlash; pedagog kadrlarni integrativ va innovatsion yondashuvlar bo'yicha maqsadli qayta tayyorlashdan o'tkazish; ta'lim muassasalarida innovatsion faoliyatni rag'batlantiruvchi institutsional mexanizmlarni shakllantirish. Ushbu chora-tadbirlarning kompleks amalga oshirilishi uzluksiz ta'lim makonida integrativ mazmunni modellashtirish metodologiyasining amaliy samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Adabiyotlar:

1. Belyayeva A.P. Integrative tendencies in education. – SPb.: RGPU, 1998. – 172 p.
2. Novikov A.M. Methodology of educational activity. – M.: Egves, 2005. – 488 p.
3. Zagvyazinsky V.I. Theory of learning: a modern interpretation. – M.: Academy, 2016. – 192 p.
4. Kraevsky V.V. Methodology of pedagogy: new stage. – M.: Academy, 2006. – 400 p.
5. Skatkin M.N. Problems of modern didactics. – M.: Pedagogika, 1984. – 96 p.
6. Gershunsky B.S. Philosophy of education for the 21st century. – M.: Sovershenstvo, 1998. – 608 p.
7. Mamardashvili M.K. Classical and non-classical ideals of rationality. – M.: Labirint, 1994. – 90 p.
8. Serikov V.V. Personality-oriented education. – M.: Logos, 1999. – 206 p.
9. Slastenin V.A. Pedagogy. – M.: Shkola-Press, 2002. – 512 p.
10. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. – Toshkent, 2022.
12. Xoliqov A.A. Pedagogika. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – 368 b.
13. Yo'ldoshev J., Hasanov S. Pedagogik texnologiya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2005. – 124 b.
14. Atanov G.A. Activity approach in learning. – Donetsk: EAI-press, 2001. – 160 p.
15. Zimnyaya I.A. Key competencies as effective-target basis of competence approach in education. – M., 2004. – 42 p.

O‘SMIRLIK DAVRIDA SHAXS XUSUSIYATLARI RIVOJLANISHINING O‘ZIGA XOSLIGI

*Berdiyeva Dilnoza A‘zamovna,
Jizzax viloyati Pedagogik mahorat markazi
“Pedagogika, psixologiya va ta’lim
texnologiyalari kafedrası” o‘qituvchisi*

Mazkur maqolada bugungi kunda oila psixologiyasida ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar, o‘smirlik davri bu davrda bo‘ladigan krizislar eng dolzarb va fundamental muammolardan biri ekanligi, o‘smirlik davri tushunchasi, ushbu davrda o‘smir shaxsi xususiyatlari rivojlanishining o‘ziga xosligi, olimlarning o‘smirlik davridagi bolalar haqidagi fikrlari, o‘smir shaxsi tuzilishining shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar, tarbiya, ijtimoiy muhit, oila a’zolarining munosabatlari, oilaviy muhitning bolaning shaxs sifatida shakllanishiga ta’siri muhokama qilingan.

Kalit so‘zlar: oila, ota-ona, tarbiya, o‘smir, shaxs, ijtimoiy muhit, ta’lim, 11-12, 14-15 yosh, shakllantirish, irsiyat, o‘smirlik davri, shaxs xususiyatlari.

СПЕЦИФИКА РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

В данной статье рассматривается, что отношения между родителями и детьми в семейной психологии, подростковый возраст и характерные для него кризисы являются на сегодняшний день одной из наиболее актуальных и фундаментальных проблем. Обсуждаются понятие подросткового возраста, специфика развития личностных качеств подростка в этот период, мнения учёных о детях подросткового возраста, а также факторы, влияющие на формирование структуры личности подростка: воспитание, социальная среда, взаимоотношения членов семьи и влияние семейной атмосферы на становление ребёнка как личности.

Ключевые слова: семья, родители, воспитание, подросток, личность, социальная среда, образование, 11-12, 14-15 лет, формирование, наследственность, подростковый возраст, личностные качества.

THE SPECIFICS OF THE DEVELOPMENT OF PERSONAL CHARACTERISTICS IN ADOLESCENCE

This article discusses the relationship between parents and children within contemporary family psychology. It addresses the crises of adolescence, noting that this period presents one of the most pressing and fundamental challenges. The article explores the concept of adolescence, the unique aspects of personality development during this stage, and the perspectives of scholars on adolescents. Furthermore, it examines the factors influencing the formation of an adolescent's personality structure, such as upbringing, the social environment, relationships among family members, and the impact of the family atmosphere on the child's development as an individual.

Keywords: family, parent, upbringing, adolescent, personality, social environment, education, 11-12, 14-15 years, formation, heredity, adolescence, personality traits.

Kirish. Bugungi kunda oila psixologiyasida ota-ona va farzand o‘rtasidagi munosabatlar, o‘smirlik davri bu davrda bo‘ladigan krizislar eng dolzarb va fundamental muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Zero, oilaviy muhitda bolaning shaxs sifatida shakllanishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri ota-onaning pedagogik-psixologik madaniyati hamda inqirozli vaziyatlarni bartaraf etish holatlariga bog‘liq. Bugungi kunda yosh avlodni ma’naviy yetuk va jismonan sog‘lom qilib voyaga yetkazish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan bo‘lib, bu borada davlatimiz rahbari tomonidan ilgari surilayotgan konseptual g‘oyalar ham oila institutini tizimli rivojlantirish zaruriyatini bevosita asoslaydi. “Bizni hamisha o‘ylantirib keladigan yana bir muhim masala – bu yoshlarimizning odob-axloqi, yurish-turishi, bir so‘z bilan aytganda, dunyoqarashi bilan bog‘liq. Bugun zamon shiddat bilan o‘zgaryapti. Bu o‘zgarishlarni hammadan ham ko‘proq his etadigan kim – yoshlar. Mayli, yoshlar o‘z davrining talablari bilan uyg‘un bo‘lsin. Lekin ayni paytda o‘zligini ham unutmasin. Biz kimmiz, qanday ulug‘ zotlarning avlodimiz, degan da’vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o‘zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya,

tarbiya va faqat tarbiya hisobidan”[1]– deb ta’kidladilar prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev. Albatta, ushbu fikrga qo’shilgan holda aytish mumkinki, oilada bolaga yoshligidan ta’lim-tarbiya, bilim berish va bilim olishga yo’naltirish kelajakda uning jamiyat uchun kerakli va foydali kasb egasi bo’lib, yetuk shaxs bo’lib yetishishiga zamin yaratadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Mamlakatimizda o’zbek oilalarida psixologik muhitini sog’lomlashtirish, oiladagi shaxslararo munosabatlar, ota-ona va farzandlarning o’zaro munosabatlari masalalari, oila-nikoh munosabatlari, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash bo’yicha O’zbekiston psixolog olimlaridan F.Akramova, D.Abdullayeva, V.Karimova, X.Karimov, A.Kadirova, G.Niyazmetova, Z.Rasulova, R.Samarov, U.Saribayeva, N.Sog’inov, B.Umarov, E.Usmanov, M.Fayziyeva, G’.Shoumarov, U.Qodirov va boshqalar tadqiq etishgan va tadqiq etib kelishmoqda.

“O’smirlik davri - insonni bolalikdan - yoshlikka o’tuvchi va o’z navbatida boshqa davrlardan o’zining nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farqlanib turuvchi inson ontogenetik rivojlanishining eng xarakterli davrlaridan biridir. Bu davr psixologik pedagogik adabiyotlarda “o’tish davri”, “og’ir davr”, “inqiroz davri” kabi iboralar bilan ataladi. Bu davr taxminan bolalarning 5-8-sinflarda o’qish paytlariga to’g’ri keladi va 11-12 yoshdan 14-15 yoshgacha bo’lgan davr oralig’ida kechadi. Ayrim bolalarda bu davr 1-2 yil ertaroq yoki kechroq kuzatilishi ham mumkin. Shuni hisobga olgan holda aytish mumkinki, o’smirlik davri ayrim bolalarda (aksariyat hollarda qiz bolalarda) 9-10 yoshlardan boshlanib, yana boshqalarida 16-17 yoshlargacha davom etishi mumkin. O’smirlik davrining boshlanishi qiz bolalarda o’g’il bolalarga nisbatan 1-2 yil oldin ro’y beradi. O’smirlik davridagi shaxsiy va ruhiy rivojlanish jarayonlari quyidagi ko’rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

-Mustaqillikka intilishi: O’smirlarning qariyb 75% i o’zini kattadek tutishni istaydi va ota-onalarning haddan tashqari nazoratiga qarshilik ko’rsatadi.

-Tengdoshlar ta’siri: Yetakchi faoliyat sifatida intim-shaxsiy muloqot birinchi o’ringa chiqadi; o’smirlarning 85% dan ortig’i o’z tengdoshlari fikri va guruh qoidalariga tayanib ish ko’radi.

-Hissiy beqarorlik: Emotsional holatning keskin o’zgarib turishi (afekt holatlari, kayfiyat o’zgarishi) o’smirlarning 60% ida yaqqol seziladi.

-O’z-o’zini anglash: Tashqi qiyofa, qobiliyat va shaxsiy fazilatlarini baholash, o’z “Men” obrazini shakllantirish jarayoni faollashadi.

O’smirlik davrida yetakchi faoliyat – bu o’qish, muloqot hamda mehnat faoliyatidir. O’smirlik davri muloqotining asosiy vazifasi bu do’stlik, o’rtoqlikdagi elementar normalarni aniqlash va egallashdir. O’smirlar muloqotining asosiy xususiyati shundan iboratki u to’la o’rtoqlik kodeksiga bo’ysunadi. O’smirlik insonni balog’atga yetish davri bo’lib, o’ziga xos xususiyati bilan kamolotning boshqa pog’onalaridan keskin farq qiladi. O’smirda ro’y beradigan biologik o’zgarishlar natijasida uning psixik dunyosida tub burilish nuqtasi vujudga keladi.

O’smirlik davri nima uchun “o’tish davri”, “og’ir davr”, “inqiroz davri” kabi nomlar bilan ataladi? Bu davrning “og’irligi”, “keskinligi”, “murakkabligi” nimalar bilan asoslanadi?

O’smirlik davrining og’ir, murakkab davr ekanligi ko’plab psixologik, fiziologik, ijtimoiy omillar bilan bog’liq. Bu davrda rivojlanishning boshqa jihatlari: jismoniy, aqliy, axloqiy, ijtimoiy va shu kabilarning mazmun mohiyati ham o’zgaradi. Bu davrda o’smir hayotida, uning ruhiyati, organizmining fiziologik hamda ijtimoiy holatida jiddiy o’zgarishlar sodir bo’ladi. Aksariyat holatlarda ularda bir-biriga qarama-qarshi bo’lgan turli xil holatlar kuzatiladi. Bu davrga kelib bola endi “bola” emas va shu bilan birga hali “katta” ham emas. Uning o’z-o’ziga va atrofdagilarga nisbatan bo’lgan munosabatlari butunlay boshqacha xarakter kashf etib boradi. Uning qiziqishlari tizimi, ijtimoiy yo’nalganligi qaytadan shakllanadi, o’z-o’zini anglashi, o’z-o’zini baholashi, qadriyatlari tizimi o’zgaradi. Uning uchun o’z “men”i va shu “men”ning ahamiyati ortadi”[2].

O’rta Osiyo mutafakkirlaridan Farobiy, Abu Ali ibn Sinolar ham inson tarbiyasiga ta’sir etadigan omillar ahamiyatiga e’tibor berganlar. Farobiy inson kamolotida ta’lim – tarbiyaning muhimligini ta’kidlab: “Munosib inson bo’lish uchun odamda ikki imkoniyat: ta’lim – tarbiya olish imkoniyati bor. Ta’lim olish orqali nazariy kamolotga erishiladi. Tarbiya esa kishilar bilan muloqotda axloqiy qadr – qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo’ldir”[3]– deydi.

O’smirlik davri xususiyatlari borasida D.B.Elkonin va T.V.Dragunovlarning ta’kidlashicha, “O’g’il va qizlarning bu yoshda o’rtoqlari bilan munosabatlarga intilishi, tengdoshlari jamoasining hayotiga qiziqishi yorqin namoyon bo’ladi”[4] deb ta’kidlagan.

O’smir shaxsi tuzilishining shakllanishida quyidagilar muhim sanaladi:

- o’smirlarning o’zaro munosabatlari;
- jamo bilan munosabati;
- o’qish va mehnatga bo’lgan munosabatlari;

-mahalla va jamoatchilik muhim ahamiyatga egadir.

E.Shprangerning izdoshlaridan biri V.Shtern o'smirlik yoshini shaxs shakllanishining asosiy bosqichlaridan biri deb qaraydi. V.Shtern “Do'stingni ko'rsatsang, kimligingni aytaman” degan naqlga “Hayotingdagi eng qimmatli kechinmangni ayt, men sening kimligingni aytaman” degan ma'no berib, uni izohlashga harakat qiladi. Chunki o'smir hayotining mazmunini tashkil etuvchi kechinmalar ta'sirida uning shaxsi shakllanadi. Qimmatga ega kechinmalar esa uning shaxsini tiplarga ajratishga yordam beradi. Shu tariqa V.Shtern oltita tipni ajratadi:

- a) nazariy tip-shaxsning barcha intilishlari borliqni anglashga qaratiladi;
- b) estetik tip-bunday shaxs uchun ob'yektiv borliqni anglash yot bo'lib, u individual tanlanganlikka ega;
- v) iqtisodchi tip-bunday shaxsning sa'y-harakatlaridagi shoiri ko'proq foyda (natija)ga qaratilgan bo'ladi;
- g) ijtimoiy tip-hayotining mazmunini muxabbat, muomila va o'zgalar uchun yashash tashkil etadi;
- d) siyosiy tip-bundaylar uchun mansabga intilish, ta'sir o'tkazish va buyruq berish xosdir;
- e) diniy tip-har qanday voqeani ham hayotning va dunyoning mohiyati bilan xaspo'shlashga urinadi.[5]

“Shaxs shakllanishi uning o'sishi, qandaydir yangi xususiyat va fazilatlarga ega bo'lish jarayonidir. “Shakllantirish” tushunchasi “Tarbiyalash” tushunchasiga nisbatan kengroq bo'lib, u shaxs va jamoaning tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadigan hamma narsani, shu jumladan, maqsadga muvofiq jarayonlar (o'qitish, tarbiyalash, ta'lim berish)ni ham, maqsadga nomuvofiq jarayonlar (shaxs va jamoani o'z ichki tabiati, atrofdagi kishilar, narsalar, tabiat hodisalari va h.k.larning ta'siri)ni ham o'z ichiga oladi”[6]. Darhaqiqat insonni shaxs bo'lib shakllanishida atrof-muhit, xarakteri ham muhim sanaladi. Shaxs ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, tarbiya omili, ijtimoiy, ishlab chiqarish, madaniy, ilmiy faoliyat va shaxsiy aloqalar omilidan iborat tashqi omillarning hamda biologik va psixologik omildan iborat ichki omillarning ta'siri natijasida shakllanadi.

O'smir shaxsining rivojlanishiga irsiyat, ijtimoiy muhit va tarbiya kabi omillar ta'sir etadi. Bola shaxsining rivojlanishiga naslning ta'siri deganda, ota – onalarga o'xshashlikni ifodalovchi biologik belgilarni takrorlanishini tushunamiz. Har bir bola ota – onasidan meros shaklida ba'zi biologik sifatlarga (tananing tuzilishi, sochini, ko'zining, terisining rangi, bo'y – basti va boshqalar) ega bo'lgan holda dunyoga keladi. Bular jismoniy xususiyatlardir. Oliy nerv faoliyatining xususiyatlari ham tug'ma o'tadi. Bu fiziologik xususiyat hisoblanadi. Agar bola o'z layoqatiga mos sharoitda o'sib, zarur faoliyat bilan shug'ullansa, layoqat erta ko'rinib, rivojlanishi, aks holda yo'q bo'lib ketishi mumkin. Shuning uchun pedagogik layoqatning namoyon bo'lishi va qobiliyat sifatida rivojlanishi to'la to'kis hayot sharoitiga va tarbiyaga bog'liq.

O'smirlarning kamolotiga ta'sir etadigan omillardan biri tashqi muhitdir. Muhit deganda kishiga tabiiy ta'sir etadigan tashqi voqealar majmui tushuniladi. Bunga tabiiy muhit, ijtimoiy muhit, oila muhiti (mikromuhit) kiradi. Bola kamolotida ijtimoiy muhit ham muhimdir. Chunki ishlab chiqarish munosabatlari va ularni tartibga solib turadigan ijtimoiy qonun – qoidalar kishiga alohida ta'sir qiladi. Ijtimoiy aloqa, ya'ni insonlararo o'zaro munosabat natijasida odam bolasi hayotga va mehnatga tayyorlanadi, kerakli tajriba va bilimlarni egallaydi.

Muhokama. Tarbiya muhit kabi inson kamolotiga ta'sir etuvchi tashqi omillardan hisoblanadi. Tarbiyaning xususiyati shundaki, u aniq maqsadni ko'zlab, insonda ijobiy fazilatlarni tarkib toptirish yo'lida tarbiyachi rahbarligida muntazam amalga oshiriladi. Ammo tarbiya ta'sirining kuchi va uning natijasi irsiyat va muhit kabi omillarning hamkorligi bilan belgilanadi. Inson kamoloti irsiyat yo'li bilan orttirilgan va tabiiy layoqatlar bilan belgilanib qolmay, balki butun hayoti davomida uni qurshab olgan voqelik ta'sirida orttirilgan xususiyat va sifatlarni bilan ham belgilanadi. Tarbiya odamning ko'zi, sochi, terisining rangiga uning badani tuzilishiga ta'sir eta olmaydi, lekin jismoniy taraqqiyotiga ta'sir etishi mumkin. Chunki maxsus tashkil etilgan jismoniy mashqlar orqali bolaning salomatligi mustahkamlanadi va chiniqtiriladi. Insonning tabiiy qobiliyati faqat tarbiya orqali uni ma'lum bir faoliyat turiga jalb qilish orqali rivojlanishi mumkin.

Ma'lumki, bola layoqatini rivojlanish, uni qobiliyatga aylantirish va hayotga mos holda o'stirish uchun mehnatsevarlik va ishchanlik kerak. Mehnatsevarlik va muttasil o'tirib ishlash kabi fazilatlar faqat tarbiya natijasida orttiriladigan fazilatlardir. Garchand inson kamolotiga ta'sir etadigan omillar bir qarcha bo'lsa ham lekin maxsus tarbiya muassasalarida tarbiyachi rahbarligida amalga oshiriladigan tarbiya jarayoni yetakchi hisoblanadi. Chunki, birinchidan, tarbiya ta'sirida turli fazilatlar o'zlashtiriladi va bilim, ma'lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog'liq ko'nikmalar, malakalar ham mahsus uyushtirilgan tarbiya orqali hosil qilinadi. Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiliklarni ham o'zgartirib, shaxsni

kamolga yetkazish mumkin. Masalan, ko‘zi ojizlar, gunglar ham o‘qitilib, sog‘lom kishilar qatori hayotga tayyorlanadi. Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta‘sirini ham yo‘qotish yoki bartaraf qilish mumkin.

To‘rtinchidan, tarbiya doimo kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi. Shu tufayli, bu shaxsning kamolga yetishini tezlashtiruvchi rol o‘ynaydi. Inson kamol topishida maktabning ahamiyati katta. Bolalar maktabga qadam qo‘yar ekan, ular o‘quv mehnati bilan band bo‘ladilar. Bolalar maktabda fan asoslarini egallash bilan birga, ularda asta-sekin ilmiy dunyoqarash shakllanadi”[7].

“Oilada farzand o‘stirish, uning tarbiyasi, odob va axloqi, ota-ona uchun eng buyuk qadriyatdir. O‘z navbatida ota-onaning farzand tarbiyasiga ta‘siri individual shaxsiy qadriyatga va shaxsiy prinsipiga bo‘lgan munosabati asosida amalga oshiriladi. Xalqimizning “Qush inida ko‘rganini qiladi”, degan hikmatli maqoli ham shaxsiy va oilaviy qadriyatni farzand kamoloti uchun naqadar zarur ekanligini ifodalaydi va u bejiz aytilmagan”[8]. Haqiqatdan ham oilaviy munosabatlar ota-ona va farzandlar, bolalarning oiladagi o‘zaro munosabatlari – bu kishilik munosabatlarining eng muhim, nafaqat shaxsning shakllanishi, oilalarning mustahkamligi, balki jamiyat taraqqiyoti, istiqboli uchun hal qiluvchi ahamiyatga molik masala hisoblanadi.

Xulosa. O‘smirlar bilan ishlash azaldan eng dolzarb muammolardan biri bo‘lib kelgan. Bu muammoning yuzaga kelish sabablarini chuqur tahlil qilar ekanmiz, eng avvalo, tug‘ilgan bolaning uni dunyoga keltirgan shaxslarning kimligi, ikkinchidan u qanday ijtimoiy muhitda tug‘ilib voyaga yetib, ulg‘ayotganligiga e‘tiborni qaratishimiz lozim. Ko‘pchilikning fikriga ko‘ra, oxirgi paytlarda o‘smirlar bilan bog‘liq muammolarning tez – tez uchrab turishi va ular sonining keskin oshganligi tasdiqlanmoqda. Shuningdek, bu muammoni bir qancha tashqi sabablarga bog‘lash mumkin, ya‘ni, hozirgi vaqtda axborot oqimining yuqoriligi (uzluksiz televizor ko‘rish, kompyuterda har xil o‘yinlar o‘ynash, internet tizimidagi norasmiy saytlar orqali har xil nomaqbul axborotlarni o‘zlashtirish) yoki kattalarning e‘tibori, oiladagi iqtisod va hokazolar. O‘smirlik davrida farzandlar barkamol shaxs bo‘lib yetishi hamda shaxsiy xususiyatlari rivojlanayotgan vaqtda ko‘proq ota-onalar bolaga bo‘sh vaqtdan unumli foydalanish yo‘llarini o‘rgata borish va uni nazorat qilishi, ijtimoiy foydali mehnat turlaridan unumli va oqilona foydalanishiga, bolani uning qiziqish va qobiliyatini hisobga olgan holda to‘garaklarga qatnashtirish kabi tomonlarga e‘tiborini qaratishsa o‘smir yoshidagi farzandlar hech qanday muammolarsiz voyaga yetib barkamol shaxs bo‘lib shakllanishiga xizmat qilishiga sabab bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. <https://uza.uz/uz/posts/>
2. Shoumarov G‘.B. Oila psixologiyasi akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o‘quvchilari uchun o‘quv qo‘llanma uchinchi nashr – “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent - 2010, 63-bet.
3. Shoumarov G‘.B., Haydarov I.O. Oila psixologiyasi. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma.– Toshkent: Sharq. 2008, 17-18 bet.
4. G‘oziyev E. Ontogenez psixologiyasi: nazariy eksperimental tahlil. – Toshkent: Noshir. 2010, 189 bet.
5. Tursunova Xonimaxon Azizxon qizi. O‘smirlik davrining o‘ziga xos xususiyatlari Uzbek Scholar Journal, Volume 04, May, 2022 B.93.
6. Mavlonova R, To‘rayeva O, Xoliqberdiyev K. Pedagogika. Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. - Toshkent: O‘qituvchi. 2008.
7. Ochilova B. Milliy-ma‘naviy yuksalishda meros, qadriyatlar va vorisiylik. –Toshkent: Ma‘naviyat, 2008. 29 -bet.
8. S.Jalilova Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. T.: “Faylasuflar” nashriyoti. 2013.
9. Sh.T.Xalilova “Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti – 2019.

РОЛЬ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Мажидов Наби,

доцент кафедры Психологии

Национального университета Узбекистана

guzmanelchapo017@gmail.com

В данной статье рассматривается роль психолого-педагогических знаний в допрофессиональной подготовке учащихся к педагогической профессии. Особое внимание уделяется значению своевременной и целенаправленной профориентации в общеобразовательных школах, направленной на формирование у учащихся интереса к педагогическим профессиям. В работе подчеркивается значение психологических особенностей, педагогических способностей, мотивации, профессиональной направленности и образовательной готовности при выборе педагогической профессии. Эффективная интеграция психолого-педагогических знаний способствует формированию профессионально мотивированных и компетентных будущих учителей.

Ключевые слова: профессия, профориентация, педагогическая деятельность, психологические знания, педагогические знания, профессиональная направленность, подготовка учителей, образование.

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL KNOWLEDGE IN THE PREPARATION OF FUTURE TEACHERS

This article examines the role of psychological and pedagogical knowledge in the pre-university preparation of students for the teaching profession. Particular attention is paid to the importance of timely and purposeful career guidance in comprehensive schools, aimed at developing students' interest in pedagogical professions. The study emphasizes the significance of psychological characteristics, pedagogical abilities, motivation, professional orientation, and educational readiness in choosing a teaching career. The effective integration of psychological and pedagogical knowledge contributes to the formation of professionally motivated and competent future teachers.

Key words: Profession, career guidance, pedagogical activity, psychological knowledge, pedagogical knowledge, professional orientation, teacher training, education.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNI TAYYORLASHDA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK BILIMLARNING O‘RNI

Mazkur maqolada o‘quvchilarni pedagogik kasbga tayyorlashda psixologik-pedagogik bilimlarning o‘rni ko‘rib chiqiladi. Umumta’lim maktablarida o‘quvchilarda pedagogik kasblarga qiziqishni shakllantirishga yo‘naltirilgan o‘z vaqtida va maqsadli kasbga yo‘naltirish ishlarining ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, pedagogik kasbni tanlashda o‘quvchilarning psixologik xususiyatlari, pedagogik qobiliyatlari, motivatsiyasi, kasbiy yo‘nalishi va ta’limiy tayyorgarligining ahamiyati yoritiladi. Psixologik-pedagogik bilimlarning samarali integratsiyasi kasbiy jihatdan motivatsiyalangan va kompetent bo‘lajak o‘qituvchilarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: kasb, kasbga yo‘naltirish, pedagogik faoliyat, psixologik bilimlar, pedagogik bilimlar, kasbiy yo‘nalish, o‘qituvchilarni tayyorlash, ta’lim.

Введение. Современный специалист любой отрасли сможет успешно выполнять свои функции, если он получит глубокую теоретическую и практическую подготовку, которая даст ему возможность не только успешно решать конкретные практические задачи, но и непрерывно повышать профессиональное мастерство, обновлять и пополнять свои знания.

В настоящее время происходящие в системе образования изменения требуют особого внимания к вопросам всесторонней подготовки будущих учителей к профессиональной деятельности. Современный учитель должен не только глубоко знать свой предмет, но и понимать возрастные и индивидуально-психологические особенности обучающихся, уметь правильно оценивать педагогические ситуации и устанавливать эффективное взаимодействие с учащимися. В этой связи

психолого-педагогические знания выступают одним из важных компонентов формирования профессиональной компетентности будущего специалиста.

В процессе освоения психолого-педагогических знаний у студентов формируются системные представления о закономерностях развития личности, психологических основах обучения и воспитания, учебной мотивации учащихся, индивидуальных различиях, особенностях общения и средствах педагогического воздействия. Такие знания позволяют будущему учителю организовывать образовательный процесс не только с учётом теоретических положений, но и исходя из реальных потребностей и возможностей обучающихся. В профессиональной подготовке будущих учителей психолого-педагогические знания должны формироваться во взаимосвязи и единстве.

Педагогические знания способствуют освоению содержания, принципов, методов и форм обучения и воспитания, тогда как психологические знания позволяют понимать особенности личностного развития учащегося, познавательных процессов, эмоционального состояния и поведения. Интеграция данных направлений создаёт условия для научно обоснованной и практически эффективной организации педагогической деятельности. Особое значение для повышения эффективности педагогического процесса имеет знание возрастных и индивидуально-психологических особенностей учащихся. Учитель должен уметь учитывать этап развития ребёнка, его потребности, интересы и индивидуальные возможности при выборе методов и форм обучения. Это способствует повышению активности учащихся в образовательном процессе, развитию самостоятельного мышления и формированию положительной учебной мотивации.

Психолого-педагогическая подготовка также занимает важное место в развитии коммуникативной компетентности будущих учителей. Способность педагога эффективно взаимодействовать с учащимися, родителями и коллегами способствует созданию благоприятного психологического климата в образовательной среде. Умение конструктивно разрешать конфликтные ситуации, внимательно выслушивать учащегося, уважать его мнение и выбирать адекватные педагогические способы воздействия являются важными показателями профессиональной компетентности учителя.

Кроме того, психолого-педагогические знания способствуют развитию рефлексивных способностей будущего учителя. Педагог получает возможность анализировать собственную деятельность, оценивать эффективность применяемых методов, выявлять причины возникающих педагогических проблем и при необходимости совершенствовать собственные профессиональные подходы. Поэтому в процессе высшего педагогического образования целесообразно сочетать теоретическую подготовку с практическими занятиями, анализом педагогических ситуаций, кейсами, тренингами и рефлексивными заданиями.

Важную роль здесь играет единство всех трех этапов его подготовки: до вузовского, вузовского и послевузовского, хотя каждый из них имеет свои особые задачи. Практическая подготовка учителя и развитие его мотивационно-ценностной сферы - единая основа, обеспечивающая преемственность всех трех этапов.

Одной из форм, реализующих задачу ориентации учащихся на педагогические профессии, служат педагогические классы. Анализ работы этих классов показал, что основной контингент подклассов (77,7%) составляют учащиеся с устойчивым интересом к профессии учителя. Ведущими мотивами такого выбора являются, как писали сами ученики, чувство любви (27,7%), потребность в общении с ними (21,7%), осознание общественной значимости педагогической деятельности (11,7%). Большую роль в выборе учительской профессии играл и личный пример родителей (2,6%) учащихся, а также деятельность учителей школы (4,3%).

Методология и методика исследования. Исследования построено на базе социальной методологии психологической науки. Теоритической и методологической основы исследования явились работы В.Крутецкого, М.Давлетшина, Э.Гагиева, Г.Шоумарова, В.Каримовой, Д.Мухамедовой, Н.Мажидова и др.

Для изучения психологических характеристик деятельности учащихся и её зависимости от социально – психологических факторов был разработан комплекс методик: интервью, беседа, анкетирование, наблюдение, анализ документов.

Результаты исследования. Опыт работы с учащимися педагогических классов показал, что решающую роль в профессиональном самоопределении имеет специальная двухгодичная педагогическая подготовка. В процессе этой подготовки происходило, во-первых, ознакомление учащихся с психолого-педагогическими знаниями, во-вторых, углубление знаний по предметам, развитие самостоятельности, формирование организаторских умений.

О развитии и формировании педагогических интересов и склонностей, и в целом теоретической подготовке учащихся педагогических классов к профессии учителя, можно судить по анализу действующей учебно-методической документации. На теоретические и практические занятия по курсу отводятся четыре часа в неделю.

Теоретические занятия по педагогике и психологии отличаются от вузовских содержанием, как это видно из учебного плана, формами преподнесения материала. Так, например, для подготовки занятий по психологии мы использовали «Занимательную психологию» К.К.Платонова, книгу Я.П.Коломинского «Человек: психология», книгу В.А.Крутонского «Основы педагогической психологии», и передача знаний происходила с помощью проблемного изложения, что способствовало формированию не только педагогической, но и познавательной направленности. Этому также способствовали практические занятия по педагогике и психологии, на которых школьники учились проводить психологические исследования, решали педагогические и психологические задачи, разыгрывали сюжеты из повседневной педагогической деятельности, проводили ролевые игры.

В системе теоретической и практической подготовки учителя первым психолого-педагогическим курсом, с которым знакомились будущие учителя, являлись «Введение в учительскую специальность». Согласно объяснительной записке и программе, задачи этого курса:

- раскрыть роль учительского труда, показать его значимость;
- дать учащимся представление о специфике труда учителя, о требованиях, предъявляемых к людям этой профессии;
- ознакомить учащихся с различными видами профессионально педагогического труда;
- выявить и изучить школьников, обладающих объективными данными для успешной педагогической деятельности, воспитать у них интерес к педагогическому труду и конкретным педагогическим профессиям;
- создать условия для формирования устойчивого и глубокого интереса к избранной профессии;
- воспитать у учащихся, проявивших склонность к педагогическому труду, необходимые для успешной педагогической деятельности черты характера, свойства личности, элементарные педагогические умения, развить педагогические способности;
- подготовить школьников, обладающих устойчивым и глубоким интересом к педагогической профессии, активно и успешно участвующих в деятельности с элементами педагогического труда, к поступлению в педагогические учебные заведения, пробудить желание приобрести уже в школьные годы начальные психолого-педагогические знания и некоторые умения и навыки.

Мы проводили уроки-лекции по этому плану:

На первой лекции «Введение в учительскую специальность» на тему: «Педагогическая профессия и её роль в обществе», говоря об учительской профессии, требованиях, предъявляемых к учителю, ученикам сообщается о том, что учитель должен постоянно заниматься самообразованием, что только с помощью можно совершенствовать педагогическое мастерство, обогащаясь новыми методами воспитания и обучения подрастающего поколения и расширять общекультурный кругозор.

Приводимые высказывания великих мыслителей о значении самообразования и самовоспитания и примеры из практической жизни убеждают учеников в том, что, уже обучаясь в педагогическом классе, надо сочетать учебную работу с самообразовательной и с ее помощью, расширять и пополнять знания. Было обращено внимание учеников на то, что им, будущим педагогам, предстоит на практике решать задачи подготовки подрастающего поколения к жизни, выбору профессии, воспитания у учащихся интерес к знаниям и потребности в них, необходимо формировать рациональные приемы самообразовательной работы.

В теме «Характеристика профессиональной деятельности учителя школы» при характеристике профессионально-педагогической деятельности учителя рассматриваются функции, выполняемые учителем. В вопросе о психолого-педагогической подготовке учителя кратко раскрываются общие и специальные педагогические способности.

Курсы «Введение в специальность», «Методика воспитательной работы» знакомят учеников с важнейшими теоретическими и практическими проблемами воспитания, возрастные роли школы и учителя в обществе.

Углублению знаний основных вопросов способствуют семинарские и практические занятия по педагогике и методике воспитательной работы. В план семинарского занятия по педагогике мы включали вопрос о руководстве педагогической деятельности школьников в свободное время.

На занятиях по курсу методики воспитательной работы продолжается углубление знаний учеников, совершенствование практических

В вооружении учеников педагогического класса, педагогическим навыкам, большую роль играет коллективный обзор трудов классиков педагогики и психологии.

Жизнь и деятельность выдающихся ученых, связавших свою судьбу с педагогической практикой, представляет особо ценный материал для убеждения школьников в том, что педагогическое дело - самое важное, благородное, творческое.

«Мы изучали биографию многих педагогов. Но больше всего меня потрясла биография А.Авлони. Я хочу стать учителем, но мне далеко до такого характера. По-моему, после рассказа о А.Авлони я стала даже немного усидчивее» (Умида И.).

При изучении раздела «Основы психолого-педагогических знаний» учащиеся получили сведения из области психологии по следующим темам: «Психологическая характеристика личности», «Общая характеристика деятельности личности», «Психологические особенности детей различного возраста», «Межличностные отношения в коллективе» и т.д

Сам исследователь выступал в роли куратора педагогических классов и преподавателя специальных психолого-педагогических дисциплин: «Основы общей психологии», «Психология самовоспитания» и «Возрастная психология».

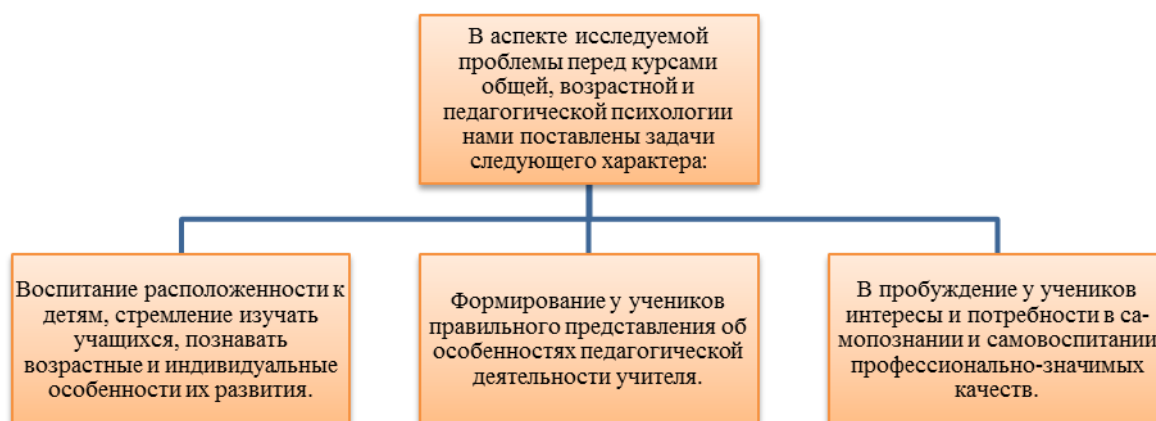

Рисунок 1.

На занятиях ученики учились понимать сложную и противоречивую личность ребёнка, устанавливать с ним правильные взаимоотношения, знакомились с методами и приемами работы с родителями.

Так, в процессе изучения основ педагогики и психологии у учащихся наблюдается развитие межличностного взаимодействия, рост интереса к проблемам формирования личности, становление их мировоззренческой позиции и одновременно творческого отношения к решению педагогических задач.

Анализ эффективности самостоятельных работ в аспекте исследуемой проблемы приводит к выводу о том, что задания, включённые в самостоятельную работу по психолого-педагогической проблематике, дают большую возможность ученикам активно познавать сущность педагогической деятельности учителя, знакомиться с основами педагогического мастерства. Все вопросы теоретического курса тесно связывались с практической деятельностью школьников по оказанию помощи педагогическому коллективу школы в учебно-воспитательной работе. При изучении первой теоретической части школьники узнали о конкретных путях и формах непосредственного участия в практической деятельности школы. При изучении многих тем, связанных с психолого-педагогическими знаниями, содержанием и деятельностью учителя, ученикам педагогического класса давались самостоятельные индивидуальные и коллективные педагогические задания: определить причины низкой успеваемости конкретного ученика, выявить проблемы и типичные ошибки в его знаниях по тому или иному предмету. Практиковалось прикрепление членов класса к слабым учащимся с определённым педагогическим заданием, например, вести наблюдение за учеником с целью выяснения причин его плохой успеваемости, отставания; составить психолого-педагогическую характеристику отстающего (или передового) ученика, анализируя его интерес к учёбе и к тем предметам, по которым у него положение благополучно, устойчивость внимания на уроках, состояние памяти, наличие умений и навыков самостоятельного выполнения заданий учителя в классе и дома; определить возможные пути преодоления отставания в учебе. У учащихся такой подход к раскрытию педагогических проблем вызвал особый интерес. Учащиеся десятого педагогического класса выступали в роли учителей. Они выступали на уроках с докладами, с

демонстрацией изготовленных приборов, пособий или собранных коллекций; комментировали устные ответы своих товарищей; проверяли письменные работы; выборочно проверяли отдельные виды письменных работ, проводили пробные уроки. И мы пришли к выводу, что, если не придать всем этим видам труда педагогическую направленность, процесс формирования интереса к педагогической профессии не произойдет.

Основным условием формирования у старшеклассников отношения к педагогическому труду как делу творческому являлась организация их самостоятельной поисковой работы с детьми. Поисковые задания помогали старшеклассникам наиболее полно и глубоко почувствовать творческий характер педагогической деятельности.

Работе, имеющей характер поиска, сопровождалась не только интеллектуальным, но и значительным волевым и эмоциональным напряжением. Повышающиеся в связи с этим активность и самостоятельность учащихся способствовали формированию и проявлению их педагогических способностей. Учащиеся вернее и глубже понимали своеобразие трудностей в работе учителя.

Создание в процессе пробы сил проблемных ситуаций, придание работе старшеклассников поискового характера - этим значительно эффективнее можно убедить учащихся в том, что работа учителя - работа творческая.

Деятельность учителя, в какой бы форме она ни протекала, - это сложный по-своему психологическому содержанию труд, требующий от человека высокой идейности, четко выраженной профессиональной направленности, прочных знаний и устойчивых интересов, знаний законов детства, теории и практики обучения и воспитания.

Но деятельность учащихся педагогических классов отличается от профессиональной деятельности и является своеобразной по своим целям, задачам, содержанию и способам осуществления. Деятельность учащихся профессионально направлена, она является формой его социальной и познавательной активности, выражения стремлений к жизненному самоопределению и самоутверждению.

Во время «пассивной» педагогической практики ученики не принимали участия непосредственно в учебном процессе, а занимались в основном внеклассной работой в качестве помощников классных руководителей, воспитателей групп продленного дня старост. Подобная форма, не ограниченная рамками учебного плана и структурой классного урока, позволяла расширить важности приобщения учеников к воспитательной работе. Кроме того, пассивная практика учеников педагогического класса решила ряд задач формирования общественной активности будущих учителей, расширения сферы их политического и педагогического общения с людьми, обогащения психолого-педагогическими знаниями, вооружения умениями и навыками воспитательной работы с детьми, воспитания устойчивого интереса и любви к избранной профессии, потребности в самообразовании. Через систематические упражнения в различных видах деятельности ведущий учитель постоянно переходил к деятельности самостоятельной, обогащенной осознанием своей роли как педагога.

Включение учеников в реальную педагогическую работу с детьми позволяло решить конкретные задачи профессиональной подготовки учащихся подготовить их психологически и практически к педагогической деятельности; сформировать конкретное представление о современной школе, педагогическом процессе и функциях учителя в нем.

Участие в данных видах работ, во-первых, развивает у учащихся организаторские способности, заключающиеся в выработке навыков и умений по организации детского коллектива и проведения воспитательной работы; во-вторых, вырабатывается умение устанавливать правильные взаимоотношения с коллективом с отдельными учащимися, умение психологического изучения детей; в-третьих, вступая в качестве, воспитателей во взаимоотношения с коллективом, отдельными учащимися и воспитывая других, эти ученики учатся на их недостатках; в-четвертых, повышают общественную сознательность, критичность, творчество, развивают чувство коллективизма, товарищества.

Следующим видом практической проверки себя на учительской работе является шефство над школьниками младших классов, работа с отстающими учащимися.

При выполнении этих работ вырабатываются навыки и умения в преподавательской деятельности, в частности, умение преподнести объяснимый материал.

«Я, наверно, и не пришёл бы к выбранному решению, если бы не имел своего рода практики, не был в роли учителя. Но такая возможность была. Во-первых, у меня есть брат, сейчас он учится в 6 классе. И для меня всегда было большим удовольствием объяснять ему что-либо, суметь найти

доходчивые образы, выражения, ответить на его вопросы. Во-вторых, вступив в союз молодёжи, я выбрал себе общественную работу с неуспевающими, был ответственным за них» (Бекзод М).

Практика работы показывает, что все эти виды работ дисциплинирует учащихся, повышают успеваемость и укрепляют профессиональный интерес.

Развитие и формирование профессиональных умений и учеников, процесс непрерывный.

Заключение. Анализ результатов проведенного исследования позволяют сделать следующие выводы:

1. На теоретическую и практическую подготовку будущего учителя, оказывает определенное влияние изучение цикла общественно-политических, психолого-педагогических и специальных дисциплин. В процессе усвоения фактического материала ученики учатся правильно объяснять научные факты и явления с позицией диалектического материализма, творчески подходить к изучению различных вопросов. Изучение специальных дисциплин формирует научное мировоззрение, развивает мыслительные способности учеников.

2. В теоретической подготовке будущих учителей важную роль занимает психология. Слушая этот курс, будущие учителя знакомятся научными основами работы, с детьми, которые необходимы для, организации учебно-воспитательной работы в школе с учётом возрастных и индивидуальных особенностей детей.

3. На теоретическую и практическую подготовку будущих учителей оказывают влияние на включение учеников в различные виды работы с элементами педагогического труда.

Литература:

1. Базаров.Т.Ю Управление персоналом развивающейся организации. -1996.
2. Маждов Н. Факторы, влияющие на креативный выбор профессии учителя / Педагогическое образование и наука. Научно-методический журнал № 6, 2021. Ст. 103-107.
3. Маждов Н. Самостоятельные изучения профессии учащихся. Международный научно-образовательный электронный журнал «Образование и наука в XXI веке». Выпуск №20 (том 2) (ноябрь, 2021). Дата выхода в свет: 30.11.2021. Ст. 877-882.
4. Сочинение учеников.
5. Тургунов С.Т., Рахимов И.А., Шодманов К.О., Усманова Н.А. Педагогика. Психология: учебное пособие. — 2023. — Высшее образование.
6. Тажидбаева Ш.А. Педагогические условия предупреждения конфликтов и разногласий между субъектами образования: монография. — 2023. — Ташкент.
7. Методика преподавания педагогических дисциплин: методическое пособие. — 2023. — Для студентов направления образования 5110900 — Педагогика и психология.
8. Ботирова Д.Б. Социально-психологические особенности процесса профессионального выгорания педагогов: автореферат. — 2024. — Ташкент.
9. Зобков В.А., Пронина Е.В. Педагогическая психология: учебное пособие для вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2024. — 261 с. — ISBN 978-5-534-14676-9.
10. Исаев Е.И. Педагогическая психология: учебник для вузов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2024. — 385 с. — ISBN 978-5-534-17762-6.

**O‘ZBEKISTONDA OILAVIY TARBIYA JARAYONIDA BOLALARGA NISBATAN
ZO‘RAVONLIKKA TA’SIR ETUVCHI OMILLAR TAHLILI**

Ergasheva Gullolaxon Nosirjon qizi,

Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy
Universiteti Ijtimoiy psixologiya ta’lim yo‘nalishi
1-bosqich tayanch doktoranti
gullolaergasheva927@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-7586-2019>

Ushbu maqolada O‘zbekistonda oilaviy tarbiya jarayonida bolalarga nisbatan zo‘ravonlikka ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan. Tadqiqot O‘zbekiston respublikasi davlat statistika qo‘mitasi va UNICEF tomonidan 2021–2022-yillarda o‘tkazilgan Ko‘p indikatorli klaster kuzatuvi (MICS) ma’lumotlari asosida amalga oshirilgan. Tadqiqot doirasida bosh komponentlar tahlili yordamida umumiy, emotsional va jismoniy zo‘ravonlik indekslari shakllantirilib, ularga bolaning yoshi, jinsi, nogironligi, qarovchining yoshi va nogironligi, oiladagi bolalar soni, oilaning mulkiy holati hamda oila a’zosining jismoniy jazoni maqbul deb hisoblashi kabi omillarning ta’siri regressiya tahlili orqali baholangan.

Kalit so‘zlar: oilaviy tarbiya, bolalarga nisbatan zo‘ravonlik, jismoniy zo‘ravonlik, emotsional zo‘ravonlik, ijtimoiy-demografik omillar, MICS tadqiqoti, regressiya tahlili, O‘zbekiston.

**АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ВЛИЯЮЩИХ НА НАСИЛИЕ В ОТНОШЕНИИ ДЕТЕЙ В
ПРОЦЕССЕ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ**

В данной статье анализируются факторы, влияющие на насилие в отношении детей в процессе семейного воспитания в Узбекистане. Исследование проведено на основе данных Многоиндикаторного кластерного обследования (MICS), проведённого Государственным комитетом Республики Узбекистан по статистике совместно с ЮНИСЕФ в 2021–2022 годах. В рамках исследования с помощью анализа главных компонент были сформированы индексы общего, эмоционального и физического насилия, и с помощью регрессионного анализа была оценена степень влияния таких факторов, как возраст, пол и наличие инвалидности у ребёнка, возраст и наличие инвалидности у попечителя, количество детей в семье, имущественное положение семьи, а также убеждённость члена семьи в допустимости физического наказания.

Ключевые слова: семейное воспитание, насилие в отношении детей, физическое насилие, эмоциональное насилие, социально-демографические факторы, исследование MICS, регрессионный анализ, Узбекистан.

**ANALYSIS OF FACTORS INFLUENCING VIOLENCE AGAINST CHILDREN IN THE
PROCESS OF FAMILY UPBRINGING IN UZBEKISTAN**

This article analyzes the factors influencing violence against children in the process of family upbringing in Uzbekistan. The study is based on data from the Multiple Indicator Cluster Survey (MICS) conducted by the State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan together with UNICEF in 2021–2022. Within the study, overall, emotional, and physical violence indices were constructed using principal component analysis, and the influence of factors such as the child's age, sex, and presence of disability, the caregiver's age and disability status, the number of children in the family, the family's wealth status, and a family member's belief in the acceptability of physical punishment was assessed through regression analysis.

Keywords: family upbringing, violence against children, physical violence, emotional violence, socio-demographic factors, MICS survey, regression analysis, Uzbekistan.

Kirish. Bolalarga nisbatan zo‘ravonlik oilaviy tarbiya jarayonida uchraydigan muhim ijtimoiy-psixologik muammolardan biridir. Zo‘ravonlikning jismoniy va emotsional shakllari bolaning ruhiy holati, shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Uning yuzaga kelishida oiladagi tarbiya usullari, zo‘ravonlikka bo‘lgan munosabat, bolaning individual xususiyatlari hamda oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti kabi omillar muhim ahamiyatga ega.

O'zbekistonda oilaviy tarbiya jarayonida bolalarga nisbatan zo'ravonlikka ta'sir etuvchi omillarni ilmiy jihatdan o'rganish ushbu muammoning xavf omillarini aniqlash va bolalarni himoya qilishga qaratilgan samarali choralarni belgilash imkonini beradi. Shu bois tadqiqotning maqsadi oilada bolalarga nisbatan zo'ravonlikning asosiy shakllari va unga ta'sir etuvchi omillarni statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilishdan iborat.

Bolalarga nisbatan zo'ravonlik bugungi kunda nafaqat alohida oilalar, balki jamiyat miqyosida e'tibor talab qiladigan muammolardan biridir. Turli tadqiqotlarda dunyo miqyosida har yili qariyb 1 milliard bola zo'ravonlikning turli shakllariga duch kelishi qayd etilgan [3]. Bunday holatlar bolaning jismoniy va psixologik rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatib, uning keyingi ijtimoiy hayotga moslashuvi va jamiyatdagi faol ishtirokiga to'sqinlik qilishi mumkin.

O'zbekistonda oilaviy tarbiya sharoitida bolalarga nisbatan zo'ravonlikning yuzaga kelish xususiyatlarini o'rganish ushbu muammoning xavf omillarini aniqlash nuqtayi nazaridan muhimdir. Mazkur tadqiqotda bolalarga nisbatan zo'ravonlikning jismoniy va emotsional shakllari hamda ularning turli ijtimoiy-demografik omillar bilan bog'liqligi tahlil qilindi. Tadqiqot uchun 2021-yilgi Ko'p indiktorli klaster kuzatuv (MICS) ma'lumotlaridan foydalanildi.

1. Jismoniy zo'ravonlik-ota-ona, parvarishlovchi, vasiy yoki bola uchun mas'ul bo'lgan boshqa shaxs tomonidan uning tanasiga jismoniy zarar yetkazuvchi yoki bunday zarar xavfini tug'diruvchi harakatlarning sodir etilishidir.

2. Bolalarga nisbatan emotsional zo'ravonlik-bolaning yosh va rivojlanish ehtiyojlariga mos, xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi psixologik muhit bilan ta'minlanmasligi bilan bog'liq holatdir. Bunda bola bilan barqaror hissiy aloqa o'rnatish, uning emotsional va ijtimoiy ko'nikmalarini to'laqonli rivojlantirish uchun zarur sharoitlarning mavjud emasligi yoki yetarli darajada ta'minlanmasligi nazarda tutiladi.

Zo'ravonlikning ta'siri bolaning kundalik faoliyati va ta'lim jarayonida ham namoyon bo'lishi mumkin. Xususan, zo'ravonlikka duch kelgan bolalarda o'quv faoliyatining pasayishi, ta'limdagi qiyinchiliklar va akademik natijalarning yomonlashuvi kuzatilishi ehtimoli yuqori. Shu sababli zo'ravonlikning har qanday shakli bolaning ta'lim olish jarayoni va uning rivojlanish imkoniyatlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bolalarga nisbatan zo'ravonlikning yuzaga kelishiga ta'sir etuvchi omillarni individual, oilaviy, ijtimoiy-madaniy va tizimli guruhlariga ajratish mumkin. Individual omillar qatoriga bolaning yoshi, jinsi, shuningdek, ota-ona yoki parvarishlovchining psixologik holati va xulq-atvor xususiyatlari kiradi. Bolaning yoshi va jinsi zo'ravonlikning turli shakllariga duch kelish ehtimoliga ta'sir qilishi mumkin. Jumladan, kichik yoshdagi bolalar jismoniy zo'ravonlikka nisbatan ko'proq zaif bo'lsa, ayrim holatlarda qiz bolalarda emotsional zo'ravonlik xavfi yuqoriroq bo'lishi mumkin.

Oilaviy omillar ham zo'ravonlikning shakllanishida muhim o'rin tutadi. Ota-onalarning ruhiy holati, spirtli ichimliklar yoki psixoaktiv moddalarni iste'mol qilishi, oiladagi nizolar, shuningdek, avvalgi avlodlarda zo'ravonlik holatlarining mavjudligi bola bilan munosabatlarda zo'ravon xatti-harakatlarning yuzaga kelish xavfini oshirishi mumkin. Ayniqsa, ota-onaning o'z bolalik davrida zo'ravonlikka duch kelganligi keyingi avlod tarbiyasida zo'ravonlik usullarining takrorlanishiga sabab bo'lishi ehtimoli mavjud [1].

Bundan tashqari, oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, moliyaviy qiyinchiliklar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi va jamiyatda zo'ravonlikni tarbiyaning maqbul usuli sifatida qabul qiluvchi qarashlarning mavjudligi ham muhim xavf omillari hisoblanadi. Masalan, Ebert va Steinert tomonidan 2021-yilda Germaniyada COVID-19 pandemiyasi davrida olib borilgan tadqiqotda moliyaviy qiyinchiliklar va ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolar, ayniqsa, izolyatsiya sharoitida, bolalarga nisbatan zo'ravonlik xavfining ortishi bilan bog'liqligi aniqlangan. Shu jihatdan, bolalarga nisbatan zo'ravonlikni faqat bitta sabab bilan izohlash mumkin emas. Uning shakllanishida bolaning individual xususiyatlari, ota-onaning psixologik holati, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va jamiyatdagi tarbiyaga oid qarashlarning o'zaro ta'siri muhim ahamiyat kasb etadi [5].

Oilaviy, ijtimoiy-madaniy va tizimli omillar. Oilaviy darajada bolalarga nisbatan zo'ravonlik xavfiga oilaning tarkibi, ota-onalarning ma'lumoti va bandligi, oiladagi nizolar hamda ijtimoiy-iqtisodiy sharoit ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan zaif, ko'p farzandli yoki yolg'iz ota-onali oilalarda zo'ravonlik xavfi yuqoriroq bo'lishi mumkin. Shuningdek, oiladagi ayollarga nisbatan zo'ravonlikning mavjudligi ham bolalarga nisbatan jismoniy jazolash va boshqa zo'ravonlik shakllari bilan bog'liq ekanligi tadqiqotlarda qayd etilgan [4]. Oilada ota-onaning ishsizligi yoki moliyaviy qiyinchiliklarning mavjudligi ham tarbiyaviy munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ijtimoiy va madaniy darajada esa patriarxal qarashlar, an'anaviy gender rollari, bolani jismoniy jazolashni tarbiyaning maqbul usuli sifatida qabul qilish hamda qonuniy himoya mexanizmlarining yetarli

darajada ishlamasligi zo‘ravonlikning saqlanib qolishiga zamin yaratadi. Ayrim tadqiqotlarda bunday ijtimoiy-madaniy me‘yorlar bolalar va ayollarga nisbatan zo‘ravonlikning takrorlanish xavfini oshirishi ko‘rsatilgan [1].

Bundan tashqari, xavfsiz ijtimoiy muhitning mavjud emasligi, mahalla va boshqa ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimlarining zaifligi ham bolalarning himoyasizligini kuchaytiradi. Tizimli darajada esa ta‘lim, ijtimoiy himoya va bolalarni himoya qilish xizmatlaridagi institutsional kamchiliklar muhim xavf omili hisoblanadi. Ayniqsa, inqirozli vaziyatlarda ijtimoiy himoya xizmatlarining yetarli emasligi bolalarning zo‘ravonlikka nisbatan zaifligini oshirishi mumkin [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda statistik tahlil uchun O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi hamda UNICEF tomonidan 2021–2022-yillarda o‘tkazilgan Ko‘p indikatorli klaster kuzatuv ma‘lumotlaridan foydalanildi. Mazkur ma‘lumotlar bazasida uy xo‘jaliklari va respondentlarning demografik ko‘rsatkichlari bilan bir qatorda, ayollar va bolalarning salomatligi hamda xavfsizligiga oid ma‘lumotlar ham jamlangan [5]. Tadqiqot doirasida respondentlarning bolani tarbiyalash va uning xulq-atvorini boshqarishda qo‘llaydigan usullari tahlil qilindi. Ushbu javoblar asosida oilada bolalarga nisbatan zo‘ravonlikning turli shakllari baholandi (1-jadval). Keyingi bosqichda asosiy komponentlar tahlili orqali uchta indeks shakllantirildi: umumiy bolalarga nisbatan zo‘ravonlik indeksi, emotsional zo‘ravonlik indeksi va jismoniy zo‘ravonlik indeksi. Shakllantirilgan indekslar asosida bolaning individual xususiyatlari hamda oilaning ijtimoiy-demografik va iqtisodiy ko‘rsatkichlarining bolaga nisbatan zo‘ravonlik darajasiga ta‘siri statistik jihatdan baholandi.

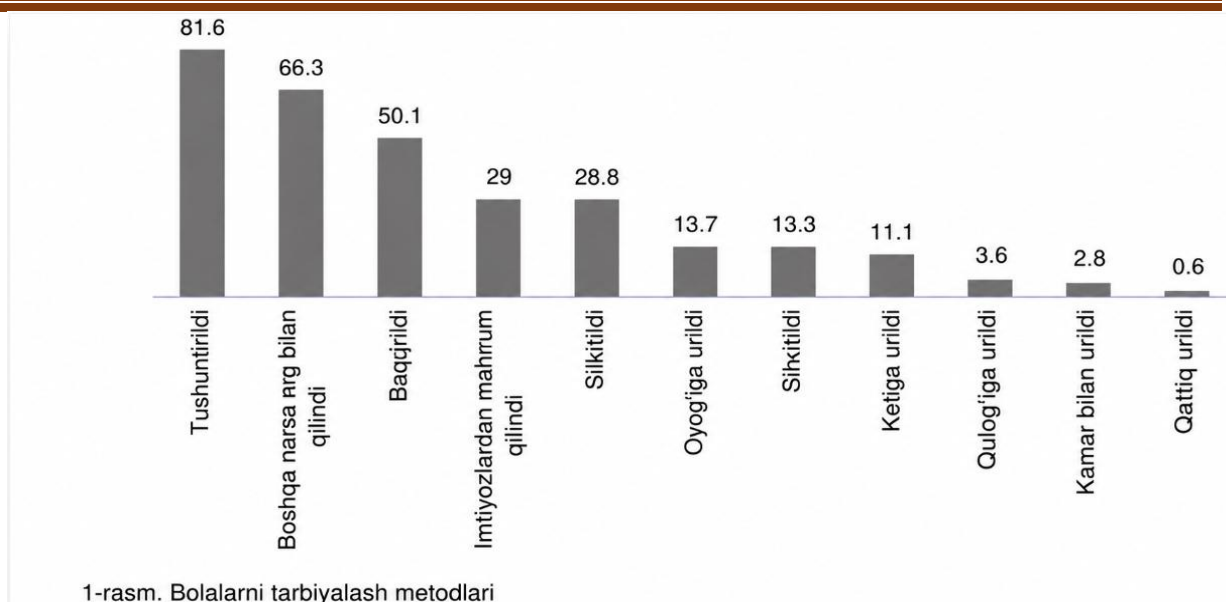
O‘zbekiston, “MICS”dan bolalarga nisbatan zo‘ravonlikni aniqlash uchun savollar: Endi siz bilan yana bir narsa xususida gaplashmoqchiman. Kattalar bolalarga to‘g‘ri xulqni o‘rgatish yoki bola xulqidagi muammolarni hal qilish uchun ba‘zi usullardan foydalanadi. Men bu borada qo‘llanuvchi turli usullarni o‘qib, eshittiraman. Iltimos, agar o‘tgan oy davomida siz yoki uy xo‘jaligingizdagi boshqa katta inson tomonidan quyidagi usullardan biri sizga nisbatan qo‘llangan bo‘lsa menga aytsangiz.

Ushbu savolga oiladagi kattalardan biri javob berishi kerak [2]:

1-jadval.

(Ismi)ni imtiyozlardan mahrum qilindi, yoqtiradigan nimanidir taqiqlandi yoki u uydan tashqariga chiqishiga ruxsat berilmadi.
(Ismi)ning o‘zini tutishi nima sababdan noto‘g‘riligi tushuntirildi.
U kaltaklandi.
Unga baqirib berildi, qichqirildi.
U mashg‘ul bo‘lishi uchun unga boshqa narsa berildi.
Yalang‘och qo‘l bilan uning ketiga shapaloq tortildi yoki urildi.
Uning ketiga yoki tanasining boshqa biron qismiga kamar, taroq, tayoq yoki shunga o‘xshash boshqa qattiq jism bilan urildi.
Unga nisbatan ahmoq, dangasa yoki shunga o‘xshash so‘z aytili.
Uning yuziga, boshiga yoki quloqlariga urildi yoki shapaloq tortildi.
Uning qo‘liga, yelkasiga yoki oyog‘iga urildi yoki shapaloq tortildi.
U kaltaklandi, ya‘ni bir kishi uni bor kuchi bilan qayta-qayta urdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. So‘rovnoma natijalari oilalarda bolalarning xulq-atvorini tartibga solishda zo‘ravonliksiz tarbiyaviy usullardan foydalanish nisbatan keng tarqalganini ko‘rsatdi(1-rasm). Xususan, ota-onalar bolaga uning xatti-harakati nima sababdan noto‘g‘ri ekanligini tushuntirish yoki e‘tiborini boshqa faoliyatga yo‘naltirish kabi usullardan ko‘proq foydalanishini bildirgan.

1-rasm. Bolalarni tarbiyalash metodlari

Shu bilan birga, psixologik ta'sir shakllari orasida baqirish eng ko'p uchraydigan usullardan biri bo'lib, respondentlarning qariyb yarmi undan foydalanganini qayd etgan. Jismoniy jazolashning nisbatan og'ir shakllari - kamar yoki qattiq buyum bilan urish, yuz va quloq sohasiga zarba berish - boshqa jismoniy ta'sir shakllariga qaraganda kamroq uchragan. Nisbatan ko'p kuzatilgan jismoniy ta'sir usullari esa bolani silkitish va qo'l-oyog'iga urish bilan bog'liq bo'lgan.

Zo'ravonlik va jazolash usullarining bolaning yoshi va jinsiga ko'ra taqsimlanishi ham farqlar mavjudligini ko'rsatdi. Xususan, 5–14 yoshdagi bolalar hamda o'g'il bolalarda turli xil jazolash usullariga duch kelish holatlari nisbatan yuqoriroq ekanligi aniqlandi (2-jadval).

2-jadval.

Bolalarga nisbatan zo'ravonlik indeklari bo'yicha regressiya natijalari

Ko'rsatkich	1–14 yosh Emotsional Zo'ravonlik indeksi	1–14 yosh Jismoniy Zo'ravonlik indeksi	5–14 yosh Emotsional Zo'ravonlik indeksi	5–14 yosh Jismoniy zo'ravonlik indeksi
Bolaning yoshi	0.082	-0.038	0.039	-0.062
O'g'il bola	1.261**	0.511+	1.341***	0.522+
Bolaning nogironligi mavjudligi	2.527***	1.059*	3.033***	1.400*
Bolaning yetimligi	-0.768	-1.092+	-0.205	-0.957
Oila a'zosining jismoniy jazolash maqbulligiga ishonchi	7.260***	3.822***	7.666***	4.197***
Qarovchining yoshi	-0.176***	-0.069**	-0.122*	-0.044
Qarovchida nogironlik mavjudligi	2.868***	0.246	2.904**	0.043
Mulk indeksi	-0.346	-0.419*	-0.151	-0.366*
Oila boshlig'ining oliy ta'limga egaligi	1.291*	0.062	1.109	0.194
Oilada kattalar sonining bolalar soniga nisbati	-0.365	0.548	-0.913**	0.089

Izoh: + $p < 0.1$; * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$.

1-jadvaldagi natijalar asosida bolalarga nisbatan zo'ravonlikka ta'sir qiluvchi omillar tahlil qilinadi. Bolaning yoshi, jinsi va nogironligining zo'ravonlikka ta'sirini tahlil qiladigan bo'lsak, bolaning yosh omili regressiya tahlili natijalariga ko'ra, bolaning yoshi faqat 1–4 yoshli bolalar guruhida emotsional va jismoniy zo'ravonlik indekslariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ushbu guruhda bolaning yoshi ortishi bilan zo'ravonlik ko'rsatkichlari ham oshib borgan. 1–14 yoshli umumiy tanlanma hamda 5–14 yoshli bolalar guruhida esa yoshning zo'ravonlik darajasiga ta'siri statistik jihatdan ahamiyatli emasligi aniqlandi.

Bolaning jinsi. Tahlil natijalari umumiy tanlanma va 5–14 yoshli bolalar guruhida o'g'il bolalarning qiz bolalarga qaraganda zo'ravonlikka ko'proq duch kelishini ko'rsatdi. Mazkur natija bolaning jinsi oilada unga nisbatan qo'llaniladigan tarbiyaviy ta'sir usullarining farqlanishida muhim omil bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Bolaning va qarovchining nogironligi. Bolaning nogironligi mavjudligi umumiy tanlanma hamda 5–14 yoshli bolalar guruhida emotsional va jismoniy zo'ravonlik darajasining oshishi bilan bog'liq bo'lgan.

Bunday holat bolaning kundalik parvarish va qo'llab-quvvatlashga bo'lgan ehtiyojining yuqoriligi bilan izohlanishi mumkin. Bu esa qarovchiga tushadigan yuklamani oshirib, oiladagi zo'riqish va nizolarni kuchaytirishi hamda bolaga nisbatan salbiy munosabat yuzaga kelish ehtimolini oshirishi mumkin.

1–4 yoshli bolalarda esa, nogironlikning mavjudligi emotsional zo'ravonlikni kamaytirmoqda: 1–4 yoshli bolalarda nogironlikning mavjud bo'lishi ijtimoiy normalar vositasida kattalarning harakatlariga axloqiy cheklavlarni oshirishi mumkin. Qarovchida nogironlikning mavjud bo'lishi esa barcha tanlanmalarda emotsional zo'ravonlik ehtimolini oshirmoqda. O'zida nogironligi bo'lgan qarovchi, bola bilan bog'liq turli muammoli vaziyatlarni hal qilishda qiynaladi va emotsional zo'ravonlikni talab qiluvchi ta'sir usullariga murojaat qilishi mumkin.

Oila a'zosining jismoniy jazolash maqbulligiga ishonchi. Statistik tahlilga ko'ra, respondent, ya'ni so'rovnomada qatnashuvchi oila a'zosi bolalarga nisbatan jismoniy jazolashni maqbul deb hisoblasa, ushbu oiladagi bolaning jismoniy va emotsional zo'ravonlikni boshdan kechirish darajasi oshishi kuzatilmoqda. Ushbu o'zgaruvchining ta'siri magnituda jihatidan ham qolgan ta'sir koeffitsiyentlaridan ancha yuqori.

Qarovchining yoshi. Qarovchining yoshi oshgani sari bolaga nisbatan zo'ravonlik darajasi kamayib boradi. **Oilada bolalar soni.** Oilada bolalar sonining oshishining zo'ravonlik indekslariga ta'siri 5 foizlik muhimlik darajasida statistik jihatdan ahamiyatli emas. Biroq to'liq tanlanmada va 1–4 yoshli bolalar tanlanmasida ta'sir koeffitsiyenti 10 foizlik muhimlik darajasida statistik jihatdan ahamiyatli bo'lib, oilada bolalar sonining ortishi jismoniy zo'ravonlikning oshishiga olib kelmoqda.

Mulk indeksi. Oila mulklari hajmi oshgani sari to'liq tanlanmada hamda 5 yoshdan 14 yoshgacha bo'lgan bolalar tanlanmasida jismoniy zo'ravonlik darajasining kamayganini ko'rishimiz mumkin.

Muhokama. Tadqiqot natijalari O'zbekistonda bolalarga nisbatan zo'ravonlikning shakllanishi bir nechta omillarning o'zaro ta'siri bilan bog'liqligini ko'rsatdi. Xususan, bolaning yoshi va jinsi, bolaning hamda qarovchining nogironligi, qarovchining yoshi, oiladagi bolalar soni, oilaning mulkiy holati va eng muhimi, **jismoniy jazoni maqbul deb hisoblash** zo'ravonlik darajasida muayyan farqlarni yuzaga keltirgan.

Tahlilda eng kuchli bog'liqlik oila a'zosining jismoniy jazoni tarbiyaning maqbul usuli sifatida qabul qilishi bilan kuzatildi. Bunday qarash mavjud oilalarda ham jismoniy, ham emotsional zo'ravonlik darajasi yuqoriroq bo'lgan. Bu holat oiladagi tarbiyaviy qarashlar bolaning xavfsizligi uchun muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Ya'ni, jismoniy jazoni odatiy tarbiya vositasi sifatida qabul qilish baqirish, haqoratlash yoki jismoniy ta'sir ko'rsatish kabi usullarning qo'llanishini osonlashtirishi mumkin.

Bolaning yoshi bo'yicha natijalar 1–4 yoshli guruhda yosh ortishi bilan emotsional va jismoniy zo'ravonlik darajasi ham oshishini ko'rsatdi. Buni ushbu yosh davrida bolaning kattalarga yuqori darajada bog'liqligi va uning mustaqillikka intilishi bilan bog'lash mumkin. Bola ulg'aygani sari xatti-harakatlarini nazorat qilishga bo'lgan talab ortadi va ayrim oilalarda bu jarayon jazolash orqali boshqarilishi ehtimoli mavjud.

Tadqiqotda o'g'il bolalar, ayniqsa 5–14 yosh guruhida, qizlarga nisbatan zo'ravonlikka ko'proq duch kelishi aniqlandi. Bunga o'g'il bolalarning xulq-atvoriga nisbatan oiladagi qat'iyroq talablar yoki intizomni kuch ishlatish orqali ta'minlashga bo'lgan moyillik ta'sir qilishi mumkin.

Bolaning nogironligi umumiy va 5–14 yoshli tanlanmalarda zo'ravonlik darajasining oshishi bilan bog'liq bo'ldi. Bunday oilalarda bolaning qo'shimcha parvarish va nazoratga ehtiyoji qarovchiga tushadigan yuklamani oshirishi mumkin. Qarovchining nogironligi esa barcha tanlanmalarda emotsional zo'ravonlik bilan bog'liq bo'lib, bu holat parvarish jarayonidagi qo'shimcha qiyinchiliklar va oilaviy zo'riqish bilan izohlanishi mumkin.

Shuningdek, qarovchi yoshi oshishi bilan zo'ravonlik darajasining kamayishi kuzatildi. Oiladagi bolalar sonining ortishi esa ayrim tanlanmalarda jismoniy zo'ravonlikning oshishi bilan bog'liq bo'lgan, biroq ushbu ta'sir kuchli statistik ahamiyatga ega emas. Oilaning mulkiy holati yaxshilangani sari jismoniy zo'ravonlikning kamayishi esa iqtisodiy barqarorlik oiladagi zo'riqishlarni kamaytiruvchi omillardan biri bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bolalarga nisbatan jismoniy va emotsional zo'ravonlikning yuzaga kelishi birgina omil bilan emas, balki bolaning individual xususiyatlari, qarovchining holati va oilaning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan bog'liq bo'lib, ularning ta'siri turli yosh guruhlarida farqlanadi. 1–4 yoshli bolalarda yosh ortishi bilan emotsional va jismoniy zo'ravonlik darajasining oshishi kuzatilgan. Shu bilan birga, ushbu yosh guruhida nogironlikning mavjudligi emotsional zo'ravonlikning nisbatan past ko'rsatkichi bilan bog'liq bo'lgan. 5–14 yoshli bolalar orasida o'g'il bolalarning qiz bolalarga nisbatan zo'ravonlikka ko'proq duch kelishi aniqlandi. Bolaning nogironligi mavjudligi esa ushbu guruhda jismoniy va emotsional zo'ravonlik darajasining oshishi bilan bog'liq bo'lgan. Qarovchining nogironligi barcha tanlanmalarda emotsional zo'ravonlik ehtimolini oshiruvchi omil sifatida namoyon bo'ldi. Bu holat oilada parvarish bilan bog'liq qo'shimcha yuklama va psixologik zo'riqishning mavjudligi bilan izohlanishi mumkin. Tadqiqotning

eng muhim natijalaridan biri **oilalarning jismoniy jazoni maqbul deb hisoblashidir**. Bunday qarash mavjud bo'lgan oilalarda bolalarning ham jismoniy, ham emotsional zo'rvonlikka duch kelish darajasi sezilarli darajada yuqori bo'lgan. Bu natija oiladagi tarbiyaviy qarashlar bolaga nisbatan zo'rvon munosabat shakllanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Awang, M. N., Woda, W. A. A., & Maria, D. (1999). Causes of violence against women and children based on 7 (seven) root causes of violence according to Kauffman, 1999 & Nur Iman Subono, 2018. 2(6).
2. Cerna-Turoff, I., Fang, Z., Meiyerkord, A., Wu, Z., Yanguela, J., Bangirana, C. A., & Meinck, F. (2021). Factors Associated With Violence Against Children in Low and Middle-Income Countries: A Systematic Review and Meta-Regression of Nationally Representative Data. *Trauma, Violence, & Abuse*, 22(2), 219–232. <https://doi.org/10.1177/1524838020985532>
3. Hillis, S. D., Mercy, J. A., & Saul, J. R. (2017). The enduring impact of violence against children. *Psychology, Health & Medicine*, 22(4), 393–405. <https://doi.org/10.1080/13548506.2016.1153679>
4. Imangulov, L. R., Kuksin, Y. K., & Lomonosov Moscow State University. (2023). Regional dimension of socio-cultural modernization of the population: Results of expeditionary research in Uzbekistan and southern Kyrgyzstan. *Vestnik of Saint Petersburg University. Earth Sciences*, 68(1). <https://doi.org/10.21638/spbu07.2023.104>
5. Tarjima, E. A. (2000). The relative importance of wife abuse as a risk factor for violence against children. *Child Abuse & Neglect*, 24(11), 1383–1398. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(00\)00194-0](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(00)00194-0)
6. Wolfner, G. D., & Gelles, R. J. (1993). A profile of violence toward children: A national study. *Child Abuse & Neglect*, 17(2), 197–212. [https://doi.org/10.1016/0145-2134\(93\)90040-C](https://doi.org/10.1016/0145-2134(93)90040-C)

MAKTABGACHA TA'LIM MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDA LIDERLIK VA BOSHQARUV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISH

To'xtayeva Dilrabo Nematovna,
Samarqand viloyati, Paxtachi tumani,
11-DMTT tashkiloti direktori

Mazkur maqolada zamonaviy maktabgacha ta'lim tizimi uchun raqobatbardosh, tashabbuskor, mustaqil qaror qabul qila oladigan hamda pedagogik jamoani samarali boshqarishga qodir mutaxassislarni tayyorlash masalasi yoritilgan. Maktabgacha ta'lim mutaxassisining kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayonida liderlik va boshqaruv kompetentligining o'ri, mazmuni va tarkibiy komponentlari tahlil qilingan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'limni rivojlantirishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar, ta'lim tizimining zamonaviy talablari hamda pedagog kadrlarni tayyorlashga qo'yilayotgan yangi talablar asosida bo'lajak maktabgacha ta'lim mutaxassislari liderlik va boshqaruv kompetentligini rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, maktabgacha ta'lim mutaxassisi, bo'lajak tarbiyachi, liderlik, boshqaruv kompetentligi, kasbiy kompetentlik, pedagogik liderlik, kommunikativ kompetentlik, motivatsiya, tashabbuskorlik, strategik fikrlash, jamoaviy hamkorlik.

РАЗВИТИЕ ЛИДЕРСКИХ И УПРАВЛЕНЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В данной статье рассматривается вопрос подготовки конкурентоспособных, инициативных специалистов в системе современного дошкольного образования, способных самостоятельно принимать решения и эффективно управлять педагогическим коллективом. Проанализированы роль, содержание и структурные компоненты лидерской и управленческой компетентности в процессе формирования профессиональной компетентности специалиста дошкольного образования. Кроме того, раскрыты педагогические возможности развития лидерской и управленческой компетентности будущих специалистов дошкольного образования на основе нормативно-правовых документов Республики Узбекистан, направленных на развитие дошкольного образования, современных требований системы образования и новых требований к подготовке педагогических кадров.

Ключевые слова: дошкольное образование, специалист дошкольного образования, будущий воспитатель, лидерство, управленческая компетентность, профессиональная компетентность, педагогическое лидерство, коммуникативная компетентность, мотивация, инициативность, стратегическое мышление, командное взаимодействие.

DEVELOPING LEADERSHIP AND MANAGEMENT COMPETENCIES IN THE TRAINING OF PRESCHOOL EDUCATION SPECIALISTS

This article examines the issue of training competitive and proactive specialists for the modern preschool education system who are capable of making independent decisions and effectively managing a teaching team. The role, content, and structural components of leadership and management competencies in the process of developing the professional competence of preschool education specialists are analysed. The article also reveals the pedagogical opportunities for developing leadership and management competencies among future preschool education specialists based on the regulatory and legal documents of the Republic of Uzbekistan aimed at the development of preschool education, modern requirements of the education system, and new requirements for the training of teaching staff.

Keywords: preschool education, preschool education specialist, future preschool teacher, leadership, management competence, professional competence, pedagogical leadership, communicative competence, motivation, initiative, strategic thinking, teamwork.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishi ta'lim sifatini oshirish bilan bir qatorda, ta'lim jarayonini tashkil etuvchi mutaxassislarning kasbiy va shaxsiy salohiyatini takomillashtirishni ham taqozo etmoqda. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim tizimida faoliyat yuritadigan mutaxassisning kasbiy tayyorgarligi bolaning intellektual, ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy va jismoniy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatishi sababli

alohida ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda maktabgacha ta’lim mutaxassisidan faqat pedagogik bilim va metodik ko’nikmalarga ega bo’lishning o’zi yetarli emas. Zamonaviy tarbiyachi pedagogik jarayonni mustaqil tashkil eta olishi, bolalar jamoasini boshqara olishi, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali hamkorlik qilishi, yangiliklarga ochiq bo’lishi, tashabbus ko’rsatishi, muammoli vaziyatlarda to’g’ri qaror qabul qilishi hamda o’z kasbiy faoliyatini muntazam rivojlantirib borishi zarur. Shu nuqtayi nazardan, bo’lajak maktabgacha ta’lim mutaxassislari liderlik va boshqaruv kompetentligini rivojlantirish oliy pedagogik ta’limning muhim vazifalaridan biri sifatida namoyon bo’lmoqda.

O’zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosatida ham pedagog kadrlarning kasbiy salohiyatini oshirish, ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish va zamonaviy kompetensiyalarga ega mutaxassislarni tayyorlashga katta e’tibor qaratilmoqda. Xususan, “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun, “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to’g’risida”gi Qonun, “Pedagogning maqomi to’g’risida”gi Qonun hamda “O’zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan vazifalar mazkur yo’nalishning huquqiy va strategik asoslarini tashkil etadi. 2026-yilda maktabgacha ta’lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga qaratilgan yangi chora-tadbirlarning belgilanishi ham soha uchun zamonaviy kompetensiyalarga ega pedagog kadrlarni tayyorlash masalasining dolzarbligini yanada oshirdi. Demak, maktabgacha ta’lim mutaxassislarni tayyorlash jarayonida pedagogik bilimlarni berish bilan bir qatorda ularning liderlik, boshqaruv, kommunikativ, motivatsion, innovatsion va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirish zarur.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. *Maktabgacha ta’limning O’zbekistondagi huquqiy va strategik asoslari.* O’zbekiston Respublikasida maktabgacha ta’lim tizimining huquqiy asoslarini, avvalo, “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to’g’risida”gi Qonun hamda “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun tashkil etadi. Mazkur hujjatlar maktabgacha ta’lim va tarbiya jarayonining asosiy tamoyillari, ta’lim tashkilotlarining faoliyati, pedagoglarning kasbiy faoliyati va ta’lim oluvchilarning huquqlarini belgilashga xizmat qiladi. “Pedagogning maqomi to’g’risida”gi Qonun esa pedagoglarning kasbiy faoliyatini amalga oshirish, ularning huquq va majburiyatlari, kasbiy rivojlanishi va ijtimoiy himoyasi bilan bog’liq munosabatlarni tartibga solishda muhim ahamiyatga ega. Maktabgacha ta’lim tizimining strategik rivojlanishi “O’zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan ustuvor vazifalar bilan chambarchas bog’liq. Strategiyada ta’lim sifatini oshirish, inson kapitalini rivojlantirish va ta’lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish bo’yicha uzoq muddatli maqsadlar belgilangan [1,2,3].

Mazkur huquqiy va strategik asoslar maktabgacha ta’lim tizimida faoliyat yuritadigan pedagoglardan zamonaviy kasbiy kompetensiyalarni talab qiladi.

Shu sababli bo’lajak tarbiyachini tayyorlash jarayonida:

- pedagogik bilim;
- metodik mahorat;
- kommunikativ kompetentlik;
- raqamli kompetentlik;
- innovatsion kompetentlik;
- liderlik kompetentligi;
- boshqaruv kompetentligi;
- refleksiv kompetentlik

o’zaro bog’liq holda shakllantirilishi lozim.

Liderlik kompetentligi tushunchasining mazmuni. Liderlik tushunchasi ko’pincha rahbarlik tushunchasi bilan bir xil ma’noda qo’llanadi. Biroq ular mazmun jihatidan bir-biridan farq qiladi. Rahbarlik ko’proq lavozim, vakolat va boshqaruv funksiyalari bilan bog’liq bo’lsa, liderlik shaxsning jamoaga ijobiy ta’sir ko’rsatishi, boshqalarni umumiy maqsad sari birlashtirishi, tashabbus ko’rsatishi va rivojlanishga undashi bilan belgilanadi. Shu sababli liderlikni faqat rahbar lavozimida faoliyat yurituvchi shaxsga xos sifat sifatida qarash to’g’ri emas. Maktabgacha ta’lim mutaxassisi ham o’z guruhida, pedagogik jamoada, turli loyihalarda va ota-onalar bilan hamkorlik jarayonida liderlik qobiliyatlarini namoyon qilishi mumkin.

Bo’lajak tarbiyachining liderlik kompetentligini quyidagi qobiliyatlar majmuyi sifatida tavsiflash mumkin: maqsad qo’ya olish + tashabbus ko’rsatish + mas’uliyatni o’z zimmasiga olish + samarali muloqot + boshqalarni motivatsiyalash + muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish + jamoada hamkorlik qilish + o’z-o’zini rivojlantirish. Liderlik kompetentligining muhim xususiyati shundaki, u tayyor holda beriladigan sifat emas. Uni ta’lim, amaliy faoliyat, tajriba, muloqot, mustaqil qarorlar va refleksiya jarayonida rivojlantirish mumkin.

Maktabgacha ta’lim mutaxassislarning kasbiy kompetentligini va pedagogik liderligini rivojlantirish masalalari mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy izlanishlarida muhim yo’nalishlardan biri sifatida qaraladi. O’zbekistonlik olimlardan N.N.Azizxo’jayeva pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahoratni

rivojlantirish masalalarini, N.A. Muslimov esa bo‘lajak pedagoglarning kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirishning pedagogik asoslarini tadqiq etgan.

Xorijiy tadqiqotchilardan M.Fullan ta’limdagi liderlikni o‘zgarishlarni boshqarish va pedagoglarni ta’lim jarayonidagi faol subyektga aylantirish bilan bog‘laydi. J.P. Spillane esa liderlikning taqsimlangan modeli orqali uni faqat rahbar faoliyati emas, balki pedagogik jamoaning hamkorlikdagi faoliyati sifatida talqin qiladi. Maktabgacha ta’lim yo‘nalishida I.Siraj va I.Siraj-Blatchfordlarning tadqiqotlarida samarali pedagogik liderlik, pedagoglarning hamkorligi va ta’lim sifati o‘rtasidagi bog‘liqlik yoritilgan. Shu ilmiy qarashlar asosida bo‘lajak maktabgacha ta’lim mutaxassisining liderlik kompetentligini kasbiy bilim, tashabbuskorlik, kommunikativlik, jamoada ishlash, mustaqil qaror qabul qilish, boshqaruv va refleksiv ko‘nikmalarning integrativ birligi sifatida talqin qilish mumkin [7, 8].

Liderlik kompetentligining mazmunini aniqlashda N.A.Muslimovning kasbiy kompetentlik, N.N.Azizxo‘jayevaning pedagogik mahorat, M.Fullanning ta’limdagi o‘zgarishlarni boshqarish hamda J.P.Spillanening taqsimlangan liderlik haqidagi qarashlari metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur yondashuvlarni umumlashtirgan holda, bo‘lajak maktabgacha ta’lim mutaxassisining liderlik kompetentligini motivatsion, kommunikativ, kognitiv, tashkiliy-boshqaruv, refleksiv va innovatsion komponentlar birligi sifatida belgilash mumkin [5,6,7,8].

Olingan natijalar va ularning tahlili. *Bo‘lajak maktabgacha ta’lim mutaxassisining liderlik kompetentligi.* Bo‘lajak maktabgacha ta’lim mutaxassisining liderlik kompetentligini bir nechta o‘zaro bog‘liq komponentlar asosida tavsiflash mumkin.

1. Motivatsion-kommunikativ komponent. Mazkur komponent pedagogning bolalar, ota-onalar va hamkasblar bilan samarali muloqot qilish, o‘z fikrini aniq ifodalash, boshqalarning fikrini tinglash va ularni umumiy maqsad sari yo‘naltirish qobiliyatini o‘z ichiga oladi.

2. Kognitiv komponent. U liderlik va boshqaruvning nazariy asoslarini, jamoa psixologiyasini, nizolarni boshqarish, motivatsiya va pedagogik boshqaruv tamoyillarini bilishni nazarda tutadi.

3. Faoliyatli komponent. Bu komponent olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish bilan bog‘liq. Bo‘lajak tarbiyachi pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, mustaqil qaror qabul qilishi, guruh faoliyatini tashkil qilishi va pedagogik loyihalarni amalga oshira olishi kerak.

4. Emotsional-refleksiv komponent. Lider o‘z hissiyotlarini boshqara olishi, stressli vaziyatlarda vazminlikni saqlashi, boshqalarning emotsional holatini tushunishi va o‘z faoliyatini tahlil qila olishi zarur.

5. Tashkiliy-boshqaruv komponenti. Mazkur komponent maqsad qo‘yish, vazifalarni rejalashtirish, vaqt va resurslardan oqilona foydalanish, jamoaviy faoliyatni tashkil etish va natijalarni baholash qobiliyatlarini qamrab oladi.

6. Innovatsion komponent. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o‘zlashtirish, yangiliklarni qabul qilish, innovatsion g‘oyalarni ilgari surish va ularni amaliyotga tatbiq etish qobiliyati liderlik kompetentligining muhim tarkibiy qismidir.

Boshqaruv kompetentligi va uning maktabgacha ta’lim mutaxassisini tayyorlashdagi o‘rni. Maktabgacha ta’lim mutaxassisining boshqaruv kompetentligini faqat tashkilot rahbarlariga xos bo‘lgan qobiliyat sifatida talqin qilish tor yondashuv hisoblanadi. Tarbiyachi ham kundalik pedagogik faoliyatida boshqaruv funksiyalarini amalga oshiradi. U bolalar guruhining faoliyatini tashkil etadi, ta’lim-tarbiya jarayonini rejalashtiradi, vaqtni taqsimlaydi, bolalar o‘rtasidagi munosabatlarni boshqaradi, ota-onalar bilan hamkorlik qiladi va pedagogik vaziyatlarda qaror qabul qiladi. Shuning uchun bo‘lajak tarbiyachining boshqaruv kompetentligini quyidagi yo‘nalishlarda rivojlantirish muhim: rejalashtirish → tashkil etish → muvofiqlashtirish → motivatsiyalash → nazorat → tahlil → takomillashtirish. Bunday yondashuv tarbiyachining kasbiy mustaqilligini oshiradi va uni kelajakda nafaqat yaxshi pedagog, balki pedagogik jamoada faol tashabbus ko‘rsata oladigan mutaxassis sifatida shakllantiradi.

Bo‘lajak mutaxassisda liderlikni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. Liderlik va boshqaruv kompetentligini shakllantirish tasodifiy ravishda emas, balki maqsadli pedagogik jarayon asosida amalga oshirilishi lozim. Buning uchun oliy ta’lim muassasasida quyidagi pedagogik shart-sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiq. Birinchi shart – ta’lim mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish Bo‘lajak tarbiyachiga faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmasdan, ularni real pedagogik vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatini yaratish zarur. Masalan, “Maktabgacha pedagogika”, “Pedagogik mahorat”, “Psixologiya”, “Ta’lim menejmenti”, “Ijtimoiy pedagogika” kabi fanlar mazmunida liderlik va boshqaruv masalalarini o‘zaro integratsiyalash mumkin. Ikkinchi shart – amaliy faoliyatga yo‘naltirilgan ta’lim Liderlikni ma’ruza orqali to‘liq shakllantirish qiyin. Talaba real yoki modellastirilgan pedagogik vaziyatlarda qaror qabul qilishi kerak.

Shu maqsadda:

- keyslar;

- rolli o‘yinlar;
 - pedagogik vaziyatlar;
 - loyiha ishlari;
 - munozaralar;
 - treninglar;
 - guruhliy topshiriqlar
- samarali vosita bo‘la oladi.

Uchinchi shart – talabaning mustaqil tashabbusini qo‘llab-quvvatlash. Talaba doimo tayyor topshiriqni bajaruvchi emas, balki ta‘lim jarayonining faol subyekti bo‘lishi kerak. Masalan, talabalarga maktabgacha ta‘lim tashkilotida muayyan pedagogik muammoni aniqlash va uning yechimi bo‘yicha loyiha ishlab chiqish topshirilishi mumkin. To‘rtinchi shart – mentorlik tizimini rivojlantirish. Tajribali pedagoglar bilan bo‘lajak mutaxassislarning hamkorligi kasbiy rivojlanish bilan bir qatorda liderlik kompetentligining shakllanishiga ham yordam beradi.

Talaba tajribali tarbiyachining:

- jamoa bilan muloqotini;
- bolalar bilan ishlash uslubini;
- muammoli vaziyatlarni hal etishini;
- ota-onalar bilan munosabatini;
- pedagogik qarorlarini

kuzatish orqali amaliy liderlik tajribasini egallaydi.

Beshinchi shart – refleksiv muhitni yaratish. Talaba o‘z faoliyatini muntazam tahlil qilishi kerak. “Men qanday qaror qabul qildim?”, “Nima uchun bunday qaror qabul qildim?”, “Mening qarorim boshqalarga qanday ta‘sir ko‘rsatdi?”, “Keyingi safar nimani boshqacha qilaman?” kabi savollar refleksiv kompetentlikni rivojlantiradi.

Maktabgacha ta‘lim tashkilotining samarali faoliyati uning moddiy-texnik imkoniyatlari yoki me‘yoriy ta‘minoti bilangina belgilanmaydi. Tashkilotning rivojlanishida inson omili, xususan, pedagoglarning kasbiy va liderlik salohiyati muhim o‘rin tutadi. Liderlikni rivojlantirishning asosiy maqsadi esa faqat rahbarning boshqaruv qobiliyatini kuchaytirish emas. Aksincha, butun pedagogik jamoada tashabbuskorlik, mas‘uliyat, hamkorlik va o‘zaro rivojlanish muhitini shakllantirishdan iborat. Shu jihatdan bo‘lajak maktabgacha ta‘lim mutaxassisini tayyorlash jarayonida liderlik kompetentligini rivojlantirish kelgusida butun maktabgacha ta‘lim tashkilotining rivojlanishiga xizmat qiluvchi uzoq muddatli investitsiya sifatida qaralishi mumkin.

Bunda liderlikning uch darajasini ajratish maqsadga muvofiq:

1. Shaxsiy liderlik – o‘z faoliyatini boshqarish, mas‘uliyat va tashabbus.
2. Pedagogik liderlik – bolalar va hamkasblarga ijobiy pedagogik ta‘sir ko‘rsatish.
3. Tashkiliy liderlik – jamoa va ta‘lim jarayonining rivojlanishini boshqarish.

Bo‘lajak mutaxassis avvalo o‘zini boshqarishni, keyinchalik kichik guruh bilan ishlashni, undan so‘ng esa tashkilot miqyosidagi boshqaruv jarayonlarini o‘zlashtirishi kerak.

Xulosa. Maktabgacha ta‘lim tizimining zamonaviy rivojlanish bosqichida pedagogning kasbiy kompetentligiga qo‘yilayotgan talablar tobora kengayib bormoqda. Bugungi maktabgacha ta‘lim mutaxassisi nafaqat bolalarga ta‘lim-tarbiya beruvchi, balki pedagogik jarayonni tashkil etuvchi, jamoa bilan hamkorlik qiluvchi, ota-onalar bilan samarali muloqot qiluvchi, innovatsiyalarni joriy etuvchi va o‘z kasbiy rivojlanishini boshqaruvchi mutaxassis bo‘lishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, liderlik va boshqaruv kompetentligini rivojlantirish bo‘lajak maktabgacha ta‘lim mutaxassislarini tayyorlashning ajralmas tarkibiy qismiga aylanishi kerak.

Liderlik kompetentligi strategik fikrlash, tashabbuskorlik, mas‘uliyat, kommunikativlik, motivatsiya, emotsional barqarorlik, jamoaviy hamkorlik, innovatsion faoliyat va refleksivlik kabi sifatning o‘zaro uyg‘unligini taqozo etadi. Boshqaruv kompetentligi esa bo‘lajak mutaxassisga pedagogik jarayonni rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat qilish va natijalarni tahlil qilish imkonini beradi. O‘zbekiston Respublikasida maktabgacha ta‘lim tizimini rivojlantirishga qaratilgan huquqiy va strategik hujjatlarda ta‘lim sifati, pedagog kadrlarning kasbiy salohiyati va zamonaviy ta‘lim texnologiyalarini rivojlantirishga berilayotgan e‘tibor ushbu kompetensiyalarni shakllantirishning dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Shu sababli oliy ta‘lim muassasalarida bo‘lajak maktabgacha ta‘lim mutaxassislarini tayyorlash jarayonida liderlik va boshqaruv kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan maxsus mazmun, metod va texnologiyalarni joriy etish maqsadga muvofiq.

Xususan, ta‘lim jarayoniga muammoli vaziyatlar, keyslar, loyiha faoliyati, rolli o‘yinlar, pedagogik treninglar, mentorlik, jamoaviy topshiriqlar va refleksiv metodlarni tizimli ravishda kiritish bo‘lajak

mutaxassislarning liderlik salohiyatini rivojlantirish imkonini beradi. Natijada bo‘lajak maktabgacha ta’lim mutaxassisi faqat pedagogik bilimlarni egallagan ijrochi emas, balki mustaqil fikrlaydigan, tashabbus ko‘rsatadigan, mas’uliyatni o‘z zimmasiga oladigan, jamoani birlashtira oladigan, hamkasblarini rivojlanishga undaydigan va ta’lim tashkilotining rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘sha oladigan pedagogik lider sifatida shakllanadi.

Demak, maktabgacha ta’lim mutaxassislari tayyorlashda liderlik va boshqaruv kompetentligini rivojlantirish nafaqat alohida pedagogning kasbiy muvaffaqiyatini, balki kelajakda maktabgacha ta’lim tashkilotlarining samaradorligi va ta’lim sifatini ta’minlashning muhim sharti hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 5-fevraldagi PF-19-son “Maktabgacha ta’lim va tarbiya tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni.
3. Maxwell J. C. Liderlik va shaxsiy rivojlanish konsepsiyasiga oid ilmiy qarashlar.
4. Ahliddinov R.S. Maktabni boshqarish san’ati. – T.: “Xalq ta’limi”, 2006.
5. Azizxodjayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T.: O‘zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.
6. Xodjayev B.R. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mustaqil fikrlashni shakllantirishning pedagogik usullari. DSc. diss. – T., 2016.
7. Fullan, M. (2001). Leading in a Culture of Change. San Francisco: Jossey-Bass.
8. Siraj, I., & Hallet, E. (2014). Effective Leadership in the Early Years Sector: Study of Pedagogical Leadership. Oxford University Press.
9. Spillane, J. P. (2006). Distributed Leadership. San Francisco: Jossey-Bass.

TALABALARNING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK SHARTLARI, MEZON VA KO‘RSATKICHLARI

Asadova Sitora Sadullayevna,
Buxoro davlat texnika universiteti
mustaqil izlanuvchisi
asadova.sitora@bmtu.uz

Maqolada oliy ta’lim talabalarining kognitiv kompetensiyalarini multimedia vositalari asosida rivojlantirishning pedagogik-psixologik shartlari, mezon va ko‘rsatkichlari ilmiy-nazariy jihatdan asoslanadi. Muallif jahon pedagogika va kognitiv psixologiya fanining nufuzli nazariyalari (kognitiv yuklama nazariyasi, o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi, formativ baholash konsepsiyasi) tahlili asosida oltita o‘zaro bog‘liq pedagogik-psixologik shartni ajratadi hamda ularning har biri kognitiv kompetensiyaning muayyan komponenti bilan bog‘liqligini ochib beradi. Kognitiv kompetensiyani baholash uchun to‘rtta mezon (gnostik, operatsional, refleksiv, motivatsion), ular bo‘yicha ko‘rsatkichlar va uch daraja (quyi, o‘rta, yuqori) hamda validlik, ishonchlilik va obyektivlik talablariga javob beruvchi kompleks diagnostik apparat taklif etiladi. Tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini loyihalash va talabalar kognitiv rivojlanishini diagnostika qilishda foydalanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: kognitiv kompetensiya, pedagogik-psixologik shartlar, mezon va ko‘rsatkichlar, diagnostik apparat, formativ baholash, metakognitsiya, multimedia, refleksiv muhit, motivatsiya, oliy ta’lim.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ, КРИТЕРИИ И ПОКАЗАТЕЛИ РАЗВИТИЯ КОГНИТИВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

В статье в научно-теоретическом аспекте обосновываются педагогико-психологические условия, критерии и показатели развития когнитивных компетенций студентов высших учебных заведений на основе мультимедийных средств. На основе анализа авторитетных теорий педагогики и когнитивной психологии (теория когнитивной нагрузки, теория самодетерминации, концепция формирующего оценивания) автор выделяет шесть взаимосвязанных педагогико-психологических условий и раскрывает связь каждого из них с определённым компонентом когнитивной компетенции. Для оценки предлагаются четыре критерия (гностический, операциональный, рефлексивный, мотивационный), их показатели, три уровня и комплексный диагностический аппарат, отвечающий требованиям валидности, надёжности и объективности.

Ключевые слова: когнитивная компетенция, педагогико-психологические условия, критерии и показатели, диагностический аппарат, формирующее оценивание, метакогнция, мультимедиа, высшее образование.

PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL CONDITIONS, CRITERIA AND INDICATORS OF DEVELOPING STUDENTS’ COGNITIVE COMPETENCES

The article provides a scientific and theoretical justification of the pedagogical-psychological conditions, criteria and indicators for developing university students’ cognitive competencies through multimedia tools. Based on an analysis of influential theories of pedagogy and cognitive psychology (cognitive load theory, self-determination theory, the concept of formative assessment), the author identifies six interrelated pedagogical-psychological conditions and reveals how each is linked to a specific component of cognitive competence. Four criteria (gnostic, operational, reflective, motivational), their indicators, three levels, and a complex diagnostic apparatus meeting the requirements of validity, reliability and objectivity are proposed. The findings can be used in designing the learning process and diagnosing students’ cognitive development in higher education.

Keywords: cognitive competence, pedagogical-psychological conditions, criteria and indicators, diagnostic apparatus, formative assessment, metacognition, multimedia, higher education.

Kirish. Bilimlar iqtisodiyoti va raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta’limning strategik vazifasi talabani tayyor bilimlar iste’molchisidan mustaqil bilish faoliyatining faol subyektiga aylantirishdan iborat. Zamonaviy mehnat bozori mutaxassisidan tez o‘zgaruvchan axborot muhitida mustaqil qaror qabul qilish, tanqidiy tahlil va innovatsion yechim yaratishni talab etadi. Ushbu talablar an’anaviy “bilim – ko‘nikma –

malaka” modelidan kognitiv kompetensiyani rivojlantirishga yoʻnaltirilgan modelga oʻtishni taqozo etadi. “Oʻzbekiston Respublikasi oliy taʼlim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi” ham taʼlim sifatini oshirish va raqamli texnologiyalarni keng joriy etishni ustuvor vazifa sifatida belgilagan [1].

Kognitiv kompetensiyani multimedia vositalari asosida rivojlantirish jarayoni tasodifiy emas, balki muayyan pedagogik-psixologik shartlar tizimiga tayanadi. Bundan tashqari, ushbu jarayonning samaradorligini obyektiv baholash uchun aniq mezon, koʻrsatkich va diagnostik apparat zarur. Ammo amaliyotda koʻp hollarda kognitiv kompetensiya bir oʻlchamli test bilan baholanadi, uni rivojlantiruvchi shartlar esa tizimli asoslanmaydi. Aynan shu ziddiyat mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi. Maqolaning maqsadi – talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik shartlarini hamda ularni baholash mezon va koʻrsatkichlarini ilmiy-nazariy jihatdan asoslashdan iborat.

Muammoning metodologik murakkabligi shundaki, u ikki fan sohasining – kognitiv psixologiya va pedagogikaning – kesishmasida yotadi. Bir tomondan, kognitiv kompetensiyani rivojlantirish shaxsning ichki bilish mexanizmlarini (idrok, xotira, tafakkur, metakognitsiya) hisobga olishni talab qilsa, ikkinchi tomondan, uni oliy taʼlim jarayonining aniq didaktik shart-sharoitlariga bogʻlashni taqozo etadi. Shu bois pedagogik-psixologik shartlarni asoslashda psixologik nazariyalarni pedagogik amaliyotga proyeksiyalash, mezon va koʻrsatkichlarni esa ushbu shartlar bilan uzviy bogʻliq holda ishlab chiqish zarur boʻladi. Maqolada aynan shunday yaxlit yondashuv amalga oshirilgan.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Kognitiv kompetensiyani rivojlantirish muammosining nazariy asoslari bir qator fundamental tadqiqotlarda yoritilgan. Mazmunli oʻzlashtirish nazariyasida yangi bilimning mavjud kognitiv strukturaga faol bogʻlanishi hal qiluvchi omil sifatida asoslanadi [2]. Kognitiv yuklama nazariyasi multimediani ishchi xotira cheklovlarini hisobga olgan holda loyihalash zarurligini koʻrsatadi [3], [4]. Texnologiyani pedagogik maqsad va fan mazmuniga uygʻunlashtirish TPACK modelida asoslangan [5].

Refleksiv komponentni rivojlantirishning nazariy asosini “amaliyot ichida refleksiya» konsepsiyasi tashkil etadi [6], motivatsion komponentniki esa oʻz-oʻzini belgilash nazariyasi boʻlib, unda ichki motivatsiya avtonomiya, kompetentlik va bogʻliqlik ehtiyojlari bilan bogʻlanadi [7]. Metakognitiv qobiliyatni diagnostika qilishda standartlashtirilgan shkalalar qoʻllaniladi [8], baholashning formativ (rivojlantiruvchi) tabiati esa oʻquv natijalarini sezilarli oshiradi [9]. Baholash darajalarini belgilashda esa qayta ishlangan Blum taksonomiyasi metodologik mezon boʻlib xizmat qiladi [10].

Kognitiv kompetensiyani rivojlantirish muammosini keng xalqaro kontekstda koʻrish uni zamonaviy kalit kompetensiyalar freymvorklari bilan bogʻlash imkonini beradi. Xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan kalit kompetensiyalar roʻyxatida tanqidiy fikrlash, muammo yechish, ijodkorlik va vositalardan interaktiv foydalanish markaziy oʻrin tutadi [12]. Ushbu koʻnikmalarning barchasi kognitiv kompetensiyaning tarkibiy qismlari yoki uning namoyon boʻlish shakllari boʻlib, ularni rivojlantirish uchun aynan yuqorida asoslanadigan pedagogik-psixologik shartlar zarur boʻladi. Shu tariqa mazkur tadqiqot mavzusi xalqaro taʼlim tendensiyalari bilan uzviy bogʻliqdir.

Mahalliy pedagogika fanida taʼlim texnologiyalari va kompetensiyaviy yondashuv masalalari N.A. Muslimov va boshqa olimlar tomonidan oʻrganilgan [11]. Biroq kognitiv kompetensiyani multimedia asosida rivojlantirishning yaxlit pedagogik-psixologik shartlari tizimi va uning kompleks diagnostik apparati yetarlicha ishlab chiqilmagan. Aynan shu ilmiy boʻshliq mazkur tadqiqotning yoʻnalishini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega boʻlib, unda ilmiy-nazariy manbalarni tizimli va qiyosiy tahlil qilish, pedagogik modellashtirish hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tizimli va qiyosiy tahlil kognitiv psixologiya va pedagogika sohasidagi nufuzli nazariyalarni (mazmunli oʻzlashtirish nazariyasi, kognitiv yuklama nazariyasi, oʻz-oʻzini belgilash nazariyasi, TPACK modeli, formativ baholash konsepsiyasi va qayta ishlangan Blum taksonomiyasi) oʻzaro solishtirish hamda ularning kognitiv kompetensiya komponentlariga muvofiqligini aniqlash imkonini berdi.

Pedagogik modellashtirish metodi orqali psixologik nazariyalar oliy taʼlimning aniq didaktik shart-sharoitlariga proyeksiyalandi va shu asosda pedagogik-psixologik shartlar yaxlit tizim sifatida qurildi. Umumlashtirish metodi esa mezon, koʻrsatkich va darajalarni ushbu shartlar bilan uzviy bogʻliq holda ishlab chiqishga, shuningdek diagnostik apparatga qoʻyiladigan metodologik talablarni (validlik, ishonchlilik, obyektivlik) shakllantirishga xizmat qildi. Shunday qilib, metodologiyaning oʻzagini psixologik nazariyalarni pedagogik amaliyotga proyeksiyalash hamda shartlar, mezonlar va diagnostik vositalarni oʻzaro bogʻlangan yaxlit apparatga birlashtirish tashkil etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Nazariy tahlil natijasida, birinchidan, kognitiv kompetensiyani rivojlantiruvchi pedagogik-psixologik shartlar tizimi, ikkinchidan, uni baholash mezonlari, koʻrsatkichlari va darajalari, uchinchidan, ushbu mezonlarni oʻlchovchi diagnostik apparat ishlab chiqildi.

Pedagogik-psixologik shartlar tizimi. Kognitiv kompetensiyani rivojlantirish uchun bir qator pedagogik-psixologik shartlarga rioya qilinishi zarur. Pedagogik shart – bu jarayonning maqsadga erishishini

ta’minlovchi obyektiv va subyektiv holatlar majmui. Nazariy tahlil natijasida oltita o’zaro bog’liq shartni ajratish mumkin.

Birinchi shart – o’quv mazmunini qayta loyihalash. Oliy ta’lim resurslari shunchaki faktologik materiallardan emas, balki kognitiv muammoli topshiriqlar va reflektiv savollardan iborat bo’lishi lozim. Bu shart mazmunli o’zlashtirish nazariyasiga tayanadi: yangi bilim mavjud kognitiv strukturaga faol bog’langanda o’zlashtiriladi [2].

Ikkinchi shart – multimedia vositalarini kognitiv yuklama nazariyasi tamoyillari asosida loyihalash: tashqi yuklamani kamaytirish va relevant yuklamani oshirish, yaqinlik, modallik va ortiqchalikni bartaraf etish tamoyillariga rioya qilish [4].

O’quv mazmunini qayta loyihalash sharti muammoli topshiriqlarni sifatli konstruksiyalashni talab qiladi. Samarali muammoli topshiriq quyidagi mezonlarga javob berishi kerak: u talaba uchun ahamiyatli va qiziqarli bo’lishi; mavjud bilim bilan bir zumda yechilmasligi (kognitiv ziddiyat yaratishi); bir nechta yechim yo’liga ega bo’lishi; real professional kontekstga yaqin bo’lishi. Bunday topshiriqlar talabani reproduktiv qabuldan faol izlanishga o’tkazadi va uning tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi. Multimedia bu topshiriqlarni statik matndan farqli o’laroq dinamik, manipulyatsiya qilinadigan va ko’p variantli shaklda taqdim etib, ularning kognitiv qiymatini oshiradi.

Uchinchi shart – talabani subyekt maqomini ta’minlash: ma’ruzalar ulushini kamaytirib, muammoli ta’lim, loyihaviy o’qitish va keys-stadi metodlari orqali uni faol ishtirokchiga aylantirish. To’rtinchi shart – professor-o’qituvchining TPACK kompetensiyasi: u texnologiya, pedagogika va fan mazmunini uyg’unlashtira olishi kerak [5]. Yangi metodikada o’qituvchi bilim uzatuvchidan bilish jarayonining tashkilotchisi, yo’naltiruvchisi va fasilitatoriga aylanadi.

Beshinchi shart – reflektiv muhitni yaratish: talabaga o’z faoliyatini videoyozuv, o’z-o’zini baholash va tengdoshlar fikri orqali muntazam tahlil qilish imkonini berish [6]. D. Shyonning “amaliyot ichida refleksiya” va “amaliyotdan keyin refleksiya” ajratishi bu yerda muhim: birinchisi faoliyat davomida o’z harakatini kuzatishni, ikkinchisi esa faoliyatdan so’ng uni tahlil qilishni anglatadi. Multimedia muhiti ikkala turdagi refleksiyani ham qo’llab-quvvatlaydi: real vaqtadagi teskari aloqa birinchisini, videoyozuv va portfolio ikkinchisini ta’minlaydi.

Oltinchi shart – motivatsion muhitni ta’minlash. U o’z-o’zini belgilash nazariyasining uch psixologik ehtiyoji – avtonomiya, kompetentlik va bog’liqlik – asosida quriladi [7]. Avtonomiya ehtiyoji talabaga tanlash erkinligi (topshiriq, sur’at, traektoriya) berish orqali; kompetentlik ehtiyoji vazifa murakkabligini talaba qobiliyatiga moslashtirish va muvaffaqiyat tajribasini ta’minlash orqali; bog’liqlik ehtiyoji esa hamkorlikdagi o’rganish orqali qondiriladi. Multimediane adaptivligi aynan kompetentlik ehtiyojini qondirishda – vazifa murakkabligini talaba qobiliyatiga muvozanatlashda – muhim rol o’ynaydi [13].

Ushbu oltita shart izolyatsiyada emas, balki bir-birini quvvatlovchi yaxlit tizim sifatida amal qiladi. Ularni uch guruhga ajratish mumkin: mazmuniy shartlar (o’quv mazmunini qayta loyihalash, muammoli topshiriqlar); texnologik shartlar (multimediane kognitiv tamoyillar asosida loyihalash, adaptivlik); tashkiliy-shaxsiy shartlar (talabani subyekt maqomi, o’qituvchining TPACK kompetensiyasi, reflektiv va motivatsion muhit). Har bir shart kognitiv kompetensiyaning muayyan komponenti bilan bevosita bog’liq bo’lib, birortasining yetishmasligi umumiy samaradorlikni pasaytiradi. Shartlar tizimining komponentlar bilan muvofiqligi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Pedagogik-psixologik shartlar va ular rivojlantiradigan komponentlar

Pedagogik-psixologik shart	Nazariy asosi	Rivojlantiradigan komponent
O’quv mazmunini qayta loyihalash	Mazmunli o’zlashtirish nazariyasi	Gnostik
Multimediane kognitiv tamoyillar asosida loyihalash	Kognitiv yuklama nazariyasi	Operatsional (idrok, tahlil)
Talabani subyekt maqomi	Faoliyat yondashuvi, konstruktivizm	Barcha komponentlar
O’qituvchining TPACK kompetensiyasi	TPACK modeli	Umumiy sharoit
Reflektiv muhit	Amaliyot ustida refleksiya	Reflektiv (metakognitiv)
Motivatsion muhit	O’z-o’zini belgilash nazariyasi	Motivatsion

Mezon, ko‘rsatkich va darajalar. Kognitiv kompetensiyaning shakllanganlik darajasini obyektiv baholash uchun aniq mezon va ko‘rsatkichlar tizimi zarur. Kognitiv kompetensiyaning to‘rt komponenti asosida to‘rtta mezon ajratiladi. Gnostik (bilish) mezoni – fundamental va sohaviy bilimlarning o‘zlashtirilganligi, nazariy ma’lumotlarni tushunish va tizimli saqlash ko‘rsatkichlari bilan o‘lchanadi. Operatsional (amaliy) mezon – fikrlash operatsiyalari (analiz, sintez, induksiya, deduksiya) va muammoli masalalarni tahliliy yechish ko‘rsatkichlari orqali baholanadi. Refleksiv (metakognitiv) mezon – o‘z bilish faoliyatini nazorat qilish, xatolarni tushunish va mustaqil ta’lim traektoriyasini tuzatish ko‘rsatkichlari bilan aniqlanadi. Motivatsion mezon – yangi bilimlarga ehtiyoj, ilmiy tadqiqotlarga qiziqish va ijodiy faollik ko‘rsatkichlari orqali o‘lchanadi.

Ushbu mezonlarni o‘lchash uchun diagnostik apparat kompleks tarzda tuziladi. Gnostik mezon uchun – test va nazariy topshiriqlar; operatsional mezon uchun – muammoli keys va amaliy loyihalar; refleksiv mezon uchun – o‘z-o‘zini baholash anketalari va refleksiv esselar (masalan, metakognitiv xabardorlik shkalasi asosida) [8]; motivatsion mezon uchun – motivatsiya diagnostikasi metodikalari qo‘llaniladi. Mezon, ko‘rsatkich va diagnostik vositalar tizimi 2-jadvalda keltirilgan. Bunday ko‘p qamrovli diagnostika kognitiv kompetensiyaning bir o‘lchamli test bilan emas, balki uning barcha komponentlari bo‘yicha yaxlit baholash imkonini beradi.

2-jadval. Kognitiv kompetensiyaning baholash mezonlari, ko‘rsatkichlari va diagnostik vositalari

Mezon	Ko‘rsatkichlar	Diagnostik vositalar
Gnostik	Bilimlarning to‘liqligi, tizimliliigi, tushunilganligi	Test, nazariy topshiriqlar
Operatsional	Fikrlash operatsiyalari, muammo yechish qobiliyati	Muammoli keyslar, amaliy loyihalar
Refleksiv	O‘z-o‘zini nazorat, xatolarni anglash, traektoriyani tuzatish	O‘z-o‘zini baholash anketalari, refleksiv esselar
Motivatsion	Bilimga ehtiyoj, qiziqish, ijodiy faollik	Motivatsiya diagnostikasi metodikalari

Mezonlar asosida kognitiv kompetensiyaning shakllanganligini uch darajaga ajratish mumkin. Quyi (reproduktiv) darajada talaba bilimni asosan eslab qolish va namunaga ko‘ra qo‘llash ko‘lamida namoyon etadi, mustaqil tahlil, refleksiya va ijodiy komponent zaif. O‘rta (interpretativ-tahliliy) darajada talaba bilimni tahlil qiladi, tanish vaziyatga qo‘llaydi va o‘z faoliyatini qisman nazorat qiladi. Yuqori (evristik-kreativ) darajada esa talaba mustaqil ravishda muammoni ko‘radi, original yechim yaratadi va o‘z bilish strategiyasini ongli boshqaradi. Bu darajalar qayta ishlangan Blum taksonomiyasining kognitiv jarayon o‘lchami bilan bevosita mos keladi [10]. Darajalarning sifat tavsiflari 3-jadvalda berilgan.

3-jadval. Kognitiv kompetensiya shakllanganligining daraja tavsiflari

Daraja	Sifat tavsifi
Quyi (reproduktiv)	Bilimni asosan eslab qolish va namunaga ko‘ra qo‘llash; mustaqil tahlil, refleksiya va ijodiy komponent zaif
O‘rta (interpretativ-tahliliy)	Bilimni tahlil qilish, tanish vaziyatga qo‘llash, o‘z faoliyatini qisman nazorat qilish
Yuqori (evristik-kreativ)	Mustaqil muammoni ko‘rish, original yechim yaratish, o‘z bilish strategiyasini ongli boshqarish (epistemik subyektivlik)

Muhokama. Olingan natijalarni sharhlashda, avvalo, oltita shartning yaxlit tizim sifatida amal qilishini ta’kidlash lozim. Buni konkret misolda ko‘rish mumkin: eng mukammal multimedia vositasi ham (ikkinchi shart) talabaning subyekt maqomi ta’minlanmagan (uchinchi shart) va motivatsion muhit yaratilmagan (oltinchi shart) sharoitda kutilgan samarani bermaydi. Aksincha, refleksiv muhit metakognitiv komponentni faollashtiradi, u o‘z navbatida talabaning subyektivligini kuchaytiradi, subyektivlik esa ichki motivatsiyani quvvatlaydi. Shu tariqa shartlar bir-birini ketma-ket qo‘llab-quvvatlovchi zanjir hosil qiladi. Bu esa metodikani joriy etishda barcha oltita shartni bir vaqtda va muvofiqlashgan holda ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi – bu jarayonning muvaffaqiyatining zaruriy sharti hisoblanadi.

Pedagogik-psixologik shartlar tizimida psixologik xavfsizlik alohida o‘rin tutadi. Talaba xato qilishdan qo‘rqmaydigan, o‘z fikrini erkin bildiradigan muhitdagina evristik-kreativ faollik namoyon bo‘ladi; aksincha, tanqid muhiti talabani reproduktiv, “xavfsiz” xatti-harakatlarga qaytaradi. Psixologik

xavfsizlik talabani o‘z-o‘ziga ishonchini (self-efficacy) mustahkamlaydi va uni izlanish hamda ijodiy jur‘atga undaydi [14]. Multimedia muhiti bu xavfsizlikni qo‘shimcha ta‘minlaydi: virtual muhitda xato past narxli va shaxsiy bo‘lgani uchun talaba erkinroq eksperiment qiladi.

Shartlar tizimining markaziy elementi – o‘qituvchining o‘zgargan rolidir. Yangi metodikada o‘qituvchi bilim uzatuvchidan bilish jarayonining dizayneri, tashkilotchisi va fasilitatoriga aylanadi. Bu rol o‘qituvchidan yangi kompetensiyalarni – multimedia vositalarini pedagogik maqsadga uyg‘unlashtirish (TPACK), muammoli vaziyatlarni loyihalash va talabalarning mustaqil izlanishini yo‘naltirish qobiliyatini talab qiladi [5]. Shu bois shartlarni amalga oshirishning kaliti – o‘qituvchilarning uzluksiz professional rivojlanishi bo‘lib, u amaliyot hamjamiyatlari, o‘zaro dars kuzatishi va jamoaviy refleksiya orqali eng samarali kechadi. Metodikaning eng mukammal loyihasi ham uni amalga oshiruvchi o‘qituvchining tayyorligisiz kutilgan natijani bermaydi.

Baholash tizimini talqin qilishda kognitiv kompetensiyaning rivojlanishi notekis (geterogen) tabiatga ega ekanligini alohida ta‘kidlash lozim. Talabani turli komponentlari (gnostik, operatsional, refleksiv, motivatsion) bir vaqtda va bir xil tezlikda rivojlanmaydi: ba‘zan bilim yetarli, ammo uni qo‘llash ko‘nikmasi zaif; ba‘zan ko‘nikma bor, ammo motivatsiya past bo‘lishi mumkin. Bu notekislik pedagogik diagnostikaning ahamiyatini oshiradi: har bir talabani qaysi komponenti «orqada» ekanligini aniqlab, aynan o‘sha komponentga yo‘naltirilgan pedagogik ta‘sir ko‘rsatish zarur. Aynan shu individuallashtirilgan yondashuv kognitiv kompetensiyaning muvozanatli rivojlantirishning kaliti bo‘lib, uni multimedianing adaptiv imkoniyatlari orqali amalga oshirish mumkin. Shu ma‘noda mezon va ko‘rsatkichlar tizimi nafaqat baholash, balki individual pedagogik ta‘sirni loyihalash vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Diagnostik apparatning ishonchliligini ta‘minlash uchun bir qator metodologik talablarga rioya qilinadi: validlik (metodika aynan kognitiv kompetensiyaning o‘lchashi), ishonchlilik (natijalarning takrorlanuvchanligi) va obyektivlik (baholovchining subyektiv ta‘siridan xolilik). Validlikning turli turlari alohida tekshiriladi: mazmun validligi (metodika barcha komponentlarni qamrab olishi), konstrukt validligi (u aynan nazariy konstruktning o‘lchashi) va mezoniy validlik (uning boshqa ko‘rsatkichlar bilan mosligi). Ishonchlilik esa test-retest (takroriy o‘lchashda barqarorlik) va ichki muvofiqlik (elementlar orasidagi izchillik) orqali baholanadi.

Baholash formativ (o‘rganish jarayonida, tuzatuvchi) va summativ (yakuniy, natijaviy) turlarga bo‘linadi. Formativ baholash multimedia vositalarining teskari aloqa imkoniyatlaridan foydalanadi: talaba o‘z xatosini darhol ko‘radi va tuzatadi, bu esa metakognitiv monitoringni rivojlantiradi. P. Blek va D. Uiliam ko‘rsatganidek, o‘rganish jarayonidagi sifatli teskari aloqa o‘quv natijalarini sezilarli oshiradi [9]. Summativ baholash esa erishilgan yakuniy darajani belgilaydi va metodika samaradorligining ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi.

Diagnostikaning ishonchliligini oshirishning muhim usuli – metodlar triangulyatsiyasi, ya‘ni bir hodisani bir necha mustaqil usul bilan o‘lchashdir. Kognitiv kompetensiya faqat test bilan emas, balki test, kuzatuv, mahsulot tahlili (loyihalar, esselar), o‘z-o‘zini baholash va tengdoshlar bahosining kombinatsiyasi orqali baholanadi. Turli usullarning natijalari mos kelganda, xulosaning ishonchliligi ortadi. Bundan tashqari, baholashda talabani individual rivojlanish dinamikasini kuzatish uning boshqa talabalar bilan qiyoslanishidan muhimroqdir: me‘yoriy-yo‘naltirilgan (boshqalar bilan qiyoslash) modeldan mezoniy-yo‘naltirilgan va individual-yo‘naltirilgan modellarga o‘tish har bir talabani o‘z traektoriyasi bo‘yicha o‘shini qadrlaydi va uning o‘z-o‘ziga ishonchini mustahkamlaydi [14].

Baholashning samaradorligini ta‘minlashda maqsad, o‘quv faoliyati va baholash usulining o‘zaro muvofiqligi (konstruktiv muvofiqlik) tamoyili hal qiluvchi ahamiyatga ega. Agar o‘quv maqsadi “yechim yaratish” (evristik daraja) bo‘lsa, baholash ham ijodiy mahsulotni baholashni nazarda tutishi kerak – bir o‘lchamli test bilan emas. Maqsad, faoliyat va baholashning nomuvofiqligi diagnostikaning validligini pasaytiradi va o‘quv jarayonining samaradorligini kamaytiradi. Shu bois har bir mezon o‘ziga mos diagnostik vosita bilan o‘lchanadi: gnostik mezon test bilan, operatsional mezon muammoli keys bilan, refleksiv mezon esse va anketa bilan, motivatsion mezon so‘rovnoma bilan. Bunday muvofiqlik diagnostik apparatning yaxlitligi va ilmiy asoslanganligini ta‘minlaydi.

Diagnostik apparatning metodologik puxtaligini ta‘minlashda pilot sinovning ahamiyati katta. Diagnostik vositalar keng qo‘llanishdan oldin kichik guruhda sinovdan o‘tkazilib, ularning aniqligi, tushunariligi va ishonchliligi tekshiriladi. Pilot sinov natijalari asosida vositalar takomillashtiriladi: noaniq savollar aniqlashtiriladi, ishlamaydigan topshiriqlar almashtiriladi. Shunday tayyorlangan apparat metodika samaradorligini obyektiv o‘lchash uchun ishonchli vosita bo‘lib xizmat qiladi. Baholash natijalarini talqin qilishda esa ularning formativ (rivojlantiruvchi) maqsadini birinchi o‘ringa qo‘yish muhim: diagnostika natijasi talabani “tamg‘alash” uchun emas, balki uning keyingi rivojlanish yo‘nalishini belgilash uchun ishlatiladi.

Zamonaviy sharoitda diagnostikaning muhim manbai – raqamli o‘quv muhiti to‘playdigan o‘quv analitikasi (learning analytics) ma‘lumotlaridir. Raqamli muhit har bir talabani faoliyati haqida boy ma‘lumot to‘playdi: qaysi topshiriqda qancha vaqt sarflagani, qayerda xato qilgani, qaysi resurslarga murojaat qilgani. Bu ma‘lumotlar tahlili o‘qituvchiga har bir talabani kognitiv rivojlanish traektoriyasini aniq kuzatish va pedagogik ta’sirni o‘z vaqtida individuallashtirish imkonini beradi. J. Hetti keng ko‘lamli meta-tahlilda ko‘rsatganidek, o‘z ta’sirini muntazam baholaydigan va unga qarab harakatini tuzatadigan o‘qituvchi eng samarali natijaga erishadi [15]. Shu tariqa ma‘lumotga asoslangan qaror qabul qilish diagnostikani statik nazoratdan doimiy takomillashib boruvchi jarayonga aylantiradi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy tahlil quyidagi xulosalarga olib keladi. Birinchidan, talabalarning kognitiv kompetensiyalarini multimedia vositalari asosida rivojlantirish oltita o‘zaro bog‘liq pedagogik-psixologik shartga (o‘quv mazmunini qayta loyihalash, multimediani kognitiv tamoyillar asosida loyihalash, talabani subyekt maqomi, o‘qituvchining TPACK kompetensiyasi, refleksiv va motivatsion muhit) tayanadi; bu shartlar yaxlit tizim bo‘lib, ularning har biri kognitiv kompetensiyani muayyan komponentini rivojlantiradi va birortasining yetishmasligi umumiy samaradorlikni pasaytiradi.

Ikkinchidan, kognitiv kompetensiya to‘rtta mezon (gnostik, operatsional, refleksiv, motivatsion) va uch daraja (quyi, o‘rta, yuqori) asosida baholanadi; bunda validlik, ishonchlik va obyektivlik talablariga javob beruvchi kompleks diagnostik apparat qo‘llaniladi. Uchinchidan, baholashning formativ tabiati, metodlar triangulyatsiyasi va individual dinamikani kuzatish diagnostikaning ishonchligini oshiradi hamda uni nafaqat natijani qayd etuvchi, balki o‘rganishni qo‘llab-quvvatlovchi vositaga aylantiradi.

Tadqiqot natijalari oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayonini loyihalash va talabalar kognitiv rivojlanishini diagnostika qilishda amaliy foydalanilishi mumkin. Ishlab chiqilgan shartlar va diagnostik apparatning samaradorligini keng ko‘lamli pedagogik eksperiment orqali empirik tekshirish keyingi tadqiqotlar istiqbolini tashkil etadi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabr dagi PF-5847-son “Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni.
2. Ausubel D.P. Educational Psychology: A Cognitive View. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968.
3. Sweller J. Cognitive load during problem solving: Effects on learning // Cognitive Science. – 1988. - Vol. 12, № 2. – P. 257–285.
4. Mayer R.E., Moreno R. Nine ways to reduce cognitive load in multimedia learning // Educational Psychologist. – 2003. –Vol. 38, № 1. –P. 43–52.
5. Mishra P., Koehler M.J. Technological pedagogical content knowledge: A framework for teacher knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, № 6. – P. 1017–1054.
6. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. – New York: Basic Books, 1983.
7. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. – New York: Plenum Press, 1985.
8. Schraw G., Dennison R.S. Assessing metacognitive awareness // Contemporary Educational Psychology. – 1994. – Vol. 19, № 4. – P. 460–475.
9. Black P., Wiliam D. Assessment and classroom learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. – 1998. – Vol. 5, № 1. – P. 7–74.
10. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom’s Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001.
11. Muslimov N.A. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2013.
12. Rychen D.S., Salganik L.H. (eds.). Key Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. – Göttingen: Hogrefe & Huber, 2003.
13. Csikszentmihalyi M. Creativity: Flow and the Psychology of Discovery and Invention. – New York: HarperCollins, 1996.
14. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. – New York: W.H. Freeman, 1997.
15. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009.

O‘QUVCHILARNING INDIVIDUAL TA’LIM EHTIYOJLARINI ANIQLASHDA ADAPTIV PEDAGOGIK DIAGNOSTIKANING O‘RNI

Alimov Azim Anvarovich,
Karakul International school NTMda
o‘quv ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari
<https://orcid.org/0009-0008-3864-2048>

Mazkur maqolada umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarning individual ta’limiy ehtiyojlarini aniqlashda adaptiv pedagogik diagnostikaning nazariy va amaliy ahamiyati yoritilgan. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilim darajasi, o‘quv motivatsiyasi, kognitiv imkoniyatlari, qiziqishlari, o‘zlashtirish sur‘ati, mustaqil ishlash qobiliyati va individual rivojlanish xususiyatlari bir-biridan farq qilishi asoslangan. Shu sababli barcha o‘quvchilar uchun bir xil diagnostik topshiriqlardan foydalanish ularning real ta’limiy ehtiyojlarini to‘liq aniqlash imkonini bermasligi ta’kidlangan. Adaptiv pedagogik diagnostika esa diagnostik topshiriqlarning mazmuni va murakkabligini o‘quvchining javoblari, tayyorgarlik darajasi va rivojlanish dinamikasiga muvofiq o‘zgartirish imkonini beradi. Maqolada individual ta’limiy ehtiyojlarning mazmuni, adaptiv pedagogik diagnostikaning mohiyati, uning mezon va ko‘rsatkichlari, diagnostik jarayon bosqichlari, raqamli texnologiyalarning imkoniyatlari hamda diagnostika natijalari asosida pedagogik qaror qabul qilish mexanizmlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: individual ta’limiy ehtiyoj, adaptiv pedagogik diagnostika, individual ta’lim, pedagogik diagnostika, formativ baholash, ta’lim trayektoriyasi, o‘quv motivatsiyasi, kognitiv rivojlanish, diagnostik monitoring, individuallashtirilgan ta’lim.

РОЛЬ АДАПТИВНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДИАГНОСТИКИ В ВЫЯВЛЕНИИ ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ

В данной статье раскрывается теоретическое и практическое значение адаптивной педагогической диагностики в выявлении индивидуальных образовательных потребностей учащихся в системе общего среднего образования. Обосновано, что в современном образовательном процессе уровень знаний учащихся, учебная мотивация, когнитивные возможности, интересы, темп усвоения учебного материала, способность к самостоятельной работе и индивидуальные особенности развития существенно различаются. В связи с этим использование одинаковых диагностических заданий для всех учащихся не всегда позволяет в полной мере выявить их реальные образовательные потребности. Адаптивная педагогическая диагностика, в свою очередь, позволяет изменять содержание и сложность диагностических заданий в соответствии с ответами учащегося, уровнем его подготовки и динамикой развития. В статье проанализированы содержание индивидуальных образовательных потребностей, сущность адаптивной педагогической диагностики, её критерии и показатели, этапы диагностического процесса, возможности цифровых технологий, а также механизмы принятия педагогических решений на основе результатов диагностики.

Ключевые слова: индивидуальные образовательные потребности, адаптивная педагогическая диагностика, индивидуальное обучение, педагогическая диагностика, формативное оценивание, образовательная траектория, учебная мотивация, когнитивное развитие, диагностический мониторинг, индивидуализированное обучение.

THE ROLE OF ADAPTIVE PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS IN IDENTIFYING STUDENTS’ INDIVIDUAL EDUCATIONAL NEEDS

This article examines the theoretical and practical significance of adaptive pedagogical diagnostics in identifying students’ individual educational needs within the general secondary education system. It is substantiated that, in the modern educational process, students differ in their level of knowledge, learning motivation, cognitive abilities, interests, pace of learning, capacity for independent work, and individual developmental characteristics. Therefore, the use of the same diagnostic tasks for all students may not provide a complete understanding of their actual educational needs. Adaptive pedagogical diagnostics, in contrast, makes it possible to adjust the content and difficulty of diagnostic tasks according to students’ responses, level of preparedness, and developmental dynamics. The article analyzes the content of individual educational needs, the essence of adaptive pedagogical diagnostics, its criteria and indicators, the stages of

the diagnostic process, the opportunities provided by digital technologies, as well as mechanisms for making pedagogical decisions based on diagnostic results.

Keywords: individual educational needs, adaptive pedagogical diagnostics, individual education, pedagogical diagnostics, formative assessment, educational trajectory, learning motivation, cognitive development, diagnostic monitoring, individualized education.

Kirish. Hozirgi kunda umumiy oʻrta taʼlim tizimining asosiy vazifalaridan biri oʻquvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan cheklanib qolmasdan, ularning individual imkoniyatlari, qiziqishlari, ehtiyojlari va rivojlanish surʼatlarini hisobga olgan holda taʼlim jarayonini tashkil etishdan iborat. Bir sinfda tahsil olayotgan oʻquvchilarning bilim darajasi, fikrlash usuli, oʻquv motivatsiyasi, axborotni qabul qilish va qayta ishlash tezligi, mustaqil ishlash qobiliyati hamda oʻzlashtirish surʼati turlicha boʻlishi tabiiydir. Shu sababli zamonaviy pedagogik jarayonda “barcha oʻquvchilar uchun bir xil topshiriq va bir xil taʼlim usuli” tamoyilidan asta-sekin voz kechib, individual va differensial yondashuvga ustuvor ahamiyat berilmoqda.

Oʻquvchining individual taʼlimiy ehtiyojlarini aniqlash mazkur jarayonning muhim tarkibiy qismidir. Chunki taʼlim jarayonini individuallashtirish uchun avvalo oʻquvchining nimani bilishi, nimani bilishda qiyinchilikka duch kelayotgani, qaysi faoliyat turiga qiziqishi, qanday yordamga ehtiyoj sezishi va mavjud imkoniyatlarini qanday rivojlantirish mumkinligini aniqlash zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik diagnostika ana shu vazifalarni bajarishga xizmat qiladigan muhim vositalardan biridir. Anʼanaviy pedagogik diagnostika orqali oʻquvchilarning bilim, koʻnikma va malakalari aniqlanadi, ularning oʻzlashtirish darajasi baholanadi hamda taʼlim natijalari yuzasidan xulosa chiqariladi. Biroq anʼanaviy diagnostikada barcha oʻquvchilarga bir xil mazmundagi va bir xil murakkablikdagi topshiriqlar taqdim etilishi sababli ayrim individual farqlar yetarli darajada namoyon boʻlmasligi mumkin.

Masalan, bilim darajasi yuqori boʻlgan oʻquvchi uchun oddiy topshiriqlar uning real imkoniyatlarini aniqlashga yetarli boʻlmasligi mumkin. Aksincha, bilimida boʻshliqlar mavjud oʻquvchi uchun murakkab topshiriqlar ketma-ket berilishi uning bilim darajasidan koʻra koʻproq qiyinchiliklarini aks ettirishi mumkin.

Shu nuqtayi nazardan adaptiv pedagogik diagnostika muhim ahamiyat kasb etadi. Adaptiv diagnostika jarayonida keyingi topshiriq oʻquvchining oldingi javoblari asosida tanlanadi. Agar oʻquvchi topshiriqni muvaffaqiyatli bajarsa, keyingi vazifa murakkablashtiriladi. Agar oʻquvchi xatoga yoʻl qoʻysa, uning qaysi bilim yoki koʻnikmada qiyinchilikka duch kelgani aniqlanadi va moslashtirilgan yordamchi topshiriqlar beriladi.

Black va Wiliam tadqiqotlarida baholash natijalaridan oʻquv jarayonini oʻz vaqtida tuzatish va oʻquvchining keyingi rivojlanishini qoʻllab-quvvatlash uchun foydalanish formativ baholash samaradorligini oshirishi koʻrsatilgan [1].

Demak, adaptiv pedagogik diagnostika nafaqat “Oʻquvchi qancha bilimga ega?” degan savolga, balki “Oʻquvchi nimani oʻrganishga tayyor?”, “Qaysi jihatda qiyinchilik mavjud?”, “Unga qanday pedagogik yordam kerak?” kabi savollarga ham javob topish imkonini beradi.

Individual taʼlimiy ehtiyoj oʻquvchining muayyan taʼlim maqsadlariga erishishi uchun zarur boʻlgan taʼlim mazmuni, metodlari, vositalari, pedagogik yordam va taʼlim surʼatining individual xususiyatlarini ifodalaydi.

Bunda individual taʼlimiy ehtiyojni faqat oʻzlashtirish darajasining pastligi bilan bogʻlash notoʻgʻri. Chunki har bir oʻquvchining ehtiyoji turlicha boʻlishi mumkin. Ayrim oʻquvchilarga qoʻshimcha tushuntirish va takrorlash kerak boʻlsa, boshqalariga murakkabroq, ijodiy va tadqiqotchilik xarakteridagi topshiriqlar zarur boʻladi.

Individual taʼlimiy ehtiyojlarni quyidagi asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

1. **Kognitiv ehtiyojlar** – bilim, tushuncha, tahlil qilish va muammoli vaziyatlarni hal etish bilan bogʻliq ehtiyojlar.

2. **Metakognitiv ehtiyojlar** – oʻz oʻqishini rejalashtirish, nazorat qilish va baholashga boʻlgan ehtiyojlar.

3. **Motivatsion ehtiyojlar** – taʼlim olishga qiziqish va ichki motivatsiyani shakllantirish bilan bogʻliq ehtiyojlar.

4. **Kommunikativ ehtiyojlar** – hamkorlik qilish, muloqotga kirishish va oʻz fikrini ifodalash bilan bogʻliq ehtiyojlar.

5. **Rivojlantiruvchi ehtiyojlar** – yuqori qobiliyat va isteʼdodni rivojlantirishga qaratilgan ehtiyojlar.

6. **Pedagogik qoʻllab-quvvatlash ehtiyojlari** – taʼlimdagi muayyan qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun zarur yordam.

7. **Raqamli ta’lim ehtiyojlari** – elektron resurslar, interaktiv platformalar va raqamli vositalardan foydalanish zarurati.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi haqidagi qarashlari ham o‘quvchining individual ta’limiy ehtiyojlarini aniqlashda metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Olimning fikricha, o‘quvchining mustaqil ravishda bajara oladigan faoliyati bilan kattalar yoki tengdoshlari yordamida amalga oshira oladigan faoliyati o‘rtasida rivojlanish imkoniyati mavjud [2].

1-jadval.

An’anaviy va adaptiv pedagogik diagnostikaning qiyosiy tavsifi

Mezon	An’anaviy diagnostika	Adaptiv diagnostika
Topshiriqlar	Oldindan belgilanadi	O‘quvchi javobiga qarab tanlanadi
Murakkablik	Ko‘pincha bir xil	Individual moslashtiriladi
Diagnostika vaqti	Umumiy belgilanadi	O‘quvchi xususiyatiga moslashadi
Asosiy maqsad	Natijani aniqlash	Natija va ehtiyojni aniqlash
Qayta aloqa	Ko‘pincha kechiktiriladi	Tezkor amalga oshiriladi
Pedagogik qaror	Umumiy	Individual
Rivojlanish dinamikasi	Cheklangan aks etadi	Doimiy kuzatiladi
Raqamli texnologiya	Qo‘shimcha vosita	Moslashtirishni kuchaytiruvchi vosita

Shu sababli pedagogik diagnostika faqat o‘quvchining mavjud bilimlarini emas, balki uning yordam bilan bajara oladigan faoliyatlarini ham aniqlashga yo‘naltirilishi lozim.

Adaptiv pedagogik diagnostika – o‘quvchining individual xususiyatlari, javoblari va rivojlanish dinamikasiga qarab diagnostik topshiriqlarning mazmuni, murakkabligi, ketma-ketligi va hajmini o‘zgartirib borishga asoslangan pedagogik diagnostika shaklidir.

Uning asosiy xususiyati diagnostika jarayonining o‘quvchiga moslashishidir.

Adaptiv diagnostikaning umumiy mantiqiy ketma-ketligini quyidagicha ifodalash mumkin:

Diagnostik topshiriq → o‘quvchi javobi → natijani tahlil qilish → keyingi topshiriqni moslashtirish → qayta diagnostika → pedagogik qaror.

Bunday yondashuvda diagnostika bir martalik nazorat tadbiri emas, balki uzluksiz pedagogik jarayon sifatida qaraladi.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, adaptiv diagnostika o‘quvchi haqidagi ma’lumotlarni ancha chuqurroq va dinamik tarzda yig‘ish imkonini beradi.

O‘quvchilarning individual ta’limiy ehtiyojlarini aniqlash bir necha bosqichdan iborat bo‘lgan tizimli jarayon sifatida tashkil etilishi mumkin (1-rasm).

Birinchi bosqichda o‘quvchining oldingi ta’lim natijalari, qiziqishlari, o‘quv motivatsiyasi va mavjud bilimlari haqida ma’lumotlar to‘planadi.

Ikkinchi bosqichda bazaviy diagnostik topshiriqlar beriladi. Ushbu topshiriqlar o‘quvchining boshlang‘ich tayyorgarlik darajasini aniqlashga xizmat qiladi.

Uchinchi bosqichda o‘quvchining javoblari tahlil qilinadi. Bunda faqat to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri javoblar emas, balki xatolarning turi, topshiriqni bajarish strategiyasi va mustaqillik darajasi ham hisobga olinadi.

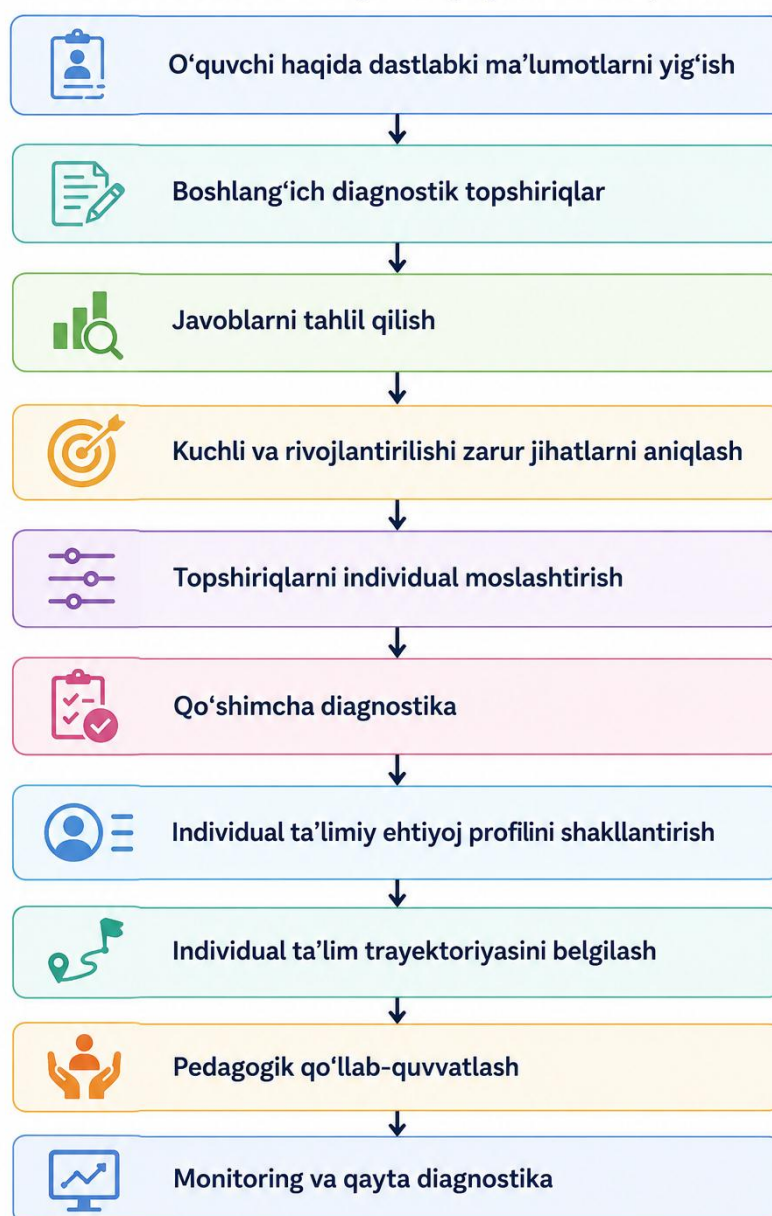
To‘rtinchi bosqichda o‘quvchining kuchli tomonlari va rivojlantirilishi zarur bo‘lgan jihatlari aniqlanadi.

Beshinchi bosqich adaptiv diagnostikaning eng muhim qismidir. Unda keyingi topshiriqlar avvalgi natijalarga muvofiq ravishda tanlanadi.

Masalan, matematika fanida o‘quvchi arifmetik amallarni yaxshi bajarsa, lekin matnli masalalarni yechishda qiynalsa, diagnostikaning keyingi bosqichida oddiy hisoblash topshiriqlarini takrorlashdan ko‘ra, masala shartini tushunish, muhim ma’lumotlarni ajratish va matematik model tuzish ko‘nikmalarini tekshirish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, diagnostika “O‘quvchi necha ball oldi?” degan savoldan “O‘quvchiga qanday ta’limiy yordam kerak?” degan savolga o‘tadi.

Adaptiv pedagogik diagnostikada baholash mezonlarini to‘g‘ri belgilash muhim ahamiyatga ega. Chunki diagnostik natijaning pedagogik qiymati uning keyingi ta’limiy qarorlar bilan bog‘langanligi orqali namoyon bo‘ladi.

1-rasm. Adaptiv diagnostika asosida individual ta'limiy ehtiyojlarni aniqlash

2-jadval.

Individual ta'limiy ehtiyojlarni aniqlash mezonlari

Mezon	Asosiy ko'rsatkichlar	Diagnostik vositalar
Kognitiv	Bilish, tushunish, qo'llash, tahlil	Test, amaliy topshiriq
Motivatsion	Qiziqish, faollik, maqsadga intilish	So'rovnoma, kuzatuv
Metakognitiv	Rejalashtirish, nazorat, refleksiya	Refleksiya varaqasi
Kommunikativ	Muloqot, hamkorlik, fikrni ifodalash	Kuzatuv, guruhli topshiriq
Muammoli	Qiyinchilik turi va sababi	Diagnostik keys
Ijodiy	Yangi yechim taklif qilish	Ijodiy topshiriq
Dinamik	Rivojlanish sur'ati	Qayta diagnostika

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mazkur mezonlar alohida-alohida emas, o'zaro bog'liq holda tahlil qilinishi lozim. Masalan, o'quvchining past natijasi bilimning yetishmasligi bilan emas, topshiriqni noto'g'ri tushunish, motivatsiyaning pasayishi yoki o'quv strategiyasining samarasizligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Shuning uchun adaptiv diagnostikada **natija + jarayon + sabab + dinamika** tamoyiliga amal qilish maqsadga muvofiq.

Adaptiv pedagogik diagnostika o‘quvchining ta’limiy ehtiyojlarini aniqlash bilan bir qatorda, ta’lim jarayonini individual tashkil etish uchun ham keng imkoniyatlar yaratadi.

Birinchidan, u **differensial ta’limni tashkil etish** imkoniyatini kengaytiradi. O‘qituvchi sinfdagi barcha o‘quvchilarga bir xil topshiriq berish o‘rniga, ularning tayyorgarlik darajasiga mos topshiriqlar tizimini shakllantirishi mumkin.

Ikkinchidan, adaptiv diagnostika **ta’limdagi qiyinchiliklarni erta aniqlash** imkonini beradi. Muammo dastlabki bosqichda aniqlansa, o‘qituvchi o‘z vaqtida pedagogik yordam ko‘rsatishi mumkin.

Uchinchidan, diagnostik natijalar o‘quvchining **individual ta’lim trayektoriyasini** shakllantirish uchun asos bo‘ladi.

To‘rtinchidan, adaptiv diagnostika yuqori qobiliyatli o‘quvchilarning imkoniyatlarini aniqlashga yordam beradi. Bunday o‘quvchilar uchun murakkablashtirilgan, ijodiy va tadqiqotchilik topshiriqlari tavsiya etilishi mumkin.

Beshinchidan, o‘quvchining o‘z natijalarini tahlil qilishi uning **metakognitiv ko‘nikmalarini** rivojlantiradi.

Raqamli texnologiyalar adaptiv pedagogik diagnostikaning imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Elektron platformalar o‘quvchi javoblarini tezkor tahlil qilish, topshiriqlarni murakkablik darajasiga ko‘ra guruhlash, individual tavsiyalar ishlab chiqish va rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

Kompyuterlashtirilgan adaptiv testlashda topshiriqlarni tanlash matematik va psixometrik modellar asosida amalga oshirilishi mumkin. Bunday yondashuvda Item Response Theory kabi modellar keng qo‘llanadi.[3]

Biroq raqamli vositaning mavjudligi diagnostikaning o‘z-o‘zidan pedagogik jihatdan samarali bo‘lishini anglatmaydi. Diagnostik topshiriqlar pedagogik maqsadga muvofiq, ishonchli, valid va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos bo‘lishi zarur.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi pedagogning diagnostikadagi rolini kamaytirmaydi. Aksincha, uning faoliyatini yanada murakkab va mas’uliyatli qiladi.

Bu jarayonni quyidagi sikl ko‘rinishida ifodalash mumkin:

Diagnostika → tahlil → pedagogik qaror → ta’sir → monitoring → qayta diagnostika.

Muhokama. Adaptiv pedagogik diagnostikani umumiy o‘rta ta’lim amaliyotiga samarali joriy etish uchun bir qator pedagogik va tashkiliy shart-sharoitlarni ta’minlash zarur.

Birinchidan, pedagoglarning **diagnostik kompetentligini** rivojlantirish lozim. O‘qituvchi diagnostik natijalarni o‘qish bilan cheklanmasdan, ularning pedagogik mazmunini ham talqin qila olishi kerak.

Ikkinchidan, turli fanlar bo‘yicha diagnostik topshiriqlar bankini shakllantirish zarur. Ushbu bankda topshiriqlar murakkablik darajasi, mazmuni va kompetensiyalar bo‘yicha tizimlashtirilishi lozim.

Uchinchidan, diagnostik natijalarni saqlash, qayta ishlash va tahlil qilish imkonini beradigan raqamli tizimlarni joriy etish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, diagnostika natijalaridan o‘quvchilarni tamg‘alash yoki qat’iy guruhlarga ajratish maqsadida foydalanmaslik kerak. Diagnostikaning asosiy maqsadi o‘quvchini qo‘llab-quvvatlash va uning rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat bo‘lishi kerak.

Beshinchidan, diagnostika natijalari o‘quvchining o‘ziga tushunarli va rivojlantiruvchi shaklda yetkazilishi kerak.

Oltinchidan, adaptiv diagnostikani formativ baholash bilan integratsiyalash zarur. Formativ baholash o‘quv jarayonida olingan ma’lumotlardan ta’limni o‘z vaqtida moslashtirish uchun foydalanishga yo‘naltirilgan [4].

Adaptiv pedagogik diagnostikaning bir qator afzalliklari mavjud. Eng avvalo, u diagnostika jarayonini o‘quvchining individual imkoniyatlariga moslashtiradi. Shuningdek, keraksiz darajada oson yoki haddan tashqari murakkab topshiriqlar sonini kamaytirish imkonini beradi.

O‘quvchining individual ta’limiy ehtiyojlarini aniqlashda adaptiv pedagogik diagnostikadan foydalanish ta’limni individuallashtirish uchun muhim imkoniyat yaratadi. Biroq diagnostik natijalarni mutlaq va o‘zgarmas ko‘rsatkich sifatida qabul qilishdan saqlanish lozim.

Har qanday diagnostik natija muayyan sharoitda olingan ma’lumot hisoblanadi. O‘quvchining natijasiga uning psixologik holati, motivatsiyasi, topshiriqni tushunishi, vaqt omili va tashqi sharoitlar ta’sir qilishi mumkin.

Shuning uchun bir martalik diagnostika asosida o‘quvchi haqida qat’iy xulosa chiqarish pedagogik jihatdan to‘g‘ri emas. Aksincha, diagnostika muntazam ravishda olib borilishi, natijalar dinamik tarzda taqqoslanishi kerak.

Adaptiv diagnostikaning muhim jihatlaridan yana biri – o‘quvchiga qayta aloqa berishdir. Masalan, “Sen bu mavzuni bilmaysan” shaklidagi baho o‘quvchining motivatsiyasini pasaytirishi mumkin. “Sen mavzuning asosiy qismini o‘zlashtirgansan, endi mana shu ko‘nikmani rivojlantirish kerak” shaklidagi fikr esa rivojlantiruvchi xarakterga ega.

Bu yondashuv Dweck tomonidan ilgari surilgan «growth mindset» – rivojlanish tafakkuri konsepsiyasi bilan hamohangdir. Mazkur konsepsiyada qobiliyatlarni o‘zgarmas xususiyat sifatida emas, mehnat, mashq va to‘g‘ri strategiyalar yordamida rivojlantirish mumkin bo‘lgan imkoniyat sifatida ko‘rish muhimligi ta’kidlanadi.[5]

O‘quvchilarning individual ta’limiy ehtiyojlarini aniqlash zamonaviy umumiy o‘rta ta’lim sifatini ta’minlashning muhim shartlaridan biridir. O‘quvchilar o‘rtasidagi individual farqlar ta’lim mazmuni, metodlari, vositalari, sur’ati va pedagogik qo‘llab-quvvatlash shakllarini moslashtirishni talab qiladi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy tahlil asosida adaptiv pedagogik diagnostika o‘quvchilarning individual ta’limiy ehtiyojlarini aniqlashda samarali vosita ekanligi aniqlandi. Uning yordamida o‘quvchining bilim darajasi bilan bir qatorda, kuchli tomonlari, qiyinchiliklari, motivatsiyasi, metakognitiv imkoniyatlari va rivojlanish dinamikasini ham aniqlash mumkin.

Adaptiv diagnostikaning asosiy afzalligi diagnostik jarayonning o‘quvchiga moslashishida namoyon bo‘ladi. Bunda keyingi topshiriq o‘quvchining oldingi javobiga muvofiq tanlanadi. Natijada diagnostika jarayoni individuallashtadi va o‘quvchining real imkoniyatlarini aniqroq aks ettiradi.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Individual ta’limiy ehtiyoj o‘quvchining faqat past o‘zlashtirishi bilan belgilanmaydi.
2. Har bir o‘quvchining ehtiyoji uning bilim darajasi, qiziqishi, motivatsiyasi, rivojlanish sur’ati va individual imkoniyatlari bilan bog‘liq.
3. Adaptiv pedagogik diagnostika diagnostik topshiriqlarni o‘quvchining javoblari asosida moslashtirish imkonini beradi.
4. Diagnostikada kognitiv, motivatsion, metakognitiv, kommunikativ va ijodiy ko‘rsatkichlarni kompleks hisobga olish maqsadga muvofiq.
5. Diagnostik natijalar individual ta’lim trayektoriyasini shakllantirish uchun asos bo‘la oladi.
6. Raqamli texnologiyalar adaptiv diagnostikaning tezkorligi va aniqligini oshirishga yordam beradi.
7. Pedagog adaptiv diagnostika jarayonida asosiy qaror qabul qiluvchi va natijalarni pedagogik jihatdan talqin qiluvchi subyekt bo‘lib qoladi.
8. Adaptiv diagnostika formativ baholash, differensial ta’lim va individual ta’lim trayektoriyasi bilan uzviy bog‘lanishi lozim.
9. Diagnostik natijalar o‘quvchini saralash yoki tamg‘alash uchun emas, balki uning individual rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash uchun xizmat qilishi kerak.

Shunday qilib, adaptiv pedagogik diagnostika umumiy o‘rta ta’limda «barcha uchun bir xil ta’lim» modelidan o‘quvchining individual ta’limiy ehtiyojlarini hisobga oluvchi, moslashuvchan va rivojlantiruvchi ta’lim modeliga o‘tishning muhim pedagogik mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar:

1. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. – 1998. – Vol. 5, No. 1. – P. 7–74.
2. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978.
3. Van der Linden W. J., Glas C. A. W. Computerized Adaptive Testing: Theory and Practice. – Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2000.
4. Wiliam D. Embedded Formative Assessment. – Bloomington: Solution Tree Press, 2011.
5. Dweck C. S. Mindset: The New Psychology of Success. – New York: Random House, 2006.
6. Bloom B. S. Learning for Mastery // Evaluation Comment. – Los Angeles: UCLA-CSEIP, 1968. – Vol. 1, No. 2.
7. Tomlinson C. A. The Differentiated Classroom: Responding to the Needs of All Learners. – 2nd ed. – Alexandria: ASCD, 2014.
8. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All. – Paris: UNESCO, 2020.
9. OECD. Education at a Glance 2023: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2023.
10. Hattie J. Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. – London: Routledge, 2009.

BOLALAR NUTQIY FAOLIYATINI SHAKLLANTIRISHDA REFLEKSIV-BAHOLASHNING PEDAGOGIK IMKONIYATI

Jabborova Maftuna Komil qizi,
Qarshi davlat universiteti doktoranti,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
maftuna97jabborova@gmail.com

Ushbu maqolada maktabga o'tish yoshidagi bolalarning nutqiy faoliyatini shakllantirishda refleksiv-baholashdan foydalanish haqida ma'lumot berilgan. Refleksiyaning bola rivojlanishiga ahamiyatli ta'sir ko'rsatishini olimlar fikrlari asosida nazariy yoritilgan. Refleksiv baholashning mazmun mohiyati yoritilgan. Refleksiya turlari va har bir refleksiya turining bola nutqiy faolligini rivojlanishiga ko'rsatuvchi ijobiy ta'sirlari haqida fikr yuritilgan. Bolalar nutqiy faoliyatini shakllantirishda refleksiv baholashni amalga oshirishda foydalaniladigan metodlar tavsiya etilgan hamda ularning mohiyati tavsiflab berilgan. Shuningdek, ta'lim jarayonida refleksiv baholashning samarali ta'sir ko'rsatishini amaliy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: refleksiya, refleksiv-baholash, intellekt, nutqiy faoliyat, maktabga o'tish yoshi, bola, shaxsiy refleksiya, samaradorlik.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РЕФЛЕКСИВНО-ОЦЕНОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДЕТЕЙ

В данной статье представлена информация об использовании рефлексивной оценки в формировании речевой деятельности детей школьного возраста. Теоретически, на основе мнений учёных, объясняется значимое влияние рефлексии на развитие ребёнка. Рассматриваются содержание и сущность рефлексивной коммуникации. Обсуждаются виды рефлексии и положительное влияние каждого вида рефлексии на развитие речевой деятельности ребёнка. Рекомендуются методы, используемые при применении рефлексивной оценки в формировании речевой деятельности детей, и описывается их сущность. Также практически обосновывается эффективное влияние рефлексивной оценки в образовательном процессе.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивная оценка, интеллект, речевая активность, школьный возраст, ребёнок, личная рефлексия, эффективность.

PEDAGOGICAL POSSIBILITIES OF REFLECTIVE-ASSESSMENT IN THE FORMATION OF CHILDREN'S SPEECH ACTIVITIES

This article provides information on the use of reflexive assessment in the formation of speech activity of children of school age. The significant impact of reflection on the development of a child is theoretically explained based on the opinions of scientists. The content and essence of reflexive communication are explained. The types of reflection and the positive effects of each type of reflection on the development of a child's speech activity are discussed. The methods used in the implementation of reflexive assessment in the formation of children's speech activity are recommended and their essence is described. Also, the effective impact of reflexive assessment in the educational process is practically substantiated.

Keywords: reflection, reflexive-evaluation, intelligence, speech activity, school age, child, personal reflection, efficiency

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-sentabrdagi PF-152 sonli “Maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini yanada oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmonga muvofiq, katta va maktabga tayyorlov guruhlaridagi bolalarda, bilim olish, kommunikativ va ijodiy kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan o'quv- metodik materiallarni ishlab chiqish belgilab qo'yilgan [1,2]. Shunday ekan, zamonaviy ta'limda samaradorlikni oshirish maqsadida, ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan bir bo'lib kelmoqda. Ta'lim jarayonining asosiy bo'g'ini hisoblangan maktabgacha ta'lim tizimi ham shu kabi zamonaviy ta'lim olib borilishi kerak bo'lgan uzluksiz ta'limning bir turi sifatida qaraladi.

Maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri bolalarda nutqiy faoliyatni samarali shakllantirish hisoblanadi. Nutq bolaning intellektual, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishining

asosiy omillaridan biri bo‘lib, u bolaning atrof-muhit bilan muloqotga kirishishi, fikrini izchil bayon etishi hamda tengdoshlari bilan hamkorlikda faoliyat olib borishiga xizmat qiladi.

Nutq bolaning atrof-muhitni anglash, bilimlarni o‘zlashtirish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish va o‘z shaxsiy tajribasini ifodalash vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli bolalar nutqini rivojlantirish faqat yangi so‘zlarni o‘rgatish yoki grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzishga o‘rgatish bilan cheklanmasligi lozim. Bola o‘z nutqining mazmuni va sifatini anglay olishi, qanday gapirganini tahlil qilishi, xatosini sezishi va uni tuzatishga harakat qilishi ham muhimdir. Bugungi kunda ta‘lim jarayonida bolaning faqat bilimini emas, balki o‘z faoliyatini tahlil qila olish, xatolarini anglash va ularni bartaraf etishga intilish kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Shu jihatdan refleksiv-baholash texnologiyasi nutqiy faoliyatni rivojlantirishning samarali pedagogik vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Refleksiv baholash jarayonini amaliy faoliyatda qo‘llashimizdan oldin, uning mazmun - mohiyati haqida bilimga ega bo‘lishimiz kerak.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Refleksiya (lotincha reflexio –qaytish, aks ettirish) –bu insonning o‘z fikrini, harakatini, his-tuyg‘ularini tahlil qilishi, anglashga bo‘lgan ichki ehtiyojdir. O‘z-o‘zini baholash esa shaxsning o‘z faoliyatini, bilimini, ko‘nikma va malakasini mustaqil tahlil etib, unga nisbatan ijobiy yoki tanqidiy munosabat bildirish jarayonidir. Bu ikki jarayon o‘zaro bog‘liq bo‘lib, bir-birini to‘ldiradi va shaxsning o‘zini anglash, o‘z ustida ishlash kabi kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Ilk bor refleksiya tushunchasi qadimgi Yunon falsafasida yuzaga kelgan va insonning o‘z ongida kechayotgan mulohazalarini o‘rganuvchi sifatida qaralgan. Insonning o‘z fikr yuritishi jarayoni, o‘z fikrlari mazmunini tahlil qilishga e‘tiborini jalb qilishni anglatgan (Dekart). Suqrot, Platon va boshqa yunon faylasuflari refleksiyani insonning o‘z-o‘zini bilishga, nimalarga qodir ekanligini e‘tirof etishga qaratilgan faoliyati ekanligini ta’kidlashadi. Kant, Gegel, Fikste, Shelling kabi Yevropa faylasuflari esa refleksiyaga insonning bilish qobiliyatlarini rivojlantirish asosi sifatida qaraganlar [5, 23].

N.V.Kuzminaning fikricha, refleksiya- sherigining ichki dunyosini o‘zaro hamkorlik asosida subyektiv qayta yaratishdan iborat bo‘lgan individlar bir - birlarini ko‘zgudagi kabi aks ettirishi, o‘zaro aks ettirishning o‘ziga xos ikki tomonlamalik jarayoni, qolaversa, bu ichki dunyoda, o‘z navbatida, birinchi tadqiqotchining ichki dunyosi aks etishidir”. U refleksiyani pedagogik qobiliyatlar nuqtai nazaridan o‘rganib, ilk bor o‘qituvchining refleksiv - perseptiv qobiliyatlarini alohida komponent sifatida ajratadi. N.V.Kuzmina pedagogik intuitsiyaning shakllanishi refleksiv pedagogik qobiliyatlarning shakllanganlik darajasiga bog‘liq ekanligini ta’kidlaydi.

J. Piaje kognitiv rivojlanish nazariyasida maktabgacha yosh davrini preoperatsion bosqich sifatida izohlaydi. Bu davrda bola obrazli tafakkurga tayangan holda refleksiv elementlarni asta-sekin shakllantiradi. Mazkur olimlarning ishlari refleksiv faoliyatni bolalarning intellektual va ijodiy rivojlanishida muhim omil sifatida ko‘rsatadi [8, 152]. Haqiqatdan ham refleksiv holat bolani o‘z-o‘zini tahlil qilishida, intellektual shakllanishida muhim holat hisoblanadi. Har bir bola o‘z xatti- harakatlarini baholay olishi, undagi o‘ziga bo‘lgan ishonch tushunchasiga ta’sir etadi. Negaki, bola hayoti davomida qaysidir sohada qobiliyatli hisoblanadi. Qobiliyatlar qanchalik a’lo darajada shakllangan bo‘lsa, boladagi tafakkur doirasi ham kengayib borib, intellektual darajaning oshishiga xizmat qiladi. Yuqori darajadagi intellektuallik bilan esa bola o‘zini qilayotgan faoliyatiga haqiqiy baho bera oladi.

Lev Vigotskiy nazariyasida refleksiya ijtimoiy muhit va muloqot jarayonida rivojlanadi deyilgan. Uning “Yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi bolalarda idrok va ijodiy tafakkurni qo‘llab quvvatlashda kattalarning rahbarlik rolini asoslaydi. Olimning fikrlaridan ko‘rinib turibdiki, refleksiv faoliyat bolaning ijtimoiy faoliyatida yaqqol namoyon bo‘ladi. Negaki, bolalar insonlarning fikrlariga javob berishda, odob-axloq qoidalarini o‘rganishda ma’lum bir faoliyatga asoslanishadi. Bola esa o‘rgangan va ko‘zdan kechirganlarini hayot faoliyatida qo‘llab ko‘radi. Boladagi ko‘nikmalarning o‘zlashtirilishi undagi shaxsiy refleksiya asosida paydo bo‘ladi.

Refleksiya mazmuniga va qanday namoyon bo‘lishiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi: Shaxsiy refleksiya, ijtimoiy refleksiya va professional refleksiya. **Shaxsiy refleksiya**-shaxsning o‘z his tuyg‘ulari va ichki kechinmalari yoki hayotiy faoliyatda egallagan nazariy va amaliy bilimlarini tahlil qila olishidir. Masalan, bolaning kundalik faoliyatidagi maqsadli harakatlari va ushbu harakatlarini nazorat qila olishidir. **Professional refleksiya**-ish faoliyatiga ko‘proq ahamiyat beradi. Ma’lum bir kasb egalarining kasbiy faoliyatdagi yutuq hamda kamchiliklarini tahlil qilishni anglatadi. Masalan, biror bir loyiha ustida ishlash va ushbu loyihaning ahamiyatini tahlil qilib chiqishdir. **Ijtimoiy refleksiya** - boshqalar bilan olib boriladigan munosabatlarni tahlil qilishdir. Refleksiyaning ushbu turida bolaning oilasi, do‘stlari, ta‘lim jarayonidagi qatnashchilari bilan bo‘lgan voqea-hodislarni tahlil qila olishidir. Barcha refleksiya turlari o‘zaro bog‘langan va har bir tur inson hayotidagi ma’lum bir belgilangan yo‘nalishni tahlil qiladi. Biz uchun hozirgi muhim jihat bu- refleksiyaning bolada qanday namoyon bo‘lishi va u beradigan imkoniyatlardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Kichik maktab yosh davri 6-7 yoshdan 10-11 yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda bolada ko'pgina o'zgarishlar ro'y beradi. Misol uchun bolani maktabga chiqishi, yangi muhit bilan yangi olam bilan tanishishi, yangi kun tartibiga moslashishi, o'quv faoliyati ko'nikmalari shakllanishi, o'z o'zini boshqarishi maktabda do'stlar orttirishi hisoblanadi. Bu davrda bolada refleksiya paydo bo'ladi. Bola o'z xatti-harakatlariga tashqaridan baho bera boshlaydi. Bola o'z xulq-atvorini boshqara boshlaydi. Tashqi muhit omillariga beradigan javobini ham o'z tafakkurida tahlil qila boshlaydi.

Kichik yoshdagi bolalarda refleksiya sodda shakllarda namoyon bo'ladi. Tarbiyachi tomonidan berilgan savollar, suhbatlar va o'yinlar orqali bola o'z javobini baholashga, nimani yaxshi bajarganini yoki nimani yaxshilashi kerakligini anglay boshlaydi. Refleksiv-baholash esa pedagog va bolaning hamkorlikdagi tahliliy faoliyati bo'lib, unda baholash jazolash vositasi emas, balki rivojlantiruvchi omil sifatida qo'llaniladi. Baholash jarayonida bola yo'l qo'ygan kamchiliklar aniqlanadi, uning sababi tahlil qilinadi hamda ushbu kamchiliklar bartaraf etiladi. Albatta, refleksiv baholash bolaning faqatgina kamchiliklarini bartaraf etib qolmay, uning yutuqlari va to'plagan ijobiy tajribalarini rag'batlantirib ham boradi. Pedagog bu jarayonda boladagi yutuqlarni e'tirof etadi, boshqalarga namuna qilib ko'rsatadi hamda rag'batlantiradi.

Bolalar nutqiy faoliyatini shakllantirishda refleksiv baholash quyidagi imkoniyatlarni yaratadi:

1. Ta'lim oluvchining o'zgalarga va o'ziga nisbatan beradigan erkin va mustaqil fikrlarining mavjud bo'lishi;

2. Og'zaki nutqda so'zlashish odobini shakllantiradi, fikrlarining mantiqan qurilishini asoslaydi;

3. O'z nutqidagi kamchiliklarini anglash, tahlil qilish hamda tuzatish imkonini beradi;

Refleksiv-baholash asosida tashkil etilgan mashg'ulotlarda bolalarning so'z boyligi kengayadi, gap tuzish malakasi rivojlanadi, muloqotga kirishish faolligi ortadi hamda o'z fikrini asoslab bayon qilish ko'nikmalari shakllanadi. Bundan tashqari, bolalarda o'z faoliyatiga nisbatan mas'uliyat hissi kuchayadi va o'qishga bo'lgan ichki motivatsiya rivojlanadi. Maktabgacha ta'limda refleksiv-baholash bolalar nutqiy faoliyatini rivojlantirishning samarali pedagogik vositalaridan biridir. Mazkur yondashuv bolalarda nafaqat nutqiy kompetensiyalarni, balki tanqidiy fikrlash, mustaqillik, o'z-o'zini baholash va muloqot madaniyatini ham rivojlantiradi. Ta'lim jarayonida refleksiv metodlardan tizimli foydalanish bolalarning nutqiy faolligini oshirishga, ularning intellektual va shaxsiy rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bolalarda ana shunday refleksiv baholashni amalga oshirish uchun **“Bahs-munozara”** ga asoslangan yoki ko'proq **“Savollar”** tarzidagi metodlardan foydalanamiz. Dars yoki mashg'ulotlar so'nggida, bolalarga o'rgatilgan materiallar asosida savollar beriladi. Berilgan savollarga bolalar javob bera boshlashadi, muhim jihati shundaki, ushbu savollar bolalarning o'zlari tomonidan yaratiladi. Bolalar qog'ozga yozib yoki og'zaki tarzda o'zlari uchun mavhum bo'lgan savollarni tayyorlashadi hamda bir-birlariga berishadi. Albatta, ushbu jarayon bolalar uchun tushunmovchilik sifatida paydo bo'lgan tushunchalarni ochiqlashda hamda o'zlarining bilim darajalarini tahlil qilishda yordam beradi. Bahs-munozara usulida har bir bolaga gapirish uchun imkoniyat yaratilishi shart, negaki bolalar o'z fikrlarini bildirishlari ham nutqiy faollikning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari pedagog bolalarga muammoli savollar, vaziyatlar yaratib ularning fikrlarini tahlil qiladi. Barcha bolalar o'z fikrlarini aytish jarayonida savollariga javob topishadi. Pedagog bu usul orqali bolalar bilimini baholashda hamda bolalar o'z bilimlarini aniqlashda afzalliklarga erishishadi.

Yuqoridagi metodlardan tashqari, bolalarga **“Aqli kartochkalar”** metodidan ham foydalangan holda ta'lim jarayonini olib boriladi. Bunda, pedagog ishtirokchi emas, guruhdagi bolalar o'z o'zlarini baholashadi. Kartochkalar darsdan oldin tayyorlangan bo'ladi va unda mavzuga oid rasmlar aks etgan bo'ladi. Dars so'nggida bolalarga ushbu kartochkalar tarqatma material sifatida tarqatiladi hamda ushbu kartochkalarning mazmuni yoritib berilishi so'raladi. Ushbu kartochkalarni yoritishda bolalar bir-birlaridan tinglovchi sifatida foydalanishlari mumkin.

Bundan tashqari bolalar mashg'ulot jarayonida, **“Sehrli mikrofon”** metodidan ham foydalanishlari mumkin. Buning uchun mikrofon kerak bo'ladi. Bolalar mashg'ulot so'nggida mikrofonni birin-ketin qo'llariga olib, gapira boshlaydilar. Masalan, “men bugun ushbu yangi so'zlarni o'rgandim.....”, “men bugun ertakni davom ettirishni o'rgandim”, “men bugun o'rtog'im bilan gaplashdik” kabi sabablarni aytishadi. Bu esa boladagi nutqiy ravonlikni oshirish qatorida, o'z-o'zini baholash uchun imkoniyat yaratadi. Har bir mashg'ulotdan zavq oladi, nimanidir o'rganganligini asoslab gapirib bera oladi. Bundan tashqari bolalarning jamoa oldida hayajonlanmasdan gapira olish ko'nikmasini shakllantiradi.

Ta'lim jarayonida keng qo'llaniladigan **“Svetofor”** metodi ham bolalar uchun qiziqarli bo'lgan interfaol metodlardan biri hisoblanadi. Ushbu metodda bolalarga svetofor ranglariga xos bo'lgan yashil, sariq va qizil rangli kartochkalar beriladi. Har bir rang o'z mazmuniga ega ekanligi bolalarga tushuntiriladi. Qizil rang-“men hali yana shug'ullanishim kerak”, sariq rang- “salgina tushunmovchilik bo'ldi”, yashil rang-

“men barchasiga tushundim” kabi ma’nolarni anglatishini bolaga aytiladi. Mashg’ulot yakunida bolalar ushbu uchchala kartochkadan birini tanlashadi va o’zlarini bevosita bilim darajalarini baholay olishadi. Baholashda foydalaniladigan ushbu metod, bolalarning o’z-o’zini baholashga imkon berib qolmasdan, balki, pedagog uchun ham bolaning bilimi qay darajada ekanligini bilishiga ko’mak beradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Yuqoridagi metodlar orqali refleksiv baholash jarayonini tashkil etishda quyidagi natijalarga erishishimiz mumkin. Birinchi navbatda bola *o’z faoliyatini ongli ravishda anglaydi*. Bunda bola topshiriqlarni bajarishda, o’zining nima qilayotganini, qayerda xato, kamchiliklarga uchraganini, qayerda yutuqlarga ega bo’lganligini tahlil qila oladi. Kelgusi faoliyatida esa kamchiliklarni bartaraf etadi, yutuqlarda tajriba sifatida foydalanadi. *Nutqiy faoliyatini baholay oladi*- bola o’z nutqida yo’l qo’ygan kamchiliklarini anglay oladi.

So’z boyligi darajasini biladi, nutqiy kommunikativligi holatini tahlil qiladi. O’zgalar bilan bo’layotgan muloqotida fikrlarini izchil, aniq va ravon ifodalashi hamda suhbatdoshi bilan faol munosabatda bo’lish darajasini aniqlaydi. *O’z-o’zini baholash ko’nikmasiga ega bo’lishi*-bolada o’z hissiyotlarini namoyon bo’lishi bilan izohlanadi. Bu jarayon ko’proq bolaning o’z-o’ziga bergan motivatsiyasida ham namoyon bo’ladi. “Men eplay olaman”, “men bajara olmadim”, “Kelgusi safar bundanda yaxshiroq bajaraman” kabi ko’nikmalarni anglaydi. *Lingvistik bilimlarni bila oladi*- gap tarkibidagi so’zlarni grammatik jihatdan qurilishini, so’zning fonetik, leksik tarkibiy tuzilmasini ishlata olish qobiliyatini tahlil qila oladi. Bilamizki, so’zning asosiy qurilishini so’z turkumlaridan iborat bo’lgan so’zlar hamda gapning grammatik qurilishi muhim ahamiyatga ega. Har bir bola o’zining so’zlashuv uslubidan kelib chiqib, so’zlardagi grammatikani noto’g’ri joylashtirib qo’yishi mumkin. Masalan, “oyim bilan hovlida daraxtlarni to’kilgan bargini yig’dik kecha”, -deb aytadi. Ushbu misolda paytni bildiruvchi ravish so’zning oxirida ishlatilgan, vaholanki ravishlar gapda egadan keyin qo’llanilsa gapimiz mazmuni chiroyli va mazmunli chiqadi. Bunday xatolarni bola albatta qiladi. Refleksiv-baholash esa, bolaga bu xatoni anglashga va uni ongli ravishda tuzatishga imkon beradi.

Muhokama. Bolalar nutqiy faoliyatini shakllantirishda, refleksiv baholash ta’lim jarayonida pedagog uchun ham bolalar uchun ham qulayliklar yaratadi. Birinchidan, u *bolaning nutqiy faolligini oshiradi*. Bola o’z fikrining e’tiborga olinayotganini va uning nutqiy harakatiga baho berish imkoniyati mavjudligini his qilganida muloqotga faolroq kirishadi. Ikkinchidan, refleksiv-baholash *o’z-o’zini nazorat qilish ko’nikmasini rivojlantiradi*. Masalan, bola hikoya tuzish jarayonida voqealarni ketma-ketlikda bayon qilishga harakat qiladi. Hikoyadan so’ng pedagog “Hikoyangda voqealar ketma-ket aytildimi?”, “Qaysi joyini yana tushuntirib berishing mumkin?” kabi savollar orqali bolaning o’z nutqiga qayta murojaat qilishiga yordam beradi. Uchinchidan, refleksiv-baholash *nutqiy xatolarni tabiiy tarzda tuzatish imkonini beradi*. Bunda bolaning xatosini keskin ko’rsatib berish yoki uni tanqid qilishdan ko’ra, to’g’ri variantni mustaqil topishga undash maqsadga muvofiq. Masalan, “Bu gapni boshqacha qanday aytish mumkin?” yoki “Fikringni yanada aniqroq tushuntirib bera olasanmi?” kabi savollar bolani izlanishga undaydi. To’rtinchidan, mazkur yondashuv *metakognitiv ko’nikmalarining dastlabki elementlarini shakllantiradi*. Bola o’zining qanday fikrlayotgani, gapirayotgani va muloqot qilayotganini kuzata boshlaydi. Bu esa keyingi bosqichlarda mustaqil ta’lim olish va o’z faoliyatini boshqarish uchun muhim zamin yaratadi.

Xulosa. Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, maktabga o’tish yoshidagi bolalarning lingvistik intellektini shakllantirishda refleksiv baholash jarayoni bolalarning o’zlarini tahlil qila olishlarida muhimdir. Negaki, muloqot jarayonida, nutqning barcha rivojlantiruvchi tarmoqlarida, kerakli natijalarni o’zga shaxslar tomonidan baholanadi, tahlil qilinadi. Bu jarayon ta’limda kamchiliklarni bartaraf etishning ma’lum bir qismini qamrab oladi xolos. Biz tavsiya etayotgan refleksiv baholash esa, bolaning o’z faoliyatini o’zi tahlil qila olishiga imkoniyat yaratadi. Bevosita ushbu jarayon orqali bola, o’zining nutqiy faoliyatini, kommunikativligini, so’z boyligini, insonlar o’rtasidagi shaxsiyatini, nutqiy faoliyatdagi kamchilik va xatolarini ongli ravishda anglay oladi. Zeroki, inson o’z qilayotgan xatti-harakatlarini ongli ravishda anglamas ekan, undagi kamchiliklar illat emas, fazilat kabi davom etaveradi. Bu esa, ta’lim jarayonidagi salbiy ta’sirni bartaraf etish o’rniga, yanada jadallashib, rivojlanib ketishiga zamin yaratadi. Shuning uchun ham bolalarning lingvistik intellektini shakllantirishda, refleksiv-baholash jarayoni muhim ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar:

1. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 30.09.2024-yil PF-152-son “Maktabgacha ta’lim sifati va samaradorligini yanada oshirish bo’yicha qo’shimcha chora-tadbirlar to’g’risida”gi Farmoni // <https://lex.uz/uz/docs/-7128182?ONDATE2=29.04.2025&action=compare>

2. Hasanboyeva O. Pedagogik refleksiya va o‘qituvchi faoliyati tahlili / O Hasanboyev – Toshkent: TDPU, 2022. – 250 b.
3. Jabborova M. Tilning asosiy operatsiyalarini tahlil qilish orqali bolada lingvistik ko‘nikmalarni shakllantirish // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 2025. – B. 1120-1124.
4. Mumindjanova N. Talabalarda refleksiv fikrlashni rivojlantirish va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasi // Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 2026. B. 128-135.
5. Norxujayeva Z. o‘qituvchilarning kasbiy refleksiyasi o‘qituvchilarning aqliy salohiyatini rivojlantiruvchi omili sifatida // Academic Research in Educational Sciences. 2024. – № 1. – B.23-25.
6. Qodirova F. Refleksiv o‘qituvchi modeli va innovatsion ta’lim texnologiyalari // Pedagogika. 2023. –B. 150-156.
7. To‘raeva S. Refleksiya va o‘z faoliyatini baholash metodikasi / S. To‘raeva.– Toshkent: Fan, 2023. –273 b.
8. Волынкина Н. В. Интеллектуально-творческие способности: инфолингвистический путь развития / Н. В. Волынкина. – Воронеж: ИПЦ «Научная книга», 2014. – 218 с.
9. Xomidova.D.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarning idrok va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda refleksiv faoliyatning ahamiyati // Экономика и социум. 2026. – №3. – B. 142-150.
10. G‘oziyev E. Umumiy psixologiya / E.G‘oziyev – Toshkent: Universitet, 2022. –167 b.

**TARIXIY-BADIIY ADABIYOTLARDAN TARIX DARSLARIDA FOYDALANISHDA
O‘QUVCHILARNING PSIXOLOGIK, YOSH XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLISH**

Teshayev Azizbek To‘ynor o‘g‘li,

Buxoro innovatsiyalar universiteti

Pedagogika, psixologiya va sport kafedrası o‘qituvchisi,

pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

azizbek.teshayev95@mail.ru

Tarixiy-badiiy adabiyotlar tarixiy jarayonlarni o‘zlashtirishda muhim omil hisoblanadi va o‘quvchining o‘tmish voqealariga hissiy va aqliy jihatdan yaqinlashishiga xizmat qiladi. Ushbu maqolada tarix darslarida tarixiy-badiiy adabiyotdan foydalanish masalalari, jumladan, darslikka kiritilgan hujjatli manbalarining moddiy madaniyat buyumlari, tasviriy san‘at asarlari va yozma manbalarga bo‘linishi, ular ustida ishlashning turli metodlari — o‘qituvchi tomonidan tahlil qilish, sinfda birgalikda tahlil qilish va uyda mustaqil o‘rganish usullari ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, tarix o‘qitishda foydalaniladigan badiiy adabiyotlarning adabiy yodgorliklar va tarixiy belletristik asarlarga bo‘linishi, ularning har birining ta‘lim-tarbiyaviy ahamiyati va tanlash mezonlari tahlil qilingan. Maqolada “Bibliotarix” metodi misolida — Mirkarim Osimning “O‘tror” va “Singan setor” asarlaridan foydalanish orqali o‘quvchilarda vatanparvarlik hissi va mafkuraviy immunitetni shakllantirish tajribasi yoritilgan. Alohida e‘tibor bilan tarix darslarida tarixiy-badiiy adabiyotdan foydalanishda o‘quvchilarning psixologik va yosh xususiyatlarini, shuningdek ularning fanga oid qiziqishlarini hisobga olish zarurligi asoslab berilgan: kichik yosh o‘quvchilarida obrazli-hissiy vositalar, yuqori sinf o‘quvchilarida esa tahliliy-sabab-oqibat munosabatlarini ochib beruvchi asarlardan foydalanishning samaradorligi ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar: *darslik matni, tarixiy hujjatlar, moddiy madaniyat buyumlari, tasviriy san‘at asarlari, yozma manbalar, adabiy yodgorliklar, belletristik asarlar, tarixiy roman, bibliotarix, bosma matnlar, psixologik xususiyat, yosh xususiyati, mafkuraviy immunitet, vatanparvarlik tarbiyasi, “O‘tror”, “Singan setor”.*

**УЧЁТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И ВОЗРАСТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ПРИ
ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИСТОРИКО-ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ НА УРОКАХ
ИСТОРИИ**

Историко-художественная литература является важным фактором в усвоении исторических процессов и способствует эмоциональному и интеллектуальному сближению учащегося с событиями прошлого. В данной статье рассматриваются вопросы использования историко-художественной литературы на уроках истории, в частности деление документальных источников учебника на предметы материальной культуры, произведения изобразительного искусства и письменные источники, а также различные методы работы с ними — анализ учителем, совместный анализ в классе и самостоятельное изучение дома. Кроме того, проанализировано деление художественной литературы, используемой при преподавании истории, на литературные памятники и историческую беллетристику, их учебно-воспитательное значение и критерии отбора. На примере метода «Библiотарих» — с использованием произведений Миркарима Осима «Утрор» и «Синган сетор» — освещён опыт формирования у учащихся чувства патриотизма и идеологического иммунитета. Особое внимание уделено обоснованию необходимости учёта психологических и возрастных особенностей учащихся, а также их предметных интересов при использовании историко-художественной литературы: показана эффективность образно-эмоциональных средств для младших школьников и аналитических, причинно-следственных произведений — для старшеклассников.

Ключевые слова: *текст учебника, исторические документы, предметы материальной культуры, произведения изобразительного искусства, письменные источники, литературные памятники, беллетристические произведения, исторический роман, библиотарих, печатные тексты, психологические особенности, возрастные особенности, идеологический иммунитет, патриотическое воспитание, «Утрор», «Синган сетор».*

TAKING INTO ACCOUNT THE PSYCHOLOGICAL AND AGE-RELATED CHARACTERISTICS OF STUDENTS WHEN USING HISTORICAL FICTION LITERATURE IN HISTORY LESSONS

Historical fiction literature is an important factor in students' assimilation of historical processes, helping them approach past events on both an emotional and an intellectual level. This article examines the use of historical fiction literature in history lessons, including the division of the textbook's documentary sources into material-culture artifacts, works of fine art, and written sources, together with the different methods of working with them — teacher-led analysis, joint in-class analysis, and independent study at home. It further analyzes the division of fiction used in teaching history into literary monuments and historical belletristic works, discussing their educational value and the criteria for selecting them. Using the “Bibliohistory” method as an example — drawing on Mirkarim Osim's novels “Otror” and “Singan Setor” — the article describes an approach to cultivating patriotic feeling and ideological resilience in students. Particular attention is given to substantiating the need to take into account students' psychological and age-related characteristics, as well as their subject-specific interests, when using historical fiction literature: the article shows that image-based, emotionally engaging material is more effective for younger students, while analytical works that reveal cause-and-effect relationships work better for older students.

Keywords: textbook text, historical documents, material-culture artifacts, works of fine art, written sources, literary monuments, belletristic works, historical novel, bibliohistory, printed texts, psychological characteristics, age-related characteristics, ideological resilience, patriotic education, “Otror”, “Singan Setor”.

Kirish. Tarixdek sohasi keng qamrovli fanni o'rgatishda pedagog, fanlararo uzviy bog'lanishdan unumli foydalansa bo'ladi. Adabiyot o'qitilishida nasr va nazm yo'nalishida ko'plab tarixiy ma'lumotlar berilishi va umumta'lim darsliklarida majmua turkumida o'qitilishi, so'nggi yillarda maktabda axborot resurs markazining takomillashuvi, yuqorida aytilgan barcha kompetensiya talablarini amalga oshirishda tarix fanida badiiy adabiyotlardan foydalanish imkoniyatini beradi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev ta'kidlaydilar: “Men shunga aminmanki, kitobsiz taraqqiyotga, yuksak ma'naviyatga erishib bo'lmaydi. Kitob o'qimagan odamning ham, millatning ham, kelajagi yo'q”[1].

Darhaqiqat, kitobxonlik inson ma'naviyatini, dunyoqarashini o'sishiga, tarixiy voqea-hodisalarni daliliy va tahliliy o'rganishga imkoniyat beruvchi vositadir. O'quvchi biror bir tarixiy voqea-hodisani o'rganish jarayonida o'sha voqeani bilishining o'zi kifoya qilmaydi, balki hodisani tahlil qila bilish yo'li orqali jamiyat rivojlanishi yoki uning tanazzulining sabab-oqibatlarini o'rganishi zarurdir. Bu yo'nalishda maqsadga erishish uchun tarix darslariga o'quvchini qiziqishini oshiradigan yagona mezon mutlaqo lektorning — o'qituvchining chiroyli va ta'sirli nutqiga bog'liq. O'qituvchining nutq madaniyati yuksak bo'lishi ko'proq so'z boyligi bilan belgilanadi. Buning uchun albatta badiiy adabiyotni — tarixiy badiiy asarlarni o'qib chiqqan bo'lishi kerak. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyevning “Kitob mahsulotlarini chop etish va kitob mutolasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ibot qilish” bo'yicha komissiya tuzish to'g'risidagi farmoyishi pedagoglarga o'ziga xos kompetensiyaviylikni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Maqolada qo'llanilgan tadqiqot metodologiyasi mohiyatan tavsifiy-nazariy xarakterga ega bo'lib, empirik-eksperimental tekshiruvlarga emas, balki mavjud pedagogik-metodik adabiyotlar va me'yoriy hujjatlarni tahlil qilish hamda umumlashtirishga asoslangan. Tadqiqotda tahliliy-sintetik metod qo'llanilgan bo'lib, o'rta ta'lim va o'rta maxsus ta'lim tizimida tarix o'qitishda qo'llaniladigan matnlarga — darslik matni, tarixiy hujjatlar, asarlar, ilmiy-ommabop va badiiy, tarixiy adabiyotlar va boshqalar kiradi. Bosma matnlar o'quvchilar tarixiy bilimlarining asosiy manbai bo'lgani kabi o'qituvchining bilim manbaini, bayonining asosini tashkil etadi. Tabiiydirki, o'qituvchi shu manbalardan turli va unumli foydalangan taqdirdagina, uning bayoni zamon talablariga, umuman o'rta ta'lim va o'rta maxsus ta'lim tizimidagi tarix ta'limining talablariga javob berishi, o'qituvchi bayonining o'quvchilarga tushunarli, mazmundor, maroqli va ilmiy jihatdan ishonarli, obrazli va ta'sirli bo'lishi mumkin. Shuningdek, matnlar ustida ishlash o'quvchilar bilimini kengaytiradi, tarixiy fakt va hodisalarning mohiyatini, ularning qonuniyatlarini chuqurroq tushunib olishlariga yordam beradi, milliy istiqloq tarbiyasi shakllanadi, tarixiy fikrlash hosil bo'ladi, ular tarixiy voqealarga baho berishga o'rganadilar. O'rta ta'lim va o'rta maxsus ta'lim tizimida o'quvchilar har xil matnlar ustida ishlab mustaqil ish ko'rish malakasini hosil qiladilar va tarixiy tadqiqot ishlarining dastlabki metodlari bilan amaliy ravishda tanishadilar.

Tarix darsligiga kiritilgan hujjatli manbalarni asosan uch guruhga bo'lish mumkin: 1) moddiy madaniyat buyumlari, 2) tasviriy san'at asarlari, 3) yozma manbalar[2]. Tarixiy hujjat o'qituvchi bayonini, bayondagi xarakteristika va chiqarilgan xulosalarni tasdiqlaydi.

O'qituvchi darslik yoki xrestomatiyadan olingan hujjatning mazmuni va o'quvchilarning tayyorgarligiga qarab uni tahlil qilishi, sinf o'quvchilariga hujjat yuzasidan savollar berishi yoki umumlashtiruvchi analitik suhbat yordamida tahlil qilishi mumkin. Tarixiy hujjatlar ustida ishlashda o'quvchilar ularni nima uchun xizmat qilishini, tanishilayotgan hujjatlar qachon va kimlar, qaysi tabaqa namoyandalari tomonidan yaratilganini, ulardan nimalarni bilib olish mumkinligini, qanday masalalarni bilib olishda hujjatlarga murojaat qilish kerakligini anglab, tushunib olishlari lozim. Agar hujjatlarda tushunish qiyin bo'lgan terminlar uchrab qolsa, ular doskaga yozib tushuntiriladi, o'quvchilar lug'at daftarchasiga yozib oladi. V–VII sinf o'quvchilarini ham hujjatlar bilan ishlashga qiziqtirib borish kerak.

Tarixiy hujjatlar ustida ishlashning turli usullari bor[3]:

- 1) O'qituvchi tarixiy hujjatni o'zi tahlil qilib berishi mumkin;
- 2) Tarixiy hujjatlarni o'qituvchining bevosita rahbarligida o'quvchilar darsda tahlil qilishi mumkin;
- 3) O'qituvchi o'quvchilarga ma'lum hujjatlarni uyda mustaqil tahlil qilib kelishni topshirishi mumkin.

Tushunish qiyin bo'lgan murakkab tarixiy hujjatlarni o'qituvchining o'zi o'qiydi, tahlil qilib izohlab beradi. O'quvchilar matnni kuzatib borishadi va o'qituvchining tushuntirishlarini diqqat bilan tinglaydilar. Yuqori sinflarda hujjat izoh berib o'qiladi. O'qituvchi hujjat yuzasidan o'quvchilarga savollar berib, muammolar qo'ysa, o'quvchilarning bilish va fikrlash faoliyati faollashadi. O'rta ta'lim tizimida o'qituvchi hujjatni o'zi tahlil qilib beradi, ammo shu bilan birga o'quvchilarni hujjatlar bilan ishlashga ham o'rgatadi.

O'qituvchi hujjatlar bilan ishlashning yana bir usulini, ya'ni hujjatlarni o'quvchilar bilan birga tahlil qilish usulini qo'llaydi. Har bir matnda ham oson va murakkab joylar bo'ladi. Matndagi murakkab joylarni o'qituvchining o'zi yoki suhbat yordamida savol-javob yo'li bilan tushuntiradi. Oson joylarini o'quvchilarga mustaqil o'qib o'rganishni vazifa qilib topshirish mumkin[4]. O'quvchilarga ularning bilim va malakalariga yarasha tushunarli hujjatlar tanlab berilgan va hujjatlar ustida mustaqil ishlashni ilgari ham mashq qilib ko'rgan bo'lsalar, o'qituvchi vazifa qilib bergan hujjatlarni mustaqil o'qib, puxta tushunib olishlari mumkin. Lekin bunda ham o'qituvchi bu ishga rahbarlik qiladi: qiyin joylarini o'qituvchi rahbarligida, oson joylarini o'quvchilarning o'zlari mustaqil o'rganadilar. Xo'jalik, yuridik va shu kabi qiyinroq xarakterdagi hujjatlar o'qituvchi rahbarligida tahlil qilinadi.

Adabiy manbalardan tarix ta'limida foydalanishning bir qator usullari keltirilib o'tilgan[5]:

- mavzuga oid adabiy manbalarni tavsiya etish;
- manbalardagi mavzuga oid shaxs va tarixiy voqealar xususida suhbatlashish;
- manbalardan foydalanish metodlari.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Badiiy adabiyot yoshlarni komil inson qilib tarbiyalashda ahamiyatli bo'lib, badiiy adabiyotning qimmati ta'lim oluvchi voqelikni adibning iste'dodi darajasida idrok etishga, uni ko'zi bilan ko'rishga, uning shaxsi orqali, ma'naviy dunyosi orqali tasavvur etishga, u olg'a surgan g'oyaga o'z amaliy faoliyatida ongli ravishda amal qilishga erishishi bilan belgilanadi. Ta'lim oluvchi asarda tasvirlangan timsollar galereyasi va badiiy vositalarni faqat kuzatuvchisiga aylanmasligi, balki adib olg'a surgan ta'lim-tarbiyaviy g'oyani qanday natijaga erishganligi nuqtai nazaridan baholashga o'rgangan taqdirdagina uning mohiyatini to'liq, chuqur anglab yetishi muqarrar. Badiiy asarni to'g'ri tanlay bilish ham asar g'oyasini ta'lim-tarbiyaviy tomondan chuqur o'zlashtirishning muhim omillaridan biri bo'lib, uni tanlashda ma'lum mezonlarga asoslaniladi: badiiy asarning yuksak g'oyaviy-badiiy qimmati; adib ijodida asarning xarakterli o'rni; asarning yaratilgan va o'rganilayotgan davr uchun ahamiyati; badiiy asarning ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi xususiyatga ega bo'lishi; badiiy asarning ta'lim oluvchilar yoshiga mosligi, munosibligi; o'quvchida qiziqish uyg'otishi; o'quvchining ma'naviy qiziqishi, talabi, ehtiyojlariga javob bera olish darajasi.

Tarix o'qitishda foydalaniladigan badiiy adabiyotlarni ikki guruhga bo'lish mumkin[6]:

- o'rganilayotgan davrning adabiy yodgorliklari;
- tarixiy belletristik asarlar.

Adabiy yodgorliklariga tarixiy hodisa va voqealarni o'z zamondoshlari yozib qoldirgan asarlar kiradi. Bu guruhga kirgan asarlar tarix fani uchun o'tmishning o'ziga xos manbai bo'lib xizmat qiladi. Badiiy adabiyot yodgorliklari yozib olingan og'zaki ijodiyot asarlarini: afsonalar, dostonlar, qo'shiqlar, masallar va boshqalarni o'z ichiga oladi. Bunday asarlarning juda ko'pida voqelik qayta-qayta ishlangan, xalq fantaziyasi bilan boyitilgan va bezatilgan bo'ladi. Voqelikni ob'ektiv suratda tasvirlagan asarlar, yodgorliklar bizgacha yetib kelmagan taqdirda ham uzoq o'tmishni, masalan, qadimgi Gretsiya tarixini yoritib berishda ana shunday asarlardan tanqid g'alviridan o'tkazib foydalaniladi. Badiiy yodgorliklarning asosiy ahamiyati shundan iboratki, ular o'z zamonidagi jamiyatning g'oyasini aks ettiradi va buni o'quvchilarning tushunib

olishlariga, tarixiy hodisalar va arboblarning yorqin badiiy obrazlarini ravshan tasavvur qilishlariga yordam beradi.

Belletristik asarlarga — tarixiy romanlar, tarixiy mavzularda yozilgan povestlar, oʻrganiladigan davr haqidagi badiiy asarlar, hikoyalar kiradi. Bu asarlar tarixiy manbalar, memuarlar va hujjatlar, ilmiy tekshirish ishlari va monografiyalarni oʻrganish asosida yozilgan boʻlib, ularda oʻtmish voqealari badiiy tasvirlar va badiiy obrazlar orqali ifodalanadi[7]. Belletristika tarix fani uchun hujjatli manba boʻla olmasa-da, oʻquvchilarga oʻtmishni aniq tushuntirishda muhim vosita boʻlib xizmat qiladi. Tarixiy roman va povestlarni oʻqish natijasida oʻquvchilarda tarixga qiziqish uygʻonadi.

Oʻrganilayotgan davrga doir adabiy yodgorliklar tarix darslarida koʻpincha dars materialini xulosalash va umumlashtirish uchun asos boʻlib xizmat qiladi. Belletristika bayon qilinayotgan oʻquv materialini aniqlashtirishga va bayonni maroqli qilishga yordam beradi. Oʻqituvchi badiiy adabiyotni tanlashda materialning taʼlim-tarbiya jihatidan qimmatini, tarixiy hodisalarning naqadar haqqoniy, real va ilmiy qilib yoritilganligini eʼtiborga oladi. Oʻqituvchi tarix darslarida foydalanish uchun badiiy adabiyotdan[8]:

a) oʻrta taʼlim va oʻrta maxsus taʼlim tizimi dasturida koʻzda tutilgan tarixiy voqealarning tasviriga;

b) tarixiy arboblari va xalq ommasini vakillarining obrazlarini, xalq ommasining rolini koʻrsatishga;

v) muhim tarixiy voqealar boʻlib oʻtgan joylarni va u yerlarning aniq sharoitini tasvirlashga bagʻishlangan asarlarni tanlaydi.

Munozara. Tarix oʻqitilishida tarixiy-badiiy adabiyotdan foydalanish koʻrgazmali vositalar bilan birga tarixiy voqealarni loʻnda va yorqin tushuntirish zarur. Masalan: 7-sinf “Oʻzbekiston tarixi” fanidan “Muhammad Xorazmshohning mamlakat mudofasiga oid tadbirlari va uning oqibatlari” mavzusini olaylik. Darsning tarbiyaviy maqsadiga erishishda oʻquvchilarni vatanparvarlik, tinchliksevarlik, insonparvarlik, doʻstlik, jasorat va mardlik kabi hislarini tarbiyalash uchun imkoniyatlar mavjud. Oʻquvchi mavzuni oʻzlashtira olgani bilan, ularda yuqorida aytilgan his-tuygʻular rivojlantirilmasa, oʻqituvchi oʻz oldiga qoʻygan maqsadiga erisha olmaydi. Buning uchun oʻqituvchi Mirkarim Osimning tarixiy asari “Oʻtroʻl”dan foydalanishi mumkin yoki Baxtiyor Abdugʻafforovning “Sulton Jaloliddin Manguberdi” asaridan parcha oʻqib berishi yoki diskka yozilgan parchani eshittirishi mumkin. Parcha gʻoyat taʼsirli his-tuygʻu va hayajonlar bilan oʻqilgan boʻlishi zarur. Oʻqituvchi “Jaloliddin Manguberdi — vatan qahramoni” mavzusi haqida gapirar ekan, Mirkarim Osimning “Singan setor” asarining 49-betidagi tegishli parchani keltirishi mumkin. Amaldagi bu kabi tadbirlar “Bibliotari” metodini tengdosh-tengdoshga tamoyili asosida tavsiya etilayotgan asarlarni ommalashtirishga sabab boʻladi.

Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev: “Jaholatga qarshi maʼrifat bilan kurashish, yosh avlodni gumanistik gʻoyalar, milliy gʻurur va iftixor ruhida tarbiyalash zarur”, deb taʼkidlaganidek, oʻquvchilarda mafkuraviy immunitetni hosil qilishda, maʼrifatli shaxs etib tarbiyalashda tarixiy voqealarni badiiy talqini orqali, tarixiy shaxslar hayotini yorqin ranglarda ochib berish bilan, farzandlarimizda mentalitetimizni chuqurroq anglab yetish, vatan taqdirini oʻz taqdiri deb bilish koʻnikmasini hosil qilishga erishamiz.

Maʼlumki, oʻquvchilar maktabda tarix fani orqali eng qadimgi zamonlardan tortib to hozirgi kunlarga boʻlgan jamiyat taraqqiyoti haqidagi maʼlumotlarni oʻrganadilar. Tarix fanini oʻqitishda oʻquvchilarning koʻz oʻngida oʻtmishdagi ijtimoiy hayot manzaralarini shakllantirishda darslikdan tashqari qoʻshimcha materiallar va yorqin obrazli vositalardan foydalanishning ahamiyati kattadir. Oʻquvchilarning tarixga qiziqishini oshirishda oʻqituvchi bayon qilayotgan materialni tarixiy hujjatlardan, koʻrgazmali vositalardan, ilmiy-ommabop va badiiy adabiyotlardan olingan yorqin tafsilotlarga hamda oʻquvchilardagi mavjud tasavvurlarga tayanishi lozim[9].

Shu oʻrinda alohida taʼkidlash lozimki, tarix darslarida tarixiy-badiiy adabiyotdan foydalanishda taʼlim oluvchilarning psixologik va yosh xususiyatlarini hisobga olish, shuningdek ularning fanga oid qiziqishlarini ham inobatga olish muhim ahamiyatga ega. Kichik yosh (V–VII sinf) oʻquvchilarida obrazli, hissiy taʼsirchan parchalar, afsona va rivoyatlar orqali qiziqish uygʻotish samaraliroq boʻlsa, yuqori sinf oʻquvchilarida tahliliy fikrlashni rivojlantiruvchi, sabab-oqibat munosabatlarini ochib beruvchi belletristik asarlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Tabiiydirki, oʻqituvchi shu manbalardan toʻgʻri va unumli foydalangan taqdirdagina, uning bayoni didaktika talablariga, umuman tarix taʼlimining yuksak talablariga javob berishi, oʻqituvchi bayonining oʻquvchilarga tushunarli, mazmundor, maroqli, gʻoyaviy va ilmiy jihatdan ishonarli, obrazli va taʼsirli boʻlishi mumkin.

Xulosa. Shunday qilib, tarixiy hujjatlar oʻqituvchi bayonini aniqlashtiradi, mazmunini chuqurlashtiradi, unga aniqlik kiritadi, ishonarli va emotsional boʻlishini taʼminlaydi, oʻquvchilarning bilish faoliyatini, fikrlashini faollashtiradi, bilimlarining puxta va mustahkam boʻlishiga yordam beradi, bilim olishning yangi usullari, ilmiy tadqiqot shakllari bilan tanishtiradi. Tarixiy-badiiy adabiyotlar tarixiy jarayonlarni oʻzlashtirishda muhim omil hisoblanadi. Tarix taʼlimida tarixiy-badiiy adabiyotlardan foydalanishda taʼlim oluvchilarning psixologik va yosh xususiyatlarini hisobga olish, ularning fanga oid

qiziqishlarini inobatga olish — o‘quvchilarda mustahkam bilim, tarixiy tafakkur va vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

Adabiyotlar:

1. Шавкат Мирзиёев. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. -Тошкент: Ўзбекистон, 2019. 3-жилд, -Б.147.
2. Ходжаев Д. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантириш (Тарих дарслари мисолида) // педагогика фанлари номзоди учун ёзилган дисс. -Тошкент: 2006. -Б.36.
3. Toshpo‘latov T., G‘afforov Ya. “Tarix o‘qitish metodikasi”. T., “Universitet” nashriyoti. 2002. - B.59.
4. G‘afforov Ya. X., G‘afforova M. G. “O‘zbekiston xalqlari tarixini o‘qitish usullari”. T., “Universitet” 1996. -B.62.
5. Babanskiy Yu. K. “Hozirgi zamon umumiy ta’lim maktablarida o‘qitish metodlari”. T., “O‘zbekiston”, 1990. -B.78.
6. Саъдиев А. Мактабда тарих ўқитиш методикаси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1988.- Б.125.
7. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. T.: “Moliya” nashriyoti. 2003.
8. Шермухамедова Н. А. Илмий тадқиқот методологияси. -Тошкент: Фан ва технологиялар, 2014. -Б.74.
9. Зунунов А. (ва бошқалар). Педагогика тарихи. -Тошкент: Шарқ, 2000.-Б.73.

TALABALARDA IJTIMOY MAS’ULIYAT HISSINING RIVOJLANISHIDA EMPATIYA, ALTRUIZM VA PROSOTSIAL XULQ-ATVORNING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Jumaniyozov Yunus Shodurdi o‘g‘li,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti v.b.,

psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Orcid: <https://orcid.org/0009-0002-3298-2750>

yunus@urdu.uz

Mazkur maqolada talabalarda ijtimoiy mas’uliyat hissining shakllanishi va rivojlanishida empatiya, altruizm hamda prosotsial xulq-atvorning o‘zaro bog‘liqligi psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Ijtimoiy mas’uliyat shaxsning nafaqat o‘z xatti-harakatlari oqibatlarini anglash, balki boshqa insonlar, guruh va jamiyat manfaatlariga nisbatan ongli munosabat bildirish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Tadqiqot doirasida empatiyaning insonning boshqa shaxs kechinmalarini anglash va his etish imkonini beruvchi mexanizm sifatidagi o‘rni, altruizمنىning beg‘araz yordam ko‘rsatishga yo‘naltirilgan motivatsion asoslari hamda prosotsial xulq-atvorning real ijtimoiy vaziyatlarda namoyon bo‘lish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, mazkur uch omilning o‘zaro ta’siri talabalarda mas’uliyatli, hamkorlikka asoslangan va jamiyat manfaatlarini hisobga oluvchi xulq-atvorni shakllantirishga qanday ta’sir ko‘rsatishi asoslanadi. Maqolada talabalik davri ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish uchun muhim psixologik bosqich sifatida ko‘rib chiqilib, ta’lim muhitida empatik muloqot, ko‘ngilli faoliyat, jamoaviy loyihalar va ijtimoiy tashabbuslardan foydalanishning ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *ijtimoiy mas’uliyat, empatiya, altruizm, prosotsial xulq-atvor, talaba shaxsi, ijtimoiy motivatsiya, hamkorlik, yordamga yo‘naltirilgan xulq, axloqiy rivojlanish, ijtimoiy kompetensiya.*

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЭМПАТИИ, АЛЬТРУИЗМА И ПРОСОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В РАЗВИТИИ ЧУВСТВА СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У СТУДЕНТОВ

В данной статье с психологической точки зрения анализируется взаимосвязь эмпатии, альтруизма и просоциального поведения в развитии чувства социальной ответственности студентов. Социальная ответственность рассматривается как способность личности осознавать последствия собственных действий и одновременно учитывать интересы других людей, социальной группы и общества в целом. Особое внимание уделяется эмпатии как механизму понимания эмоционального состояния другого человека, альтруизму как мотивационной основе бескорыстной помощи и просоциальному поведению как практическому выражению социально ориентированной активности личности. Раскрывается взаимное влияние указанных компонентов в процессе формирования ответственного поведения студентов, основанного на сотрудничестве, взаимопомощи и учёте общественных интересов. Студенческий возраст рассматривается как значимый этап развития социальной ответственности, поскольку именно в этот период расширяется круг социальных взаимодействий, укрепляется самостоятельность и формируется осознанное отношение к социальным нормам и обязанностям. Обосновывается значение эмпатического общения, волонтерской деятельности, групповых проектов и социальных инициатив в образовательной среде как эффективных условий развития социальной ответственности студентов.

Ключевые слова: *социальная ответственность, эмпатия, альтруизм, просоциальное поведение, личность студента, социальная мотивация, сотрудничество, взаимопомощь, нравственное развитие, социальная компетентность.*

THE INTERDEPENDENCE OF EMPATHY, ALTRUISM, AND PROSOCIAL BEHAVIOR IN DEVELOPING STUDENTS' SENSE OF SOCIAL RESPONSIBILITY

This article examines the interrelationship between empathy, altruism, and prosocial behavior in the development of students' sense of social responsibility from a psychological perspective. Social responsibility is understood as an individual's ability to recognize the consequences of personal actions while consciously considering the interests and well-being of other people, social groups, and society.

Particular attention is paid to empathy as a psychological mechanism that enables individuals to understand and respond to the emotional experiences of others, altruism as a motivational basis for selfless assistance, and prosocial behavior as the practical expression of socially oriented activity. The article analyzes how these three components interact in the formation of responsible, cooperative, and socially constructive behavior among university students. The student period is considered an important stage for developing social responsibility because it is characterized by expanding social interactions, increasing personal autonomy, and developing a more conscious attitude toward social norms and obligations. The significance of empathetic communication, volunteer activities, collaborative projects, and social initiatives within the educational environment is substantiated as an important condition for strengthening students' social responsibility.

Key words: social responsibility, empathy, altruism, prosocial behavior, student personality, social motivation, cooperation, helping behavior, moral development, social competenc

Kirish. Bugungi oliy ta'lim jarayonida talabani akademik bilim va kasbiy kompetensiyalarni egallashi bilan bir qatorda, uning jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglash, boshqa insonlarning ehtiyoj va kechinmalarini hisobga olish, jamoaviy faoliyatda faol ishtirok etish hamda ijtimoiy muammolarga befarq bo'lmazlik kabi shaxsiy sifatlarini rivojlantirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki zamonaviy jamiyatda mutaxassisning professional muvaffaqiyati faqat uning bilim darajasi bilan emas, balki ijtimoiy muhit bilan samarali hamkorlik qila olishi, qarorlarining oqibatlarini oldindan baholashi va o'z faoliyatining boshqalarga ta'sirini anglay olishi bilan ham belgilanadi.

Talabalik davrining ushbu jarayondagi ahamiyati alohida e'tiborga loyiq. Mazkur davrda shaxsning ijtimoiy aloqalari kengayadi, mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlari ortadi va kelajakdagi kasbiy hamda fuqarolik pozitsiyasining asoslari shakllanadi. Talaba o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini yanada chuqurroq baholash, guruhdagi o'z rolini anglash va jamiyatdagi o'rnini belgilash imkoniyatiga ega bo'ladi. Shu bois oliy ta'lim muassasasi nafaqat bilim beruvchi, balki ijtimoiy mas'uliyatli shaxsni shakllantiruvchi muhim ijtimoiy-psixologik muhit sifatida qaralishi kerak.

Muammoning yana bir muhim jihati shundaki, ijtimoiy mas'uliyatni faqat tashqi nazorat yoki intizom bilan bog'lash uning psixologik mohiyatini toraytirib yuboradi. Haqiqiy mas'uliyat shaxsning ichki e'tiqodi, qadriyatlarini, empatik munosabati va ijtimoiy motivlari bilan mustahkamlangandagina barqaror xulq-atvor shakliga aylanadi. Shu nuqtayi nazardan talabalarda mas'uliyatli xulqni rivojlantirishda ularning hissiy tajribasi, boshqalarning holatini tushunish qobiliyati, yordam berishga tayyorligi va ijtimoiy faoliyatda ishtiroki birgalikda hisobga olinishi zarur.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, oliy ta'lim jarayonida ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishning samarali mexanizmlarini aniqlash nafaqat ta'lim samaradorligini oshirish, balki kelajakdagi mutaxassislarning jamiyat bilan konstruktiv munosabatlarini ta'minlash uchun ham muhimdir. Ayniqsa, empatiya, altruizm va prosotsial xulq-atvor o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash talabalarning ijtimoiy mas'uliyatini rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik dasturlarni takomillashtirish imkonini beradi.

Shundan kelib chiqib, maqolaning asosiy maqsadi talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining rivojlanishida empatiya, altruizm va prosotsial xulq-atvorning o'zaro bog'liqligini nazariy jihatdan asoslash hamda mazkur omillarning shaxsning ijtimoiy yo'nalgan xulq-atvorini shakllantirishdagi psixologik ahamiyatini ochib berishdan iborat.

Maqolaning vazifalari sifatida ijtimoiy mas'uliyat tushunchasining psixologik mazmunini tahlil qilish, empatiya va altruizmnining shaxs xulq-atvoridagi o'rnini aniqlash, prosotsial xulq-atvorning namoyon bo'lish shakllarini yoritish hamda mazkur uch omilning ijtimoiy mas'uliyat bilan o'zaro aloqadorligini ilmiy-nazariy jihatdan izohlash belgilandi.

Adabiyotlar tahlili va nazariy asoslar. Talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishi ko'p omilli psixologik jarayon bo'lib, uning mazmunini faqat shaxsning majburiyatlarni bajarishi bilan cheklab bo'lmaydi. Ijtimoiy mas'uliyat shaxsning o'z xatti-harakatlarini ijtimoiy me'yorlar bilan muvofiqlashtirishi, qarorlarining boshqa insonlarga ta'sirini anglay olishi, umumiy manfaatni hisobga olishi va zarur vaziyatlarda faol ijtimoiy pozitsiyani egallashi bilan belgilanadi. Ushbu jarayonni tushuntirishda shaxsning axloqiy rivojlanishi, ijtimoiy kognitiv jarayonlari, motivatsiyasi va xulq-atvor mexanizmlarini birgalikda ko'rib chiqish talab etiladi.

Ijtimoiy mas'uliyat masalasi zamonaviy psixologiyada shaxs va ijtimoiy muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir nuqtayi nazaridan izohlanadi. Bandura tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-kognitiv yondashuvga ko'ra, inson xulq-atvori shaxsiy omillar, kuzatilayotgan ijtimoiy tajriba va muhit bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi [1]. Ushbu yondashuv talabalarning ijtimoiy mas'uliyatini tushuntirishda muhim ahamiyatga

ega, chunki talaba o‘z xatti-harakatlarini nafaqat ichki qarashlari, balki tengdoshlari, o‘qituvchilari, oilasi va ta’lim muhitidagi ijtimoiy tajriba asosida ham tartibga soladi.

Ijtimoiy mas’uliyatning shakllanishida empatiya markaziy psixologik omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Empatiya boshqa insonning hissiy kechinmalarini anglash, uning nuqtayi nazarini tushunish va ushbu holatga nisbatan mos munosabat bildirish imkonini beruvchi murakkab qobiliyatdir. Zamonaviy empatiya nazariyalarida uning affektiv va kognitiv jihatlari farqlanadi. Affektiv empatiya boshqa insonning hissiy holatiga emotsional javob qaytarish bilan bog‘liq bo‘lsa, kognitiv empatiya boshqa shaxsning fikri, pozitsiyasi va kechinmalarini intellektual jihatdan tushunishni anglatadi [2].

Talabalik muhitida empatiyaning rivojlanganligi ijtimoiy munosabatlarning sifatiga bevosita ta’sir qilishi mumkin. Masalan, guruhdoshi qiyinchilikka duch kelganida uning holatini tushuna olgan talaba befarq qolmasdan yordam ko‘rsatishga moyil bo‘ladi. Bunda empatiya avtomatik ravishda yordam xatti-harakatini kafolatlamasa-da, boshqa insonning ehtiyojini sezish va vaziyatni uning nuqtayi nazaridan baholash uchun zarur psixologik zamin yaratadi.

Empatiyaning altruizm bilan bog‘liqligi ham ko‘plab nazariy izlanishlarning markazida turadi. Batsonning empatiya-altruizm gipotezasida boshqa insonning holatiga empatik munosabat bildirish ayrim sharoitlarda yordam berishga yo‘naltirilgan altruistik motivatsiyani kuchaytirishi mumkinligi asoslanadi [3]. Mazkur qarash talabalarning ijtimoiy mas’uliyatini o‘rganishda muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki inson boshqa shaxsning muammosini anglagan sari unga yordam berish zaruratini chuqurroq his qilishi va o‘z xatti-harakatini ijtimoiy manfaat bilan muvofiqlashtirishi mumkin.

Eisenberg va uning hamkasblarining prosotsial rivojlanish haqidagi tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, prosotsial xulq-atvorning shakllanishida hissiy jarayonlar, axloqiy fikrlash, ijtimoiy vaziyatni baholash va motivatsion omillar bir-biri bilan bog‘liq holda ishlaydi [5]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, talabaning boshqa insonlarga yordam berishi faqat tashqi vaziyatning ta’siri emas, balki uning ichki qadriyatlari va ijtimoiy tajribasi bilan ham belgilanadi.

Ijtimoiy mas’uliyat va prosotsial xulq-atvor o‘rtasidagi bog‘liqlik ayniqsa muhimdir. Mas’uliyat hissi kuchli shaxs o‘z faoliyatining oqibatlarini hisobga olishga va zarur vaziyatlarda ijtimoiy manfaatga mos qaror qabul qilishga moyil bo‘ladi. Prosotsial xulq-atvor esa ushbu mas’uliyatning amaliy ifodasiga aylanishi mumkin. Shu bilan birga, muntazam ravishda ijtimoiy foydali faoliyatda qatnashish shaxsning o‘zini jamiyatning faol a’zosi sifatida anglashini kuchaytirib, mas’uliyat tuyg‘usining yanada mustahkamlanishiga olib kelishi ehtimoldan xoli emas.

Shuningdek, mazkur jarayonda axloqiy qadriyatlar va ichki nazorat mexanizmlari muhim vositachi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Inson faqat boshqalarning hissiy holatini tushungani uchun emas, balki yordam berishni to‘g‘ri va ijtimoiy jihatdan maqbul deb hisoblagani uchun ham prosotsial harakatni amalga oshirishi mumkin. Demak, empatiya hissiy-kognitiv zamin yaratadi, altruizm motivatsion yo‘nalishni belgilaydi, prosotsial xulq-atvor esa ushbu jarayonni xatti-harakat darajasida ifodalaydi. Ijtimoiy mas’uliyat esa mazkur komponentlarni nisbatan barqaror shaxsiy pozitsiyaga birlashtiradi.

Talabalarning ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlarda ushbu komponentlarning o‘zaro bog‘liqligini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Faqat nazariy bilim berish orqali mas’uliyatli xulqni shakllantirish yetarli bo‘lmazligi mumkin. Talaba real ijtimoiy vaziyatlarda hamkorlik qilishi, boshqa insonlarning ehtiyojlarini anglashga harakat qilishi, ko‘ngilli faoliyatda qatnashishi va o‘z harakatining ijtimoiy natijalarini tahlil qilishi zarur. Bunday tajriba empatiyaning amaliy ko‘nikmaga, altruistik motivni real harakatga va prosotsial faoliyatni barqaror ijtimoiy pozitsiyaga aylantirish imkonini beradi.

Shunday qilib, tahlil qilingan nazariy qarashlar talabalarda ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishni alohida bir sifatni shakllantirish jarayoni sifatida emas, balki hissiy, kognitiv, motivatsion va xulqiy komponentlarning o‘zaro ta’siriga asoslangan kompleks jarayon sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Empatiya, altruizm va prosotsial xulq-atvorning uyg‘un rivojlanishi talabaning boshqa insonlar va jamiyat oldidagi majburiyatlarini chuqurroq anglashiga, ijtimoiy vaziyatlarda mas’uliyatli qarorlar qabul qilishiga hamda faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishiga psixologik zamin yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot talabalarda ijtimoiy mas’uliyat hissining rivojlanishida empatiya, altruizm va prosotsial xulq-atvorning o‘zaro bog‘liqligini aniqlashga yo‘naltirildi. Tadqiqotning metodologik asosi shaxsning ijtimoiy-kognitiv rivojlanishi, empatiya va altruistik motivatsiya, shuningdek prosotsial xulq-atvor haqidagi zamonaviy psixologik qarashlarga tayandi. Xususan, A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvi, M. Devisning empatiyaning ko‘p komponentli modeli, C. Batsonning empatiya va altruistik motivatsiya o‘rtasidagi bog‘liqlik haqidagi qarashlari hamda N. Eisenbergning prosotsial rivojlanish konsepsiyasi tadqiqotning nazariy yo‘nalishini belgilashda muhim asos bo‘ldi.

Tadqiqotda miqdoriy yondashuvdan foydalanildi. Empatiya, altruistik yoʻnalish, prosotsial xulq-atvor va ijtimoiy masʼuliyat oʻzaro bogʻliq psixologik koʻrsatkichlar sifatida qaraldi. Tadqiqotda **72 nafar talaba** ishtirok etdi. Respondentlarni tanlashda ularning talabalik davrida ekanligi, tadqiqotda ixtiyoriy qatnashishi va savollarga mustaqil javob bera olishi asosiy mezon sifatida belgilandi.

Tadqiqot jarayonida empatiyani baholash uchun M.H. Davis tomonidan ishlab chiqilgan **Interpersonal Reactivity Index (IRI)** konsepsiyasiga asoslangan koʻrsatkichlardan foydalanildi. Mazkur yondashuv empatiyaning kognitiv va affektiv jihatlarini ajratib oʻrganish imkonini beradi. Altruistik yoʻnalishni aniqlashda yordam berishga tayyorlik, begʻaraz koʻmak motivlari va boshqa inson manfaatini hisobga olish bilan bogʻliq indikatorlar nazarda tutildi. Prosotsial xulq-atvorni baholashda yordam berish, hamkorlik, qoʻllab-quvvatlash, ulashish va jamoaviy faoliyatda ishtirok etish kabi xatti-harakatlar mezon sifatida olindi.

Ijtimoiy masʼuliyatni baholashda esa talabaning oʻz majburiyatlarini anglash darajasi, qarorlarining ijtimoiy oqibatlarini hisobga olishi, jamoa manfaatlariga munosabati va umumiy faoliyatga daxldorlik hissi asosiy indikatorlar sifatida belgilandi. Barcha koʻrsatkichlar bir xil yoʻnalishdagi umumiy baholash tizimiga keltirilib, keyinchalik statistik tahlil uchun kodlandi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- **nazariy tahlil** – empatiya, altruizm, prosotsial xulq-atvor va ijtimoiy masʼuliyat tushunchalarining psixologik mazmunini aniqlash;
- **psixodiagnostik metod** – respondentlarning empatik, altruistik, prosotsial va masʼuliyatga yoʻnaltirilgan xususiyatlarini baholash;
- **anketa metodi** – talabalarning ijtimoiy vaziyatlardagi munosabati va xulqiy tendensiyalarini aniqlash;
- **qiyosiy tahlil** – koʻrsatkichlarning past, oʻrta va yuqori darajalari oʻrtasidagi farqlarni aniqlash;
- **korrelyatsion tahlil** – empatiya, altruizm, prosotsial xulq-atvor va ijtimoiy masʼuliyat oʻrtasidagi statistik bogʻliqliklarni aniqlash;
- **deskriptiv statistika** – oʻrtacha qiymat, standart ogʻish va foiz koʻrsatkichlarini hisoblash.

Olingan maʼlumotlarni qayta ishlashda **SPSS** dasturidan foydalanish koʻzda tutildi. Korrelyatsion bogʻliqliklarni aniqlash uchun Pearson korrelyatsiya koeffitsienti qoʻllanildi. Statistik ahamiyat darajasi $p < 0,05$ mezonini asosida baholandi. Natijalarni talqin qilishda korrelyatsiyaning faqat mavjudligi emas, balki uning yoʻnalishi va kuchi ham hisobga olindi.

1-jadval.

Tadqiqotda oʻrganilgan asosiy psixologik koʻrsatkichlar

№	Koʻrsatkich	Asosiy mazmuni	Baholash mezon
1	Empatiya	Boshqa insonning hissiy holati va nuqtayi nazarini tushunish	Past, oʻrta, yuqori
2	Altruizm	Shaxsiy manfaatni ikkinchi oʻringa qoʻyib, boshqalarga yordam berishga tayyorlik	Past, oʻrta, yuqori
3	Prosotsial xulq-atvor	Yordam, hamkorlik, qoʻllab-quvvatlash va ijtimoiy foydali harakatlar	Past, oʻrta, yuqori
4	Ijtimoiy masʼuliyat	Oʻz majburiyatlarini anglash va xatti-harakat oqibatlarini hisobga olish	Past, oʻrta, yuqori

Tadqiqotning konseptual modeli quyidagi mantiqqa asoslandi: **empatiya → altruistik motivatsiya → prosotsial xulq-atvor → ijtimoiy masʼuliyat**. Biroq mazkur ketma-ketlik qatʼiy sabab-oqibat zanjiri sifatida emas, balki oʻzaro taʼsir qiluvchi psixologik komponentlar tizimi sifatida qabul qilindi. Masalan, ijtimoiy masʼuliyat darajasi yuqori boʻlgan talaba ham boshqalarning ehtiyojlariga nisbatan koʻproq eʼtiborli va prosotsial faoliyatga moyil boʻlishi mumkin.

Tadqiqotda respondentlarning shaxsiy maʼlumotlari anonim saqlandi. Ishtirokchilar tadqiqotning maqsadi va umumiy mazmuni haqida xabardor qilinib, ishtirok etish ixtiyoriyligi taʼminlandi. Olingan maʼlumotlardan faqat ilmiy-tahliliy maqsadlarda foydalanish tamoyiliga amal qilindi.

Tadqiqot metodologiyasining muhim jihati shundaki, ijtimoiy masʼuliyatni faqat bitta xulqiy koʻrsatkich orqali baholashdan voz kechilib, uning empatik, motivatsion va xulq-atvor komponentlari bilan aloqasi kompleks ravishda koʻrib chiqildi. Bunday yondashuv talabalarning ijtimoiy masʼuliyatini shakllantirish mexanizmlarini chuqurroq tushuntirishga imkon beradi.

Kutilayotgan statistik tahlil natijalariga koʻra, empatiya darajasi yuqori boʻlgan talabalarda altruistik motivatsiya va prosotsial xulq-atvor koʻrsatkichlarining yuqoriroq boʻlishi, ushbu omillar esa ijtimoiy masʼuliyat bilan ijobiy bogʻlanishi taxmin qilindi. Mazkur taxmin keyingi bosqichda olingan empirik maʼlumotlarni statistik qayta ishlash orqali tekshiriladi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari talabalarda ijtimoiy mas’uliyat hissining shakllanishi empatiya, altruizm va prosotsial xulq-atvor bilan uzviy aloqador ekanligini ko’rsatdi. Ayniqsa, prosotsial xulq-atvor va ijtimoiy mas’uliyat o’rtasidagi nisbatan kuchli ijobiy korrelyatsiya shuni anglatadiki, talabaning ijtimoiy foydali faoliyatda amaliy ishtiroki uning o’zini jamiyat va atrofidagi insonlar oldida mas’ul subyekt sifatida anglashiga xizmat qilishi mumkin. Bu holat ijtimoiy mas’uliyatni faqat nazariy tushuncha sifatida emas, balki kundalik xulq-atvor orqali shakllanadigan shaxsiy sifat sifatida baholash imkonini beradi.

Empatiya bo’yicha olingan natijalar ham muhim nazariy mazmunga ega. Empatiyasi yuqori bo’lgan talaba boshqa insonning vaziyatini faqat tashqi tomondan kuzatib qolmay, uning ehtiyoj va kechinmalarini tushunishga harakat qiladi. Natijada shaxsning ijtimoiy vaziyatga nisbatan befarq munosabatda bo’lish ehtimoli kamayib, yordam berish yoki qo’llab-quvvatlashga tayyorligi ortishi mumkin. Biroq empatiyaning o’zi har doim ham real prosotsial harakatni yuzaga keltirmaydi. Buning uchun empatik anglash ijobiy motivatsiya, axloqiy qadriyat va xulqiy tayyorgarlik bilan birlashishi kerak.

Tadqiqotda empatiya va altruizm o’rtasidagi ijobiy bog’liqlik aynan mana shu fikrni qo’llab-quvvatlaydi. Boshqa insonning holatini chuqurroq tushungan talaba uning muammosiga nisbatan ko’proq hissiy munosabat bildirishi va yordam ko’rsatishni ma’qul deb topishi mumkin. Shu jihatdan empatiya altruistik motivatsiyaning psixologik manbalaridan biri sifatida namoyon bo’ladi. Biroq altruistik xulq faqat hissiy ta’sir bilan belgilanmaydi. Shaxsning qadriyatlari, tarbiyasi, avvalgi ijtimoiy tajribasi va muayyan vaziyatni qanday baholashi ham uning yordam berish qaroriga ta’sir ko’rsatadi.

Altruizm va prosotsial xulq-atvor o’rtasidagi sezilarli bog’liqlik esa ichki motivatsiya bilan tashqi xatti-harakatning bir-biriga yaqinligini ko’rsatadi. Agar talaba boshqalarga yordam berishni muhim qadriyat sifatida qabul qilsa, bu qarash uning kundalik faoliyatida ham namoyon bo’lishi mumkin. Masalan, guruhdoshiga o’quv materiallarini tushuntirish, jamoaviy topshiriqda boshqalarga ko’maklashish, ijtimoiy tadbirlarda ko’ngilli sifatida qatnashish yoki muammoga duch kelgan tengdoshini qo’llab-quvvatlash prosotsial xulqning oddiy, ammo muhim shakllari hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishda faqat “mas’uliyatli bo’lish kerak” degan mazmundagi tarbiyaviy chaqiriqlar yetarli natija bermasligi mumkin. Talaba mas’uliyatni real vaziyatlarda his qilishi va uning natijasini amalda ko’rish kerak. Masalan, jamoaviy loyiha davomida har bir ishtirokchining vazifasi umumiy natijaga ta’sir qilishi talabaning o’z hissasini anglashiga yordam beradi. Bunday tajriba mas’uliyatni tashqi talabdan ichki pozitsiyaga aylantirish uchun psixologik asos yaratadi.

Natijalardan kelib chiqib, oliy ta’lim muhitida empatiyaning rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. Buning uchun vaziyatli topshiriqlar, rolli o’yinlar, psixologik treninglar, guruhviy muhokamalar va refleksiv mashqlardan foydalanish mumkin. Talabaga boshqa insonning pozitsiyasini tasavvur qilish imkonini beradigan vazifalar uning kognitiv empatiyasini rivojlantiradi. O’z navbatida, shaxsiy tajribalarni muhokama qilish va his-tuyg’ularni anglashga qaratilgan mashqlar affektiv empatiyaning takomillashishiga yordam beradi.

Altruizmda rivojlantirishda esa talabalarning ijtimoiy foydali faoliyatga jalb etilishi muhim ahamiyatga ega. Ko’ngillilik, xayriya tadbirlari, tengdoshlarni qo’llab-quvvatlash loyihalari va jamoat tashabbuslarida ishtirok etish talabaning “boshqalarga foyda keltirish” tajribasini shakllantiradi. Bunday faoliyat majburiy xarakterga ega bo’lmagan, shaxsiy tanlov va ichki motivatsiya bilan uyg’unlashtirilsa, uning tarbiyaviy-psixologik samarasi yuqoriroq bo’lishi mumkin.

Prosotsial xulq-atvorni rivojlantirish uchun esa ta’lim jarayonining o’zida hamkorlikka asoslangan vazifalarni ko’paytirish zarur. Individual topshiriqlardan tashqari, umumiy maqsadga yo’naltirilgan loyihalar, kichik guruhlardagi muammoli vaziyatlar, o’zaro baholash va tengdoshlar bilan hamkorlikdagi faoliyatlar talabalarga ijtimoiy xatti-harakatlarni amalda sinab ko’rish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari yana bir muhim jihatni ko’rsatadi: ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirish bir martalik tadbir natijasida shakllanadigan sifat emas. U muntazam ijtimoiy tajriba, ijobiy namuna, refleksiya va shaxsiy faoliyat natijalarini anglash jarayonida asta-sekin mustahkamlanadi. Shuning uchun oliy ta’lim muassasasida ijtimoiy mas’uliyatni rivojlantirishga qaratilgan ishlar tizimli va uzluksiz xarakterga ega bo’lishi lozim.

Muhokama natijasida talabalarning ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirishning quyidagi psixologik modeli taklif etiladi:

Empatik anglash → boshqa inson ehtiyojini tushunish → altruistik motivatsiyaning faollashuvi → prosotsial xatti-harakat → ijtimoiy natijani anglash → mas’uliyat hissining mustahkamlanishi.

Ushbu modelda refleksiya alohida o’rin tutadi. Talaba amalga oshirgan prosotsial xatti-harakatidan keyin uning natijasini tahlil qilsa, o’z faoliyatining boshqa inson yoki jamoaga qanday ta’sir qilganini anglaydi. Natijada ijtimoiy foydali xatti-harakatning shaxsiy ahamiyati kuchayadi. Bu esa keyingi vaziyatlarda mas’uliyatli qaror qabul qilish ehtimolini oshiradi.

Biroq tadqiqot natijalarini talqin qilishda ayrim cheklovlarni hisobga olish lozim. Tadqiqot ishtirokchilari sonining cheklanganligi natijalarni barcha talabalar populyatsiyasiga bevosita umimlashtirish imkoniyatini kamaytiradi. Shuningdek, oʻz-oʻzini baholashga asoslangan psixodiagnostik koʻrsatkichlarda respondentning ijtimoiy maqbul javob berishga intilishi muayyan darajada taʼsir koʻrsatishi mumkin. Shu sababli kelgusidagi tadqiqotlarda kuzatish, ekspert bahosi, eksperimental topshiriqlar va uzoq muddatli monitoring kabi qoʻshimcha usullardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Shunday qilib, muhokama qilingan natijalar talabalarda ijtimoiy masʼuliyatni rivojlantirish uchun empatiya, altruizm va prosotsial xulq-atvorni parallel ravishda shakllantirish zarurligini koʻrsatadi. Ushbu komponentlardan birining rivojlanishi qolganlari uchun psixologik zamin yaratishi mumkin. Ayniqsa, empatik anglashni altruistik motivatsiya va amaliy prosotsial faoliyat bilan bogʻlash orqali talabaning ijtimoiy masʼuliyatini yanada barqaror shaxsiy sifatga aylantirish imkoniyati oshadi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy va empirik tahlillar asosida talabalarda ijtimoiy masʼuliyat hissining rivojlanishi murakkab, koʻp komponentli va bosqichma-bosqich kechadigan psixologik jarayon ekanligi aniqlandi. Ijtimoiy masʼuliyat shaxsning faqat oʻz vazifalarini bajarishi bilan cheklanmay, oʻz xatti-harakatlarining boshqa insonlar, jamoa va jamiyatga taʼsirini anglash, ijtimoiy manfaatlarni hisobga olish hamda zarur vaziyatlarda ongli ravishda masʼuliyatli pozitsiyani egallashini ham qamrab oladi.

Tadqiqot natijalari empatiya, altruizm, prosotsial xulq-atvor va ijtimoiy masʼuliyat oʻrtasida ijobiy yoʻnalishdagi bogʻliqlik mavjudligini koʻrsatdi. Ayniqsa, prosotsial xulq-atvor bilan ijtimoiy masʼuliyat oʻrtasidagi bogʻliqlikning nisbatan yuqori ekanligi masʼuliyatning amaliy xulq-atvor orqali mustahkamlanishini koʻrsatadi. Talaba boshqa insonlarga yordam berish, hamkorlik qilish va jamoaviy manfaatlarni hisobga olish kabi faoliyatlarda muntazam ishtirok etgan sari oʻzini ijtimoiy jarayonlarning faol subyekti sifatida anglash imkoniyati ortadi.

Empatiya ijtimoiy masʼuliyatning muhim hissiy-kognitiv komponenti sifatida namoyon boʻldi. Boshqa insonning hissiy holatini anglash va uning nuqtayi nazarini tushunish qobiliyati talabaning atrofdagilarga nisbatan befarq boʻlmasligiga, ularning ehtiyojlarini hisobga olishiga va ijtimoiy vaziyatlarga yanada sezgir munosabatda boʻlishiga zamin yaratadi. Shu bilan birga, empatiyaning oʻzi yetarli shart emasligi, uning altruistik motivatsiya va real prosotsial harakat bilan uygʻunlashishi zarurligi aniqlandi.

Altruizm esa ijtimoiy masʼuliyatning motivatsion asoslaridan biri sifatida baholandi. Boshqalarga yordam berish, qoʻllab-quvvatlash va umumiy manfaatga hissa qoʻshish istagi talabaning ijtimoiy yoʻnalganligini kuchaytiradi. Altruistik motivatsiya amaliy xatti-harakatga aylanganda prosotsial xulq-atvor yuzaga keladi va bu jarayon ijtimoiy masʼuliyatning real hayotdagi ifodasini taʼminlaydi.

Adabiyotlar:

1. Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. - Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986. - 617 p.
2. Batson C.D. The Altruism Question: Toward a Social-Psychological Answer. - Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. - 259 p.
3. Davis M.H. Empathy: A Social Psychological Approach. - Boulder, CO: Westview Press, 1996. - 260 p.
4. Eisenberg N., Fabes R.A., Spinrad T.L. Prosocial development // Handbook of Child Psychology: Social, Emotional, and Personality Development. - Hoboken, NJ: Wiley, 2006. - P. 646–718.
5. Eisenberg N., Spinrad T.L., Knafo-Noam A. Prosocial development // Handbook of Child Psychology and Developmental Science. - Hoboken, NJ: Wiley, 2015. - P. 610–656.
6. Decety J., Cowell J.M. The complex relation between morality and empathy // Trends in Cognitive Sciences. - 2014. - Vol. 18, No. 7. - P. 337–339.
7. Decety J., Bartal I.B.A. Prosocial behavior as a source of intersubjective value // Social Cognition. - 2014. - Vol. 32, No. 1. - P. 1–15.
8. Penner L.A., Dovidio J.F., Piliavin J.A., Schroeder D.A. Prosocial behavior: Multilevel perspectives // Annual Review of Psychology. - 2005. - Vol. 56. - P. 365–392.
9. Carlo G., Randall B.A. The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents // Journal of Youth and Adolescence. - 2002. - Vol. 31, No. 1. - P. 31–44.
10. Davis M.H. Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach // Journal of Personality and Social Psychology. - 1983. - Vol. 44, No. 1. - P. 113–126.
11. Hoffman M.L. Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice. - Cambridge: Cambridge University Press, 2000. - 331 p.

12. Eisenberg N., Cumberland A., Spinrad T.L. Parental socialization of emotion // *Psychological Inquiry*. - 1998. - Vol. 9, No. 4. - P. 241–273.
13. Schwartz S.H. An overview of the Schwartz theory of basic values // *Online Readings in Psychology and Culture*. - 2012. - Vol. 2, No. 1. - P. 1–20.
14. Carlo G. The development and correlates of prosocial moral behaviors // *The Oxford Handbook of Moral Development*. - Oxford: Oxford University Press, 2019. - P. 1–24.
15. Padilla-Walker L.M., Carlo G. *Prosocial Development: A Multidimensional Approach*. - New York: Oxford University Press, 2014. - 336 p.
16. Taylor-Collins E., Harrison T., Thoma S.J., et al. Developing students' character and social responsibility through higher education // *Studies in Higher Education*. - 2019. - Vol. 44. - P. 1–15.
17. Reinders H., Youniss J. School and community involvement in adolescent development // *Journal of Youth and Adolescence*. - 2006. - Vol. 35. - P. 529–539.
18. Carlo G., Mestre M.V., Samper P., Tur A., Armenta B.E. The longitudinal relations among dimensions of parenting styles, sympathy, prosocial moral reasoning, and prosocial behaviors // *International Journal of Behavioral Development*. - 2010. - Vol. 34, No. 4. - P. 337–346.
19. Wentzel K.R. Student motivation in middle school: The role of perceived pedagogical caring // *Journal of Educational Psychology*. - 1997. - Vol. 89, No. 3. - P. 411–419.
20. Caprara G.V., Steca P., Zelli A., Capanna C. A new scale for measuring adults' prosocialness // *European Journal of Psychological Assessment*. - 2005. - Vol. 21, No. 2. - P. 77–89.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG‘ICH TA‘LIM

UO‘K 373.2:612.82

MIYA FUNKSIONAL ASIMMETRIYASI NAZARIYASINING MAKTABGACHA TA‘LIM METODIKASIDAGI O‘RNI

Saidova Nigora Olimovna,

*Farg‘ona davlat universiteti Maktabgacha ta‘lim kafedrası dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

nigorasaid89@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6538-2092>

Maqolada miya funksional asimmetriyasi nazariyasining maktabgacha ta‘lim metodikasidagi o‘rni neyropedagogik yondashuv asosida tahlil qilingan. Tadqiqotning maqsadi – lateralizatsiya haqidagi zamonaviy neyroilmiy tasavvurlarni umumlashtirish hamda ular asosida maktabgacha yoshdagi bolalarni bir tomonlama emas, balki kompleks rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvni asoslashdan iborat. Ish nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda tizimli adabiyotlar sharhi metodi qo‘llanilgan hamda kvazi-eksperimental tadqiqot dizayni taklif etilgan. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, sog‘lom bolada miya yarimsharlari nisbatan simmetrik rivojlanadi, murakkab aqliy vazifalar esa ikkala yarimsharning birgalikdagi faoliyatida bajariladi; bolalarni “chap yarimsharli” yoki “o‘ng yarimsharli” tiplarga qat‘iy ajratish esa ilmiy asosga ega bo‘lmagan neyromif hisoblanadi. Muallif maktabgacha ta‘limda integrativ metodika va neyrogimnastikaning asosli elementlaridan foydalanish orqali nutq, tafakkur, motorika va ijodkorlikni uyg‘un rivojlantirish mumkinligini asoslaydi. Maqolada pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar hamda mavzuning ilmiy istiqbollari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: *miya asimmetriyasi, lateralizatsiya, funksional dominantlik, maktabgacha ta‘lim, sezgir davr, neyroplastiklik, neyropedagogika, neyromiflar, integrativ metodika, neyrogimnastika.*

РОЛЬ ТЕОРИИ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ АСИММЕТРИИ МОЗГА В МЕТОДИКЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье на основе нейропедагогического подхода анализируется роль теории функциональной асимметрии мозга в методике дошкольного образования. Цель исследования – обобщить современные нейронаучные представления о латерализации и обосновать методический подход, ориентированный не на одностороннее, а на комплексное развитие детей дошкольного возраста. Работа носит теоретико-аналитический характер; использован метод систематического обзора литературы, и предложен дизайн квазиэкспериментального исследования. Результаты анализа показывают, что у здорового ребёнка полушария мозга развиваются относительно симметрично, а сложные умственные задачи выполняются при совместном участии обоих полушарий; жёсткое деление детей на «левополушарных» и «правополушарных» является научно необоснованным нейромифом. Автор обосновывает, что применение обоснованных элементов интегративной методики и нейрогимнастики позволяет гармонично развивать речь, мышление, моторику и творческие способности. В статье приведены практические рекомендации для педагогов и обозначены научные перспективы темы.

Ключевые слова: *асимметрия мозга, латерализация, функциональная доминантность, дошкольное образование, сензитивный период, нейропластичность, нейропедагогика, нейромифы, интегративная методика, нейрогимнастика.*

THE ROLE OF THE THEORY OF BRAIN FUNCTIONAL ASYMMETRY IN PRESCHOOL EDUCATION METHODOLOGY

Drawing on a neuropedagogical approach, the article analyses the place of the theory of functional brain asymmetry in the methodology of preschool education. The aim of the study is to synthesise current neuroscientific views on lateralization and, on this basis, to substantiate a methodological approach oriented towards the comprehensive rather than one-sided development of preschool children. The work is theoretical

and analytical; a systematic literature-review method is used and a quasi-experimental research design is proposed. The analysis shows that in a healthy child the cerebral hemispheres develop relatively symmetrically, while complex mental tasks are performed through the joint activity of both hemispheres; the rigid division of children into “left-brained” and “right-brained” types is a scientifically unfounded neuromyth. The author argues that the use of evidence-based elements of integrative methodology and neurogymnastics makes it possible to develop speech, thinking, motor skills and creativity in a balanced way. Practical recommendations for educators and the scientific prospects of the topic are outlined.

Keywords: brain asymmetry, lateralization, functional dominance, preschool education, sensitive period, neuroplasticity, neuropedagogy, neuromyths, integrative methodology, neurogymnastics.

Kirish. Zamonaviy pedagogika bolani o'qitish va tarbiyalash jarayonini takomillashtirishda neyrofanlar yutuqlariga tobora faol murojaat qilmoqda. Neyropedagogika – neyrofiziologiya, neyropsixologiya va ta'lim nazariyasi tutashgan chegarada shakllanayotgan fanlararo yo'nalish bo'lib, uning predmeti pedagogik ta'sirlarning miya faoliyati va rivojlanishiga aloqasini o'rganishdan iborat [6]. Ushbu yondashuv doirasida miya funksional asimmetriyasi nazariyasi alohida o'rin tutadi. Nazariyaga ko'ra, bosh miyaning chap va o'ng yarimsharlari turli ruhiy funksiyalarni bajarishda nisbatan farqli darajada ishtirok etadi: an'anaviy tasavvurga ko'ra, chap yarimshar nutq, tahlil va mantiq bilan, o'ng yarimshar esa obrazlilik, fazoviy idrok va tasavvur bilan bog'lanadi.

Biroq ommaviy adabiyotlarda keng tarqalgan “chap yarimsharli inson” va “o'ng yarimsharli inson” degan tasavvur ilmiy tadqiqotlar bilan tasdiqlanmagan [1; 2]. Aksincha, funksional neyrovizualizatsiya ma'lumotlari deyarli har qanday murakkab aqliy vazifada miyaning ikkala tomonida joylashgan ko'plab markazlar birgalikda faollashishini ko'rsatadi [2]. Shu bois bolaning intellektual imkoniyatlarini bitta yarimsharning “ustunligi” bilan izohlash zamonaviy neyrofan nuqtayi nazaridan asossizdir.

Maktabgacha yosh davri miya rivojlanishining eng muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi. Aynan shu davrda neyron aloqalar jadal shakllanadi, sezgir davrlar faol kechadi va bola tashqi muhit ta'siriga nihoyatda sezuvchan bo'ladi [5]. Ilmiy adabiyotlarda ilk bolalik “imkoniyatlar oynasi” sifatida talqin qilinib, aynan shu bosqichda to'g'ri tashkil etilgan ta'limiy muhit bolaning keyingi intellektual va ijtimoiy-emotsional rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratishi ta'kidlanadi [5]. Demak, miya asimmetriyasi nazariyasini maktabgacha ta'lim metodikasiga tatbiq etish masalasi ham nazariy, ham amaliy jihatdan dolzarbdir.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, maktabgacha ta'lim amaliyotida hali ham bolalarni “ustun yarimshar”ga qarab tabaqalashtirib o'qitish kerak, degan soddalashtirilgan qarashlar uchrab turadi. Bunday yondashuvlar boladagi barcha imkoniyatlarni rivojlantirish o'rniga, uni tor doirada baholashga olib keladi [1; 2]. Shu bois mazkur maqolada miya asimmetriyasi haqidagi ilmiy qarashlar qayta tahlil qilinadi, neyromiflar tanqidiy baholanadi hamda maktabgacha ta'limda qo'llash mumkin bo'lgan integrativ yondashuvlar asoslanadi.

Tadqiqotning maqsadi – miya asimmetriyasi haqidagi zamonaviy tasavvurlar maktabgacha ta'lim metodikasiga qanday ta'sir ko'rsatishi mumkinligini aniqlash va bolalarning neyropsixologik xususiyatlarini hisobga oluvchi kompleks metodik yondashuvni asoslashdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: (1) miya funksional asimmetriyasining nazariy asoslarini tavsiflash; (2) ta'limiy metodlarning bolalar miya rivojlanishiga ta'siri bo'yicha empirik ma'lumotlarni tahlil qilish; (3) “chap/o'ng yarimshar” haqidagi neyromiflarni aniqlash va ularni ilmiy nuqtayi nazardan baholash; (4) maktabgacha ta'lim uchun integrativ metodika va neyrogimnastikaga doir asosli tavsiyalar ishlab chiqish.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Lateralizatsiya – bosh miya yarimsharlarining funksional jihatdan farqlanishi jarayonidir. Zamonaviy neyrofiziologik ma'lumotlar sog'lom bolalarda miya faoliyati asosan muvozanatli, ya'ni nisbatan simmetrik shaklda rivojlanishini ko'rsatadi. Yaqqol asimmetriya odatda patologik holatlarda yoxud ayrim maxsus, uzoq muddatli mashg'ulotlar natijasida yuzaga keladi [4]. Chap yarimshar ko'pincha nutq, tahlil va mantiqiy amallar bilan, o'ng yarimshar esa fazoviy idrok, obrazlilik va sintez bilan bog'lanadi, biroq bu funksiyalar qat'iy va mutlaq bo'lingan emas.

Nielsen va hamkorlari 7 yoshdan 29 yoshgacha bo'lgan 1011 nafar shaxsning tinch holatdagi funksional MRT ma'lumotlarini tahlil qilib, inson miyasi global miqyosda “chap yarimsharli” yoki “o'ng yarimsharli” bo'lishi mumkin emasligini ko'rsatgan [2]. Tadqiqot xulosasiga ko'ra, lateralizatsiya miya bo'ylab lokal (mahalliy) tarzda namoyon bo'ladi: ayrim funksiyalar bir tomonda kuchliroq bo'lishi mumkin, biroq bu butun shaxsni yaxlit holda bitta yarimshar bilan bog'lash uchun asos bermaydi. Demak, pedagog bolani faqat uning “yetakchi yarimshari”ga qarab baholamasligi lozim.

Pedagogika va ommabop psixologiyada miya haqidagi ko'plab noto'g'ri tasavvurlar – neyromiflar mavjud. Ularning eng mashhuri “chap yarimsharli” va “o'ng yarimsharli” odamlar haqidagi qarashdir. Howard-Jones ta'kidlaganidek, neyromiflar ilmiy dalillarning buzib talqin qilinishi natijasida yuzaga keladi,

ta’lim amaliyotida uzoq yillar saqlanib qoladi va ko’pincha samarasiz metodikalarni oqlash uchun ishlatiladi [1]. Dekker va hamkorlarining o’qituvchilar o’rtasida o’tkazgan tadqiqoti bunday miqlarning keng tarqalganligini empirik tarzda tasdiqlaydi: neyrofanlar qo’llanilishiga qiziquvchi pedagoglar ko’pincha ilmiy dalilni psevdosilmiy tasavvurdan ajrata olmaydi, umumiy bilim darajasining yuqoriligi esa neyromiqlarga ishonishdan to’liq himoya qilmaydi [5].

Pugachyovanning tadqiqotlari bolalarda 5–6 yoshga kelib funksional dominantlik nisbatan barqarorlasha boshlashini ko’rsatadi [7]. Biroq bu dominantlik mutlaq emas: u ta’limiy muhit, yosh xususiyati va individual rivojlanish bilan bog’liq holda o’zgaradi. Shu bois bolalarga yondashuvda bir tomonlama tasnif emas, balki ko’pkanalli va integrativ metodikadan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bolalarda ixtiyoriy harakatlar va bilish faoliyatining shakllanishiga oid klassik neyropsixologik izlanishlar ham ontogenezdami funksiyalarining bosqichma-bosqich, birgalikda yetilishini ta’kidlaydi [8; 9].

So’nggi yillardagi empirik izlanishlar turli ta’lim tizimlarining miya morfologik rivojlanishiga ta’siri borligini ko’rsatmoqda. Schetter va hamkorlari 4–18 yoshdagi 111 nafar o’quvchi va 20 yoshdan katta 77 nafar kattayoshli ishtirokchida po’stloq qalinligining asimmetriya indeksini o’lchab, umummiya darajasida sezilarli farq topmagan; biroq ta’lim uslubi (Montessori yoki an’anaviy) chakka bo’lagidagi paragippokamp sohasida asimmetriyaga statistik ahamiyatli ta’sir ko’rsatishini aniqlagan [3]. Ushbu soha fazoviy-zamoni kontekstni va semantik ma’lumotni kodlash bilan bog’liq bo’lib, natija ta’lim mazmuni bilan neyrobiologik o’zgarishlar o’rtasidagi bog’liqlikni tasdiqlaydi. Bu esa maktabgacha ta’limda faqat tayyor bilim berish emas, balki faol harakat, mulotot va ijodkorlikni birgalikda rivojlantirish zarurligini ko’rsatadi.

Mazkur maqola nazariy-tahliliy yo’nalishda tayyorlangan bo’lib, unda tizimli adabiyotlar sharhi (systematic literature review) metodidan foydalanilgan. Xalqaro (Web of Science, Scopus, PubMed) va milliy ilmiy manbalardagi zamonaviy neyroilmiy hamda neyropedagogik tadqiqotlar tanqidiy tahlil qilindi; tanlovda dalil darajasi yuqori (funktional MRT, po’stloq morfometriyasi, keng tanlamali tadqiqotlar) manbalar afzal ko’rildi. Mavzuni amaliy jihatdan asoslash uchun quyidagi shartli (kelgusi empirik tekshiruvga mo’ljallangan) tadqiqot dizayni taklif etiladi.

Tadqiqot dizayni sifatida kvazi-eksperimental yondashuvni qo’llash maqsadga muvofiq. Bunda 5–6 yoshli bolalardan iborat ikki (yoki undan ortiq) guruh tanlanadi. Eksperimental guruhda maxsus ishlab chiqilgan integrativ metodika asosida mashg’ulotlar o’tkaziladi, nazorat guruhida esa an’anaviy usullar qo’llaniladi. Guruhlar dastlabki (pretest) va yakuniy (posttest) bosqichlarda bir xil mezonlar bo’yicha baholanadi.

Integrativ metodika quyidagi elementlarni o’z ichiga olishi mumkin: ikki qo’l va ikki oyoqni birgalikda harakatlantiruvchi (kesishma) mashqlar; oyna harakatlariga asoslangan topshiriqlar; chap va o’ng tarafni navbat bilan faollashtiruvchi o’yinlar; nutq va harakatni birlashtiruvchi mashqlar; ritm, sanash, tasviri faoliyat va harakatni bog’lovchi topshiriqlar.

Tadqiqot natijalarini baholashda quyidagi ko’rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi: nutqiy rivojlanish darajasi; fazoviy idrok va orientatsiya; diqqat va xotira ko’rsatkichlari; ijodiy tafakkur; motor koordinatsiya; hamda yarimsharlar faolligiga oid neyropsixologik ko’rsatkichlar. Imkoniyat bo’lganda, qo’shimcha ravishda EEG yoki funksional neyrodagnostika usullaridan foydalanib, til, diqqat va harakat bilan bog’liq miya zonalarining lateralizatsiya indeksini aniqlash pedagogik ta’sirning neyrofiziologik samaradorligini aniqroq ko’rsatadi [2; 3]. Statistik tahlilda guruhlararo farqlar Styudent t-mezone yoki Vilkokson–Mann–Uitni mezone yordamida baholanishi mumkin.

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili va taklif etilgan metodologik model asosida quyidagi natija va mulohazalar shakllantirildi.

1. Maktabgacha yosh – sezgir va neyropplastik davr. Maktabgacha yosh bolaning miya rivojlanishi uchun ayni sezgir bosqich hisoblanadi [5]. Shu davrda bola atrof-muhitdan olgan ta’sirlarni tez qabul qiladi, neyron tarmoqlar faol shakllanadi, sensor va motor tajribalar keyingi o’quv faoliyatining poydevorini yaratadi. Demak, maktabgacha ta’lim mazmuni keng, rang-barang, emotsional va harakatga boy bo’lishi lozim. Bu xulosa bolaga faqat kitob, rasm yoki hisob mashqlari emas, balki bir vaqtning o’zida nutq, harakat, kuzatish, eshitish, ko’rish va ijodiy faoliyatni qamrab olgan kompleks mashg’ulotlar zarurligini ko’rsatadi.

2. “Chap/o’ng yarimshar” tasnifi ilmiy jihatdan asossizdir. Tahlil shuni ko’rsatdiki, bolalarni “chap yarimsharli” va “o’ng yarimsharli” deb keskin ajratish ilmiy asosga ega emas [1; 2]. Bunday yondashuv pedagogik jarayonni soddalashtirib, boladagi boshqa imkoniyatlarni ko’zdan qochirishga olib keladi. Pugachyovanning ishlarida 5–6 yoshda funksional dominantlik shakllana boshlashi qayd etilgan bo’lsa-da, bu holat bolani bir yoqlama talqin qilish uchun asos bo’la olmaydi [7]. Pedagog uchun eng muhim vazifa – bola qaysi faoliyatda ko’proq muvaffaqiyat qozonayotganini kuzatish, ayni paytda uning boshqa funksiyalarini ham rivojlantirishdir. Masalan, nutqi yaxshi rivojlangan bolaga faqat so’z bilan ishlash emas, balki fazoviy tasavvur, konstruksiya, harakatli o’yin va ritmik mashqlar ham taklif etilishi kerak.

3. Integrativ metodika ikki yarimshar uyg'unligini kuchaytiradi. Integrativ metodika deganda bolada ikki yarimsharning birgalikdagi ishini faollashtiruvchi mashqlar majmuyi tushuniladi. Bunday yondashuv orqali nutq, harakat, mushohada, xotira va ijodiy faollik bir vaqtda rivojlanadi. Tadqiqotlar bunday kompleks ta'sir pedagogik natijalarni yaxshilashini ko'rsatmoqda [3; 5]. Masalan, bola predmetni kuzatib turib uni og'zaki tasvirlashi, sanash bilan birga harakat bajarishi, chap va o'ng qo'l ni navbat bilan ishlatishi, ritmik musiqaga mos harakatlanishi mumkin. Bunday mashg'ulotlar nafaqat diqqatni, balki yarimsharlararo funksional aloqalarni ham mustahkamlaydi.

4. Neyrogimnastika va koordinatsion mashqlar – asosli qo'llanilganda foydali. Neyrogimnastika amaliy mashqlar majmuyi sifatida bolalarning harakat muvofiqligi, diqqati, xotirasi va nutqini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, kesishma harakatlar, kaft va barmoqlar mashqlari, oyna harakatlari, chap-o'ng farqlashga asoslangan o'yinlar samarali hisoblanadi. Shu bilan birga, “neyrogimnastika” nomi bilan taqdim etiladigan har bir mashq ilmiy asoslangan bo'lishi shart. Ayrim tijoriy “miya mashqi” dasturlarining o'ziga xos da'volari (masalan, muayyan harakatlar bevosita “yarimsharlarni muvozanatlashtiradi” yoki o'quv ko'rsatkichlarini keskin oshiradi degan tasdiqlar) yetarli empirik dalilga ega emas va o'zi neyromifga aylanish xavfini tug'diradi. Shu bois tarbiyachi har bir topshiriqning maqsadini, kutilayotgan neyropsixologik natijasini va yoshga mosligini bilishi, samaradorlikni asossiz umumlashtirmasligi lozim.

5. Ta'lim uslubi miyaning kodlash tarzi bilan bog'liq. Schetter va hamkorlari olib borgan tadqiqot pedagogik uslubning miya po'stlog'i tuzilmalari bilan bog'liqligini ko'rsatgan: turli ta'lim tizimlari bolalarning ma'lumotni kodlash tarziga ta'sir etadi [3]. Bu natija ta'lim jarayoni faqat bilim uzatish emas, balki miya faoliyatini shakllantirish jarayoni ekanini tasdiqlaydi. Demak, maktabgacha ta'limda qo'llaniladigan metodika bolada nafaqat bilim, balki fikrlash uslubini ham shakllantiradi; pedagogik faoliyat esa neyropsixologik qonuniyatlarga tayanishi lozim.

Xulosa. O'tkazilgan nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, miya asimmetriyasi nazariyasi maktabgacha ta'lim metodikasini boyitishi mumkin, biroq bu jarayon faqat ilmiy yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim. Birinchidan, miya rivojlanishi ikki yarimsharning birgalikdagi faoliyati natijasidir va bola intellektining shakllanishi bitta yarimsharga bog'lanmaydi [2; 4]. Ikkinchidan, “chap yarimsharli” va “o'ng yarimsharli” inson haqidagi qarashlar neyromiflar sirasiga kiradi hamda ishonchli ilmiy dalillar bilan tasdiqlanmagan [1; 2; 5]. Uchinchidan, integrativ metodika va asosli neyrogimnastika mashqlari bolada nutq, tafakkur, motorika va ijodkorlikni birgalikda rivojlantirishga xizmat qiladi [3]. To'rtinchidan, maktabgacha yosh neyroplastiklikning eng yuqori davri bo'lib, bu bosqichda beriladigan sifatli pedagogik ta'sir bola rivojlanishida uzoq muddatli ijobiy natija beradi [5].

Yuqoridagilardan kelib chiqib, pedagoglar uchun quyidagi amaliy tavsiyalar shakllantirildi: (1) bolalarni faqat “chap” yoki “o'ng” yarimsharli deb tasniflamaslik; (2) mashg'ulotlarda nutqiy, motor, ijodiy va fazoviy faoliyatni uyg'unlashtirish; (3) har bir mavzuda ko'rish, eshitish, harakat va so'z faoliyatini birlashtirish; (4) chap va o'ng qo'l, chap va o'ng tomon bilan ishlashga doir o'yinlardan muntazam foydalanish; (5) bola faoliyatini faqat natija emas, jarayon nuqtayi nazaridan ham kuzatish; (6) neyromiflarga asoslangan yondashuvlardan voz kechish va har bir metodning ilmiy asosini talab qilish; (7) tarbiyachilarning neyropedagogik savodxonligini oshirishga qaratilgan seminar va kurslarni tashkil etish; (8) ta'limiy mashqlarni bolaning yosh xususiyati, temperamenti va individual rivojlanish sur'atiga moslashtirish.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta'lim jarayonida bolani bir tomonlama emas, balki kompleks rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik yondashuv zarur. Pedagogik amaliyotda neyrofanlarga tayangan, ammo neyromiflardan xoli usullarni joriy etish maktabgacha ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Tadqiqotning istiqboldagi yo'nalishi taklif etilgan integrativ metodikani real eksperimental sharoitda sinovdan o'tkazish hamda uning neyrofiziologik samaradorligini obyektiv ko'rsatkichlar asosida baholashdan iborat.

Adabiyotlar:

1. Howard-Jones P. A. Neuroscience and education: myths and messages // Nature Reviews Neuroscience. – 2014. – Vol. 15, No. 12. – P. 817–824. – DOI: 10.1038/nrn3817.
2. Nielsen J. A., Zielinski B. A., Ferguson M. A., Lainhart J. E., Anderson J. S. An evaluation of the left-brain vs. right-brain hypothesis with resting state functional connectivity magnetic resonance imaging // PLOS ONE. – 2013. – Vol. 8, No. 8. – Article e71275. – DOI: 10.1371/journal.pone.0071275.
3. Schetter M., Romascano D., Gaujard M., Rummel C., Denervaud S. Learning by heart or with heart: brain asymmetry reflects pedagogical practices // Brain Sciences. – 2023. – Vol. 13, No. 9. – Article 1270. – DOI: 10.3390/brainsci13091270.

4. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. The science of early learning and brain development // A new vision for high-quality preschool curriculum. – Washington, DC: The National Academies Press, 2024. – Ch. 3. – DOI: 10.17226/27429.
5. Dekker S., Lee N. C., Howard-Jones P., Jolles J. Neuromyths in education: prevalence and predictors of misconceptions among teachers // *Frontiers in Psychology*. – 2012. – Vol. 3. – Article 429. – DOI: 10.3389/fpsyg.2012.00429.
6. Клемантович И. П., Степанов В. Г. Нейропедагогика: предмет исследования // *Фундаментальные исследования*. – 2015. – № 2–11. – С. 9–26.
7. Пугачева М. А. Психофизиологические особенности латерализации функций мозга детей 5–6 лет при формировании произвольных движений: автореф. дисс. ... канд. психол. наук. – Томск, 2003. – 22 с.
8. Запорожец А. В. Избранные психологические труды: в 2 т. – Москва: Педагогика, 1986. – Т. 1: Психическое развитие ребёнка. – 320 с.
9. Симерницкая Э. Г. Мозг человека и психические процессы в онтогенезе. – Москва: Изд-во Московского университета, 1985. – 190 с.

BOSHLANG‘ICH TA’LIMDA TABIIY FANLARNI O‘QITISHDA INTEGRATIV YONDASHUV VA STEAM ASOSIDAGI INNOVATSION METODLARNING SAMARADORLIGI

Fattoyeva O‘g‘iloy Ashurqulovna,

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

ogloyfattoyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-7148-0493>

Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’limda tabiiy fanlarni o‘qitishda integrativ yondashuv va innovatsion metodlardan foydalanishning pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ushbu yondashuvlarning o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishdagi samaradorligini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda ilmiy manbalarni tahlil qilish bilan bir qatorda pedagogik kuzatish va pedagogik tajriba metodlaridan foydalanildi. Olingan natijalar integrativ yondashuv hamda innovatsion metodlar o‘quvchilarning o‘quv faolligi, mantiqiy va kreativ fikrlashini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Xulosa sifatida, mazkur yondashuvlarni tabiiy fanlar darslariga tizimli joriy etish ta’lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qilishi asoslandi.

Kalit so‘zlar: STEAM ta’limi, boshlang‘ich ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, interfaol metodlar, kommunikatsiya, kolloboratsiya, kreativ fikrlash, kritik fikrlash.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА И ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ НА ОСНОВЕ STEAM ПРИ ОБУЧЕНИИ ЕСТЕСТВЕННЫМ НАУКАМ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматривается педагогическое значение использования интегративного подхода и инновационных методов при обучении естественным наукам в начальном образовании. Цель исследования заключалась в определении эффективности данных подходов в развитии знаний, умений и ключевых компетенций учащихся. Наряду с анализом научных источников использовались методы педагогического наблюдения и педагогического эксперимента. Полученные результаты подтвердили, что интегративный подход и инновационные методы обучения положительно влияют на учебную активность учащихся, развитие логического и креативного мышления. Сделан вывод о том, что систематическое внедрение данных подходов в процесс обучения естественным наукам способствует повышению качества и эффективности образования.

Ключевые слова: STEAM-образование, начальное образование, компетентностный подход, интерактивные методы, коммуникация, сотрудничество, креативное мышление, критическое мышление.

EFFECTIVENESS OF AN INTEGRATIVE APPROACH AND STEAM-BASED INNOVATIVE METHODS IN TEACHING NATURAL SCIENCES IN PRIMARY EDUCATION

This article examines the pedagogical significance of using an integrative approach and innovative methods in teaching natural sciences in primary education. The aim of the study was to determine the effectiveness of these approaches in developing pupils' knowledge, skills, and key competencies. Along with the analysis of scientific literature, pedagogical observation and a pedagogical experiment were employed. The findings confirmed that the integrative approach and innovative teaching methods positively influence learners' classroom engagement, logical reasoning, and creative thinking. It is concluded that the systematic implementation of these approaches in natural science lessons contributes to improving the quality and effectiveness of education.

Keywords: STEAM education, primary education, competency-based approach, interactive methods, communication, collaboration, creative thinking, critical thinking.

Kirish. Bugungi kunda ta’lim tizimida o‘quvchilarning tayanch kompetensiyalarini rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda tabiiy fanlarni o‘qitishda integratsion yondashuv hamda innovatsion metodlardan foydalanish o‘quvchilarning bilimlarni yaxlit o‘zlashtirishi, mantiqiy va ijodiy fikrlashi hamda amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq amaliyotda mazkur yondashuvlardan samarali foydalanish va ularni dars jarayoniga tizimli joriy etish bilan bog‘liq ayrim muammolar saqlanib qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi 4805-son “Kimyo va biologiya yo‘nalishlarida uzluksiz ta‘lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qaroriga muvofiq, maktablarda tabiiy fanlarni joriy etish bo‘yicha o‘quv rejalar belgilandi [1].

Mazkur qarorda umumiy o‘rta ta‘lim maktablarida tabiiy fanlarni bosqichma-bosqich joriy etish, o‘quv dasturlarini takomillashtirish hamda fanlarni o‘qitishda zamonaviy pedagogik yondashuvlarni qo‘llashga alohida e‘tibor qaratilgan. Ushbu vazifalarning amalga oshirilishi o‘quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini rivojlantirish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish va innovatsion metodlar asosida ta‘lim samaradorligini oshirish uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

Tadqiqotning dolzarbligi tabiiy fanlarni o‘qitishda integratsion yondashuv va innovatsion metodlarning pedagogik imkoniyatlarini ilmiy asosda yoritish hamda ularni boshlang‘ich ta‘lim amaliyotida samarali qo‘llash zarurati bilan izohlanadi. Tadqiqotning maqsadi boshlang‘ich ta‘limda tabiiy fanlarni o‘qitishda ushbu yondashuvlarning o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirishdagi samaradorligini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi boshlang‘ich ta‘lim tabiiy fanlari darslarida integrativ yondashuv va STEAM elementlarining amaliy samaradorligini pedagogik tajriba asosida baholashdan iborat.

Usullar. Tadqiqot nazariy va empirik yondashuvlar asosida amalga oshirildi. Tadqiqotning manbalarini tabiiy fanlarni o‘qitish, integrativ yondashuv, innovatsion metodlar hamda STEAM ta‘limiga oid ilmiy-pedagogik adabiyotlar, me‘yoriy-huquqiy hujjatlar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar tashkil etdi. Tadqiqot jarayonida ilmiy manbalarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, tizimlashtirish, sintez va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Olingan ma‘lumotlar asosida integrativ yondashuv va innovatsion metodlarning boshlang‘ich ta‘limda tabiiy fanlarni o‘qitishdagi pedagogik imkoniyatlari baholanib, ilmiy xulosalar shakllantirildi.

Integrativ yondashuv – bu turli fanlar, mavzular, ta‘limiy faoliyatlar o‘rtasida uzviy aloqalarni ta‘minlab, o‘quvchida yaxlit bilim tizimini shakllantirishga qaratilgan didaktik yondashuvdir. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, mavzularni hayotiy holatlar bilan bog‘lash orqali ularning bilimlarni ongli o‘zlashtirishiga xizmat qiladi [2].

Innovatsion metodlar deganda o‘qitish jarayonida ilg‘or pedagogik g‘oyalar va zamonaviy texnologiyalarga asoslangan, o‘quvchini dars jarayonining markaziy ishtirokchisiga aylantiruvchi, mustaqil bilim olish, axborotni tahlil qilish, yaratish va amalda qo‘llashga yo‘naltirilgan usullar tushuniladi [3].

Integrativ yondashuv va innovatsion metodlardan uyg‘un foydalanish tabiiy fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Bunday yondashuv o‘quvchilarning fanlararo bog‘liqlikni anglashiga, bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llashiga hamda mustaqil, kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada ta‘lim jarayonining samaradorligi ortib, o‘quvchilarning o‘quv faolligi va fanga bo‘lgan qiziqishi kuchayadi.

STEAM ta‘lim tizimida SCIENCE (tabiiy fanlar) ham o‘rin olgan bo‘lib, o‘quvchilarga ta‘lim-tarbiya berishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta‘lim tizimida pedagogik faoliyat ko‘rsatayotgan har bir tabiiy fani o‘qituvchilarning diqqat markazida bo‘lmog‘i lozim. Tabiiy fanlarni o‘qitishda o‘quvchilarning bilish faoliyatini individual tarzda tashkil etish asosan dars bilan birgalikda darsdan va sinfdan tashqari ishlarda ham foydalaniladi [4].

STEAM yondashuvi tabiiy fanlarni o‘qitishda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv o‘quvchilarning tadqiqotchilik, muammoli vaziyatlarni hal etish, kreativ va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish bilan birga, ularning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirishga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Shu bois STEAM elementlarini dars va darsdan tashqari mashg‘ulotlarda qo‘llash ta‘lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi nazariy va empirik metodlardan foydalanildi.

- *ilmiy manbalarni tahlil qilish*- tabiiy fanlarni o‘qitish, integrativ yondashuv va innovatsion metodlarga oid ilmiy-pedagogik adabiyotlar hamda me‘yoriy-huquqiy hujjatlarni o‘rganish va tahlil qilishda qo‘llanildi.

- *qiyosiy tahlil*- turli ilmiy qarashlar va pedagogik yondashuvlarning o‘xshash hamda farqli jihatlarini aniqlash, ularning ta‘lim jarayonidagi samaradorligini baholash maqsadida foydalanildi.

- *tizimlashtirish*- tadqiqot davomida to‘plangan nazariy ma‘lumotlarni mazmuniga ko‘ra tartiblash va mantiqiy tizimga keltirish uchun qo‘llanildi.

- *sintez*- tahlil natijalarini o‘zaro bog‘lash orqali integrativ yondashuv va innovatsion metodlarning pedagogik ahamiyatini yaxlit holda yoritishga xizmat qildi.

- *umumlashtirish* - tadqiqot natijalari asosida ilmiy xulosalar chiqarish hamda tabiiy fanlarni o‘qitishga oid amaliy tavsiyalarni shakllantirish uchun qo‘llanildi.

•*pedagogik kuzatish* – tadqiqot davomida o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, mavzuni o‘zlashtirish darajasi, mustaqil fikrlashi va hamkorlikda ishlash ko‘nikmalaridagi o‘zgarishlarni bevosita kuzatish hamda tahlil qilish maqsadida qo‘llanildi.

•*pedagogik tajriba* – boshlang‘ich ta‘limning 3-sinfida “O‘simliklar” mavzusi bo‘yicha integrativ yondashuv va STEAM elementlariga asoslangan innovatsion metodlarni amaliyotga tatbiq etish orqali ularning o‘quvchilarning o‘quv faolligi va dars samaradorligiga ta‘sirini aniqlash maqsadida tashkil etildi.

Mazkur metodlardan kompleks foydalanish tadqiqot mavzusini har tomonlama yoritish, integrativ yondashuv va innovatsion metodlarning boshlang‘ich ta‘limda tabiiy fanlarni o‘qitishdagi pedagogik imkoniyatlarini ilmiy asosda baholash hamda ishonchli xulosalarni shakllantirish imkonini berdi.

Natijalar. Tadqiqot doirasida boshlang‘ich ta‘limning 3-sinfida 24 nafar o‘quvchi ishtirokida “O‘simliklar” mavzusi bo‘yicha pedagogik tajriba tashkil etildi. Dars jarayonida integrativ yondashuv, STEAM elementlari hamda innovatsion pedagogik metodlardan foydalanildi. Tajriba davomida o‘quvchilarning darsdagi faolligi, mavzuni o‘zlashtirish darajasi va ta‘lim jarayonidagi ishtiroki pedagogik kuzatish orqali baholandi.

Pedagogik tajribaning tashkil etilishi va asosiy tavsiflari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Pedagogik tajriba tavsifi

Ko‘rsatkich	Ma‘lumot
Tadqiqot obyekti	3-sinf o‘quvchilari
O‘quvchilar soni	24 nafar
Dars mavzusi	O‘simliklar
Qo‘llanilgan yondashuv	Integrativ yondashuv va STEAM elementlari
Qo‘llanilgan metodlar	Interfaol metodlar, guruhli ish, amaliy topshiriqlar
Baholash usuli	Pedagogik kuzatish

1-jadval ma‘lumotlariga ko‘ra, tajriba 3-sinfning 24 nafar o‘quvchisi ishtirokida “O‘simliklar” mavzusi asosida tashkil etildi. Darsda integrativ yondashuv, STEAM elementlari, interfaol metodlar, guruhli ish va amaliy topshiriqlardan foydalanildi.

Pedagogik tajriba natijalari o‘quvchilarning darsdagi faolligida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar kuzatilganini ko‘rsatdi. Tajribadan oldin dars jarayonida 12 nafar o‘quvchi faol ishtirok etgan bo‘lsa, tajribadan so‘ng faol o‘quvchilar soni 24 nafarga yetdi. Bu integrativ yondashuv va innovatsion metodlarning o‘quvchilarni dars jarayoniga faol jalb etishdagi samaradorligini tasdiqlaydi. Mazkur natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. O‘quvchilarning o‘quv faoliyatidagi o‘zgarishlar

Ko‘rsatkich	Tajribadan oldin	Tajribadan keyin
Faol qatnashgan o‘quvchilar	12	24
Savollarga faol javob berganlar	11	22
Guruh ishlarida faol ishtirok etganlar	10	23
Amaliy topshiriqlarni bajaranganlar	13	24

2-jadval natijalari integrativ yondashuv va innovatsion metodlardan foydalanish o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatganini ko‘rsatadi. Darsdagi faollik, savollarga javob berish, guruhli ishlarda ishtirok etish hamda amaliy topshiriqlarni bajarish ko‘rsatkichlarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

Pedagogik kuzatish davomida o‘quvchilarda kommunikativ, hamkorlik, kreativ va tanqidiy fikrlash kompetensiyalarining rivojlanishi ham qayd etildi. Ayniqsa, guruhli faoliyat va muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar o‘quvchilarning o‘zaro hamkorlikda ishlashi hamda mustaqil fikr bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi. Mazkur o‘zgarishlar 3-jadvalda aks ettirilgan.

3-jadval. O‘quvchilarda shakllangan tayanch kompetensiyalar

Kompetensiyalar	Tajribadan oldin	Tajribadan keyin
Kommunikativ kompetensiya	O‘rta	Yuqori
Kolloboratsion kompetensiya	O‘rta	Yuqori
Kreativ fikrlash	Past	O‘rta
Tanqidiy fikrlash	Past	O‘rta

3-jadval ma‘lumotlari pedagogik tajriba natijasida o‘quvchilarning tayanch kompetensiyalarida ijobiy o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatadi. Xususan, kommunikativ va hamkorlik kompetensiyalari rivojlandi, kreativ hamda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarida ijobiy o‘zgarishlar kuzatildi.

Umuman olganda, pedagogik tajriba natijalari integrativ yondashuv va STEAM elementlariga asoslangan innovatsion metodlardan foydalanish boshlang‘ich ta‘limda tabiiy fanlarni o‘qitish samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning darsdagi faolligini kuchaytirish hamda tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali ekanligini ko‘rsatdi.

Muhokama. Pedagogik tajriba natijalari tabiiy fanlarni o‘qitishda integrativ yondashuv va innovatsion metodlardan foydalanish ta‘lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur yondashuvlar o‘quvchilarning fanlararo bog‘liqlikni anglashiga, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishiga hamda muammoli vaziyatlarni mustaqil hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, STEAM ta‘limi elementlaridan foydalanish o‘quvchilarning tabiiy fanlarga bo‘lgan qiziqishini oshirish, kreativ va tanqidiy fikrlashini rivojlantirish hamda bilimlarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Olingan natijalar integrativ ta‘lim va innovatsion pedagogik metodlarning afzalliklarini yoritgan ilmiy tadqiqotlar bilan uyg‘unlik kasb etadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, fanlararo integratsiyaga asoslangan darslar o‘quvchilarning bilish faolligini oshiradi, mavzularni chuqurroq o‘zlashtirishga yordam beradi hamda ularning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradi. Shu bilan birga, interfaol metodlardan samarali foydalanish ta‘lim jarayonida o‘quvchining faol ishtirokini ta‘minlab, mustaqil va ijodiy fikrlashini qo‘llab-quvvatlaydi.

Biroq integrativ yondashuv va innovatsion metodlarni amaliyotga joriy etishda ayrim cheklovlar ham mavjud. Jumladan, o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi, zamonaviy didaktik vositalar bilan ta‘minlanganlik darajasi hamda darslarni integrativ asosda rejalashtirish ko‘nikmalari ushbu jarayon samaradorligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Shu sababli pedagoglarning kasbiy malakasini muntazam oshirish, metodik tavsiyalarni takomillashtirish va STEAM yondashuviga mos o‘quv materiallarini keng joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Kelgusida mazkur yo‘nalishda eksperimental tadqiqotlar o‘tkazish, integrativ yondashuv va innovatsion metodlarning o‘quvchilarning o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari hamda tayanch kompetensiyalariga ta‘sirini amaliy jihatdan baholash maqsadga muvofiqdir. Bu esa tabiiy fanlarni o‘qitish metodikasini yanada takomillashtirish va ta‘lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta‘limda tabiiy fanlarni o‘qitishda integrativ yondashuv va innovatsion metodlardan foydalanish ta‘lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri ekanligini ko‘rsatdi. Mazkur yondashuvlar o‘quvchilarning fanlararo bog‘liqlikni anglashiga, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishiga hamda kreativ, tanqidiy fikrlash va muammoni hal etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, STEAM yondashuvi elementlarini tabiiy fanlar darslariga maqsadli integratsiya qilish o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish, o‘quv jarayonini faollashtirish va tayanch kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois tabiiy fanlarni o‘qitish metodikasini takomillashtirishda integrativ yondashuv va innovatsion metodlardan tizimli foydalanish, pedagoglarning metodik kompetentligini oshirish hamda zamonaviy ta‘lim texnologiyalarini keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu metodlarni boshlang‘ich sinf tabiiy fanlari darslarida muntazam qo‘llash tavsiya etiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kimyo va biologiya yo‘nalishlarida uzluksiz ta‘lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4805-sonli Qarori. 2020-yil 12-avgust. <https://lex.uz/docs/-4945470>
2. Matupayeva Shohsanam Zaripboy qizi // Boshlang‘ich ta‘limda integrativ yondashuvning didkatik imkoniyatlari // Republican scientific and practical conference “Introduction of socio-emotional education methods in general secondary educational institutions: Problems and solutions”, September 16, 2025 // 174-177-b.
3. G‘aniyeva Malika Sherali qizi// Zamonaviy ta‘limda innovatsion metodlar va ularning samaradorligi // International scientific journal «Modern science and research» Volume 4 / Issue 9 / UIF:8.2 / modernscience.uz / 586-589-b.
4. Uzoqjonova M.D. Tabiiy fanlarni o‘qitishda STEAM ta‘limi tizimi // Science and Education" Scientific Journal / www.openscience.uz September 2023 / Volume 4 Issue 9 // 344-347-b.
5. Malikova Y. V. Tabiiy fanlar. 3-sinf. 1-qism: Umumiy o‘rta ta‘lim maktablari uchun darslik. – Toshkent: Novda nashriyoti //2023.

**BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA KOMBINATORIK TAFAKKURNING
SHAKLLANISHIDAGI KOGNITIV VA MOTIVATSION OMILLARNING RAQAMLI TA’LIM
MUHITIDAGI O‘ZARO TA’SIRI**

Musoyev Ulug‘bek Ashraf o‘g‘li,

Zarmed Universiteti Samarqand kampusi o‘qituvchisi

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kombinatorik tafakkurni shakllantirish jarayonida kognitiv va motivatsion omillarning o‘rni hamda ularning raqamli ta’lim muhitidagi o‘zaro ta’siri nazariy-metodologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda analiz, sintez, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, variantlarni tizimli izlash va optimal yechimni tanlash kabi kognitiv operatsiyalarning kombinatorik faoliyatdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, o‘quv motivatsiyasi, bilishga qiziqish, mustaqillik, muvaffaqiyatga intilish va o‘z imkoniyatiga ishonchning topshiriqlarni bajarish samaradorligiga ta’siri asoslangan. Raqamli modellashtirish, interaktiv mashqlar, o‘yinlashtirish va tezkor qayta aloqa vositalaridan maqsadli foydalanish o‘quvchining intellektual faolligi bilan motivatsion barqarorligini uyg‘un rivojlantirishi ko‘rsatib berilgan. Maqola yakunida raqamli ta’lim sharoitida kombinatorik tafakkurni rivojlantirishning pedagogik shartlari va amaliy tavsiyalari bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: kombinatorik tafakkur, boshlang‘ich ta’lim, kognitiv omillar, motivatsiya, raqamli ta’lim muhiti, interaktiv topshiriq, mantiqiy fikrlash, vizual modellashtirish, gamifikatsiya, tezkor qayta aloqa.

**ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КОГНИТИВНЫХ И МОТИВАЦИОННЫХ ФАКТОРОВ В
ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ ПРИ ФОРМИРОВАНИИ КОМБИНАТОРНОГО
МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

В статье с теоретико-методологических позиций анализируются роль когнитивных и мотивационных факторов в формировании комбинаторного мышления учащихся начальных классов и особенности их взаимодействия в цифровой образовательной среде. Раскрывается значение анализа, синтеза, сравнения, классификации, обобщения, систематического поиска вариантов и выбора оптимального решения. Обосновывается влияние учебной мотивации, познавательного интереса, самостоятельности, стремления к успеху и уверенности в собственных возможностях на результативность решения комбинаторных задач. Показано, что целенаправленное применение цифрового моделирования, интерактивных упражнений, геймификации и оперативной обратной связи способствует согласованному развитию интеллектуальной активности и устойчивой мотивации младших школьников. В заключении предложены педагогические условия и практические рекомендации по развитию комбинаторного мышления в цифровой образовательной среде.

Ключевые слова: комбинаторное мышление, начальное образование, когнитивные факторы, мотивация, цифровая образовательная среда, интерактивные задания, логическое мышление, визуальное моделирование, геймификация, обратная связь.

**INTERACTION OF COGNITIVE AND MOTIVATIONAL FACTORS IN THE FORMATION
OF COMBINATORIAL THINKING AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS IN A DIGITAL
LEARNING ENVIRONMENT**

The article provides a theoretical and methodological analysis of cognitive and motivational factors involved in the formation of combinatorial thinking among primary school students and examines their interaction in a digital learning environment. It discusses the role of analysis, synthesis, comparison, classification, generalization, systematic search for alternatives, and selection of an optimal solution in combinatorial activity. The influence of learning motivation, cognitive interest, independence, achievement orientation, and self-confidence on task performance is also substantiated. The study shows that purposeful use of digital modelling, interactive exercises, gamification, and immediate feedback can support the coordinated development of intellectual activity and sustainable motivation. The paper concludes with pedagogical conditions and practical recommendations for developing combinatorial thinking in digitally supported primary education.

Keywords: combinatorial thinking, primary education, cognitive factors, motivation, digital learning environment, interactive tasks, logical reasoning, visual modelling, gamification, immediate feedback.

Kirish. Zamonaviy boshlang‘ich ta‘limning ustuvor vazifasi o‘quvchiga tayyor bilimlar majmuasini yetkazish bilangina cheklanmaydi. Ta‘lim jarayoni bolada mustaqil fikrlash, muammoni turli nuqtayi nazardan ko‘rish, bir nechta yechim variantlarini ilgari surish, ularni taqqoslash va asoslangan qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishi zarur. Bunday ko‘nikmalar keyingi bosqichlarda matematik savodxonlik, algoritmik fikrlash, axborot bilan ishlash va hayotiy vaziyatlarda oqilona tanlov qilishning muhim shartiga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, kombinatorik tafakkur boshlang‘ich sinf o‘quvchisining intellektual rivojlanishida alohida o‘rin tutadi.

Kombinatorik tafakkur muayyan shartlarga muvofiq mavjud elementlarni turlicha birlashtirish, barcha mumkin bo‘lgan holatlarni izchil aniqlash, takrorlanayotgan variantlarni chiqarib tashlash va maqsadga muvofiq yechimni tanlashga qaratilgan fikrlash faoliyatidir. U faqat kombinatorika bo‘limiga doir matematik masalalarda emas, balki jadval tuzish, rejalashtirish, predmetlarni guruhlash, yo‘nalish tanlash, voqealar ketma-ketligini aniqlash va kundalik qaror qabul qilishda ham namoyon bo‘ladi. Demak, kombinatorik topshiriqlar bolani bitta tayyor javobni topishga emas, balki imkoniyatlar maydonini ko‘ra bilishga o‘rgatadi.

Boshlang‘ich maktab yoshida tafakkur konkret-obrazli shakldan mantiqiy munosabatlarni anglash tomon rivojlanadi. Shu sababli kombinatorik mazmundagi topshiriqlar o‘quvchining yosh xususiyati, tajribasi va idrok imkoniyatlariga mos ko‘rgazmali shaklda taqdim etilishi lozim. J. Piaget bolaning intellektual rivojlanishi faol tajriba, predmetlar bilan amaliy harakatlar va ularni aqliy qayta ishlash orqali amalga oshirishini ta‘kidlaydi [1, 72]. Raqamli ta‘lim muhiti predmetli harakatni virtual modellashtrish, variantlarni tez o‘zgartirish va natijani darhol kuzatish orqali mazkur jarayonni yangi didaktik imkoniyatlar bilan boyitadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, amaliyotda raqamli vositalardan foydalanish ko‘pincha taqdimot ko‘rsatish yoki tayyor testni bajarish bilan cheklanib qoladi. Bunda texnologiya o‘quvchini faol izlanishga undovchi vosita emas, balki an‘anaviy topshiriqning elektron shakliga aylanadi. Kombinatorik tafakkurni rivojlantirish esa o‘quvchining kognitiv faolligi bilan motivatsion tayyorligini bir butun jarayon sifatida tashkil etishni talab qiladi. Maqolaning maqsadi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kombinatorik tafakkurning shakllanishiga ta‘sir etuvchi kognitiv va motivatsion omillarni aniqlash, ularning raqamli ta‘lim muhitidagi o‘zaro ta‘sir mexanizmlarini asoslash hamda pedagogik tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Kombinatorik tafakkurning psixologik asoslarini tushuntirishda J. Piagetning intellektual rivojlanish nazariyasi muhim metodologik manba hisoblanadi. Olimning qarashlariga ko‘ra, bola bilimni passiv ravishda qabul qilmaydi, balki predmetlar va hodisalar bilan faol munosabat jarayonida aqliy tuzilmalarni hosil qiladi [1, 72]. Bu yondashuv kombinatorik topshiriqlarni konkret predmetlar, rangli shakllar, kartochkalar yoki raqamli obyektlar bilan amaliy harakat asosida tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi. O‘quvchi variantlarni o‘zi yaratganida, u kombinatsiyaning tashqi ko‘rinishini emas, balki hosil bo‘lish qonuniyatini anglay boshlaydi.

L.S. Vigotskiyning yaqin rivojlanish zonasi haqidagi ta‘limoti o‘quvchining mustaqil imkoniyati bilan pedagogik ko‘mak yordamida erishishi mumkin bo‘lgan natija o‘rtasidagi farqni izohlashga xizmat qiladi [2, 22]. Kombinatorik masalalar dastlab o‘quvchi uchun murakkab ko‘rinsa-da, vizual tayanch, yo‘naltiruvchi savol, namuna yoki tengdosh bilan hamkorlik natijasida bajarilishi mumkin. Shuning uchun raqamli platformadagi bosqichli ko‘rsatmalar va moslashtirilgan yordam o‘quvchini tayyor javobga olib bormasdan, uning mustaqil strategiya ishlab chiqishiga ko‘maklashishi kerak.

J. Bruner kashf etish orqali o‘rganishni bilimning chuqur va barqaror o‘zlashtirilishiga olib keluvchi muhim shart sifatida baholaydi [4, 83]. Mazkur g‘oya kombinatorik tafakkur mohiyatiga bevosita mos keladi: o‘quvchi barcha variantlarni tayyor ro‘yxat ko‘rinishida olmasligi, balki ularni izlash, taxmin qilish, xatoni aniqlash va yangi usulni sinab ko‘rish jarayonida kashf etishi lozim. G. Polyaning masala yechish bosqichlari - masalani tushunish, reja tuzish, rejani amalga oshirish va natijani tekshirish - kombinatorik topshiriqlar metodikasini tizimlashtirishda samarali asos bo‘la oladi [6, 18].

Motivatsion omillarni tushuntirishda E. Deci va R. Ryan tomonidan ishlab chiqilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Nazariyada mustaqillik, kompetentlikni his qilish va ijtimoiy aloqadorlik barqaror ichki motivatsiyaning asosiy ehtiyojlari sifatida ko‘rsatiladi [3, 68]. O‘quvchiga topshiriq variantini tanlash imkonini berish, murakkablikni bosqichma-bosqich oshirish, erishilgan natijani ko‘rsatish va hamkorlikni tashkil etish ushbu ehtiyojlarni qo‘llab-quvvatlaydi. D.H. Schunk ham o‘quvchining o‘z samaradorligiga ishonchi topshiriqni davom ettirish, qiyinchilikni yengish va natijani yaxshilashga bevosita ta‘sir qilishini ta‘kidlaydi [10, 147].

Raqamli ta‘lim vositalarining kognitiv samaradorligi R.E.Mayerning multimedia ta‘limi nazariyasida keng yoritilgan. Unga ko‘ra, matn, tasvir va animatsiya o‘zaro uyg‘un hamda maqsadga muvofiq tashkil etilgandagina tushunishni yengillashtiradi [5, 67]. Ortiqcha bezaklar, keraksiz tovush va bir vaqtning o‘zida haddan tashqari ko‘p axborot berilishi esa kognitiv yuklamani oshiradi. Mayer va Moreno multimedia

ta’limida kognitiv yuklamani kamaytirish uchun axborotni qismlarga ajratish, asosiy elementlarni ajratib ko’rsatish va bir-birini takrorlaydigan ortiqcha kanallardan voz kechishni tavsiya etadi [9, 47].

M. Prensky raqamli muhitda ulg’ayayotgan bolalarning axborotni qabul qilish sur’ati va interaktiv faoliyatga moyilligi an’anaviy o’qitish usullaridan farq qilishini qayd etgan [7, 3]. J.P. Gee esa o’yin muhitidagi bosqichlilik, muammo, tanlov, darhol natija va qayta urinish imkoniyatini ta’lim jarayoniga tatbiq etish o’quvchining faol ishtirokini kuchaytirishini ko’rsatadi [8, 45]. Biroq adabiyotlar tahlili shuni ko’rsatadiki, gamifikatsiya o’z-o’zidan chuqur o’rganishni ta’minlamaydi. Ball va mukofot mazmunli izlanishni qo’llab-quvvatlagandagina ijobiy natija beradi. Shu sababli raqamli kombinatorik topshiriqlarda tashqi rag’batdan ko’ra variantlarni topish, yangi strategiya kashf etish va xatoni tuzatishdan olinadigan ichki qoniqish ustuvor bo’lishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo’lib, unda pedagogika, yosh psixologiyasi, matematika o’qitish metodikasi va raqamli didaktikaga oid ilmiy manbalarni qiyosiy o’rganish metodidan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida boshlang’ich sinf o’quvchilarida kombinatorik tafakkurni shakllantirish jarayoni, predmeti sifatida esa ushbu jarayonda kognitiv va motivatsion omillarning raqamli ta’lim muhiti vositasida o’zaro ta’siri belgilandi.

Tadqiqot davomida birinchi navbatda kombinatorik faoliyat tarkibiga kiruvchi asosiy aqliy operatsiyalar - masala shartini tahlil qilish, elementlarni ajratish, guruhlash, kombinatsiyalar tuzish, takrorlarni aniqlash, variantlarni taqqoslash, umumlashtirish va optimal yechimni tanlash - mazmuniy tahlil qilindi. Ikkinchi bosqichda bilishga qiziqish, ichki motivatsiya, muvaffaqiyatga intilish, mustaqillik va o’z samaradorligiga ishonch kabi motivatsion ko’rsatkichlarning mazkur operatsiyalar bilan aloqasi o’rganildi.

Uchinchi bosqichda raqamli ta’lim vositalari didaktik funksiyasiga ko’ra tasniflandi: vizuallashtirish vositalari, virtual konstruktorlar, interaktiv mashqlar, o’yinlashtirilgan topshiriqlar, adaptiv ko’rsatmalar va tezkor qayta aloqa vositalari. Har bir vosita kombinatorik topshiriqning qaysi bosqichida kognitiv faoliyatni yengillashtirishi va motivatsiyani qo’llab-quvvatlashi mumkinligi aniqlashtirildi. Tahlilda yoshga moslik, mazmuniy aniqlik, ortiqcha kognitiv yuklamaning oldini olish, o’quvchi faolligi, mustaqil tanlov va refleksiya mezonlari asos qilib olindi.

Tadqiqotning mantiqiy modeli “topshiriq mazmuni - raqamli vosita - kognitiv operatsiya - motivatsion javob - ta’lim natijasi” zanjiri asosida qurildi. Mazkur modelda raqamli vosita yakuniy maqsad emas, balki o’quvchining muammoni tushunishi, variantlarni izchil hosil qilishi, xatoni tahlil qilishi va o’z strategiyasini takomillashtirishiga xizmat qiluvchi vositachi omil sifatida talqin etildi. Olingan nazariy xulosalar boshlang’ich sinf darslarida qo’llash mumkin bo’lgan topshiriqlar va pedagogik shartlar bilan konkretlashtirildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tahlil natijasida kombinatorik tafakkurning shakllanishi alohida aqliy operatsiyalarning oddiy yig’indisi emas, balki ularning izchil va o’zaro bog’liq ishlashiga asoslanishi aniqlandi. Masalan, “uch xil rangdagi qalamdan ikkitasini necha xil usulda tanlash mumkin?” topshirig’ida o’quvchi avvalo shartni tushunadi, elementlar sonini belgilaydi, juftliklarni tuzadi, takroriy variantlarni ajratadi va natijani tekshiradi. Agar ushbu bosqichlardan biri yetarli shakllanmagan bo’lsa, bola tasodifiy javob berishi, ayrim variantlarni tashlab ketishi yoki bir variantni bir necha marta hisobga olishi mumkin.

Birinchi natija shundan iboratki, vizual modellashtirish kombinatorik munosabatlarni konkretlashtiradi. Rangli shakllar, belgilar, yo’llar, jadvallar va daraxtsimon sxemalar yordamida o’quvchi variantlar hosil bo’lishini ko’radi. Raqamli konstruktor obyektlarni ko’chirish, o’rin almashtirish va kombinatsiyani darhol yangilash imkonini bergani uchun predmetli harakat bilan aqliy umumlashtirish o’rtasida ko’prik vazifasini bajaradi. Bu, ayniqsa, hali abstrakt belgilar bilan ishlashga to’liq tayyor bo’lmagan kichik yoshdagi o’quvchilar uchun muhimdir.

Ikkinchi natija raqamli topshiriqning bosqichli tuzilishi kognitiv yuklamani boshqarishini ko’rsatadi. Dastlab ikki yoki uch element bilan soddada kombinatsiyalar tuzish, keyin elementlar sonini oshirish, shartga cheklov kiritish va oxirida yechim strategiyasini izohlashga o’tish maqsadga muvofiq. Agar murakkablik keskin oshirilsa, o’quvchi vazifani mazmunan tahlil qilish o’rniga taxminiy tanlovga o’tadi. Shuning uchun har bir yangi bosqich oldingi bosqichda egallangan strategiyaga tayangan holda tashkil etilishi kerak.

Uchinchi natija tezkor qayta aloqa xatoni o’rganish resursiga aylantirishini ko’rsatdi. Tizim faqat “noto’g’ri” degan signal bermasdan, “qaysi variant takrorlandi?”, “yana qaysi holat hisobga olinmadi?” yoki “barcha imkoniyatlarni tartib bilan tekshirdingmi?” kabi yo’naltiruvchi savollar bersa, o’quvchi xatoni mustaqil aniqlashga harakat qiladi. Bunday qayta aloqa pedagogning tayyor yechimni aytib berishiga qaraganda ko’proq rivojlantiruvchi ahamiyatga ega, chunki u metakognitiv nazoratni faollashtiradi.

To’rtinchi natija motivatsiyaning kombinatorik faoliyat davomiyligiga kuchli ta’sir qilishini ko’rsatadi. O’quvchi birinchi urinishda muvaffaqiyatga erishmaganda, qayta sinab ko’rishga tayyor bo’lishi

kerak. O‘yinlashtirish elementlari, bosqichlar va ramziy mukofotlar bunga yordam beradi, biroq ularning vazifasi faqat tashqi rag‘bat berish emas. Eng samarali holatda mukofot o‘quvchining yangi usul topgani, barcha variantlarni tartibli sanagani yoki o‘z xatosini mustaqil tuzatgani bilan bog‘lanadi. Shunda tashqi rag‘bat ichki bilish ehtiyoji bilan uyg‘unlashadi.

Beshinchi natija tanlov imkoniyati o‘quvchining mustaqillik hissini kuchaytirishini ko‘rsatadi. Masalan, bola bir xil mazmundagi topshiriqni rangli shakllar, kiyimlar kombinatsiyasi, yo‘nalish tanlash yoki raqamlar ketma-ketligi ko‘rinishida bajarishni tanlashi mumkin. Mazmun o‘zgarishida, kontekstni tanlash imkoniyati o‘quvchining topshiriqqa shaxsiy munosabatini oshiradi. Bunda pedagog tanlovlar sonini yoshga mos darajada cheklashi zarur; aks holda ortiqcha variantning o‘zi kognitiv yuklamani oshirishi mumkin.

Oltinchi natija hamkorlikdagi raqamli faoliyat kombinatorik tafakkurning kommunikativ jihatini rivojlantirishini ko‘rsatadi. Juftlikda ishlayotgan o‘quvchilar “men bu variantni topdim”, “bu holat takrorlangan”, “boshqa tartibda tekshirib ko‘raylik” kabi fikrlarni og‘zaki ifodalaydi. Bu jarayonda nafaqat natija, balki yechim strategiyasi ham muhokama qilinadi. Natijada o‘quvchi o‘z fikrini asoslash, tengdoshining usulini tushunish va ikki strategiyani taqqoslashga o‘rganadi.

Quyidagi jadval raqamli vositalarning kombinatorik tafakkurga ta‘sirini umumlashtiradi.

1-jadval.

Raqamli vosita	Faollashadigan kognitiv jarayon	Motivatsion ta‘sir	Kutiladigan natija
Vizual model va virtual konstruktor	Tahlil, taqqoslash, tasniflash	Qiziqish va faol ishtirok	Variantlar hosil bo‘lish qonuniyatini anglash
Bosqichli interaktiv topshiriq	Rejalashtirish, ketma-ket izlash	Kompetentlik hissi	Soddadan murakkabga barqaror rivojlanish
Tezkor qayta aloqa	Xatoni aniqlash, refleksiya	Muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqishni kamaytirish	Strategiyani mustaqil tuzatish
Gamifikatsiya elementlari	Diqqatni saqlash, maqsadga yo‘naltirish	Muvaffaqiyatga intilish	Topshiriqni davom ettirish va qayta urinish
Juftlikdagi raqamli faoliyat	Asoslash, taqqoslash, umumlashtirish	Ijtimoiy aloqadorlik	Yechim usullarini og‘zaki ifodalash

Jadvaldagi umumlashtirish raqamli vosita va pedagogik maqsad o‘rtasidagi bevosita bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Masalan, animatsiya yoki o‘yin elementi shunchaki darsni bezash uchun emas, muayyan kognitiv operatsiyani faollashtirish va motivatsion to‘siqni kamaytirish uchun tanlanishi kerak. Shu tariqa raqamli topshiriqning sifati uning texnik murakkabligi bilan emas, o‘quvchining fikrlash jarayonini qay darajada tashkil eta olishi bilan baholanadi.

Muhokama. Olingan natijalar kombinatorik tafakkurni rivojlantirishda kognitiv va motivatsion omillarni bir-biridan ajratib bo‘lmasligini ko‘rsatadi. O‘quvchi masalani yechish uchun zarur aqliy operatsiyalarga ega bo‘lsa-yu, topshiriqqa qiziqmasa, u imkoniyatlarini to‘liq namoyon qilmaydi. Aksincha, kuchli qiziqish mavjud bo‘lib, variantlarni tizimli izlash strategiyasi shakllanmagan bo‘lsa, faoliyat tartibsiz sinovlar bilan cheklanadi. Demak, samarali metodika bir vaqtning o‘zida “qanday fikrlash kerak?” va “nima uchun bu faoliyatni davom ettirish kerak?” savollariga javob berishi lozim.

Raqamli muhitning afzalligi individual sur‘atni ta‘minlash, ko‘rgazmalilikni kuchaytirish va natijaga darhol munosabat bildirish imkoniyatidir. Biroq bu afzalliklar pedagogik loyihalash bo‘lmasa, kutilgan natijani bermaydi. Ortiqcha animatsiya, rang, tovush va mukofot o‘quvchining diqqatini masalaning mantiqiy mazmunidan chalg‘itishi mumkin. Shuningdek, avtomatik tizim tomonidan javobning tezkor baholanishi o‘quvchini natijani taxmin qilishga undashi ehtimoli ham mavjud. Shu sababli raqamli topshiriq “to‘g‘ri javobni bosish” emas, yechim yo‘lini ko‘rsatish, izohlash va tekshirishni talab qilishi kerak.

Pedagogning roli raqamli ta‘lim sharoitida kamaymaydi, balki murakkablashadi. O‘qituvchi topshiriq mazmunini tanlaydi, murakkablik darajasini belgilaydi, o‘quvchilarning xatolarini kuzatadi, kerakli paytda ko‘mak beradi va faoliyatni refleksiya bilan yakunlaydi. Masalan, topshiriq bajarilgandan so‘ng “variantlarni qanday tartibda topding?”, “qaysi usulda hech bir holat tushib qolmaydi?”, “sening usulning bilan do‘stingning usuli o‘rtasida qanday farq bor?” kabi savollar berilishi kombinatorik strategiyani ongli bilimga aylantiradi.

Muhokama natijasida raqamli kombinatorik topshiriqlarni tashkil etishning bir necha pedagogik shartlari ajratildi. Birinchidan, topshiriq yoshga mos, mazmunan tushunarli va real yoki o‘yinli vaziyat bilan bog‘langan bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, ko‘rgazmali harakatdan belgili va abstrakt ifodaga bosqichma-bosqich o‘tish ta‘minlanishi lozim. Uchinchidan, tizim faqat natijani emas, yechim jarayonini ham qo‘llab-quvvatlashi zarur. To‘rtinchidan, xato jazolash obyekti emas, tahlil va qayta urinish uchun imkoniyat sifatida

talqin etilishi kerak. Beshinchidan, individual faoliyat juftlik va kichik guruhdagi muhokama bilan uyg'unlashtirilishi maqsadga muvofiq.

Tadqiqotning cheklovi shundaki, u asosan nazariy manbalar va metodik tahlilga tayangan. Shu sababli kelgusida turli raqamli topshiriqlar majmuasining boshlang'ich sinf o'quvchilarining kombinatorik natijalari, topshiriqni bajarish vaqti, xatolar turi va motivatsion holatiga ta'sirini tajriba-sinov asosida o'rganish zarur. Bunday empirik tadqiqot kognitiv va motivatsion ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqroq o'lchash hamda yosh guruhlari bo'yicha metodik tavsiyalarni differensiallashtirish imkonini beradi.

Xulosa. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida kombinatorik tafakkurning rivojlanishi analiz, sintez, taqqoslash, tasniflash, umumlashtirish, variantlarni tizimli izlash va optimal yechimni tanlash kabi kognitiv operatsiyalarning uyg'un faoliyatiga bog'liq. Mazkur jarayon qiziqish, mustaqillik, muvaffaqiyatga intilish, o'z imkoniyatiga ishonch va hamkorlikka tayyorlik kabi motivatsion omillar bilan qo'llab-quvvatlangandagina barqaror natija beradi.

Raqamli ta'lim muhiti vizual modellash, interaktiv harakat, bosqichli murakkablashtirish, tezkor qayta aloqa va o'yinlashtirish orqali kognitiv hamda motivatsion omillarni birlashtirish imkoniyatiga ega. Biroq texnologiyaning o'zi pedagogik samaradorlikni kafolatlamaydi. Raqamli vosita aniq didaktik maqsadga xizmat qilishi, o'quvchining yosh xususiyatiga mos bo'lishi, ortiqcha kognitiv yuklamani yuzaga keltirmasligi va mustaqil fikrlashni cheklamasligi kerak.

Amaliy jihatdan boshlang'ich sinf darslarida kombinatorik topshiriqlarni predmetli va obrazli modellar asosida boshlash, keyinchalik jadval, daraxtsimon sxema, raqam va belgilar bilan ifodalash tavsiya etiladi. Topshiriqlar soddadan murakkabga qarab tuzilishi, o'quvchiga tanlov va qayta urinish imkoniyati berilishi, xatolar yo'naltiruvchi savollar orqali tahlil qilinishi, yakunda esa yechim strategiyasi muhokama qilinishi lozim. Shu yondashuv raqamli texnologiyani oddiy ko'rgazmali vositadan o'quvchining mantiqiy, ijodiy va mustaqil fikrlashini rivojlantiruvchi didaktik muhitga aylantiradi.

Adabiyotlar:

1. Piaget J. The Psychology of Intelligence. - London: Routledge, 2001. - 182 p.
2. Vigotskiy L.S. Myshleniye i rech. - Moskva: Labirint, 1999. - 352 s.
3. Deci E.L., Ryan R.M. Self-Determination Theory: A Macrotheory of Human Motivation, Development, and Health // Canadian Psychology. - 2008. - Vol. 49. - No. 3. - P. 182-185.
4. Bruner J.S. The Process of Education. - Cambridge: Harvard University Press, 2009. - 128 p.
5. Mayer R.E. Multimedia Learning. - Cambridge: Cambridge University Press, 2009. - 304 p.
6. Polya G. How to Solve It: A New Aspect of Mathematical Method. - Princeton: Princeton University Press, 2004. - 253 p.
7. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants // On the Horizon. - 2001. - Vol. 9. - No. 5. - P. 1-6.
8. Gee J.P. What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. - New York: Palgrave Macmillan, 2007. - 256 p.
9. Mayer R.E., Moreno R. Nine Ways to Reduce Cognitive Load in Multimedia Learning // Educational Psychologist. - 2003. - Vol. 38. - No. 1. - P. 43-52.
10. Schunk D.H. Learning Theories: An Educational Perspective. - Boston: Pearson, 2012. - 576 p.

KICHIK MAKTAB O‘QUVCHILARINING O‘Z-O‘ZINI BAHOLASH DARAJASI KOGNITIV RIVOJLANISH OMILI SIFATIDA

Nurqulova Gavhar Ergashevna,
Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi

Mazkur maqola kichik maktab o‘quvchilarining o‘z-o‘zini baholash darajasi kognitiv rivojlanish omili sifatida o‘rganishga bag‘ishlangan. Kichik maktab o‘quvchilarida o‘ziga bo‘lgan ishonch va o‘zini baholash xususiyatlari shaxsiy rivojlanishning butun yo‘nalishini shakllantiruvchi markaziy ijtimoiy-psixologik omil ekanligi ilmiy tahlil qilingan. Psixolog V.G.Shur tomonidan ishlab chiqilgan “Zinapoya” g‘ proyektiv metodikasidan foydalanib, kichik maktab o‘quvchilarining o‘ziga bergan bahosini o‘rganish jarayoni, o‘z-o‘zini to‘g‘ri baholash, o‘z-o‘zini yuqori baholash hamda o‘z-o‘zini past baholash xususiyatlari to‘g‘risida ilmiy xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: baholash, o‘z-o‘zini baholash, munosabat, shaxs, muvaffaqiyat, intilish, kognitiv rivojlanish.

УРОВЕНЬ САМООЦЕНКИ УЧЕНИКОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ КАК ФАКТОР КОГНИТИВНОГО РАЗВИТИЯ

Данная статья посвящена изучению уровня самооценки младших школьников как фактора познавательного развития. Научно проанализировано, что характеристики уверенности в себе и самооценки у младших школьников являются центральным социально-психологическим фактором, определяющим все направление личностного развития. С помощью проективной методики «Лестница», разработанной психологом В.Г. Шуром, сделаны научные выводы о процессе изучения самооценки младших школьников, характеристиках правильной самооценки, высокой самооценки и низкой самооценки.

Ключевые слова: оценка, самооценка, отношение, личность, успех, стремления, когнитивное развитие.

SELF-ESTEEM OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS AS A FACTOR OF COGNITIVE DEVELOPMENT

This article examines the self-esteem of primary school students as a factor in cognitive development. It has been scientifically analyzed that self-confidence and self-esteem in primary school students are a central socio-psychological factor determining the overall direction of personal development. Using the “Ladder” projective technique developed by psychologist V.G. Shur, scientific conclusions have been drawn regarding the process of studying self-esteem in primary school students, as well as the characteristics of correct self-esteem, high self-esteem, and low self-esteem.

Key words: evaluation, self-esteem, attitude, personality, success, aspirations, cognitive development.

Kirish. Kichik maktab yoshi - bu bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchi xuddi maktabgacha yoshdagi bolalar kabi “doimo yuqori” bo‘lishdan differensiallashishga va ko‘pincha pasayishgacha tushadigan davr sanalib, ushbu jarayonning asosiy sababi maktabdagi baholari hisoblanadi. Eng ayanchlisi, ular “Men yomon baho oldim” ni “Men yomon bolaman” bilan tenglashtiradilar. Shunday ekan, kichik maktab o‘quvchisining shaxsiy rivojlanishi asosan, akademik yutuqlarini shaxsiy qadriyatlaridan ajratishni o‘rganishga bog‘liq bo‘ladi. Bolalarning akademik ko‘rsatkichlari ularning intilish darajasiga ta’sir qilib, surunkali akademik muvaffaqiyatsizlikka uchragan bolalar muvaffaqiyatsizlikdan qutulish uchun har qanday qiyinchiliklardan qochish yo‘lini tanlaydilar. Bu esa bolalarda “muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasi”ni kuchaytirib, hatto eng kichik muvaffaqiyatlarini ham maqtash va e’tirof etish, ya’ni “yutuqqa erishish motivatsiyasini” rivojlantirib, uyg‘un rivojlanishi uchun hech bo‘lmaganda bitta sohada jumladan, matematika, rasm chizish yoki sportda o‘zlarini qobiliyatli his qilishlariga to‘sqinlik qiladi [1].

Kichik maktab o‘quvchilarida o‘ziga bo‘lgan ishonch va o‘zini baholash xususiyatlari shaxsiy rivojlanishning butun yo‘nalishini shakllantiruvchi markaziy ijtimoiy-psixologik omil hisoblanib, bu davrda ta’lim asosiy faoliyatga aylanadi, mazkur faoliyat bolaning ichki dunyoqarashini butunlay o‘zgartirib yuboradi. [8]

O‘z-o‘zini baholashning rivojlanishiga ta’sir mexanizmlari sifatida quyidagilar qayd etiladi: birinchisi, xulq-atvorni tartibga solish - asosan bolaning maqsadlari va intilish darajasini belgilab beradi; ikkinchisi, yutuqqa erishish motivatsiyasi - muvaffaqiyatga intilishni yoki muvaffaqiyatsizlik qo‘rquvini shakllanishiga xizmat qiladi; uchinchi, ijtimoiy moslashuv - guruh mavqeyiga va munosabatlar tizimiga ta’sir ko‘rsatadi; to‘rtinchisi, hissiy qulaylik - bolalarni xavotir va ta’lim faoliyatidagi stresslardan himoya qiladi.

Bolalarda o‘z-o‘zini baholash shakllanishida o‘zini o‘zi anglashini belgilovchi asosiy omil bo‘lib, o‘qituvchilarni bahosi ta’sir etadi, oilaviy tarbiya esa, ota-ona tarbiya uslubi qabul qilishning asosiy darajasini belgilaydi, shuningdek, tengdoshlarning fikri 3-4-sinflarga kelib juda muhim ahamiyat kasb eta boshlaydi, ta’limiy natijalar esa, maktab faoliyatidagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikning real hayotdagi tajribasini yuzaga keltiradi.

Kichik maktab o‘quvchilarida o‘zini baholash turlari xilma xil bo‘lib, albatta, ularning oqibatlari ham turlicha ko‘rinishga ega bo‘ladi.

O‘z-o‘zini to‘g‘ri (adekvat) baholash – o‘ziga nisbatan ishonch, faollik, o‘ziga tanqidiy munosabat va ochiqlik xususiyatlarini shakllantiradi.

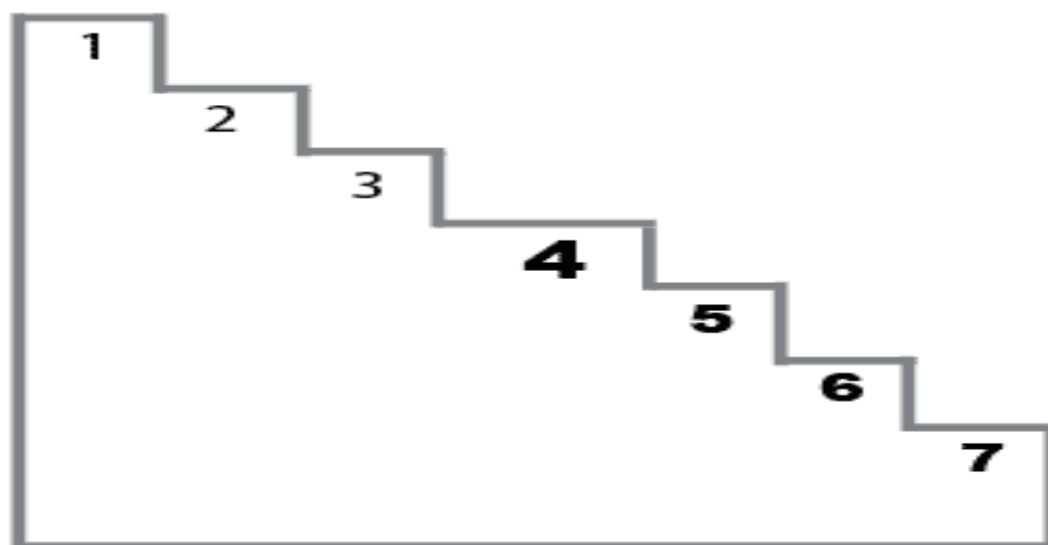
O‘z-o‘zini yuqori (noadekvat) baholash – egosentrizm, nizokashlik va o‘zining kamchiliklari va xatolariga e’tiborsizlikka olib keladi.

O‘z-o‘zini past (noadekvat) baholash: passivlik, yuqori xavotir, shubha gumonlanuvchanlik hamda yolg‘izlik hissining ortishiga sabab bo‘ladi [7].

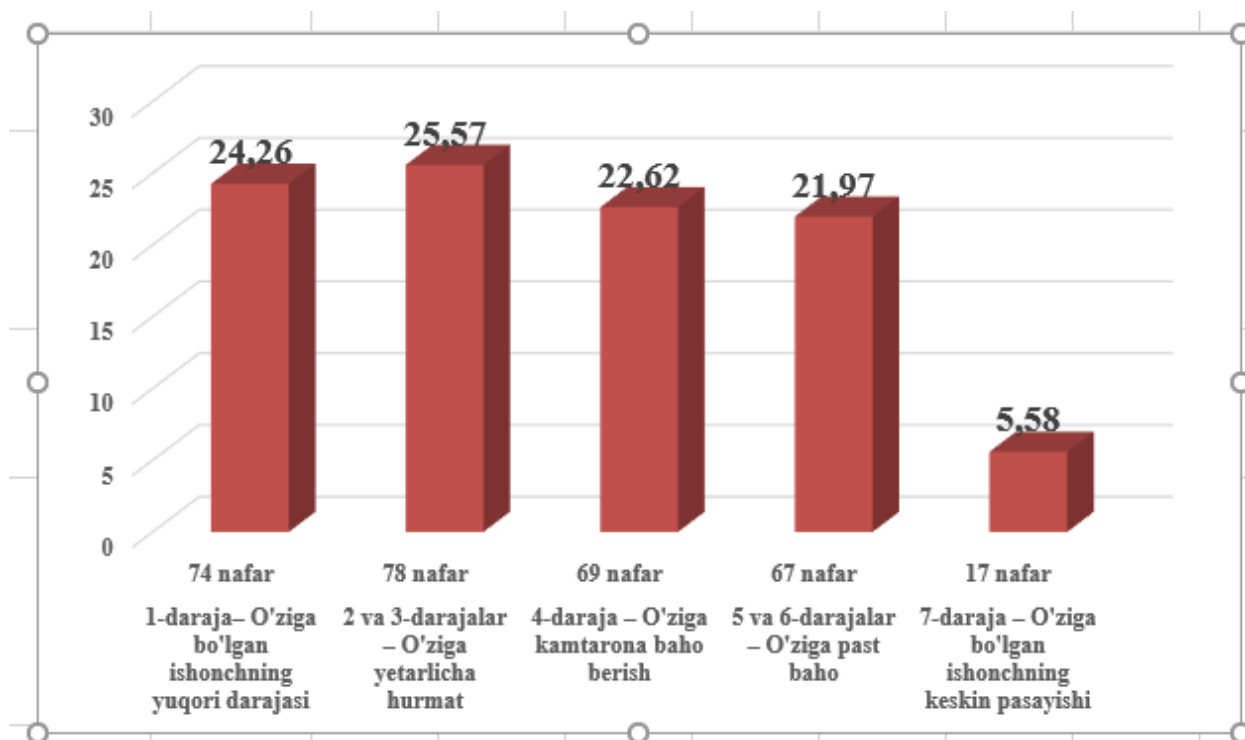
Tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar. Kichik maktab o‘quvchilarining o‘z-o‘zini baholashini kognitiv rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim ijtimoiy-psixologik determinant sifatida psixolog V.G. Shur tomonidan ishlab chiqilgan “Zinapoya” proyektiv metodikasidan foydalanib, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini o‘rgandik. “Zinapoya” metodikasi orqali olingan natijalardan bolalardagi o‘z-o‘zini baholash darajalari aniqlanib, bu ko‘rsatkichlarga tegishli o‘z-o‘zini baholash darajasi, o‘quvchilarning o‘zini qanday baholashi, boshqalarning ularni qanday baholaganiga ishonishi va bu tasavvurlar bir-biri bilan qanday bog‘liqligi haqidagi tasavvurlar tizimini ko‘rsatuvchi xususiyatlar o‘rganildi. Mazkur xususiyatlarning ahamiyatli tomonlarini aniqlash kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishida ijtimoiy-psixologik determinantlarning rolini yanada kengroq tushunishga xizmat qilishini alohida ta’kidlashimiz mumkin.

“Zinapoya” metodikasi ikkita variantda foydalanishga mo‘ljallangan: guruhiy va individual. Guruhiy variant o‘z-o‘zini baholashni tezda amalga oshirish imkonini beradi. Individual o‘z-o‘zini baholash esa o‘z-o‘zini baholashning asosiy sababini aniqlash imkonini beradi, bu esa bolalar duch kelishi mumkin bo‘lgan har qanday qiyinchiliklarni hal qilish uchun keyingi aralashuvlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Ko‘rsatmalar (guruhiy ishlash uchun). Har bir ishtirokchida zinapoya rasmi chizilgan shakl, shuningdek, ruchka yoki qalam beriladi; zinapoya chizilgan doska. “Bolalar, qizil qalam oling va topshiriqni tinglang. Mana zinapoya. Agar siz barcha bolalarni unga bir qatorga qo‘ysangiz, unda bu yerda (birinchi qadamni raqamini aytmadan ko‘rsating) eng yaxshi bolalar, bu yerda (ikkinchi va uchinchi qadamlarni ko‘rsating) yaxshi bolalar, bu yerda (to‘rtinchi qadamni ko‘rsating) na yaxshi, na yomon bolalar, bu yerda (beshinchi va oltinchi qadamlarni ko‘rsating) yomon bolalar va bu yerda (ettinchi qadamni ko‘rsating) eng yomoni bo‘ladi.

1-rasm. V.G.Shurning “Zinapoya” metodikasi tajriba materiali

2-rasm. V.G.Shurning “Zinapoya” metodikasi bo‘yicha kichik maktab o‘quvchilarining ko‘rsatkichlari

Tadqiqotda “Zinapoya” projektiv metodikasining guruhii variantga mo‘ljallangan variantidan foydalanib, o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash xususiyatlari o‘rganildi. Guruhii variant o‘z-o‘zini baholashni tezda amalga oshirish imkonini berib, o‘quvchilar duch kelishi mumkin bo‘lgan har qanday qiyinchiliklarni hal qilish uchun psixokorreksion tadbirlar mazmunini belgilab olishga yordam berishi metodikaning samarali ekanligini asoslaydi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqotda ishtirok etgan o‘quvchilardan 74 nafari, ya’ni 24,26 foizida 1-daraja ko‘rsatkichi qayd etilgan bo‘lib, bunga ko‘ra o‘z-o‘zini baholash yuqori darajada. Bunday javoblar ular uchun yosh normasi hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda “Men o‘zimni birinchi pog‘onaga qo‘yaman, chunki u balandda joylashgan”, “Men eng zo‘riman”, “Men o‘zimni juda yaxshi ko‘raman”, “Eng yaxshi bolalar bu yerda turibdi va men ham ular bilan birga bo‘lishni xohlayman” kabi javoblarni bildirishdi. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar o‘z tanlovlarini tushuntirishda nutqlari bilan emas, balki jim turish, tabassum qilish yoki qattiq o‘ylab qolish kabilar orqali namoyon qilishga urinishning yuqoriligini ko‘rishimiz mumkin. Bu holat bolalarda refleksiyaning rivojlanmaganligi bilan bog‘liq bo‘lib, ularda o‘z faoliyatini tahlil qilish, fikrlari, tajribalari va harakatlarni boshqalarning fikrlari va baholari bilan bog‘lash qobiliyati mavjudligi bilan izohlash mumkin.

O‘quvchilarning 78 nafar yoki 25,57 foizida 2-3 darajalar kuzatilib, bu o‘z-o‘zini baholashning o‘rta darajasini ifodalaydi. Bu ularda o‘ziga ijobiy qarashni rivojlantirish hamda o‘zini va faoliyatini munosib baholay olish darajasiga ega ekanliklari qayd etildi. O‘quvchiarning “Men yaxshiman, chunki men onamga yordam beraman”, “Men yaxshiman, chunki men “a’lo” va “yaxshi” baholarga o‘qiyman.”, “Men o‘qishni yaxshi ko‘raman”, “Men do‘stlarimga yordam beraman va ular bilan yaxshi o‘ynayman” kabi bildirgan javoblari orqali ularda o‘ziga ishonchning normal rivojlanishining mavjudligi namoyon bo‘ldi.

Bolalarning 69 nafari 22,62 foizida 4 daraja ko‘rsatkichlari mavjud bo‘lib, ularning o‘ziga kamtarona baho berishlari aniqlandi. O‘zini 4-darajaga qo‘ygan bolalarda o‘ziga ishonch biroz pastligi, odatda ma’lum bir psixologik muammoga bog‘liqligi bilan ifodalanadi. Chunki ularning “Men na yaxshi, na yomonman, chunki men dadamga yordam berganimda yaxshi bolaman, kichikina ukamga baqirganimda yomon bola bo‘laman” kabi ikkilanish bilan berilgan javoblar bolalarning oilaviy munosabatlardagi muammolarni ko‘rsatadi. Bunadan tashqari maktabdagi salbiy faoliyati uchun masalan, xunuk va bo‘yalgan yozuv o‘qituvchisidan olgan tanbehi orqali maktabga bo‘lgan salbiy munosabati uning kattalar bilan shaxslararo munosabatlarida ham muammolar borligini ko‘rsatadi.

O'quvchilarning 67 nafari yoki 21,97 foizida 5-6 darajalar aniqlandi va bu o'z-o'zini baholashning past darajasini ifodalaydi. Bu ba'zan bolaning o'ziga bo'lgan ishonchi vaziyatga bog'liq muammo tufayli past bo'lgan holatlarda o'ziga past baholash xususiyatlari kuzatildi. O'quvchilarning taxminan 8-10% o'ziga past baho berishi ma'lum bo'ldi. Tadqiqot davomida tendoshi bilan janjallashish, yomon baho, bajargan topshiriqlarining ko'rimsiz va sifatsiz bajarilishi kabilar o'ziga past baho berishga sabab bo'lishi mumkinligini ko'rsatdi. Chinki, o'quvchilarning “Men yomonman, chunki tanaffus paytida o'rtog'im bilan janjallashdim”, “Men yomonman, chunki diktantdan “yomon” baho oldim” kabi javoblari ularning o'ziga past baho berishlari vaziyatga bog'liqligini ko'rsatdi. Biroq o'quvchilarning izchil, motivatsiyalangan javoblari ancha jiddiyoq bo'lib “Men yomonman!” deb ta'kidlangan javoblar ahamiyatli hisoblanadi. Bu vaziyatning xavfi shundaki, o'zini past baholash bolada umrining oxirigacha o'zgarasdan qolishi mumkin, natijada u o'zining salohiyati, qobiliyatlari va iste'dodlarini ochib bera olmaydi. O'zini “yomon” deb hisoblagan bolalar kelajakda o'zlarini yaxshiliklarga nomunosib deb bilishlari ularni ko'pgina muammolarga duch kelishlariga sabab bo'lishi mumkin. [9]

Bolalarning 17 nafari 5,58 foizida 7-daraja ko'rsatkichlari qayd etilib, ularda o'ziga ishonchning keskin pasayishi aniqlandi. Bu kabi eng past bosqichni tanlagan kichik maktab o'quvchilarida maktabga moslasha olmaslik, shaxsiy va hissiy qiyinchiliklarni boshdan kechirish, o'zini “eng yomon bola”. “qobiliyatsiz bola” deb hisoblash uchun doimiy ta'sir qiluvchi salbiy omillarning kombinatsiyasi mavjud bo'ladi. Bolaning o'qish va ijtimoiy qiyinchiliklarining sabablarini bartaraf etishda o'z vaqtida malakali yordamning yo'qligi, shuningdek, o'qituvchilar va sinfdoshlar bilan ijobiy shaxslararo munosabatlarning tanqisligi o'ziga ishonchning keskin pasayishining eng keng tarqalgan sabablari hisoblanadi.

Tadqiqotimizning asosiy metodikalari “Ixtiyoriy ko'rish xotirasini o'rganish” metodikasining “xotira darajasi” shkalasi hamda “Zinapoya” metodikasi “1-daraja– O'ziga bo'lgan ishonchning yuqori darajasi” shkalalari o'rtasida musbat korrelyatsion bog'liqlik aniqlandi. ($r=,430$; $p<0,05$). Sinaluvchi kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'zini yuqori o'rinda ko'rish, o'zini zo'r deb bilish, o'zini yaxshi ko'rish xususiyatlari ortgani sari xotira darajasining ham oshib borishi kuzatildi. Kichik maktab o'quvchilari o'z faoliyatini tahlil qilish, fikrlari, tajribalari va harakatlarni baholay olish qobiliyati rivojlanib bu xususiyatlar ortganda xotira sohasining sifat jihatidan o'zgarishi, shaxsiyat shakllanishining faollashishi, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarning murakkab tizimining shakllanishining ham ortib borishi kuzatildi. [10]

1-jadval.

“Ixtiyoriy ko'rish xotirasini o'rganish”, “O'quv motivini baholash” va “7-12 yoshli bolalarda aqliy rivojlanish darajasini aniqlash” hamda “Zinapoya” metodikalari orasidagi bog'liqlik. (N=305)

Shkalalar	Xotira darajasi	O'quv motivi	Aqliy rivojlanish
1-daraja– O'ziga bo'lgan ishonchning yuqori darajasi	,430(*)	,043	-,329(*)
2 va 3-darajalar – O'ziga yetarlicha hurmat	-,041	,471(*)	,071
4-daraja – O'ziga kamtarona baho berish	-,324(*)	-,072	,521(*)
5 va 6-darajalar – O'ziga past baho	-,085	-,060	-,482(*)
7-daraja – O'ziga bo'lgan ishonchning keskin pasayishi	-,375(*)	-,058	,069

Izoh: $p\leq 0,05^*$; $p\leq 0,01^{**}$

Shuningdek, “1-daraja– O'ziga bo'lgan ishonchning yuqori darajasi” hamda “aqliy rivojlanish” shkalalari o'rtasida manfiy korrelyatsion bog'liqlik aniqlandi. ($r=,329$; $p<0,05$). Kichik maktab o'quvchilarida o'zini yuqori o'rinda ko'rish, o'zini zo'r deb bilish, o'zini yaxshi ko'rish xususiyatlari ortgani sari aqliy rivojlanishning pasayishi kuzatildi. Sinaluvchi o'quvchilarda ko'pincha o'z tanlovini tushuntira olmaganda, jumladan jim turish, chuqur o'ylash, ya'ni refleksiyaning rivojlanmaganligi sababli o'z faoliyatini tahlil qilish, fikrlari, tajribalari, harakatlarni boshqalarning fikrlari va baholari bilan bog'lash qobiliyati ortib borgan sari aqliy rivojlanishning fazoviy tasavvur, narsa va hodisalarning xususiyatlarni farqlay olish, o'rgangan ma'lumotlar yuzasidan bilimlar zaxirasiga egalik, umumlashtirish, mavhumlashtirish kabilarning pasayishi mumkinligi aniqlandi. Boshqalarning o'zi haqidagi ijobiy fikrlariga ishonib qolishning oshishi sababli yangi bilimlarni o'zlashtirishga e'tiborsizlikning kelib chiqishi evaziga ushbu teskari aloqadorlikni izohlash mumkin.

“2 va 3-darajalar – O'ziga o'rtacha baholash” va “o'quv motivi” shkalalari o'rtasida musbat korrelyatsion bog'liqlik aniqlandi. ($r=,471$; $p<0,05$). O'quvchilarda o'z-o'zini baholashda o'ziga yetarlicha ishonch hissi ortganda o'quv motivining ham oshib borishi aniqlandi. O'ziga ijobiy qarash, o'zini va faoliyatini munosib baholash, o'zini yaxshiman deyish, oila a'zolari va do'stlari bilan munosabatini samimiyligini tushunish kabi xususiyatlar ortib borgan sari yuqori o'quv motivatsiyasi, bilish motivining kuchliligi, o'quv faoliyatini yaxshi bajarish, muvaffaqiyatli o'quvni amalga oshirish kabi xususiyatlarning ham oshishi xarakterli ekanligi kuzatildi.

“4-daraja – O‘ziga kamtarona baho berish” va “xotira darajasi” shkalalari o‘rtasida teskari korrelyatsion bog‘liqlik aniqlandi. ($r=-,324;p<0,05$). O‘quvchilarda o‘ziga ishonchning pasayishi xotira darajasining pasayishiga olib kelgan. Ularda o‘ziga baho berishda ikkilanish, munosabatlardagi muammolari oshib borganda xotira sohasining sifat jihatidan o‘zgarishi, shaxsiyat shakllanishining faollashishi, tengdoshlari va kattalar bilan munosabatlarning murakkab tizimining shakllanish xususiyatlarida pasayganlik kuzatildi.

Navbatdagi “5 va 6-darajalar – O‘ziga past baho” va “aqliy rivojlanish” shkalalari o‘rtasida teskari korrelyatsion bog‘liqlik aniqlandi. ($r=-,482;p<0,05$). O‘quvchilarda o‘ziga bo‘lgan ishonchning pastligi oshib borgani sari aqliy rivojlanishning pasayishi kuzatildi. O‘zini past baholash, o‘zining salohiyati, qobiliyati va iste’dodini ochib bera olmaslik, o‘zini yomon deb hisoblash, o‘zini yaxshiliklarga nomunosib deb bilish kabilarning oshib borishi aqliy rivojlanishda mantiqiy tafakkurning rivojlanib borishi, nutqining rivojlanishi, matematik qobiliyati, fazoviy tasavvurlari, intellektual rivojlanish kabi xususiyatlarning pasayib borishi ma’lum bo‘ldi.

“7-daraja – O‘ziga bo‘lgan ishonchning keskin pasayishi” va “xotira darajasi” shkalalari o‘rtasida teskari korrelyatsion bog‘liqlik aniqlandi. ($r=-,375;p<0,05$). O‘quvchilarda o‘ziga bo‘lgan ishonch keskin pasayishi xorira darajasining pasayishiga olib kelgan. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda maktabga moslasha olmaslik, shaxsiy va hissiy qiyinchiliklarni boshdan kechirish, o‘zini “eng yomon bola” deb hisoblash kabi xususiyatlar ortgani sari ixtiyoriy vizual xotiraning katta hajmi hamda yodlangan materialni yaxshi eslab qolish, yodlash uchun ko‘proq takrorlash, o‘qituvchisini tushuntirishini diqqat bilan tinglash kabi xususiyatlarning pasayib borishi ma’lum bo‘ldi.

Xulosa. V.G.Shurning “Zinapoya” metodikasi yordamida guruhliy variantda olib borilgan diagnostik ma’lumotlar asosida o‘quvchining o‘ziga past baho berishi ularning kognitiv rivojlanishiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. O‘z-o‘ziga baho berish kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar kognitiv rivojlanishining ijtimoiy-psixologik determinati hisoblangani bois, o‘z-o‘ziga past baho beruvchi o‘quvchilarga psixologik trening mashg‘ulotlarida qo‘llab-quvvatlashga yo‘naltirilgan mashqlardan foydalanish zarurligi ochiqlandi. O‘z-o‘ziga past baho va o‘ziga bo‘lgan ishonchning keskin pasayishi kuzatilgan o‘quvchilarning ota-onasi va o‘qituvchilariga bolaning individual xususiyatlarini tushuntirilishi zaruriyati aniqlandi. Psixokorreksion mashg‘ulotarning mazmuni o‘quvchining o‘qishdagi ijobiy tomonlarini izlash, kichik yutuqlarni ham ko‘rsatish va mustaqillik, mehnatsevarlik va diqqatni jamlashga o‘rgatish ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshirishga xizmat qilishini ta’minlashga qaratilishi belgilandi. O‘ziga bo‘lgan ishonchi past bo‘lgan o‘quvchilar uchun psixokorreksion mashqlar mohiyati diqqatli, hissiy jihatdan ijobiy, ma’qullovchi va optimistik munosabatda bo‘lish asosida yaratilishi aniqlandi. O‘quvchilar bilan ishonchli muloqot, oila bilan doimiy aloqa, bolaning qiyinchiliklarini yengish usullarini o‘z vaqtida qo‘llash kichik maktab o‘quvchisida asta-sekin, ammo barqaror ravishda o‘ziga bo‘lgan ishonchining ortishi kognitiv rivojlanishiga samarali ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi.

Adabiyotlar:

1. Avlayev O., Butayeva U. Shaxs kamolotining psixologik determinant. // Xalq ta’limi ilmiy-metodik jurnali. 2021. № 6, 87-92 betlar.
2. Бадмаева Н. Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: моногр. Улан-Удэ: Изд во ВСГТУ, 2005. 203 с.
3. Галкина Т. В. Самооценка как процесс решения задач: системный подход. М.: Издательство «Институт психологии РАН», 2011. 312 с.
4. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. СПб: Питер, 2012.
5. Комкова, Е.И. Современные исследования когнитивно-личностного развития на разных этапах онтогенеза / Е. И. Комкова // Психология: журн. Высш. шк. экономики. — 2011. — Т. 8, № 3. — С. 139—146.
6. Рябкова Е. В. Формирование самооценки учащихся // Начальная школа. 2012. № 7. С. 8–20.
7. Фролова, П. И. Психолого-педагогическое развитие личности человека в современных условиях: учебное пособие / П. И. Фролова, А. В. Горина, М. Г. Дубрынина. — Омск: СибДИ, 2014. — 403 с.
8. Шавшаева Л. Ю., Самсоненко Л. С. Формирование коммуникативных умений старших дошкольников с различными видами самооценки // Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2019. Т. 8. № 2 (27). С. 258–262.
9. O‘ktamova Sh. O. “O‘quvchilarda metakognitiv strategiyalar orqali intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari” p.f.f.d. diss. avtoreferati. Buxoro. 2025.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MILLIY IDENTIKLIK VA EMOTSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOPEDAGOGIK MEKANIZMLARI

Muzaffarova Munisa Zafar qizi,

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti

“Ta’lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi
(maktabgacha ta’lim)” mutaxassisligi magistranti,

Toshkent shahar Uchtepa tumani 592-DMTT

birinchi toifali tayyorlov guruh tarbiyachisi

munisamuzaffarova95@gmail.com

Mazkur ilmiy maqolada maktabgacha yosh davridagi bolalar shaxsida emotsional intellekt va milliy identiklik shakllanishining o‘zaro psixopedagogik bog‘liqligi ilmiy-nazariy hamda empirik ma’lumotlar asosida atroflicha tadqiq etiladi. Tadqiqotda emotsional intellektning asosiy nazariy konsepsiyalari va ularning kichik yoshdagi bolalarning ijtimoiylashuvi, shaxslararo munosabatlar tizimi va shaxsiy kamolotiga ko‘rsatadigan ta’siri ochib berilgan. Shuningdek, turli ijtimoiy-madaniy muhitlar (kollektivistik hamda individualistik jamiyatlar) misolida bolalarda empatiya, emotsional yo‘nalganlik va o‘zgalar kechinmalarini anglash tayyorligini shakllantirish xususiyatlari va diagnostika metodikalari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: emotsional intellekt, milliy identiklik, maktabgacha yosh, psixopedagogik mexanizmlar, empatiya, ijtimoiy-madaniy omillar, proyektiv diagnostika, emotsional regulatsiya.

ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

В данной научной статье на основе научно-теоретических и эмпирических данных подробно исследуется психо-педагогическая взаимосвязь между формированием эмоционального интеллекта и национальной идентичности у детей дошкольного возраста. В исследовании раскрываются основные теоретические концепции эмоционального интеллекта и их влияние на социализацию, систему межличностных отношений и личностное развитие детей младшего возраста. Анализируются особенности формирования у детей эмпатии, эмоциональной направленности и готовности к пониманию переживаний других людей, а также методики диагностики.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, национальная идентичность, дошкольный возраст, психопедагогические механизмы, эмпатия, социально-культурные факторы, проективная диагностика, эмоциональная регуляция.

PSYCHO-PEDAGOGICAL MECHANISMS OF DEVELOPING NATIONAL IDENTITY AND EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PRESCHOOL CHILDREN

This scientific article thoroughly examines the psycho-pedagogical interrelationship between the formation of emotional intelligence and national identity in preschool children, based on theoretical and empirical data. The study highlights the main theoretical concepts of emotional intelligence and their impact on early childhood socialization, interpersonal relationships, and personal development. Furthermore, using various socio-cultural environments as examples, the paper analyzes the characteristics of developing empathy, emotional orientation, and readiness to understand others' experiences, alongside diagnostic methodologies.

Keywords: emotional intelligence, national identity, preschool age, psycho-pedagogical mechanisms, empathy, socio-cultural factors, projective diagnostics, emotional regulation.

Kirish. Zamonaviy ta’lim konsepsiyalari va pedagogik vaqt talablarida bolalarni maktab ta’limiga tayyorlash prioriteti ko‘pincha kognitiv-akademik tayyorgarlikka — intellektual salohiyat, mantiqiy fikrlash va akademik ko‘nikmalarni rivojlantirishga qaratilmoqda. Biroq bunday yondashuv bolaning hissiy-emotsional sohasi hamda shaxslararo muloqot va ijtimoiylashuv qobiliyatlarini ma’lum darajada e’tibordan chetda qoldirmoqda [1, 2, 3]. Vaholanki, zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, atrof-muhitdagi insonlarning ruhiy holatini to‘g‘ri idrok etish, ularning kechinmalariga adekvat munosabat

bildirish hamda muloqot jarayonida emotsional empatiyani namoyon etish shaxs emotsional barqarorligining asosiy poydevori hisoblanadi.

Maktabgacha yosh davri (3–7 yosh) inson ruhiyatining shakllanishida alohida ontogenetik bosqich bo‘lib, unda hissiy-affektiv rivojlanish kognitiv sohadan ko‘ra ustuvorroq xarakterga ega [4, 5]. Ushbu davrda bolada axloqiy mezonlar, insoniy qadriyatlar va eng muhimi, milliy identiklik — ya‘ni o‘z madaniyati, oilaviy qadriyatlari hamda milliy-madaniy ildizlarini anglash jarayonlari emotsional intellekt mexanizmlari bilan chambarchas bog‘liq holda kechadi.

Agarda ushbu bosqichda bolada o‘z his-tuyg‘ularini anglash, ularni ifodalash va emotsional holatlarni tartibga solish (regulyatsiya) ko‘nikmalari shakllanmasa, bu kelajakda shaxslararo munosabatlardagi nizolar, agressiv va destruktiv xulq-atvor, ijtimoiy desadaptatsiya hamda jamoaviy muhitga moslasha olmaslik kabi salbiy psixologik oqibatlariga olib kelishi mumkin [6, 7]. Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy identiklik va emotsional intellektni integratsiyalashgan holda rivojlantirishning psixopedagogik omillari hamda mexanizmlarini tadqiq etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlar tahlili. Emotsional intellekt (EQ) kategoriyasi ilmiy muomalaga 1990-yilda P. Salovey va J. Mayer tomonidan kiritilgan bo‘lib, u shaxsning o‘z va o‘zgalar his-tuyg‘ularini anglash, ularni to‘g‘ri baholash hamda ijtimoiy munosabatlarda maqsadli ifodalash qobiliyatini ifodalaydi. Konsepsiya mualliflari emotsional intellekt strukturasida to‘rtta tayanch komponentni ajratib ko‘rsatadilar [8]:

Emotsiyalarni idrok etish va ifodalash: O‘z va boshqalar hissiyotlarini yuz mimikasi hamda intonatsiya orqali tanish, ehtiyojlarni aniqlash va samimiy hamda soxta emotsiyalarni farqlash.

Emotsiyalardan fikrlash jarayonida foydalanish: Muammoli vaziyatlarni hal etishda va qiyin sharoitlarda hissiy resurslardan unumli foydalana olish, qabul qilinayotgan qarorlarni hissiy baholash.

Emotsional holatlarni tushunish va tahlil qilish: Hissiyotlarning kelib chiqish sabablarini anglash hamda murakkab va qarama-qarshi emotsional holatlar o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini tushunish.

Ongli emotsional regulyatsiya: Hissiyotlarni ochiq qabul qilish, ularni bostirmasdan, muayyan ijtimoiy va madaniy vaziyatlarga mos ravishda boshqarish.

Psixolog D.R. Caruso ta’kidlaganidek: «Emotsional intellekt aqlning aksi emas va yurakning bosh ustidan g‘alaba qozonishi ham emas — bu ikkalasining o‘zaro uyg‘unlashgan kesishish nuqtasidir» [9].

D.V. Lyusin esa emotsional intellekt darajasini uchta asosiy omil belgilab berishini ko‘rsatadi: kognitiv imkoniyatlar, emotsiyalar haqidagi bilimlar va emotsional xususiyatlar [10]. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun emotsional intellekt — bolaning boshqa insonga diqqatini qaratishi va o‘z harakatlarida uning emotsional holatini e’tiborga olish tayyorligi sifatidagi faol pozitsiyasidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar emotsional intellektining tuzilmasi va uning shakllanishi quyidagi uchta integrallashgan komponent va psixopedagogik mexanizmlar orqali namoyon bo‘ladi:

1. **Attentsional komponent:** Odamlar va emotsiyalar olamiga yo‘nalgan diqqat hamda ularning o‘zgarishini payqash.

2. **Affektivi-motivatsion komponent:** Boshqa insonga nisbatan emotsional yo‘nalganlik va empatiya ko‘rsatish.

3. **Regulyativ-xulqiy komponent:** O‘z xatti-harakatlarida va muloqotida boshqaning hissiy holatini inobatga olish tayyorligi.

Emotsional intellekt shakllanishining bosqichli dinamikasi

EMOTSIONAL INTELLEKT SHAKLLANISHINING ASOSIY OMILLARI

Madaniy xususiyatlar va axloqiy tushunchalar Milliy qadriyatlar, an‘analar va jamiyatdagi axloqiy mezonlarning ta’siri.	Ijtimoiy muhit va munosabatlar Oila, maktabgacha ta’lim tashkiloti va tengdoshlar bilan muloqot tizimi.	Ijtimoiy tajriba va birgalikdagi faoliyat Hamkorlikdagi o‘yinlar, muloqot va amaliy faoliyat davomida to‘plangan hissiy tajriba.
---	---	--

1-rasm. Emotsional intellekt shakllanishining asosiy omillari va tuzilmasi

Bolada ushbu ko‘nikmalarning rivojlanishi ontogenetik davrlarga ko‘ra quyidagi bosqichlarda kechadi:

Ilk bolalik davri (0–3 yosh): Bola atrof-muhit haqidagi axborotni faol o‘zlashtiradi, ota-onasining emotsional holatiga aks-sado beradi va yaqin kishilariga nisbatan emotiv «Sezgirlik Kompleksi»ni shakllantiradi.

Maktabgacha ta’lim davri (3–7 yosh): Bola oila davrasidan tashqariga chiqib, kengroq ijtimoiy muhitga (maktabgacha ta’lim tashkilotiga) qadam qo‘yadi. Ushbu davrda u «3 yosh inqirozi» («Men o‘zim») bosqichini bosib o‘tadi. Kattalarning asosiy vazifasi — bolaning emotsiyalarini xavfsiz va konstruktiv o‘zanga yo‘naltirish, unda ijtimoiy me‘yorlarni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida singdirishdir.

Emotsional intellekt mexanizmlari muayyan oilaviy va ijtimoiy-madaniy muhit sharoitida shakllanadi. Madaniyatlararo psixologik tadqiqotlar bolaning emotsional yo‘nalganligi uning milliy va madaniy identikligiga bevosita bog‘liqligini ko‘rsatadi [11, 12].

Madaniy omillar va gender xususiyatlari: Kollektivistik madaniyatlarda (xususan, Sharq va Osiyo jamiyatlarida) oilaviy iyerarxiyaga rioya qilish, kattalarga izzat va guruh manfaatlarini o‘z xatti-harakatlarida e’tiborga olish tuyg‘ulari yoshlikdan singdiriladi. Bu esa bolalarda o‘z emotsiyalarini jamoa va oilaviy qadriyatlar kontekstida idrok etish va boshqarish ko‘nikmasini tezroq rivojlantiradi [13].

Tahlil va olingan natijalar. (Rus va vetnamlik bolalar qiyosiy tahlili)

«Chizmani to‘ldirish» proyektiv diagnostika usuli va bola faoliyati mahsulotlarini tahlil qilish metodikasi asosida o‘tkazilgan tajribalarda pedagoglar va ota-onalar bilan olib borilgan korreksion-rivojlantiruvchi ishlardan so‘ng bolalarning rasmlarida inson qiyofasi, atrofdagilarga bo‘lgan munosabat va emotsional holatlar aks etishi sezilarli darajada oshgan ($p \leq 0.01$).

1-jadval. Qiyosiy diagnostika guruhlarida inson qiyofasining rasmlarda namoyon bo‘lish dinamikasi

Bolalar guruhi	Inson qiyofasining chizmalarda namoyon bo‘lish ko‘rsatkichi	Ishonchlilik darajasi (p)
Vetnamlik qizlar	F=3.45	$p \leq 0.01$
Vetnamlik o‘g‘il bolalar	F=3.38	$p \leq 0.01$
Rus qizlari	F=2.35	$p \leq 0.01$
Rus o‘g‘il bolalari	F=1.89	$0.01 \leq p \leq 0.05$

Empirik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kollektivistik madaniyat va an’anaviy tarbiya tizimi vakillari bo‘lgan vetnamlik bolalarda genderidan qat’i nazar insonlar olamiga va jamoaviy munosabatlarga yo‘nalganlik bir xil yuqori dinamikaga ega bo‘lgan (F=3.45 va F=3.38). Rus bolalarida esa qizlarning emotsional-ijtimoiylashuv va emotsiyalarni ifodalash dinamikasi o‘g‘il bolalarga nisbatan ustunlik qilgan (F=2.35 va F=1.89) [14].

Ushbu natijalar shuni isbotlaydiki, milliy-madaniy tarbiya an’analari, jamiyatdagi ijtimoiy rollar hamda milliy identiklik bolalarning emotsional sohasini shakllantirishda va empatiya darajasini belgilashda hal qiluvchi psixologik omil bo‘lib xizmat qiladi.

Dastur samaradorligi (tajriba guruhi)

Quyida tajriba guruhida dastur amalga oshirilishidan oldingi va keyingi ko‘rsatkichlar taqqoslamasi keltirilgan:

2-jadval. Dastur samaradorligi ko‘rsatkichlari (tajriba guruhi)

Bosqich / Ko‘rsatkich	Ko‘rsatkich (%)
Dasturgacha	22%
Dasturdan so‘ng	48%

Munozara. Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o‘yin bo‘lganligi sababli, ularning emotsional sohasini va milliy qadriyatlarga asoslangan ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishda quyidagi interfaol usul va o‘yinlardan foydalaniladi:

• **«Hissiy piktogrammalar» mashg‘uloti:** Turli emotsiyalar aks etgan kartochkalar yordamida bola yuz mimikasi orqali ma’lum bir hissiyotni tasvirlaydi, boshqa bolalar esa ushbu emotsiyani topadilar.

• **«Bugungi kayfiyatim» mashgʻuloti:** Bola oʻzining hozirgi ruhiy holatiga mos rasm kartochkasini tanlaydi hamda uning sabablarini soʻzlab beradi.

• **«Emotsiyani intonatsiyadan top» mashgʻuloti:** Turli intonatsiyalar bilan aytilgan iboralar orqali bolalar soʻzlovchining emotsional holatini aniqlashni oʻrganadilar.

• **Ertak-terapiya va milliy oʻyinlar:** Milliy ertaklar hamda xalq oʻyinlari vositasida bolada empatiya, adolat va insonparvarlik kabi axloqiy va emotsional his-tuygʻular shakllantiriladi.

Xulosa va pedagogik tavsiyalar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy identiklik va emotsional intellektni oʻzaro aloqadorlikda rivojlantirish bolaning har tomonlama barkamol, ijtimoiy moslashuvchan va oʻz qadriyatlarini anglaydigan shaxs boʻlib kamol topishini taʼminlaydi.

Ota-onalar va amaliyotchi pedagoglar uchun tavsiyalar:

1. DMTTdagi Emotsional burchak («Kayfiyat burchagi») tashkil etish: Bolalar har kuni kelsa va ketayotganda oʻz emotsional holatini ramziy belgilar orqali belgilab borish tizimini joriy etish.

2. Ota-onalar bilan psixologik maʼrifat: Ota-onalarga bolaning salbiy emotsiyalarini (gʻazab, qoʻrquv) bostirmasdan, ularni soʻz bilan ifodalash (verbalizatsiya) va boshqarish boʻyicha treninglar oʻtkazish.

3. Emotsional kechinmalarni toʻgʻri yoʻnaltirish: Bolaning intellektual va jismoniy rivojlanishi bilan bir qatorda, uning emotsional kechinmalarini bostirmaslik, aksincha ularni toʻgʻri anglash va namoyon etishga sharoit yaratish zarur.

4. Xavfsiz emotsional muhit yaratish: Bogʻcha va oilada bolaga xavfsiz emotsional muhit yaratish hamda «3 yosh inqirozi» davrida sabr-toqatli munosabatda boʻlish talab etiladi.

5. Milliy va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarga tayanish: Milliy va ijtimoiy-madaniy qadriyatlarga tayangan holda, bolada oʻzgaralar holatiga nisbatan hamdardlik hamda oʻz harakatlarining oqibatlarini anglash masʼuliyatini bosqichma-bosqich shakllantirish lozim.

Fiziolog N.M. Shchelovanov taʼkidlaganidek: «Emotsiyalar nafaqat bola hayotining qimmatli psixologik mazmunini tashkil etadi, balki butun organizm faoliyatida muhim fiziologik va hayotiy ahamiyatga ega» [15].

Adabiyotlar:

1. Кравцов Г.Г. Психологические проблемы готовности детей к обучению в школе. – Москва: Педагогика, 1996. – 145 с.

2. Ключева Н.В. Общение в детском саду: игры и упражнения. – Ярославль: Академия развития, 2006. – 160 с.

3. Zins J.E., Weissberg R.P., Wang M.C., Walberg H.J. Building Academic Success on Social and Emotional Learning: What Does the Research Say? – New York: Teachers College Press, 2004. – 256 p.

4. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. – Санкт-Петербург: Союз, 2004. – 224 с.

5. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. – Москва: Издательство МГУ, 1976. – 142 с.

6. Парыгин Б.Д. Анатомия общества: социально-психологический аспект. – Санкт-Петербург: СПбГУП, 1999. – 312 с.

7. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М. Межличностное общение: Учебник для вузов. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 544 с.

8. Salovey P., Mayer J.D. Emotional Intelligence // Imagination, Cognition and Personality. – 1990. – Vol. 9, No. 3. – P. 185–211.

9. Caruso D.R., Salovey P. The Emotionally Intelligent Manager: How to Develop and Use the Four Key Emotional Skills of Leadership. – San Francisco: Jossey-Bass, 2004. – 304 p.

10. Люсин Д.В. Современные представления об эмоциональном интеллекте // Социальный интеллект: Теория, измерение, дискуссия / Под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – Москва: Институт психологии РАН, 2004. – С. 3–22.

11. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. – 2nd ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. – 596 p.

12. Triandis H.C. Individualism and Collectivism. – Boulder: Westview Press, 1995. – 284 p.

13. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология: Учебник для вузов. – 4-е изд. – Москва: Аспект Пресс, 2009. – 368 с.

14. Смирнова Е.О., Холмогорова В.М. Межличностные отношения дошкольников: диагностика, проблемы, коррекция. – Москва: Владос, 2001. – 159 с.

15. Щелованов Н.М. Развитие и воспитание ребёнка от рождения до трёх лет. – Москва: Просвещение, 1965. – 208 с.

“O‘QISH SAVODXONLIGI” DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING KREATIV-KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Erkinboyeva Kamola Shavkatjon qizi,

Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

erkinboyevakamola43@gmail.com

Maqolada boshlang‘ich ta‘limdagi “O‘qish savodxonligi” darslarining o‘quvchilarda kreativ-kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish imkoniyatlari nazariy jihatdan asoslanadi. Tadqiqotda qiyosiy tahlil, konseptual sintez, pedagogik vazifalarni funksional tahlil qilish va modellashtirish metodlari qo‘llanildi. Kompetensiya matn ma‘nosini muqobil talqin qilish, original fikrni muayyan adresat va maqsadga mos ifodalash, muloqotda tekshirish hamda qayta tahrirlash qobiliyati sifatida aniqlashtirildi. Matnning semantik ochiqligi, janriy va multimodal transformatsiya, izlanish dialogi, fikrlashni ko‘rinadigan qiluvchi usullar va qayta aloqa didaktik imkoniyatlar sifatida yoritildi. Muallifning interpretativ-ekspressiv sikli, diagnostik mezonlari va topshiriq loyihalash talablari taklif etildi. Natijalar matnni tushunish bilan maqsadli nutqni integratsiyalashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, kreativ-kommunikativ kompetensiya, matn talqini, adresat, izlanish dialogi, generativ topshiriq, multimodal matn, qayta mualliflashtirish, formativ qayta aloqa.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

В статье теоретически обоснованы возможности уроков читательской грамотности в начальной школе для развития креативно-коммуникативной компетенции учащихся. Применены сравнительный анализ, концептуальный синтез, функциональный анализ педагогических заданий и моделирование. Компетенция определена как способность создавать альтернативную интерпретацию смысла текста, выражать оригинальную мысль с учётом конкретного адресата и цели, проверять её в диалоге и редактировать. В качестве дидактических возможностей раскрыты смысловая открытость текста, жанровая и мультимодальная трансформация, исследовательский диалог, приёмы визуализации мышления и обратная связь. Предложены авторский интерпретативно-экспрессивный цикл, диагностические критерии и требования к проектированию заданий. Результаты обеспечивают интеграцию понимания текста и целенаправленной речевой деятельности.

Ключевые слова: читательская грамотность, креативно-коммуникативная компетенция, интерпретация текста, адресат, исследовательский диалог, генеративное задание, мультимодальный текст, переосмысление авторства, формативная обратная связь.

DIDACTIC OPPORTUNITIES FOR DEVELOPING PUPILS' CREATIVE-COMMUNICATIVE COMPETENCE IN READING LITERACY LESSONS

The article theoretically substantiates how primary reading literacy lessons can develop pupils' creative-communicative competence. Comparative analysis, conceptual synthesis, functional analysis of pedagogical tasks, and modelling were employed. The competence is defined as the ability to construct an alternative interpretation of textual meaning, express an original idea for a specific audience and purpose, test it through dialogue, and revise it. The semantic openness of texts, genre and multimodal transformation, inquiry dialogue, visible-thinking practices, and feedback are examined as didactic opportunities. An interpretive-expressive cycle, diagnostic criteria, and requirements for task design are proposed to connect comprehension, purposeful communication, creativity, and reflective revision.

Keywords: reading literacy, creative-communicative competence, text interpretation, audience, inquiry dialogue, generative task, multimodal text, re-authoring, formative feedback.

Kirish. Raqamli axborot oqimi, sun‘iy intellekt vositalari va ko‘p formatli kommunikatsiya ta‘lim oluvchidan matnni shunchaki o‘qib qayta aytishni emas, uning ma‘nosini tekshirish, munosabat bildirish va boshqa kishiga tushunarli yangi shaklda yetkazishni talab qilmoqda. O‘zbekiston taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlarida bilimga asoslangan rivojlanish, ta‘lim sifatini oshirish va

yoshlarning zamonaviy ko‘nikmalarini qo‘llab-quvvatlashga doir vazifalarning yangilanishi ham umumiy o‘rta ta‘lim mazmunini amaliy, kommunikativ va yaratuvchan faoliyatga yaqinlashtirish zaruratini kuchaytiradi [1]. Mazkur zarurat, ayniqsa, boshlang‘ich sinfda muhim: o‘quvchi matn bilan ishlashning dastlabki usullarini qanday o‘zlashtirsa, keyingi bosqichlarda axborotni tushunish, fikrini asoslash va muloqotda mustaqil pozitsiya egallash madaniyati ham shunday shakllanadi.

Xalqaro ta‘lim tadqiqotlarida kreativ tafakkur g‘oyalarni yaratish, baholash va takomillashtirishga qaratilgan jarayon sifatida izohlanadi; yozma ifoda esa ushbu tafakkur namoyon bo‘ladigan asosiy sohalaridan biri sifatida ajratiladi [2]. PISA 2022 natijalarining tahlili kreativ fikrlashni faqat san‘at yoki erkin fantaziya bilan tenglashtirish mumkin emasligini, u turli yechimlarni ishlab chiqish, kommunikativ vazifaga mos original ifoda topish va dastlabki fikrni yaxshilash bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi [3]. O‘qish savodxonligi darsida bu xususiyatlar tabiiy ravishda bir nuqtada uchrashadi: o‘quvchi tayyor matnni qabul qiladi, lekin o‘qish natijasini tayyor shaklda takrorlamaydi; u ma‘noni qayta tuzadi, o‘z qarashini ifodalaydi va uni boshqalarning savollari ta‘sirida aniqlashtiradi.

O‘qib tushunish bo‘yicha zamonaviy ilmiy qarashlar ham mazkur jarayonning faqat tovush-harf munosabati yoki matndagi ma‘lumotni eslab qolishdan iborat emasligini tasdiqlaydi. N.K. Duke, A.E. Ward va P.D. Pearson tushunishni o‘quvchining avvalgi bilimi, lug‘at zaxirasi, xulosa chiqarishi, strategik nazorati, matn xususiyatlari va ta‘limiy yordam o‘zaro ta‘sirida yuzaga keladigan murakkab faoliyat sifatida ko‘rsatadi [4]. N.K. Duke va K.B. Cartwright esa o‘qishning soddalashtirilgan modellari tashqariga chiqib, til, kognitiv moslashuvchanlik, motivatsiya hamda o‘zini boshqarish kabi omillar o‘rtasidagi faol aloqani hisobga olish zarurligini asoslaydi [5]. Demak, ma‘noni tushunish o‘quvchining ichki kognitiv hodisasi bo‘lib qolmaydi; u savol berish, izohlash, adresatni hisobga olish va ifodani qayta qurish jarayonida namoyon bo‘ladigan kommunikativ hodisadir.

Mamlakatimizdagi ta‘lim amaliyotida “Ona tili va o‘qish savodxonligi” fanining metodik ta‘minoti matn bilan ishlashni tinglab va o‘qib tushunish, og‘zaki hamda yozma ifoda, lug‘at ustida ishlash va turli topshiriqlar bilan bog‘lashga yo‘naltirilgan [6]. Biroq darsning real tashkil etilishida matndan keyingi faoliyat ko‘pincha mazmunni qayta hikoyalash, savolga bitta kutilgan javobni aytish yoki qahramon xatti-harakatiga tayyor axloqiy baho berish bilan chegaralanishi mumkin. Bunday vaziyatda o‘quvchi matnni qanchalik tushungani ko‘rinsa-da, u shu mazmunni boshqa maqsad va boshqa tinglovchi uchun qanday qayta ifodalay olishi, muqobil talqinni qay darajada yaratishi, fikriga bildirilgan e‘tirozni qanday qabul qilishi va dastlabki variantni qay tarzda takomillashtirishi aniqlanmay qoladi.

Muammoning mohiyati kreativlik va kommunikativlikni darsga alohida-alohida qo‘shishda emas. Matnga erkin yakun o‘ylab topish har doim ham chuqur o‘qishni anglatmaydi; ravon gapirish esa har doim original fikr mavjudligidan dalolat bermaydi. Aksincha, mazmunni aniq tushungan bola ham o‘z qarashini adresatga mos ifodalash yoki muloqotdagi qarshi dalil asosida yangilashga qiynalishi mumkin. Shuning uchun kreativ-kommunikativ kompetensiyani ikki mustaqil sifatning oddiy yig‘indisi deb emas, o‘qilgan ma‘noni muayyan kommunikativ vaziyatda qayta yaratish va asosli tahrirlash imkonini beruvchi yaxlit faoliyat usuli sifatida o‘rganish ilmiy jihatdan maqsadga muvofiqdir.

Kreativ-kommunikativ kompetensiya o‘quvchining matndagi ochiq va yashirin ma‘nolarni farqlashi, ulardan kelib chiqib mazmunga mos, biroq tayyor namunani takrorlamaydigan fikr yaratishi, fikrni aniq maqsad, janr va adresatga muvofiq ifodalashi, dialogda boshqa talqinlar bilan sinashi hamda o‘z mualliflik pozitsiyasini saqlagan holda qayta tahrirlashi qobiliyati sifatida aniqlashtiriladi. Ta‘rifdagi “mazmunga moslik” kreativlikni dalilsiz fantaziya, “adresatga muvofiqlik” kommunikatsiyani grammatik jihatdan to‘g‘ri, ammo vaziyatga nomos ifodadan, “Dialogda sinash” esa javobni bir yo‘nalishli monologdan ajratadi. “Qayta tahrirlash” komponenti kompetensiyaning natijadan ko‘ra rivojlanayotgan jarayon ekanini ko‘rsatadi.

Tadqiqot obyekti va metodlari. Tadqiqot nazariy-konseptual xarakterga ega bo‘lib, unda ilmiy manbalarni qiyosiy tahlil qilish, tushunchalarni konseptual sintezlash, pedagogik topshiriqlarni funksional tahlil qilish va didaktik jarayonni modelashtirish metodlaridan foydalanildi. Qiyosiy tahlil o‘qib tushunish, kreativ tafakkur, sinf dialogi, generativ o‘rganish, multimodal savodxonlik va formativ qayta aloqa haqidagi ilmiy qarashlarda uchraydigan tutash nuqtalarni aniqlashga xizmat qildi. Konseptual sintez orqali “kreativ-kommunikativ kompetensiya” tushunchasining chegaralari belgilandi; funksional tahlil yordamida esa an’anaviy savol-topshiriqning qaysi didaktik shartlarda talqin, original ifoda, adresatga moslashish va tahrirlash faoliyatini yuzaga keltirishi o‘rganildi.

Didaktik imkoniyat maqolada metodning o‘zi yoki tayyor mashq nomi sifatida emas, ta‘lim mazmuni va pedagogik vaziyatda mavjud bo‘lgan, maxsus loyihalash orqali o‘quvchi faoliyatiga aylantiriladigan rivojlantiruvchi salohiyat sifatida talqin qilindi. Masalan, badiiy matndagi ko‘p ma‘nolilik hali kreativ natija emas; u turli talqinlarni asoslashga yo‘naltirilgan savol orqali imkoniyatga aylanadi. Xuddi shuningdek, sinfdoshlar bilan suhbatning mavjudligi kommunikativ kompetensiyani avtomatik rivojlantirmaydi; suhbat

o‘quvchini o‘z fikrini tushuntirish, boshqa pozitsiyaga javob berish va matnini tahrirlashga undagandagina didaktik mexanizm vazifasini bajaradi. Shu talqin tadqiqot natijalarini metodlar ro‘yxati emas, sababiy bog‘lanishlar tizimi shaklida bayon etishga imkon berdi.

Maqolada tajriba-sinov natijalari yoki statistik samaradorlik ko‘rsatkichlari keltirilmaydi. Taklif etilayotgan natijalar ilmiy adabiyotlar, didaktik vazifa tuzilishi va boshlang‘ich sinf o‘quvchisining o‘qish-kommunikatsiya faoliyati o‘rtasidagi mantiqiy muvofiqlik asosida olingan konseptual xulosalardir. Bunday metodologik chegarani ochiq belgilash nazariy asoslangan modelni empirik jihatdan isbotlangan texnologiya sifatida noto‘g‘ri taqdim etishning oldini oladi. Modelning samaradorligi keyingi bosqichda yosh xususiyatlariga mos diagnostik vositalar, dars kuzatuv, o‘quvchi mahsulotlarining versiyaviy tahlili va oldingi-keyingi o‘lchovlar orqali tekshirilishi lozim.

Natijalar va ularning tahlili. Tahlil natijasida o‘qish savodxonligi darsining dastlabki didaktik imkoniyati matnning semantik ochiqlik bilan bog‘liqligi aniqlandi. Semantik ochiqlik har qanday javobni to‘g‘ri deb qabul qilishni emas, matnda bir nechta dalillanadigan talqin uchun asos mavjudligini anglatadi. Badiiy asardagi qahramon motivi, voqea sababining to‘liq aytilmaganligi, tasviriy detal yoki muallif tanlagan nuqtai nazar o‘quvchini ma‘noni tayyor holda olishdan ko‘ra uni qurishga undaydi. Axborot matnda esa sarlavha va asosiy qism munosabati, fakt bilan muallif izohi, yetishmayotgan ma‘lumot yoki ikki manbaning ifoda farqi shunday ochiqlikni yuzaga keltiradi. O‘qituvchi “Matnda nima deyilgan?” savolini bekor qilmaydi, balki undan “Bu ma‘no yana qanday tushunilishi mumkin va qaysi so‘z bunga asos bo‘ladi?” savoliga o‘tish uchun tayanch sifatida foydalanadi.

Semantik ochiqlikning rivojlantiruvchi ta‘siri kommunikativ vaziyat bilan birlashganda kuchayadi. O‘quvchi bir xil mazmunni kichik ukasiga, sinfdoshiga, voqea qahramoniga yoki mahalla jamoasiga yetkazishda turli so‘z, ohang, dalil va janr tanlashga majbur bo‘ladi. Bu jarayon matnni takrorlashdan ko‘ra qayta anglashni talab qiladi, chunki adresatni o‘zgartirish qaysi axborot muhimligini, nimani izohlash kerakligini va qanday ta‘sir kutilishini qayta belgilaydi. Didaktik topshiriqda “kimga?”, “nima maqsadda?” va “qaysi shaklda?” savollari aniq bo‘lmasa, ijodiy yozuv o‘quvchining til imkoniyatini namoyish qilishi mumkin, biroq kommunikativ muvofiqlikni rivojlantirmaydi. Shu sababli adresat va maqsad kreativ cheklov emas, original fikrni mazmunli yo‘naltiruvchi pedagogik ramka hisoblanadi.

Sinf dialogi yuzasidan to‘rt o‘n yillik tadqiqotlarni umumlashtirgan C. Howe va M. Abedin muloqotning o‘quv natijasiga ta‘siri oddiy nutq almashish bilan emas, o‘quvchilarning fikrlarni bog‘lashi, asos talab qilishi, kelishmovchilikni mazmuniy muhokama qilishi va umumiy xulosaga hissa qo‘shishi bilan belgilanishini ko‘rsatadi [7]. Ushbu xulosa o‘qish darsida kommunikativ faollikni gapirgan o‘quvchilar soni yoki aytilgan jumlar hajmi bilan baholash yetarli emasligini anglatadi. Kreativ-kommunikativ rivoj uchun har bir replikada oldingi fikrga semantik javob mavjud bo‘lishi muhim. “Men boshqacha o‘ylayman” jumlasini matndan asos va muqobil taklif bilan davom etmasa, u dialog ko‘rinishidagi parallel monolog bo‘lib qoladi.

F. Maine bolalarning matnlar haqida birgalikda gaplashishi jarayonini o‘rganib, ma‘no individual javoblarning yig‘indisi emas, suhbat davomida birgalikda quriladigan hodisa ekanini ochib beradi [8]. Bu qarash kreativ-kommunikativ kompetensiyada tinglashning passiv emas, yaratuvchi vazifasini ko‘rsatadi. O‘quvchi tengdoshining fikrini aynan takrorlashi shart emas; u o‘zga talqindagi muhim belgini qabul qilib, avvalgi qarashiga qo‘shishi, unga savol orqali yangi yo‘nalish berishi yoki matn dalili bilan chegarasini aniqlashi mumkin. Natijada yakuniy fikr hech bir ishtirokchining dastlabki javobiga to‘liq teng bo‘lmaydi. Bunday dialogda mualliflik yo‘qolmaydi, aksincha, o‘quvchi qaysi g‘oyani nega qabul qilgani yoki rad etganini tushuntirish orqali o‘z pozitsiyasini aniqroq anglaydi.

Dalillangan suhbatni tashkil etishda A. Reznitskaya va I.A.G. Wilkinsonning o‘quvchilarni birgalikda asosli javob qurishga yo‘naltiruvchi yondashuvi alohida ahamiyatga ega. Unda fikrning kuchi o‘qituvchi tasdig‘i bilan emas, sabab, matniy asos, qarshi nuqtai nazar va xulosaning o‘zaro muvofiqligi orqali sinovdan o‘tadi [9]. Boshlang‘ich sinfda bu tamoyil murakkab mantiqiy terminlarni o‘rgatishdan ko‘ra sodda nutqiy harakatlar orqali amalga oshiriladi: o‘quvchi da‘vosini aytadi, “chunki” bilan sababini ochadi, matndagi so‘z yoki voqeani ko‘rsatadi, sinfdosh savoliga javob beradi. O‘qituvchining vazifasi bahsni yutadigan bolani aniqlash emas, turli talqinlarning qaysi jihati matn va kommunikativ maqsadga ko‘proq mos kelishini ko‘rsatadigan muhokamani boshqarishdir.

Kreativ pedagogikaga oid tizimli sharhda T. Cremin va K. Chappell ijodiy ta‘lim jarayoniga o‘quvchi faolligi, tanlov, qiziqish, tavakkal qilish uchun xavfsizlik, imkoniyatlarni birgalikda kashf etish va o‘qituvchining moslashuvchan yordami xos ekanini umumlashtiradi [10]. O‘qish darsida bu xususiyatlar matnni o‘zboshimchalik bilan o‘zgartirishga ruxsat berish degani emas. O‘quvchiga talqin yoki ifoda variantini tanlash huquqi beriladi, biroq u tanlovini matn mazmuni va kommunikativ vazifa bilan bog‘laydi. Xatodan qo‘rqmay dastlabki g‘oya aytish imkoniyati divergent izlanishni kuchaytiradi; keyingi mezonli

muhokama esa variantlarni saralab, mazmunga mos va adresat uchun tushunarli yechimga olib keladi. Erkinlik va didaktik chegaraning shu muvozanati kreativlikni tasodifiy noodatiylikdan ajratadi.

Generativ o'rganish konsepsiyasi o'quvchining mazmunni faol ravishda tanlashi, tartiblashi va avvalgi bilimi bilan bog'lashini chuqur tushunishning muhim sharti sifatida ko'rsatadi. L. Fiorella va R.E. Mayer tushuntirish, tasavvur qilish, xarita tuzish, umumlashtirish kabi generativ strategiyalar o'quvchini axborotning tashqi qabul qiluvchisidan ma'no yaratuvchisiga aylantirishini asoslaydi [11]. “O'qish savodxonligi” darsida matnni boshqa janrda qayta ifodalash ham shunday strategik vazifani bajaradi. Voqeani kundalik, maktub, dialog, qisqa xabar yoki tavsiya shakliga o'tkazayotgan bola mazmun elementlarini ko'chirib qo'ymaydi; u ularning ahamiyatini qayta baholaydi, ketma-ketligini yangilaydi va tanlangan adresatga mos til vositasini izlaydi. Shunday transformatsiya tushunish bilan yaratuvchan ifodani bir faoliyatda birlashtiradi.

Bugungi bolalar faqat uzluksiz yozma matn bilan emas, tasvir, sxema, shrift, fazoviy joylashuv va raqamli belgilar uyg'unligidagi axborot bilan ham ishlaydi. F. Serafini vizual va multimodal matnni o'qish ham tasvirda nimaning ko'rsatilgani, u qanday tashkil etilgani va tomoshabinga qanday munosabat taklif qilayotganini tahlil qilishni talab etishini ta'kidlaydi [12]. Shu nuqtai nazardan, matn epizodini kadrlar ketma-ketligiga aylantirish, qahramonlar munosabatini rang va fazo yordamida ifodalash yoki axborot matni uchun infografik belgi yaratish bezak faoliyati emas. O'quvchi tanlagan har bir vizual vosita ma'noni ochishi va adresat uchun tushunarli bo'lishi kerak. U “Nega aynan shu tasvirni tanladim?” savoliga matn asosida javob berganida multimodal mahsulot kreativ-kommunikativ dalilga aylanadi.

Fikrning qanday hosil bo'layotganini ko'rinadigan qilish kreativ mahsulotni yakuniy natija bilangina baholash xavfini kamaytiradi. R. Ritchhart va M. Church savol, kuzatuv yozuvi, dalil xaritasi, o'xshashlik-farqni ochish va qarashning o'zgarishini qayd etish kabi amaliyotlar o'quvchining tafakkur jarayonini sinfda muhokama qilinadigan obyektga aylantirishini ko'rsatadi [13]. O'qish darsida “Avval shunday o'yladim — matndagi shu belgi fikrimni o'zgartirdi — hozirgi talqinim shunday” shaklidagi qisqa yozuv ikki vazifani bajaradi: o'quvchi o'z fikrining rivojini anglaydi, o'qituvchi esa original javob tasodifiy aytilganmi yoki matnni tahlil qilish natijasida yaratilganmi, aniqlay oladi. Bu yondashuv sukut saqlaydigan o'quvchining ichki izlanishini ham ko'rinadigan qiladi.

Kreativ-kommunikativ kompetensiyaning muhim belgisi bir urinishdayoq mukammal mahsulot yaratish emas, qayta aloqa asosida ifodani sifatli tahrirlashdir. B. Wisniewski, K. Zierer va J. Hattie meta-tahlilida qayta aloqaning ta'siri uning faqat mavjudligiga emas, qanday mazmun va darajada berilishiga bog'liqligi ko'rsatiladi; vazifa, jarayon va o'zini boshqarishga yo'naltirilgan aniq axborot shaxsga berilgan umumiy bahodan ko'ra samaraliroqdir [14]. Shuning uchun “juda yaxshi” yoki “noto'g'ri” kabi izohlar o'rniga “Qaysi jumla xulosangni kuchaytiradi?”, “Adresat bu so'zni tushunadimi?”, “Ikkinchi variantdan qaysi jihatni olish mumkin?” kabi qayta aloqa berilishi lozim. Bunday savol o'quvchi o'rniga matnni tuzatmaydi, balki keyingi mualliflik qarorini uning o'ziga qoldiradi.

Mazkur siklning amaliy ifodasi bir matn asosida turli, ammo o'zaro bog'langan mahsulot yaratishda ko'rinadi. Masalan, voqeani o'qigan o'quvchi dastlab qahramon qarorining sababini ikki jumlada yozadi. So'ng ayni hodisani qahramon kundaligi, guvohning xabari yoki kichik yoshdagi kitobxonga maktub shaklida ifodalash variantlaridan birini tanlaydi. Jufti uning matnidani qaysi maqsad va adresatni anglaganini aytadi hamda tushunarsiz joy bo'yicha savol beradi. Muallif matnga qaytib, dalil va so'z tanlovini tekshiradi, zarur o'zgartirishni kiritadi va “Men ...ni o'zgartirdim, chunki ...” izohi bilan yakunlaydi. Bu topshiriqda o'qib tushunish, original tanlov, muloqot va refleksiv tahrir bir-biridan ajralmaydi.

O'qituvchining kasbiy pozitsiyasi ham mazkur modelda o'zgaradi. U matn ma'nosining yagona vakili sifatida har bir talqinni darhol tasdiqlash yoki rad etish o'rniga semantik qarama-qarshilik yaratadi, kommunikativ vazifani aniqlashtiradi va fikrlar o'rtasida mazmuniy bog'lanish hosil qiluvchi savollar beradi. O'quvchi matndan uzilib ketganda dalilga qaytaradi, ravon gap mazmunsiz qolsa sabab talab qiladi, yaxshi g'oya adresatga tushunarsiz bo'lsa ifoda vositasini qayta ko'rishga undaydi. O'qituvchi muhokamadagi sukutni ham faolsizlik deb baholamaydi; yozma qayd, rasm, kalit so'z yoki juftlikdagi tayyorgarlik orqali nutqiy ishonchi past o'quvchiga fikrini shakllantirish va keyin jamoaga olib chiqish imkonini yaratadi.

Modelni qo'llashda bir necha didaktik xavf hisobga olinishi zarur. Chegarasiz kreativ topshiriq o'quvchini matndan uzib, tasodifiy fantaziyaga olib borishi mumkin; haddan tashqari batafsil namuna esa barcha mahsulotni bir xil qiladi. Guruh muhokamasida ravon so'zlaydigan bola adresat fikrini egallab olsa, boshqalarning ichki talqini namoyon bo'lmaydi. Tengdosh qayta aloqasi faqat imlo xatosini topishga aylansa, kommunikativ maqsad va mazmun chetda qoladi. Bularni cheklash uchun topshiriqda matniy tayanch va kommunikativ shart birgalikda beriladi, dastlabki fikr individual qayd qilinadi, juftlik va kichik guruhdan umumiy muhokamaga bosqichma-bosqich o'tiladi, qayta aloqa esa tushunarlilik, dalil va adresat reaksiyasiga qaratiladi.

Tahliliy jihatdan o‘qish darsining didaktik imkoniyati bitta metodda emas, bir-birini faollashtiruvchi munosabatlarda namoyon bo‘ladi. Semantik ochiqlik muqobil talqin uchun mazmun beradi, kommunikativ vaziyat talqinni maqsadli ifodaga aylantiradi, janriy va multimodal transformatsiya mazmunni qayta tashkil etishga majbur qiladi, izlanish dialogi tanlangan yechimni boshqa qarashlar bilan tekshiradi, ko‘rinadigan fikrlash o‘zgarishning dalilini saqlaydi, formativ qayta aloqa esa yangi versiyani yaratishga turtki beradi. Ularning bittasi uzilsa, yaxlit natija zaiflashadi: adresatsiz ijod o‘z-o‘ziga qaratilgan mahsulotga, dalilsiz dialog fikrlar navbatiga, tahrirsiz qayta aloqa esa tashqi bahoga aylanadi. Demak, kreativ-kommunikativ kompetensiya dars unsurlarining soni bilan emas, ularning funksional bog‘lanishi bilan rivojlanadi.

Xulosa. Nazariy tahlil “O‘qish savodxonligi” darslari kreativ-kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish uchun tabiiy, biroq o‘z-o‘zidan amalga oshmaydigan salohiyatga ega ekanini ko‘rsatdi. Mazkur salohiyat matnning semantik ochiqligi o‘quvchiga muqobil ma’no qurish imkonini berganda, talqin aniq adresat va maqsadga mo‘ljallangan mahsulotga aylantirilganda, mahsulot izlanish dialogida sinovdan o‘tkazilganda va qayta aloqa yangi mualliflik qaroriga olib kelganda didaktik natijaga aylanadi. Shuning uchun kreativlikni matndan tashqari erkin fantaziya, kommunikativlikni esa ko‘p gapirish bilan tenglashtirish metodik jihatdan yetarli emas.

Interpretativ-ekspressiv sikl ma’noni kashf etish, ifoda variantini loyihalash, kommunikativ sinov va qayta mualliflashtirishni yagona o‘quv harakatiga bog‘laydi. Siklning ilmiy-amaliy ahamiyati o‘qib tushunish va mahsuldor nutq o‘rtasidagi uzilishni kamaytirish, original fikrning mazmunga mosligi hamda adresatliligi bir vaqtda nazorat qilish, o‘quvchi qarashidagi o‘zgarishni dastlabki va tahrirlangan versiyalar orqali ko‘rish imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Semantik moslashuvchanlik, produktiv originallik, kommunikativ adresatlilik, dialogik javobchanlik va refleksiv tahrir kompetensiyaning o‘zaro bog‘liq diagnostik belgilari sifatida tavsifa etiladi.

Adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 16-fevraldagi PF–21-son Farmoni. Mamlakat taraqqiyotining 2030-yilgacha mo‘ljallangan ustuvor yo‘nalishlari doirasida islohotlarni izchil davom ettirish va yangi bosqichga olib chiqishning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida. Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. URL: <https://lex.uz/docs/-8050769> (murojaat sanasi: 07.08.2026).
2. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2023. DOI: 10.1787/dfe0bf9c-en.
3. OECD. PISA 2022 Results (Volume III): Creative Minds, Creative Schools. Paris: OECD Publishing, 2024. DOI: 10.1787/765ee8c2-en.
4. Duke N.K., Ward A.E., Pearson P.D. The Science of Reading Comprehension Instruction // The Reading Teacher. 2021. Vol. 74, No. 6. P. 663–672. DOI: 10.1002/trtr.1993.
5. Duke N.K., Cartwright K.B. The Science of Reading Progresses: Communicating Advances Beyond the Simple View of Reading // Reading Research Quarterly. 2021. Vol. 56, Suppl. 1. P. S25–S44. DOI: 10.1002/rrq.411.
6. Azimova I., Mavlonova K., Quronov S., Tursun Sh., Hakimova N., Baxtiyorova H. Ona tili va o‘qish savodxonligi: 2-sinf o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma. Toshkent: Respublika ta’lim markazi.
7. Howe C., Abedin M. Classroom Dialogue: A Systematic Review across Four Decades of Research // Cambridge Journal of Education. 2013. Vol. 43, No. 3. P. 325–356. DOI: 10.1080/0305764X.2013.786024.
8. Maine F. How Children Talk Together to Make Meaning from Texts: A Dialogic Perspective on Reading Comprehension Strategies // Literacy. 2013. Vol. 47, No. 3. P. 150–156. DOI: 10.1111/lit.12010.
9. Reznitskaya A., Wilkinson I.A.G. The Most Reasonable Answer: Helping Students Build Better Arguments Together. Cambridge, MA: Harvard Education Press, 2017.
10. Cremin T., Chappell K. Creative Pedagogies: A Systematic Review // Research Papers in Education. 2021. Vol. 36, No. 3. P. 299–331. DOI: 10.1080/02671522.2019.1677757.
11. Fiorella L., Mayer R.E. Learning as a Generative Activity: Eight Learning Strategies That Promote Understanding. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. DOI: 10.1017/CBO9781107707085.
12. Serafini F. Reading the Visual: An Introduction to Teaching Multimodal Literacy. New York: Teachers College Press, 2014. 189 p.
13. Ritchhart R., Church M. The Power of Making Thinking Visible: Practices to Engage and Empower All Learners. San Francisco: Jossey-Bass, 2020.
14. Wisniewski B., Zierer K., Hattie J. The Power of Feedback Revisited: A Meta-Analysis of Educational Feedback Research // Frontiers in Psychology. 2020. Vol. 10. Art. 3087. DOI: 10.3389/fpsyg.2019.03087.

**BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA BADIY ASARLAR ASOSIDA DIZAYN
FIKRLASH ELEMENTLARINI RIVOJLANTIRISHNING METODIK TIZIMI**

Dadamirzayeva Ma’mura Shokirjon qizi,
Namangan davlat uuniversiteti
2-bosqich tayanch doktranti
mamuradadmirzaye71@gmail.com

Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining ijodiy salohiyatini rivojlantirishda badiiy adabiyotlar bilan ishlashning innovatsion yondashuvi sifatida dizayn fikrlash elementlarini qo‘llash tizimi ishlab chiqilgan. Tadqiqot doirasida badiiy matnni oddiy o‘qish va tushunish jarayonidan ”ijodiy muammo hal qilish maydoni“ga aylantirishning metodik algoritmlari asoslab berilgan. Maqolada dizayn fikrlashning kognitiv bosqichlari (empatiya, muammo tahlili, g‘oya yaratish, prototiplash va testlash) badiiy asar elementlari (qahramon psixologiyasi, syujet konflikti, badiiy tasvir) bilan qanday integratsiya qilinishi batafsil yoritilgan. Taklif etilayotgan metodik tizim o‘quvchilarni qahramonlar o‘rnida muammoni his qilish (empatiya), syujetdagi tugunlarni tahlil qilish (muammoni aniqlash) va muqobil syujetlar yaratish (prototiplash) orqali faol o‘quv jarayoniga jalb etishni ko‘zda tutadi. Tadqiqot natijalari ushbu integratsiyaning o‘quvchilarning metakognitiv ko‘nikmalari va muammoli ta’lim (problem-based learning) elementlarini shakllantirishdagi samaradorligini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: dizayn fikrlash, boshlang‘ich ta’lim, badiiy matn, ijodiy muammolarni hal qilish, vizual savodxonlik, kognitiv rivojlanish.

**МЕТОДИЧЕСКАЯ СИСТЕМА РАЗВИТИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ДИЗАЙН-МЫШЛЕНИЯ У
МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ**

В статье разработана система применения элементов дизайн-мышления как инновационного подхода к развитию творческого потенциала учащихся начальных классов посредством художественной литературы. В рамках исследования обоснованы методические алгоритмы преобразования художественного текста из процесса простого чтения и понимания в «поле творческого решения проблем». В статье подробно освещено, как когнитивные этапы дизайн-мышления (эмпатия, анализ проблемы, генерация идей, прототипирование и тестирование) интегрируются с элементами художественного произведения (психология персонажей, сюжетный конфликт, художественный образ). Предлагаемая методическая система направлена на вовлечение учащихся в активный учебный процесс посредством ощущения проблемы с позиции персонажей (эмпатия), анализа сюжетных узлов (выявление проблемы) и создания альтернативных сюжетов (прототипирование). Результаты исследования доказывают эффективность этой интеграции в формировании у учащихся метакогнитивных навыков и элементов проблемного обучения.

Ключевые слова: дизайн-мышление, начальное образование, художественный текст, творческое решение проблем, визуальная грамотность, когнитивное развитие.

**A METHODOLOGICAL SYSTEM FOR DEVELOPING DESIGN THINKING ELEMENTS
IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS BASED ON ARTISTIC WORKS**

The article develops a system for applying design thinking elements as an innovative approach to fostering the creative potential of primary school students through literary works. Within the scope of the research, methodological algorithms are substantiated for transforming artistic text from a simple reading and comprehension process into a "creative problem-solving field." The article details how the cognitive stages of design thinking (empathy, problem analysis, idea generation, prototyping, and testing) are integrated with elements of artistic works (character psychology, plot conflict, artistic image). The proposed methodological system aims to engage students in an active learning process by encouraging them to feel the problem from the perspective of the characters (empathy), analyze plot knots (problem identification), and create alternative plots (prototyping). The research results prove the effectiveness of this integration in shaping students' metacognitive skills and elements of problem-based learning.

Keywords: design thinking, primary education, artistic text, creative problem-solving, visual literacy, cognitive development.

Kirish. XXI asr global ta’lim tizimi shaxsning nafaqat fundamental bilimlar qobiliyatini, balki uning “yumshoq ko‘nikmalar” (soft skills) va murakkab muammolarni kreativ usullarda hal etish qobiliyatini shakllantirishni talab etmoqda. Ushbu talablarning markazida turgan “dizayn fikrlash” (Design Thinking) metodologiyasi o‘quvchining kreativ izlanish, empatiya va prototipal yechimlar yaratish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion yondashuvdir.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning kognitiv va hissiy rivojlanishi o‘zining o‘ziga xos xususiyatlariga ega bo‘lib, bu davrda badiiy asarlar bilan ishlash jarayoni shunchaki matnni o‘qish va tushunish emas, balki axloqiy, estetik va mantiqiy tahlil jarayonini ham o‘z ichiga oladi. Biroq, amaliyotda badiiy asarlar bilan ishlash ko‘pincha syujetga e’tibor berish va qahramonlar xarakterini yodlash darajasida cheklanib qolmoqda. Bu esa o‘quvchining dizayn fikrlash kabi yuqori darajadagi kognitiv jarayonlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini cheklaydi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, badiiy asarning ichki dramatik tugunlari va qahramonlar duch kelgan muammolar dizayn fikrlashning besh asosiy bosqichi — empatiya, muammoni aniqlash, g‘oya yaratish, prototip va sinov — uchun tayyor pedagogik maydon vazifasini o‘tay oladi. Shunday ekan, badiiy asarlarni dizayn fikrlash metodologiyasi bilan integratsiya qiluvchi metodik tizimni yaratish bugungi kunda boshlang‘ich pedagogika nazariyasi va amaliyoti uchun muhim vazifa bo‘lib qolmoqda.

Metodlar. Ushbu tadqiqotda pedagogik tajriba va kompleks metodlar majmuasi qo‘llanilgan. Dizayn fikrlash elementlarini badiiy asar tahliliga integratsiya qilish jarayonida quyidagi tadqiqot usullari qo‘llandi:

Sintetik-analitik yondashuv: Badiiy asarning badiiy-obrazli tuzilishi (syujet, qahramon, konflikt) hamda dizayn fikrlashning bosqichli algoritmi o‘rtasidagi o‘xshashliklarni aniqlash uchun qo‘llandi.

Pedagogik modellash: Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining psixologik yosh xususiyatlarini (tasviriy va amaliy faollikka moyillik) hisobga olgan holda, dizayn fikrlashning besh bosqichli siklini o‘quv jarayoni uchun moslashtirilgan model ko‘rinishiga keltirildi.

Interaktiv metodlar: Tadqiqot jarayonida ”Rollarni o‘ynash“ (Role-play), ”Aqliy hujum“ (Brainstorming) va ”Vizual prototiplash“ (Vizual model yaratish) kabi metodlar badiiy matn tahlili bilan uyg‘unlashtirildi.

Tadqiqot obyekti sifatida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining badiiy matnlar bilan ishlash jarayonidagi kreativ va mantiqiy izlanishlari olindi.

Natijalar. Tadqiqot natijasida ishlab chiqilgan ”**Badiiy asar asosida dizayn fikrlashni rivojlantirish metodik tizimi**“ besh bosqichli integratsiyalashgan modelga asoslanadi. Quyidagi jadvalda badiiy asar elementlari bilan dizayn fikrlash bosqichlari o‘rtasidagi metodik bog‘liqlik aks ettirilgan:

1-jadval. Badiiy matn va dizayn fikrlash elementlarining metodik integratsiyasi

Dizayn fikrlash bosqichi	Badiiy asar elementi	Metodik harakat (O‘quvchi nima qiladi?)	Rivojlanayotgan ko‘nikma
1. Empatiya	Qahramonning his-tuyg‘ulari va vaziyati	Qahramonning muammosini uning o‘rnida turib his qilish, uning hissiy holatini tasvirlash.	Emotsional intellekt, empatiya
2. Muammoni aniqlash	Syujetdagi konflikt (tugun)	Matndagi asosiy to‘siqni yoki qahramon duch kelgan qiyinchilikni aniqlash va shakllantirish.	Kritik tahlil, muammoni tushunish
3. G‘oya generatsiyasi	Muammoga yechim izlash	“Agar qahramon bunday qilganida nima bo‘lardi?” savoli atrofida kreativ yechimlar o‘ylab topish.	Kreativlik, divergent fikrlash
4. Prototiplash	Muqobil syujet yoki yechim	Yangi g‘oyani rasm, sxema, kichik maket yoki yangi syujet ssenariysi ko‘rinishida yaratish.	Konstruktivlik, vizualizatsiya
5. Sinov (Testlash)	Yechimni baholash	Yaratilgan yechim qahramonning muammosini hal qila olishini va uning xarakteriga mosligini muhokama qilish.	Mantiqiy xulosa, baholash

Metodik tizimning amaliy algoritmi: Tizimning amaliy tatbiqi quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi:

A) ”Qahramon dunyosiga kirish“ (Empatiya bosqichi): O‘qituvchi badiiy asarni o‘qib beradi va o‘quvchilarga qahramonning eng qiyin lahzasidagi his-tuyg‘ularini ”his qilish“ topshirig‘ini beradi. Masalan, ”Qahramon ushbu qarorga kelganida uning yuragida nimalar bo‘lgan?“ degan savol orqali o‘quvchi qahramon bilan hissiy aloqa o‘rnatadi.

B) ”Muammoni qolipga solish“ (Muammoni aniqlash bosqichi): O’quvchilar matndagi tartibsizlikni yoki konfliktni aniqlashlari kerak. Bu bosqichda ”Muammo nimada?“ va ”Nima uchun bu muammo yuzaga keldi?“ degan savollar orqali o’quvchining tahliliy fikrlashi rag’batlantiriladi.

C) ”Ijodiy portlash“ (G’oya va Prototiplash bosqichlari):

Bu eng muhim bosqich bo’lib, bunda o’quvchi shunchaki matnni yodlamaydi, balki uni o’zgartiradi. Dizayn fikrlash talabi bo’yicha, o’quvchilar qahramon uchun ”yangi yo’l“ (g’oya) tuzadilar va bu yo’lni kichik maket, plastilin model yoki rasm (prototip) orqali namoyish etadilar. Bu jarayon o’quvchining mavhum tushunchalarni aniq shaklga keltirish qobiliyatini shakllantiradi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari ko’rsatadiki, dizayn fikrlash metodologiyasini badiiy matn tahliliga integratsiya qilish boshlang’ich ta’limda faqatgina o’qish ko’nikmasini emas, balki o’quvchining **metakognitiv (o’z-o’zini boshqarish)** va **kreativ (ijodiy)** salohiyatini ham transformatsiya qiladi.

Ushbu integratsiyaning pedagogik samaradorligi bir qancha jihatlar bilan asoslanadi:

1. Passiv tinglovchidan faol subyektga o’tish: An’anaviy metodikada badiiy asar tahlili ko’pincha o’qituvchi tomonidan tayyorlashtirilgan ”savol-javob“ tizimiga asoslanadi. Bunda o’quvchi tayyor ma’lumotni qabul qiluvchi passiv iste’molchi rolida bo’ladi. Dizayn fikrlash esa o’quvchini asar ichidagi muammoni hal qiluvchi ”muhandis“ yoki ”dizayner“ darajasiga ko’taradi. O’quvchi qahramonning muammosini o’z muammosi sifatida qabul qilishi (empatiya bosqichi) uning o’quv jarayoniga bo’lgan motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.

2. Mavhumlikdan aniqlikka (Konkretlashuv): Boshlang’ich yoshdagi bolalar uchun badiiy obrazlar va mavhum tushunchalar (masalan, ”do’slik“, ”shafqat“, ”qiyinchilik“) tushunish uchun juda murakkab bo’lishi mumkin. Dizayn fikrlashning **”Prototiplash“** bosqichi ushbu mavhum tushunchalarni vizual va amaliy shaklga (model, rasm, sxema) keltirish imkonini beradi. Bu esa bolaning kognitiv jarayonlarida ”mavhum tushuncha rightarrow amaliy model“ zanjirini shakllantiradi, bu esa bilimlarni uzoq muddatli xotirada saqlashga yordam beradi.

3. Muammoli ta’lim (Problem-Based Learning) bilan integratsiya: Tadqiqot natijalariga ko’ra, taklif etilgan tizim o’quvchilarda **divergent fikrlash** (muammoni bir necha xil yo’l bilan yechish qobiliyati)ni rivojlantiradi. Agar o’quvchi syujetdagi konfliktni (muammoni) aniqlab, unga 3-4 xil muqobil yechim (g’oya) taklif qila olsa, bu uning nafaqat adabiy tahlil, balki hayotiy muammolarni hal qilish ko’nikmalarini ham shakllantirayotganidan dalolat beradi.

Shuni ta’kidlash joizki, ushbu metodikaning samaradorligi o’qituvchining metodik tayyorgarligiga bevosita bog’liq. Dizayn fikrlash algoritmi yuqori darajadagi kreativlik va o’qituvchining o’quv jarayonini ”nazorat qilishdan“ ”yo’naltirishga“ (facilitation) o’tishini talab etadi. Kelajakda ushbu metodikani raqamli dizayn vositalari (masalan, interaktiv maxsus dasturlar) bilan boyitish istiqbolli yo’nalish bo’lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Ushbu tadqiqot boshlang’ich ta’limda o’qish jarayoniga innovatsion yondashuvni joriy etadi, bunda badiiy matnlar bilan ishlashning yangi metodik asosi — dizayn fikrlashga asoslangan integratsiyalashgan model taklif etildi va asoslab berildi. Bu model an’anaviy ta’lim usullaridan farqli o’laroq, o’quvchilarni nafaqat matnni tushunishga, balki uni ijodiy qayta ishlashga va undagi muammolarni hal qilishga undaydi.

Tadqiqot davomida, birinchidan, badiiy asar elementlari (qahramon, konflikt, syujet) va dizayn fikrlash bosqichlari (empatiya, muammo, g’oya, prototip, test) o’rtasidagi metodik bog’liqlik aniq ko’rsatildi. Masalan, o’quvchilar badiiy asardagi qahramonning his-tuyg’ularini tushunish orqali empatiya ko’nikmasini rivojlantiradi. Syujetdagi konfliktlar ularni real hayotdagi muammolarni aniqlashga va tahlil qilishga o’rgatsa, ushbu konfliktlarga yechim izlash g’oyalar generatsiyasini rag’batlantiradi. Keyin esa, o’quvchilar qahramon uchun muqobil harakatlar yoki syujetning yangi yakunini yaratish orqali prototiplashni amalga oshiradi va o’z g’oyalarini ”sinovdan o’tkazadi“.

Asosiy yutuq shundaki, dizayn fikrlash metodologiyasi badiiy matn tahlilini shunchaki ”tushunish“ jarayonidan ”ijodiy konstruksiya“ jarayoniga aylantiradi. Bu shuni anglatadiki, bolalar matnni passiv qabul qiluvchi emas, balki uning mazmunini, qahramonlar taqdirini va syujet rivojini faol ravishda o’zgartiruvchi, yangi g’oyalar yaratuvchi ijodkorlarga aylanadi. Ular matnni o’qish orqali yangi hikoyalar, sahnalar yoki hattoki yangi qahramonlar yaratishga qodir bo’ladi.

Taklif etilayotgan besh bosqichli model o’quvchilarning empatiya, kritik tahlil va vizual prototiplash ko’nikmalarini tizimli rivojlantiradi. Bu jarayon bolalarda nafaqat adabiy savodxonlikni, balki XXI asr ko’nikmalari hisoblangan mantiqiy fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodkorlikni ham shakllantiradi. Empatiya ularni boshqalarning his-tuyg’ulari va nuqtai nazarlarini tushunishga o’rgatsa, kritik tahlil ma’lumotlarni chuqur o’rganish va asosiy muammolarni aniqlash qobiliyatini oshiradi. Vizual prototiplash esa mavhum g’oyalarni aniq va ko’rsatmali shakllarga aylantirishga yordam beradi, bu ularning ijodiy

ifodalash qobiliyatini mustahkamlaydi. Eng muhimi, ushbu yondashuv o‘quvchilarni muammoli vaziyatlarda konstruktiv va kreativ yechimlar topishga o‘rgatuvchi ”muammoli ta’lim“ (Problem-Based Learning - PBL) tamoyillarini amalga oshirishda samarali vosita bo‘la oladi. Badiiy matndagi qahramon duch kelgan qiyinchiliklarni o‘zining muammosi sifatida ko‘rish va unga ijodiy yechimlar taklif qilish orqali o‘quvchilar real hayotdagi murakkab vaziyatlarga ham tayyorlanadi. Bu metodologiya bolalarni faol izlanishga, hamkorlikda ishlashga va o‘z g‘oyalarini himoya qilishga o‘rgatadi, natijada ularning o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishi ortadi va bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirishi ta’minlanadi.

Adabiyotlar:

1. Abdullayev, J. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari va ularning samaradorligi.// Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyoti, 2020.
2. Ismoilov, K. Boshlang‘ich ta’limda pedagogik mahorat.// Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
3. Xolmatov, S. O‘quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish metodlari.// Toshkent: Ma’naviyat, 2021.
4. Akramov, S. Badiiy matnlar orqali nutqiy madaniyatni shakllantirish.// Toshkent, 2019
5. Brown, T. Change by Design: How Design Thinking Transforms Organizations and Inspires Innovation.// HarperBusiness, 2009.
6. Kelley, D., & Kelley, T. Creative Confidence: Unleashing the Creative Potential Within Us All.// Crown Business, 2013.
7. Plattner, H., Meinel, C., & Leifer, L. (Eds.). Design Thinking: Understand – Improve – Apply.// Springer Science & Business Media, 2011.
8. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.// Harvard University Press, 1978.
9. Piaget, J. The Origins of Intelligence in Children. International //Universities Press, 1952.
10. Dewey, J. Experience and Education.// Kappa Delta Pi, 1938.
11. Gardner, H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences.// Basic Books, 1983.
12. Rosenblatt, L. M. The Reader, the Text, the Poem.// The Transactional Theory of the Literary Work. Southern Illinois University Press, 1994.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA “O‘QI – HIS QIL – TASAVVUR QIL – YARAT – IFODALA – BAHOLA” MODELIDAN FOYDALANISH MAZMUNI

Hasanova Shalola Farxodovna,
mustaqil izlanuvchi

Mazkur maqolada boshlang‘ich ta’limda o‘qish savodxonligi darslarini art-pedagogik yondashuv asosida tashkil etish orqali o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish masalasi yoritilgan. Unda “O‘qi – his qil – tasavvur qil – yarat – ifodala – bahola” modeli taklif qilinib, uning pedagogik mazmuni, bosqichlari, amaliy imkoniyatlari va o‘quvchilarning kognitiv-ijodiy faolligiga ta’siri tahlil qilingan. Model o‘quvchining badiiy matnni idrok etishidan boshlab, emotsional munosabat bildirishi, obrazli tasavvur qilishi, yangi ijodiy mahsulot yaratishi, uni ifodalashi va refleksiv baholashigacha bo‘lgan yaxlit pedagogik jarayonni qamrab oladi. Maqolada mazkur modelni 3-sinf o‘qish savodxonligi darslarida qo‘llashning metodik imkoniyatlari misollar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: art-pedagogika, o‘qish savodxonligi, ijodkorlik, ijodiy qobiliyat, boshlang‘ich ta’lim, kreativ tafakkur, obrazli tafakkur, refleksiya, pedagogik texnologiya, “O‘qi – his qil – tasavvur qil – yarat – ifodala – bahola” modeli.

СОДЕРЖАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОДЕЛИ “ЧИТАЙ — ЧУВСТВУЙ — ПРЕДСТАВЛЯЙ — СОЗДАВАЙ — ВЫРАЖАЙ — ОЦЕНИВАЙ” НА УРОКАХ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

В данной статье освещается вопрос развития творческих способностей учащихся посредством организации уроков читательской грамотности в начальном образовании на основе арт-педагогического подхода. Предлагается модель “Читай – чувствуй – представляй – создавай – выражай – оценивай”, раскрываются её педагогическое содержание, этапы, практические возможности и влияние на когнитивно-творческую активность учащихся. Модель охватывает целостный педагогический процесс — от восприятия художественного текста учащимся, выражения эмоционального отношения и формирования образного представления до создания нового творческого продукта, его выражения и рефлексивной оценки. В статье на конкретных примерах раскрываются методические возможности применения данной модели на уроках читательской грамотности в 3-м классе.

Ключевые слова: арт-педагогика, читательская грамотность, творчество, творческие способности, начальное образование, креативное мышление, образное мышление, рефлексия, педагогическая технология, модель “Читай – чувствуй – представляй – создавай – выражай – оценивай”.

THE CONTENT OF USING THE “READ – FEEL – IMAGINE – CREATE – EXPRESS – EVALUATE” MODEL IN READING LITERACY LESSONS IN PRIMARY GRADES

This article examines the development of pupils’ creative abilities through the organization of reading literacy lessons in primary education based on an art-pedagogical approach. The “Read – feel – imagine – create – express – evaluate” model is proposed, and its pedagogical content, stages, practical potential, and impact on pupils’ cognitive and creative activity are analyzed. The model encompasses an integrated pedagogical process, beginning with pupils’ perception of a literary text, followed by emotional response and imaginative representation, and proceeding to the creation of a new creative product, its expression, and reflective evaluation. The article presents the methodological potential of applying this model in Grade 3 reading literacy lessons through specific examples.

Keywords: art pedagogy, reading literacy, creativity, creative abilities, primary education, creative thinking, imaginative thinking, reflection, pedagogical technology, “Read – feel – imagine – create – express – evaluate” model.

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining faqat tayyor bilimlarni o‘zlashtirishi emas, balki mustaqil fikrlashi, yangilik yarata olishi, o‘z fikrini erkin ifodalashi, muammoli vaziyatlarga nostandart yondashishi va ijodiy qarorlar qabul qilishi muhim ta’limiy natijalar sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish keyingi ta’lim

bosqichlari uchun muhim psixologik-pedagogik zamin yaratadi. Chunki aynan boshlang'ich sinflarda bolaning tasavvuri, qiziqishi, obrazli tafakkuri, emotsional idroki va mustaqil fikrlash qobiliyati jadal rivojlanadi.

Shu nuqtayi nazardan, o'qish savodxonligi darslari o'quvchilarning ijodkorligini rivojlantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Badiiy matn o'quvchiga tayyor axborot berish bilan cheklanmaydi; u o'quvchini voqealarni tasavvur qilish, qahramonlar holatini his etish, ularning xatti-harakatlarini baholash va matn mazmuniga shaxsiy munosabat bildirishga undaydi.

Mavzuning dolzarbligi. Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchining faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishi emas, balki mustaqil fikrlashi, matnni chuqur anglashi, turli nuqtayi nazarlarni tahlil qilishi, yangi g'oyalar yaratishi va o'z fikrini ijodiy ifodalay olishi ta'lim sifati ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaralmoqda. Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich sinflarda o'qish savodxonligini ijodiy fikrlash bilan integratsiyalash xalqaro pedagogik tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Xalqaro miqyosda o'qish savodxonligi tushunchasining mazmuni ham kengayib bormoqda. OECD o'qish savodxonligini matnni faqat o'qish va tushunish emas, balki undan foydalanish, baholash, u haqida mulohaza yuritish va matn bilan faol intellektual munosabatga kirishish qobiliyati sifatida belgilaydi. Bugungi raqamli muhitda o'qish jarayoni turli manbalarni solishtirish, noaniqlikni anglash, fakt va fikrni farqlash hamda yangi bilimni konstruksiya qilishni ham talab etadi.

Mavzu metodologiyasi. Mazkur yondashuv tadqiqotda taklif etilayotgan “O‘qi – his qil – tasavvur qil – yarat – ifodala – bahola” modelining birinchi bosqichi “O‘qi” bilan bevosita uyg‘unlashadi. Biroq mazkur model o'qish jarayonini faqat matnni tushunish bilan cheklab qolmay, uni emotsional idrok, tasavvur, ijodiy qayta ishlash va refleksiya bosqichlari bilan davom ettiradi. Xalqaro tadqiqotlarda o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish XXI asr ta'limining muhim vazifalaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu boradagi eng muhim dalillardan biri - PISA-2022 tadqiqotida ijodiy fikrlashning birinchi marta alohida xalqaro baholash domeni sifatida kiritilganidir. Unda 64 mamlakat va iqtisodiyotdagi 15 yoshli o'quvchilarning turli va original g'oyalar yaratish, g'oyalarni baholash hamda ularni takomillashtirish qobiliyati o'rganilgan. OECD ijodiy fikrlashni turli va original g'oyalarni hosil qilish, ularni baholash va takomillashtirish qobiliyati sifatida talqin qiladi. Muhimi, ushbu qobiliyat faqat san'at yoki ijodiy yozish sohasiga tegishli emas, balki muammolarni hal qilish, fikrlarni ifodalash va turli vaziyatlarda yangi yechimlar topishga ham tatbiq etiladi. Bu holat boshlang'ich ta'limda o'qish savodxonligi darslarini ham ijodiy fikrlashni shakllantirish maydoni sifatida qayta ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Ma'lumki, an'anaviy o'qish darslarida ba'zan matnni o'qish, mazmunini qayta so'zlash va savollarga javob berish ustuvor bo'lib qoladi. Bunday yondashuv o'quvchining reproduktiv faolligini ta'minlasa-da, uning ijodiy qayta ishlash, yangi g'oya yaratish va original mahsulot hosil qilish imkoniyatlarini to'liq ishga solmasligi mumkin.

Shu sababli o'qish savodxonligi darslarini art-pedagogik yondashuv asosida tashkil etish va o'quvchining matn bilan ishlash jarayonini bosqichma-bosqich ijodiy faoliyatga aylantirish dolzarb pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Art-pedagogika ta'lim jarayonida san'atning turli shakllari rasm, musiqa, teatr, dramalashtirish, vizual obrazlar, badiiy ijod, harakat va boshqa ijodiy faoliyat turlaridan pedagogik maqsadlarda foydalanishni nazarda tutadi.

O'qish savodxonligi darslarida art-pedagogik vositalardan foydalanish matnni o'quvchi uchun ko'pqirrali idrok obyektiga aylantiradi. Masalan, o'quvchi hikoyani o'qib: matn mazmuni asosida rasm chizishi; qahramon obrazini sahnalashtirishi; voqealarni komiksda ifodalashi; hikoyaga yangi yakuniy qism yaratishi; qahramonga maktub yozishi; matnga mos musiqa tanlashi; voqealar asosida klaster tuzishi; “Agar men qahramon bo'lganimda...” topshirig'ini bajarishi mumkin.

Bunda o'quvchi matnni tayyor holda qabul qilmaydi, balki uni qayta talqin qiladi va yangi ijodiy mahsulotga aylantiradi. Shuning uchun art-pedagogik yondashuvni o'qish savodxonligida qo'llashning asosiy pedagogik g'oyasi quyidagicha ifodalanadi: Matnni o'qish → matnni his qilish → matnni tasavvur qilish → matnni ijodiy qayta ishlash → ijodiy mahsulot yaratish → o'z ijodini baholash.

Taklif etilayotgan model o'qish savodxonligi darsida o'quvchining passiv qabul qiluvchidan faol va ijodkor subektga aylanishini ta'minlashga qaratilgan. Model oltita o'zaro bog'liq bosqichdan iborat:

Olingan natijalar va ularning tahlili. Bu bosqichlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yagona pedagogik tizim sifatida amal qiladi.

1-bosqich — “O‘QI”

Birinchi bosqichda o'quvchi badiiy matn bilan tanishadi, uni o'qiydi, mazmunini anglaydi va asosiy voqealarni ajratadi. Bu bosqichning asosiy maqsadi matnni tushunish va kognitiv asos yaratish.

O'qituvchi bu jarayonda:

- “Matnda nima haqida soʻz bormoqda?”
- “Asar qahramoni kim?”
- “Voqea qayerda sodir boʻldi?”
- “Qahramon qanday harakat qildi?” kabi savollardan foydalanishi mumkin. Biroq savollar faqat reproduktiv xarakterda boʻlib qolmasligi lozim.

2-bosqich — “HIS QIL”

Bu bosqichda oʻquvchining matnga nisbatan emotsional munosabati shakllantiriladi. Masalan:

- “Qahramonning holati senda qanday his uygʻotdi?”
- “Sen uning oʻrnida boʻlganingda nimani his qilgan boʻlardin?”
- “Matndagi qaysi voqea senga koʻproq taʼsir qildi?”
- “Qahramonning harakatini maʼqullaysanmi?” kabi savollar beriladi.

Bu bosqich oʻquvchining empatiya, emotsional idrok va shaxsiy munosabatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

3-bosqich — “TASAVVUR QIL”

Uchinchi bosqichda oʻquvchi matnda tasvirlangan voqealarni oʻz tasavvurida qayta yaratadi. Masalan: “Koʻzlaringni yum va hikoyadagi voqea sodir boʻlayotgan joyni tasavvur qil. U yerda nimalarni koʻryapsan?” yoki: “Qahramonning tashqi koʻrinishini tasavvur qilib, uni chizib ber”. Bu bosqichda obrazli tafakkur, fantaziya, assotsiativ fikrlash va vizual tasavvur faollashadi.

Modelning eng muhim bosqichi - “YARAT” bosqichidir. Bu yerda oʻquvchi matnni qayta aytib berishdan chiqib, uning asosida yangi ijodiy mahsulot yaratadi.

Masalan: “Hikoyani davom ettir” Oʻquvchi muallif matnini davom ettirib, oʻz yakunini yaratadi. “Qahramonga boshqa qaror ber” Oʻquvchi qahramon harakatini oʻzgartiradi va yangi voqealar zanjirini tuzadi. “Matnni komiksga aylantir” Oʻquvchi matndagi asosiy voqealarni rasmlar ketma-ketligi orqali ifodalaydi. “Yangi qahramon qoʻsh” Oʻquvchi hikoyaga yangi qahramon kiritadi va voqealar qanday oʻzgarishini tasvirlaydi. Shu tariqa oʻquvchida: originallik + fantaziya + divergent tafakkur + mustaqil fikrlash rivojlanadi.

4. “IFODALA” bosqichi

Yaratilgan ijodiy mahsulotni boshqalarga taqdim etish oʻquvchining ijodiy faolligini yanada mustahkamlaydi. Oʻquvchi oʻz ishini: ogʻzaki hikoya; rasm; sahna koʻrinishi; sheʼr; komiks; dialog; qoʻshiq; prezentatsiya orqali ifodalashi mumkin. Masalan, bir guruh matnni rasmda ifodalasa, ikkinchi guruh sahnalashtiradi, uchinchi guruh esa matnga yangi yakun yaratadi. Bu jarayonda oʻquvchi “Mening gʻoyam bor va uni boshqalarga tushuntira olaman” degan psixologik tajribani oʻzlashtiradi. Modelning yakuniy bosqichi refleksiv baholash. Bunda oʻquvchi nafaqat oʻqituvchi tomonidan baholanadi, balki oʻzining faoliyatini ham tahlil qiladi. Masalan:

- Bugun nimani yaratdim?
- Mening gʻoyam nimasi bilan farq qiladi?
- Qaysi topshiriq menga qiyin boʻldi?
- Agar qayta bajarsam, nimani oʻzgartiraman?
- Mening ishimda qanday yangi gʻoya bor? kabi savollar beriladi. Bu jarayon refleksiya, oʻz-oʻzini baholash va metakognitiv koʻnikmalarni rivojlantiradi.

Masalan, 3-sinfda tabiat, doʻstlik yoki mehr-oqibat mavzusidagi hikoya oʻrganilayotgan boʻlsa, dars quyidagi texnologiya asosida tashkil etiladi (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

ART pedagogikasi vositasida 3-sinfda tabiat, doʻstlik yoki mehr-oqibat mavzusidagi hikoyalarni oʻrganish texnologiyasi asosida tashkil etish bosqichlari

Bosqich	Oʻquvchi faoliyati	Art-pedagogik usul
Oʻqi	Matnni oʻqiydi va mazmunini anglaydi	Ifodali oʻqish
His qil	Qahramon his-tuygʻularini aniqlaydi	Emotsional savollar
Tasavvur qil	Voqealarni koʻz oldiga keltiradi	Vizualizatsiya
Yarat	Yangi yakuniy qism, rasm yoki komiks yaratadi	Rasm, komiks, hikoya
Ifodala	Ijodiy ishini taqdim etadi	Sahnalashtirish, hikoya
Bahola	Oʻz ishini tahlil qiladi	Refleksiya

Bunda oʻqituvchi tayyor javobni beruvchi emas, ijodiy jarayonni tashkil etuvchi pedagog vazifasini bajaradi. Modelning pedagogik taʼsir mexanizmini quyidagi koʻrinishda ifodalanali:

Badiiy matn

Emotsional idrok

Shu asosda modelning asosiy pedagogik natijasi o‘quvchining matnni tushunishi bilan cheklanmasdan, matn asosida mustaqil yangi mazmun yarata olishi bilan belgilanadi.

Mazkur texnologiya samaradorligini baholash uchun quyidagi mezonlardan foydalanish mumkin:

Kognitiv mezon - matnni anglash, tahlil qilish va yangi g‘oyalar yaratish.

Kreativ mezon - originallik, fantaziya, divergent tafakkur va nostandart yechimlar.

Emotsional-motivatsion mezon - ijodiy topshiriqlarga qiziqish, faollik va tashabbus.

Faoliyatli mezon - ijodiy mahsulot yaratish va uni amaliy ifodalay olish.

Refleksiv mezon - o‘z ishini tahlil qilish, xatolarini anglash va o‘z faoliyatini baholash. Ularning darajasi yuqori, o‘rta va past ko‘rsatkichlar asosida aniqlanishi mumkin.

“O‘QI – HIS QIL – TASAVVUR QIL – YARAT – IFODALA – BAHOLA” modeli o‘qish savodxonligi darslarini reproduktiv o‘qitishdan ijodiy ta‘lim muhitiga o‘tkazish imkonini beruvchi pedagogik texnologiya sifatida ahamiyatlidir. Mazkur modelda o‘qish jarayoni boshlang‘ich nuqta, his qilish va tasavvur qilish ijodiy faollikni qo‘zg‘atuvchi psixologik-pedagogik mexanizm, yaratish asosiy ijodiy faoliyat, ifodalash ijodiy mahsulotni ijtimoiylashtirish, baholash esa refleksiv yakun vazifasini bajaradi.

Shuning uchun modelning innovatsion g‘oyasini quyidagi formula bilan ifodalash mumkin: “O‘quvchi matnni o‘qimaydigina uni his qiladi; his qilibgina qolmaydi tasavvur qiladi; tasavvur qilibgina qolmaydi yaratadi; yaratganini ifodalaydi va o‘z ijodini baholaydi”.

Demak, “O‘QI – HIS QIL – TASAVVUR QIL – YARAT – IFODALA – BAHOLA” modeli o‘qish savodxonligi darslarida o‘quvchini matnni o‘zlashtiruvchi subyektdan matn asosida yangi ma‘no va yangi ijodiy mahsulot yaratuvchi subyektga aylantirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta‘limda o‘qish savodxonligi faqat matnni o‘qish va mazmunini qayta bayon qilish bilan cheklanmay, o‘quvchining matnni tahlil qilishi, unga munosabat bildirishi, yangi g‘oyalar yaratishi va o‘z fikrini ifodalashini ham qamrab olmoqda. OECDning PISA-2022 tadqiqotida ijodiy fikrlash turli va original g‘oyalarni yaratish, ularni baholash va takomillashtirish qobiliyati sifatida belgilangan. Bu esa o‘qish darslarida reproduktiv faoliyatdan ijodiy faoliyatga bosqichma-bosqich o‘tish zaruratini kuchaytiradi. Shu nuqtayi nazardan an‘anaviy yondashuv va taklif etilayotgan “O‘QI – HIS QIL – TASAVVUR QIL – YARAT – IFODALA – BAHOLA” modeli quyidagicha qiyoslanadi (2-jadvalga qarang).

2-jadval.

Boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida an‘anaviy ta‘lim hamda “O‘qi – his qil – tasavvur qil – yarat – ifodala – bahola” modelidan foydalanish imkoniyatlarining qiyosiy tahlili

№	Qiyosiy mezonlar	An‘anaviy ta‘lim imkoniyatlari	“O‘qi – his qil – tasavvur qil – yarat – ifodala – bahola” modeli imkoniyatlari
1	Darsning asosiy maqsadi	Matnni o‘qish, mazmunini tushunish va qayta hikoya qilish	Matnni anglash bilan birga ijodiy fikrlash va mustaqil mazmun yaratish
2	O‘quvchining roli	Asosan bilimni qabul qiluvchi va qayta ifodalovchi	Faol, mustaqil fikrlovchi va ijodiy mahsulot yaratuvchi subyekt
3	O‘qituvchining roli	Bilim beruvchi, tushuntiruvchi va nazorat qiluvchi	Ijodiy jarayonni tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va fasilitator
4	Matn bilan ishlash	O‘qish, savollarga javob berish, qayta so‘zlash	O‘qish, his qilish, tasavvur qilish, talqin qilish va qayta yaratish

5	“O‘QI” bosqichi	Matn mazmunini o‘zlashtirishga yo‘naltiriladi	Matnni anglash, asosiy g‘oyani aniqlash va keyingi ijodiy faoliyatga zamin yaratish
6	“HIS QIL” bosqichi	Emotsional munosabatga cheklangan darajada e‘tibor beriladi	Qahramonning holatini his qilish, empatiya va shaxsiy munosabatni shakllantirish
7	“TASAVVUR QIL” bosqichi	Tasavvurdan foydalanish imkoniyati nisbatan cheklangan	Obrazli tafakkur, fantaziya, assotsiativ fikrlash va vizual tasavvurni rivojlantirish
8	“YARAT” bosqichi	Ko‘proq tayyor namuna va reproduktiv topshiriqlar	Yangi yakuniy qism, rasm, komiks, dialog, hikoya yoki boshqa ijodiy mahsulot yaratish
9	“IFODALA” bosqichi	Javobni og‘zaki yoki yozma bayon qilish ustuvor	G‘oyani rasm, sahnalashtirish, hikoya, dialog, komiks va boshqa shakllarda ifodalash
10	“BAHOLA” bosqichi	Asosan o‘qituvchi bahosi ustuvor	O‘qituvchi bahosi bilan birga o‘z-o‘zini va o‘zaro baholash, refleksiya
11	Kognitiv faollik	Tushunish, eslab qolish va qayta bayon qilish	Tushunish, tahlil, sintez, xulosa chiqarish va yangi g‘oya yaratish
12	Kreativlik	Ijodiy faoliyat alohida topshiriqlar doirasida	Kreativlik butun darsning tarkibiy mexanizmiga aylanadi
13	Divergent tafakkur	Bir to‘g‘ri javobga yo‘naltirish ehtimoli yuqori	Bir muammo bo‘yicha bir nechta variant va original yechimlarni izlash
14	Emotsional faollik	Asosiy e‘tibor kognitiv natijaga qaratiladi	Emotsional idrok, qiziqish, empatiya va motivatsiya ham natija sifatida qaraladi
15	Mustaqillik	O‘qituvchi ko‘rsatmasiga tayanish ustun bo‘lishi mumkin	Mustaqil qaror qabul qilish va shaxsiy g‘oyani ilgari surish rag‘batlantiriladi
16	Kommunikativ faollik	Savol-javob va qayta hikoya qilish asosida	O‘z g‘oyasini himoya qilish, ijodiy mahsulotni taqdim etish va fikr almashish
17	Faoliyat natijasi	O‘zlashtirilgan bilim va berilgan savollarga javob	Yangi ijodiy mahsulot, g‘oya, talqin va shaxsiy xulosa
18	Refleksiya	Dars yakunida qisqa umumlashtirish bilan cheklanishi mumkin	O‘quvchi “Nima o‘rgandim?”, “Nima yaratdim?”, “Nimani o‘zgartiraman?” kabi savollar asosida o‘z faoliyatini tahlil qiladi
19	Baholash mezonlari	Asosan bilim, to‘g‘ri javob va matnni o‘zlashtirish	Kognitiv, kreativ, emotsional-motivatsion, faoliyatli va refleksiv ko‘rsatkichlar
20	Asosiy pedagogik natija	Matnni tushunish va qayta ifodalash	Matnni tushunishdan matn asosida yangi mazmun yaratishga o‘tish

Jadvaldan ko‘rinadiki, an’anaviy ta’limning imkoniyatlari, avvalo, matn mazmunini o‘zlashtirish, o‘qish texnikasini shakllantirish, savollarga javob berish va qayta hikoya qilish bilan bog‘liq. Bu usullar o‘qish savodxonligining bazaviy komponentlarini shakllantirishda o‘z ahamiyatini saqlab qoladi.

Biroq “O‘QI – HIS QIL – TASAVVUR QIL – YARAT – IFODALA – BAHOLA” modeli an’anaviy yondashuvni inkor etmaydi, balki uning imkoniyatlarini kengaytiradi. Ya’ni o‘qish jarayoni kognitiv → emotsional → obrazli → ijodiy → kommunikativ → refleksiv faoliyatlar tizimiga aylantiriladi.

Bu jihat xalqaro tadqiqotlar bilan ham uyg‘un. OECD ma’lumotlariga ko‘ra, ijodiy fikrlash akademik natijalar bilan ijobiy bog‘liq bo‘lsa-da, akademik jihatdan eng yuqori natijaga ega bo‘lish ijodiy fikrlashda yuqori natijaga erishishning yagona sharti emas. Shuning uchun ta’lim jarayonida ijodiy fikrlashni maxsus va maqsadli rivojlantirish talab etiladi.

Mazkur modelning eng muhim metodik ustunligi shundaki, u o‘quvchini: matnni o‘qiydi → mazmunini tushunadi → his qiladi → tasavvur qiladi → yangi g‘oya yaratadi → ijodiy mahsulot hosil qiladi → o‘z g‘oyasini ifodalaydi → natijasini baholaydi degan yaxlit faoliyat zanjiriga jalb etadi.

Shu bois modelni oddiy metodlar yig‘indisi emas, balki boshlang‘ich sinf o‘qish savodxonligi darslarida ijodiy fikrlashni shakllantirishning integrativ pedagogik texnologiyasi sifatida tavsiflash mumkin. Qiyosiy tahlil natijasida an’anaviy ta’lim “o‘quvchi matnni qanchalik tushundi?” degan savolga asosiy e‘tibor qaratsa, taklif etilayotgan model “o‘quvchi matnni tushungandan keyin u asosida nimani yangi yarata oldi?” degan savolni ham ta’lim natijasiga kiritadi. Shu jihatdan, model boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining

ijodiy fikrlash, tasavvur, original g'oya yaratish, mustaqil qaror qabul qilish, o'z fikrini ifodalash va reflektiv baholash ko'nikmalarini tizimli rivojlantirish imkonini beradi. Bu yondashuv xalqaro ta'lim tendensiyalarida ijodiy fikrlashga berilayotgan ustuvor ahamiyat bilan ham mos keladi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy-metodik tahlillar asosida boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishni ta'lim mazmunining muhim tarkibiy qismi sifatida qarash zarurligi aniqlandi. Xalqaro tadqiqotlarda ham ijodiy fikrlash turli va original g'oyalarni yaratish, ularni baholash va takomillashtirish qobiliyati sifatida e'tirof etilmoqda. Tadqiqot natijalari va ilmiy-metodik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan “O'QI – HIS QIL – TASAVVUR QIL – YARAT – IFODALA – BAHOLA” modeli o'qish savodxonligi darslarida matnni o'zlashtirish jarayonini o'quvchining mustaqil ijodiy faoliyati bilan uzviy bog'lash imkonini beradi. Modelning o'ziga xosligi shundaki, unda o'qish jarayoni faqat matn mazmunini tushunish bilan yakunlanmay, emotsional idrok, tasavvur, ijodiy qayta ishlash, yangi mahsulot yaratish, uni ifodalash va reflektiv baholash bosqichlari bilan davom ettiriladi.

Modeldagi “O'QI” bosqichi matnni anglash va tahlil qilishga, “HIS QIL” bosqichi o'quvchining emotsional munosabati va empatik idrokiga, “TASAVVUR QIL” bosqichi obrazli tafakkur va fantaziyaga, “YARAT” bosqichi original g'oya va nostandart yechimlar ishlab chiqishga, “IFODALA” bosqichi ijodiy mahsulotni kommunikativ jihatdan namoyon etishga, “BAHOLA” bosqichi esa o'z faoliyatini tahlil qilish va refleksiyaga yo'naltiriladi. Shu jihatdan model kognitiv, emotsional, kreativ, faoliyatli va reflektiv komponentlarni yagona pedagogik tizimda birlashtiradi.

Xalqaro tadqiqotlar ham o'quvchilarga original javoblar taklif qilish, o'z g'oyalarini ifodalash va muammolarni yangi usullarda hal qilish imkonini beruvchi pedagogik muhit ijodiy fikrlash bilan ijobiy bog'liqligini ko'rsatmoqda. Shu nuqtayi nazardan, mazkur model o'qituvchiga o'qish savodxonligi darslarida ochiq, ijodiy va bir nechta yechimga ega topshiriqlar tizimini maqsadli tashkil etish imkonini beradi.

Modelning samaradorligini baholashda kognitiv, kreativ, emotsional-motivatsion, faoliyatli va reflektiv mezonlarning belgilanishi o'quvchi ijodiy fikrlashining faqat yakuniy natijasini emas, balki uning shakllanish jarayonini ham kompleks aniqlash imkonini beradi. Bu yondashuv OECDning til va adabiyot ta'limi uchun taklif etilgan ijodkorlik rubrikalaridagi izlanish, tasavvur qilish, yaratish va refleksiya kabi jarayonlar bilan ham mazmunan uyg'un.

Shunday qilib, “O'QI – HIS QIL – TASAVVUR QIL – YARAT – IFODALA – BAHOLA” modeli boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarini o'quvchining faqat o'qish va qayta hikoya qilish faoliyatidan mustaqil fikrlash, tasavvur qilish, original g'oya yaratish va ijodiy o'zini ifodalashga yo'naltirilgan ta'lim jarayoniga transformatsiya qilish uchun metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Eng muhimi, ushbu modelda o'quvchi matnni qabul qiluvchi emas, balki matn asosida yangi mazmun yaratuvchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi. Demak, modelning yakuniy pedagogik natijasi o'quvchining matnni tushunish → his qilish → tasavvur qilish → yangi g'oya yaratish → ijodiy ifodalash → o'z natijasini baholash zanjiri asosida ijodiy fikrlash ko'nikmalarini tizimli rivojlantirishdan iborat.

Adabiyotlar:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1991.
2. Guilford J.P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967.
3. Torrance E.P. Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual. – Lexington, MA: Personnel Press, 1974.
4. Amabile T.M. Creativity in Context: Update to the Social Psychology of Creativity. – Boulder, CO: Westview Press, 1996.
5. Dewey J. Art as Experience. – New York: Perigee Books, 2005.
6. Eisner E.W. The Arts and the Creation of Mind. – New Haven: Yale University Press, 2002.
7. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983.
8. OECD. PISA 2022 Assessment and Analytical Framework: Reading, Mathematics and Creative Thinking. – Paris: OECD Publishing, 2023.
9. OECD. PISA 2022 Results (Volume III): Creative Minds, Creative Schools. – Paris: OECD Publishing, 2024.

**“PEDAGOGIK MAHORAT” JURNALI UCHUN MAQOLALARNI
RASMIYLASHTIRISH TALABLARI**

“PEDAGOGIK MAHORAT” ilmiy jurnali mualliflari diqqatiga!

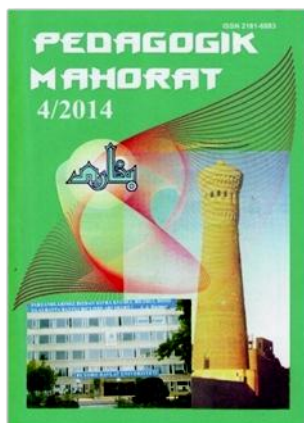
1. “**PEDAGOGIK MAHORAT**” ilmiy jurnali ilmiy maqolalarni o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etadi.
2. E‘lon qilinadigan maqolalarga bo‘lgan asosiy talablar:
 - ✓ishning dolzarbligi va ilmiy yangiligi;
 - ✓maqolaning hajmi: adabiyotlar ro‘yxati, chizma va jadvallar inobatga olingan holatda 4-8 betgacha;
 - ✓maqola nomi, annotatsiya (80-90 ta so‘z) va tayanch so‘zlar (8-10 ta) ingliz, o‘zbek va rus tillarida keltiriladi.
3. Maqola boshida UDK (udc.online internet saytidan olishingiz mumkin), mavzu, muallifning F.I.O. (to‘liq yozilishi kerak), mualliflar bir nechta bo‘lsa, ularning har biri haqida to‘liq ma‘lumotlar berilishi shart, tashkilot, shahar, mamlakat, muallifning e-maili ko‘rsatiladi. Matnda kirish qismi, tadqiqot obyekti va qo‘llanilgan metodlar, olingan natijalar va ularning tahlili, xulosa, adabiyotlar ro‘yxati, albatta, keltiriladi. Maqolada keyingi 10-15 yilda e‘lon qilingan adabiyotlarga havola qilinishi tavsiya etiladi.
4. Matn uchun: Microsoft Word; Times New Roman, 11 shrift, maqola nomi bosh harflarda, interval 1,0; abzas 1,0 sm, yuqori va pastki tomon 2 sm, chap va o‘ng tomon 2 sm.
5. Agar maqolaga rasm, jadval, diagramma, sxema, chizma, turli grafik belgilar kiritilgan bo‘lsa, ular aniq va ravshan tasvirlanishi, qisqartmalarning to‘liq izohi yozilishi lozim. Formulalar matnga maxsus kompyuter dasturlarida kiritilishi kerak.
6. Iqtibos olingan yoki foydalanilgan adabiyot satr osti izohi tarzida emas, balki maqola oxirida asosiy matndagi ketma-ketligi asosida umumiy ro‘yxatda ko‘rsatiladi. Matn ichidagi ko‘chirmadan so‘ng iqtibos olingan asarning ro‘yxatdagi tartib raqami va sahifasi kvadrat qavs ichida beriladi. Bu o‘rinda kitob, to‘plam, monografiyalar uchun mualliflarning ism-familiyalari, manbaning to‘liq nomi, nashr ko‘rsatkichi (shahar, nashriyot va nashr yili) ko‘rsatiladi. Jurnal maqolalari va boshqa davriy nashrlar uchun mualliflarning ism-familiyalari, maqola nomi, jurnal nomi, yili va soni, sahifa nomiyeri ko‘rsatiladi.
7. Maqola matni kamida 70-80 % muallifning shaxsiy izlanishlari natijasiga asoslanishi lozim. Topshirilgan maqolalar “Antiplagiat” tizimi yordamida tekshiriladi.
8. Tahririyatga taqdim qilingan maqolalar tahririyat tomonidan taqrizga beriladi. Maqola taqrizdan qaytgach, agar zarur bo‘lsa, barcha savol va e‘tirozlar bo‘yicha muallifga qayta ishlash uchun taqdim etiladi. Maqola nusxalari qaytarilmaydi.
9. Tahririyat maqolani taqrizga yuboradi, taqriz ijobiy bo‘lsa maqola jurnalda chop etish uchun qabul qilinadi. Jurnalda anjuman tezislari va ma‘ruzalari chop etilmaydi. **E‘lon qilingan materiallarning haqqoniyligiga va ko‘chirilmaganligiga shaxsan muallif javobgardir.**
10. Tahririyat maqolaga ayrim kichik o‘zgartirishlarni kiritishi mumkin. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan ko‘rib chiqilmaydi va muallifga qaytarilmaydi.
11. Ijobiy taqriz berilgan maqola tahririyat tomonidan qabul qilingan sanaladi. Jurnal tahririyati maqola matnini qisqartirish va unga tahririy o‘zgartirishlar kiritishga haqlidir.
12. Yuqoridagi talablarga javob bermaydigan maqolalar tahririyat tomonidan qabul qilinmaydi va ko‘rib chiqilmaydi.

Manzil: O‘zbekiston Respublikasi, Buxoro viloyati, 200117, Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi, 11-uy, bosh bino, 2-qavat, 219-xona.

Web site: www.buxdu.uz

E-mail: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Telegram raqami: +998 (94) 837-18-38.

Buxoro davlat universiteti muassisligidagi
“PEDAGOGIK MAHORAT”
ilmiy-nazariy va metodik jurnali
barcha ta’lim muassasalarini
hamkorlikka chorlaydi.

Pedagoglarning sevimli nashriga aylanib ulgurgan “Pedagogik mahorat” jurnali maktab, kollej, institut va universitet pedagogik jamoasiga muhim qo‘llanma sifatida xizmat qilishi, shubhasiz.

Mualliflar uchun eslatib o‘tamiz, maqola qo‘lyozmalari universitet tahririy-nashriyot bo‘limida qabul qilinadi.

Manziliimiz: Buxoro shahri, M.Iqbol ko‘chasi 11-uy
Buxoro davlat universiteti, 1-bino 2-qavat, 219-xona

Tahririyat rekvizitlari:

Moliya vazirligi g‘aznachiligi

23402000300100001010

MB BB XKKM Toshkent sh. MFO 00014 INN 201504275

BuxDU 400110860064017094100350005

Pedagogik mahorat: rivojlanamiz va rivojlantiramiz!

PEDAGOGIK MAHORAT Ilmiy-nazariy va metodik jurnal 2026-yil 8-son (131) 2001-yil iyul oyidan chiqa boshlagan. OBUNA INDEKSI: 3070	Buxoro davlat universiteti nashri Jurnal oliy o‘quv yurtlarining professor-o‘qituvchilari, ilmiy tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar, magistrantlar, talabalar, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda maktab o‘qituvchilari, shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan. Jurnalda nazariy, ilmiy-metodik, muammoli maqolalar, fan va texnikaga oid yangiliklar, turli xabarlar chop etiladi. Nashr uchun mas’ul: Nigora SAYFULLAYEVA Muharrir: Mexrigiyo SHIRINOVA Musahhih: Sarvinoz RAXIMOVA	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Chop etish sifati uchun bosmaxona javobgar. Bosishga ruxsat etildi 28.08.2026 Bosmaxonaga topshirish vaqti 29.08.2026 Qog‘oz bichimi: 60x84. 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Shartli bosma tabog‘i – 20,6 Adadi – 100 nusxa Buyurtma № 21 Bahosi kelishilgan narxda. “BUKHARAHAMD PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro shahri, J.Ikromiy MFY, Hofiz Tanish Buxoriy ko‘chasi, 190 B-uy.
--	--	--